

PREFACE.

THE first work in this volume is *Vamana sutravṛtti* or more fully *kavyalankārasutravṛtti*. It is based on a copy prepared under my Benares Agent Pandit Ishan chandra Tarkaratna and revised with the help of two manuscripts kindly lent me by Professor R. G. Bhandarkar of Poonah. Unlike the first, the Poonah manuscripts are generally reliable and have been of much help to me. One of them is slightly punctuated and has a few notes here and there (A). But they are not assuring. The other manuscript (B) has no punctuation and no notes, but in many places, its readings are preferable to the others. Under v. 2. 3. A reads 'बले' for 'बलेः'. But the first is उदात्तेन् and is not the object of this rule. After v. 2. 23., A reads 'अपि हते' but p. 3. 1. 99 shews that B's reading 'यति' is to be preferred. At v. 2. 59, A reads 'ब्रह्मादिषु', but p. 5. 2. 116 shews that the 'ब्रीह्यादिषु' given by the other two manuscripts is the proper reading. There are places where all these manuscripts are wrong. In v. 2. 28, they all read 'अपि'. Panini has अक्षप्, but it does not give वृथति in the sense referred to by Vamana. There are also places where Vamana is not supported by the authorities he refers to. In v. 2. 31., he says चतुचरी is grammatical as 'चरट्' is given among the षच् class. This is in defence of Panini III. 2. 16. But the *Dhatupatha* in all the editions I have does not contain

any 'चर' and the चर's are not in the चच् class. The rule he refers to under v. 2. 38 is given under Panini III. 1. 96. 2 and not under Panini III. 2. 161-2. At page 42 line 23, all read "इत्यत्र प्राणप्रज्ञात्." But Vamana evidently refers to Panini iv. 1. 54 and v. 4. 153 and the passage is misleading, if at all defensible. At 52. 59 and 60, Vamana says 'धन्वन्' and 'गोमा' belong to the व्रीहि class, but none of my books gives them under it. So the words प्रतिमा, विसृति, and द्वित are not found in the प्रज्ञा class (p. 5. 4. 38). The rule quoted under 5. 2 81 "प्रातिपदिकाद्वाक्यार्थे बहुलमिदमेष्व" properly belongs to p. III. 1. 26, but I do not find in any of my books. Bhattoji Diksita defends दूरयति quite differently (S. k. vol. II. p. 236. l. 5.)

2. The next work is Vagbhata Alankara. It is also based on three manuscripts: a copy prepared under my Benares agent and two manuscripts belonging to the Poonah and Calcutta Sanskrit College Libraries. There are no technicalities in this work and the manuscripts are reliable. The first (c) is incomplete but is accompanied with a commentary of Simha Deva Gani. I can not give further information, as it is incomplete and I do not possess the beginning and the concluding parts of it. My Benares agent wrote to me that it only went as far as the 4th chapter, but examination revealed that the commentary of the first part of the 5th chapter is prefixed to the work, as if it were the first chapter. I have given a few extracts from it. It must not be supposed that I accept as correct all that the commentator says. In

the Prakṛta passages specially, his renderings are not always literal. In the verse iv. 106, the manuscripts read either दोलं or घोलं. As Prakṛta does not admit of द, I have given घोलं and this is explainable under Yāraruci viii. 6 “घुणो-घोलः”. दोलं is a possible reading but is not so satisfactory. I owe two manuscripts to Professor R. G. Bhandarkar, but one of them is Alam-karā Tilakā of another Vagbhata. The other manuscript I have used (A) ends at the 5th chapter. The last manuscript (B) I owe to Professor Mahesh Chandra Nyayaratna. It is fuller than the other two and gives an additional chapter of six verses. It is not numbered as it is not found in all manuscripts. The 3rd verse of this chapter is the same as iv. 150 with a slight difference of reading. [अत्र वन्यः at the end of the 4th verse applies to the 5th verse].

3. There are two new words in this work, which require some explanation. The first is ‘अण्डिह्वयाटकं’ of iv. 132. It is found in all the manuscripts and I have not the least doubt about its correctness. The text says it is a town and this is re-iterated in Simha Deva’s commentary. The other word is वच्छोम of vi 2 and 4. Its correctness is also satisfactorily established by the first verse of Karpura Manjari. Pandit Vamanacarya in his edition of this drama renders it by वैदर्भी, but I do not know on what authority. The two verses of Vagbhata distinctly shew that वच्छोम is not विदर्भ and in an old translation of this very verse in the Calcutta Sanskrit College Hindi manuscript of the Sarasvatī Kanthabharāṇa (corresponding to p. 138 of my edition), वच्छोम is translated as वच्छोम.

4. The last work is *Sarasvatī Kānthabharana*. I had the benefit of also three manuscripts for its publication—one from the Calcutta Sanskrit College, one from the Benares Sanskrit College, and another from a Benares Pandit. The second is very incomplete, wanting several pages both in the middle and at the end. The third is also incomplete towards the end, leaving out several passages here and there. The first is on the whole the best of these three manuscripts. As regards the Sanskrit portion, there is not much difference of reading and where there is any, I have given what appeared best to me. The manuscripts are generally written by the कायस्थ or writer class utterly ignorant of Sanskrit and I have deemed it unnecessary to add as different readings, what are nothing but copying mistakes. As regards the Prakṛta portion, I regret there are serious mistakes. The manuscripts are generally utterly unreckable and differ so much that it is exceedingly difficult to choose the correct readings. Even where they agree there are not only the ordinary confusion between च and य, म and भ, व and र, त and न, ज and ञ, ख and र्ख and so on, but also mistaking of ख as सुस or म्म or ख्ख, राह as ण्ह or म्ह and ण्ह as राह, घ as झ and झ as घ and so on, which I did not perceive until the greater portion of the work was printed. Even with this knowledge, it is not always easy to restore the correct text of Prakṛta passages, when they abound in vernacular terms or the connection in which they occur is not clear. The quotations are chiefly from the *Shalivahana Saptashatī*, *Ravanabadha*, and *Satyabhama*.

Sambada or a similar poem on the same subject. It was my intention to correct the errors of my edition by comparing with the originals of these works, but I have been grievously disappointed. The last work is utterly unknown, although the copious citations leave little doubt in my mind that such a work once existed, if not available now. The first work is well-known, but I could procure only a very incomplete and inaccurate manuscript of its commentary, covering about 200 verses only. The second work has been carefully edited by Professor Goldsmidt and I have had the use of not only a copy of it but also of a very incomplete but accurate manuscript belonging to the Sanskrit College Library here. The verses I have been able to identify have been compared and corrected, but if my search has been careful, I do not find in it all which *prima facie* belong to it, as e.g. the verses at p. 205 l. 4. and 13. Should I succeed hereafter in procuring the manuscripts of all the works I want, I shall try to remove these defects, when a suitable opportunity occurs.

5. A few other mistakes have remained uncorrected owing to our habit of writing in the Sanskrit and not in the Prakṛta style. The following summary of Prakṛta orthography will elucidate the subject.

(1) There is no ञ, ञः, ञ्, ञः, रे, औ. According to Hema Candra, some allow रे and औ: कैषवं-कैषवम्; सौचरिचं-सौन्दर्यम्.

(2) There is no Visarga.

(3) There is no न except in the Paishaci, which has no ण.

(4) There is only one sibilant *स*. The Magadhi has only *श*.

(5) There is only *ज* and no *य*. The Magadhi on the other hand, has *य* for *ज*.

There is no rule in Vararuci or Hema Candra excluding *य* and both in Hema Candra's grammar and his *Deshinamamala*, medial *य* is occasionally found. But as I do not remember meeting with any clear instance of *य* in other manuscripts and as the *Namamala* has no section on *य*, I give the rule as above.

(6) Some writers regard there is no *व* except with another labial, but this view is doubtful. In the *Namamala* there is a separate section on *व* as distinguished from *वृ*.

(7) According to Hema Candra, nasals become anusvara before other consonants. This is the style in which Hindustani manuscripts are written—both Sanskrit and Prakṛta.

(8) Final *म्* becomes anusvara.

(9) No conjunct of dissimilar consonants except *ब्रह्* for *ब्रह्म*, *मृह्* for *मृह्म* (also *अह्*, *पह्*, *क्षह्*), and *ष्रह्* for *ष्रह्म* (also *क्ष्रह्*, *प्ष्रह्*, *क्ष्रह्*, *क्ष्रह्*). In the Hindustani manuscripts, the practice is quite the reverse and one rarely meets *ब्रह्*, *मृह्*, or *ष्रह्*.

The Magadhi, however, has *स्क्र* and *क्ष* and *च* in *स्क्रि* (—*तिष्ठ*).

6. On some Prakṛta points, however, the Sarasvati is likely to throw useful light. The verse at p.

48. l. 20 is quoted both in the *Kavya Prakasha* and in the *Sahitya Darpana*, but not only the readings of these works differ materially but the real force of the word सत्पश्य is entirely passed over. The dialect of the two *Raksasas* in the third act of the *Venisamhara* is regarded by our Pandits as *Paishaci*, but the readings do not correspond either with the *Paishaci* or any other dialect mentioned by *Vararuci*. The *Sarasvati* gives it as *Magadhi* and its readings entirely correspond with the rules of *Vararuci*.

7. The *Sarasvati Kanthābharana* is probably the best rhetorical work in Sanskrit, but the refinement of its classification and the difficulties of its language have long deterred our Pandits to study it carefully. There is probably no complete commentary on it. After the text was printed off, I received two copies of *Ratnesvara's* commentary styled *Ratnadarpana*. The name of the author is differently spelt in different parts of the manuscripts, in one place as *Ramesvara* and in another as *Ralesvara*. But I give it as *Ratnesvara*, as it is clearly written so in passages like the following 'इति श्रीमिश्ररत्नेश्वरविरचिते रत्नदर्पणनाम्नि सरस्वती-कण्ठाभरण प्रथमः परिच्छेदः'. He is apparently a comparatively old writer, as he names poems like *Hari Prabodha* and quotes from *Deshiya Kosa* (not *Deshināmamālā*), which are probably utterly unknown to modern Pandits.

Both the manuscripts contain only three chapters, but the commentary virtually ends at the verse या नीः चौ, etc., p. 129. The concluding portion of the second

chapter is not found in either manuscript and the third chapter is very meagre. I have however received every assistance from the earlier portions of the commentary in the brief notes appended to this work. In many cases, however, I have given the exact references, where it is unnecessary to add any notes, as these works have been printed with full commentaries. The readings of the *Sarasvatī Kanthābharana* often slightly differ from the printed works, but they are always defensible and in some cases better.

I owe to my Head Assistant Pandit Damodar Kāvīratna and Assistant Pandit Ramkrishna Vidyābhusana for the first revision of the manuscripts and the first correction of proof sheets.

BENARES,
Dec. 27, 1882.

A. B.

शारीरे प्रथमेऽधिकरणे

पृष्ठा

प्रथमोऽध्यायः

(काव्यस्वरूपम्) ... १

द्वितीयोऽध्यायः

(काव्याधिकारिणः) ... १

(रौतिनिरूपणम्) ... २

तृतीयोऽध्यायः

(काव्याङ्गानि) ... ४

(काव्यविशेषः) ... ५

द्रोपदर्शने द्वितीयेऽधिकरणे

प्रथमोऽध्यायः ...

(पदपदार्थदोषविभागः) ... ७

द्वितीयोऽध्यायः

(वाक्यवाक्यार्थदोषविभागः) ... ८

गुणविवेचने तृतीयेऽधिकरणे

प्रथमोऽध्यायः

(गुणालङ्कारविवेकः) ... १४

(शब्दगुणविवेकः) ... १४

द्वितीयोऽध्यायः

(अर्थगुणविवेचनम्) ... १७

आलङ्कारिके चतुर्थेऽधिकरणे

प्रथमोऽध्यायः

(शब्दालङ्कारविचारः) ... २०

द्वितीयोऽध्यायः

(उपमाधिकारः) ... २३

तृतीयोऽध्यायः

(उपमाप्रपञ्चाधिकारः) ... २७

प्रायोगिके पञ्चमेऽधिकरणे

प्रथमोऽध्यायः

(काव्यसंमयः) ... ३४

द्वितीयोऽध्यायः

(शब्दशुद्धिः) ... ३६

Corrections.

5. 9. १०क after प्रकीर्णं, 7.20 गुण (गुणा); 25.८क after नान
 र्थकं. 10.22. द्वि (द्वि). 13. 25 ऽस्थित (स्थित). 16. 9. कुला (कुला-);
 22. छित (छित) 23. 26 सामान्या (सामान्य). 25. 17. न्यन्त (न्यन्तन्त).
 26. 19 व्याख्यात (व्याख्यत). 27. 17: धार्थ (धाय). 30. 19. नू (नव).
 31. 7. ह (ह). 37. '7 to 9 व (च) ; 25. सर्जनां (सर्जानां). 38. 2. पक्षेऽ
 (पक्षे); ४. स च (च); 10 पचा (चचा) ; 13 न before सिद्धति ; २३. उप
 मितं (उपमिमितं) 44. 22. omit ६५ ; 24. अणि (अपि). 45. 25.
 वहु (वहु) 46. 24. सुष्य (सुष्य). 47. 25. निर्दर्शिता. (न दर्शिताः).

Readings.

१ २ (स्वर्ग) खेपां(ख) (खेटाक) ; ५ (इत्याह) इत्यत आह (स) । २०
 (अभ्यवहारिनौशब्दौ) अभ्यवहारिशब्दौ (क,ख) । २. २६.(वज्रलातुग्रलणपदा
 न्न) वज्रलातुग्रलणपदा (ग) । ३. १ (समस्तातुग्रत्कटपदा) समस्तातुग्रत्कटप-
 दा(ग) । ३।४ (पर्यत्रस्त) पर्यत्रास्त (ग) । (कपाल) कपाट (ग) । ३ ११ (तेनो-
 त्याय) तेनोहोय (ग) । ४.५ (अधिकारिवक्ता) अधिकारिचिन्ता (क) । २३.
 (अभिधायकानि) अभिधायिकानि (ग) । ५.८ (वयायसं) यथास्वरूपं (क,
 ख) । १७ (निष्ठाताः) निष्ठान्ताः (क) । २५ (विषयोपरतं) विषयापरतं
 (ग) । २६ (विशेषसत्र ज्ञानार्थं) विशेषकथनार्थं (ग) । ६।१ (दुर्बोधत्वात्)
 दुर्बन्धत्वात् (क,ख) । ८. (अपि धावणि) अप्यवनि (ग) । ७।१५ (रचना-
 गुम्फितं) कविना गुम्फितं (ग) । ८।२ (परिणामः) विपरिणामः (क) ।
 ८।८ (कपर्दक) कन्दर्प (क) । १८ (सुख). रति (ग) । १०।२५. स्वर-
 समवायरूप. परस्परसमवायरूपः (क,ख) । ११.१३ (विश्लेषितं) विमोक्षितं
 (ग) १५.२०. (वीथिषु जयति) वीथीर्विजयते (ग) । २४.१३ (उद्गाति)
 निर्याति (क,ख) । ४१. १० (गङ्गाधरा) मङ्गीधरा (ग) ।

वामनसूत्रवृत्तिः ।

श्रीगणेशाय नमः । प्रथमत्र परमं जगती वामनेन कविप्रिया । काव्यालङ्कार-
सूत्राणां स्वर्गा वृत्तिं विधीयते ॥ १ ॥ काव्यं ग्राह्यमलङ्कारात् ॥ २ ॥ काव्यं
खलु ग्राह्यमुपादेयं भवत्प्रलङ्कारात् । काव्यशब्दोऽयं गुणालङ्कारसंस्कृतयोः
शब्दार्थयोर्वर्तते । शक्त्या तु शब्दार्थमात्रवचनोऽत्र गृह्यते । कोऽसावल-
ङ्कार इतत्राह । सौन्दर्यमलङ्कारः ॥ ३ ॥ अलङ्कृतिरलङ्कारः । करणव्य तूपतत्रा
पुनरलङ्कारशब्दोऽयमुपमादिषु वर्तते । स दोषगुणालङ्कारहानादाना-
भ्यां ॥ ४ ॥ स खल्लङ्कारो दोषहानात् गुणालङ्कारादानाच्च संपाद्यः । कवेः
शास्त्रतस्ते च ॥ ५ ॥ ते चैते दोषगुणालङ्कारहानादाने शास्त्रादस्यान्
शास्त्रतो हि ज्ञात्वा दोषान् जह्यात् गुणालङ्कारां चाददीत किं पुनः फलम-
लङ्कारवता काव्येन येनेतदर्थोऽयं यत्र इतत्राह ॥ काव्यं सद् दृष्टादृष्टार्थं
प्रीतिकीर्त्तिहेतुत्वात् ॥ ६ ॥ काव्यं सञ्चार दृष्टप्रयोजनं प्रीतिहेतुत्वात्,
अदृष्टप्रयोजनं कीर्त्तिहेतुत्वात् । अत्र श्लोकाः, प्रतिष्ठां काव्यबन्धस्य यशसः
सरणिं विदुः । अकीर्त्तिं वर्त्तिनीं त्वेवं कुकवित्वविडम्बनं ॥ कीर्त्तिं
स्वर्गफलमाहुः रासंसारं विपश्चितः । अकीर्त्तिं च निरालोकनरको-
द्दृष्टादृष्टार्थं ॥ तस्मात् कीर्त्तिमुपादातुमकीर्त्तिं अव्यपोहितुं । काव्या-
लङ्कारशास्त्रार्थः प्रसाद्यः कविपुङ्गवैः ॥ इति काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ शारीरे
प्रथमेऽधिकरणे प्रथमोऽध्यायः ।

प्रयोजनस्यापनमधिकारिनिरूपणार्थमाह । अरोचकिनः सट्ठणाभत्र-
वहारिणश्च कवयः ॥ १ ॥ इह खलु द्वये कवयः संभवन्ति, अरोचकिनः सट्ठ-
णाभ्यवहारिणश्चेति । अरोचकिसट्ठणाभ्यवहारिणौ शब्दौ गौणार्था । कोऽसा-

वर्थः, विवेकित्वमववेकित्वश्चेति, तदाह । पूर्वं शिप्रा विवेकित्वात् ॥ २ ॥
 पूर्वं खल्वरोचकिनः शिप्राः शासनीया विवेकित्वात् विवेचनशीलत्वात् । नेतरं
 तद्विपर्ययात् ॥ ३ ॥ इतरे सत्पणोभ्यवहारिणो न शिप्राः तद्विपर्ययादविवे-
 चनशीलत्वात् । न च शीलमपाकर्तुं शक्यं । ननु न शास्त्रं
 सर्वार्थग्राहि कुतस्तदुपादीयते तदाह । न शास्त्रमद्रपेक्ष्यवत् ॥ ४ ॥ न
 खलु शास्त्रमद्रपेक्ष्यविवेकिषु अर्थवत् । निदर्शनार्थमाह । न कतकं पङ्क-
 प्रसादनाय ॥ ५ ॥ न हि कतकं पयस इव पङ्कस्य प्रसादनाय प्रभ-
 वति । अधिकारिणो निरूप्य रीतिनिश्चयार्थमाह । रीतिरात्मा काव्यस्य ॥ ६ ॥
 रीतिर्नामेयमात्मा काव्यस्य प्ररौरस्येति वाक्यशेषः । का पुनरियं रीति-
 रितराह । विशिष्टा पदरचना रीतिः ॥ ७ ॥ विशेषवती पदानां रचना
 रीतिः कोऽसौ विशेषइतराह । विशेषो गुणात्मा ॥ ८ ॥ वक्ष्यमाणगुण-
 रूपो विशेषः । सा त्रिधा ॥ ९ ॥ साचेयं रीतिस्त्रिधा भिद्यते वैदर्भी गौडीया
 याज्ञाली चेति । किं पुनर्ह्यविशेषे द्वयवद् गुणोत्पत्तिः काव्यानां, येनायं-
 देशविशेषव्यपदेशः, नैव । यदाह । विदर्भादिषु दृष्टत्वात् तत्समाख्या ॥ १० ॥
 विदर्भगौड़पांचालेषु देशेषु तत्रतत्रैः कविभिर्वास्वरूपमुपलब्धत्वात् तत्-
 समाख्या न पुनर्ह्यैः किञ्चिदुपक्रियते काव्यानां । तासां गुणभेदाद्
 भेदमाह । समग्रगुणा वैदर्भी ॥ ११ ॥ समग्रैरोजःप्रसादप्रभृतिभिर्गुणै-
 रूपेता वैदर्भी नाम रीतिः । अतः च श्लोकी । असृष्टा दोषमात्राभिः समग्र-
 गुणगुन्किता । विपक्षीस्वरसौभाग्या वैदर्भी रीतिरिपत्रते ॥ १ ॥ अल-
 क्षारादिसौभाग्यां तामेकामेव स्तुवन्ति कवयः । सति यत्तारि सतत्रयं सति
 शब्दानुशासने । अस्ति तच्च विना येन परिख्यति वाङ्मय ॥ २ ॥
 अत्रोदाहरणम् । गाङ्गन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुञ्जसाङ्गितं
 लायावहकदम्बकं मृगकुलं रोमयमभयस्युतु । विथलैः क्रियतां वराहपतिभि-
 र्मुस्ताक्षभिः पल्लवे विथान्तिं लभतामिदं च शिथिलजत्राबन्धमस्मद्भुतः ॥
 ओजः कान्तिमती गौडीया ॥ १२ ॥ ओजः कान्तिश्च विद्यते यस्यां सा ओजः-
 कान्तिमती गौडीया नाम रीतिः साधुसौकुमार्ययोरभावात् सुमासवङ्गला-

रीतौ सहृदयकृदयानां रक्षकः कोऽपि पाकः ॥ सापीयं वैदर्भी तात्स्थयात् ॥
२० ॥ सापीयमर्थगुणसम्यग्दैर्भी, उक्ता, तात्स्थयादितुप्रपचारतो व्यवहारं
दर्शयति । इति काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ शारीरे प्रथमेऽधिकरणे द्वितीयो
ऽध्यायः ॥

अधिकारिवृत्तां रीतिनिश्चयं च निरूप्य काव्याद्यान्युपदर्शयितुमाह ।
लोको, विद्या प्रकीर्णश्च काव्याद्यानि ॥ १ ॥ चहेऽशकमेवेव व्याचष्टे ।
लोकवृत्तलोकः ॥ १ ॥ लोकः स्थावरजङ्गमाद्यकः तस्य वृत्तं न दर्शयति । शब्द
स्य तत्रभिधानकोपच्छन्दोविचितिकलाकामशास्त्रदण्डनीतिपूर्वा विद्या ॥ १ ॥
शब्दस्य तत्रादीनां तत्पूर्वकत्वं पूर्वं काव्यबन्धव्यपेक्षणीयत्वात् तासां काव्या-
कत्वं योजयितुमाह । शब्दस्य ते, शब्दशुद्धिः ॥ ४ ॥ शब्दस्य तेर्व्याकरणाच्छब्दानां
शुद्धिः साधुत्वनिश्चयः कर्तव्यः । शुद्धानि हि पदानि निःशङ्कैः कविभिः प्रयु-
ज्यन्ते ॥ अभिधानकोपतः पदार्थनिश्चयः ॥ ५ ॥ यदं हि रचनाप्रवेशयोगं भावयन्
सन्दिग्धार्थत्वेन न गृह्णीयात्तत्राज्ज्ञादिति काव्यबन्धविषयः । तस्मादभिधान
कोपतः पदार्थनिश्चयः कर्तव्य इत्यत्रपूर्वाभिधानलाभार्थं त्वयुक्तमभिधान
कोपस्येतिवाक्यं अप्रयुक्तस्याप्रयोज्यत्वात् । यदि प्रयुक्तं प्रयुज्यते तर्हि कि-
मिति सन्दिग्धार्थत्वमाशङ्कितं पदस्य । तस्य । तत्र सामान्येनार्थावगतिः सम्भ-
वति । यथा नीवीशब्देन जघनवस्त्रप्रत्ययवचनं इति कस्याचिन्निश्चयः ।
स्त्रिया वा पुरुषस्य चेति संशयः । नीविराग्रयनं नार्या जघनस्यस्य वासस
इति नाममालाप्रतीकमपश्यतः । अयं कथं केनचित् पूर्वमुक्तो नीवीबन्धः
शुधीकृत इति प्रयोगः । भ्रान्तेरुपचाराद्वा । छन्दोविचिते वृत्तं संशय-
च्छेदः ॥ ६ ॥ काव्याभ्यासादृत्तसंक्रान्तिर्भवतेऽत्र । किन्तु मात्वाद्यादिषु कचित्
संशयः स्यात् । अतो वृत्तसंशयच्छेदः छन्दोविचितेर्विधेयः । कलाशास्त्रेभ्यः
कलातत्त्वस्य संवित् ॥ ७ ॥ कला गीतवृत्तचित्रादिकाः तासामभिधाय-
कानि शास्त्राणि विद्याखिलादिप्रणीतानि कलाशास्त्राणि, तेभ्यः कलातत्त्वस्य
संवित् संवेदना । न हि कलातत्त्वानुपलब्धौ कलावस्तु सम्यक् निवृत्तं शक्यं ।
कामशास्त्रतः कामोपचारस्य ॥ ८ ॥ संविदितप्रशुबन्ते । कामोपचारस्य

संविक्तामशास्त्रतइति । कामोपचारबद्धलं हि वस्तु काव्यस्येति । दण्डनीते
न्यापनययोः ॥ १ ॥ दण्डनीतेरर्थशास्त्रान्वयस्यापनयस्य च संविज् ज्ञानं ।
तत्र पङ्गुणप्रसन्न यथावत् प्रयोगो नयः । तद्विपरीतोऽपनयः । न हि
तावविज्ञाय नायकप्रतिनायकयोर्वृत्तं काव्येषु निबद्धुं शक्यमिति । इति-
वृत्तकुटिलत्वं च ततः ॥ १० ॥

इतिहासादिरितिवृत्तं काव्यार्थशरीरं तस्य कुटिलत्वं ततो दण्डनीते
वर्तीयसु, त्रतीयसु, आदिप्रयोगः व्युत्पत्तिमूलत्वात्तस्यैव । एवमन्यासामपि
विद्यानां यथाययस्तुप्रयोगो वर्णनीय इति । लक्ष्यज्ञत्वमभियोगो वृद्धसेवा-
वेक्षणं प्रतिभानमवधानं च प्रकीर्णं । तत्र काव्यपरिचयो लक्ष्यज्ञत्वं ॥ ११ ॥
अन्येषां कावेत्रसु परिचयो लक्ष्यज्ञत्वं ततो हि बन्धव्युत्पत्तिर्भवति । काव्य-
बन्धोदमोऽभियोगः ॥ १२ ॥ काव्यस्य बन्धनं तत्रोदमोऽभियोगः । स
हि कवित्वप्रकर्षमवसन्धाति । काव्योपदेशगुणस्युत्पन्नं वृद्धसेवा ॥ १३ ॥
काव्योपदेशगुणवः उपदेष्टारोऽपि धुनूपणं, वृद्धसेवा ततः काव्य-
विद्यायाः संक्रान्तिर्भवति । पदाधानोद्धरणे च अवेक्षणं ॥ १४ ॥ पदस्याधानं,
न्यासः, उद्धरणमपसारणं तयोः खलुवेक्षणं । अत्र श्लोकौ । आधानोद्धरणे
तावद्यावद्दोलायते मनः । पदस्यास्थापिते स्थैर्यं हन्ति सिद्धा सरस्वती ॥
यत्प्रदानि तत्र जन्तेऽत्र परिहृत्तिसृष्टिणुतां । तं शब्दन्यासनिष्ठाताः
शब्दपाकं प्रचक्षते ॥ कवित्वबीजं प्रतिभानं ॥ १५ ॥ कवित्वस्य बीजं
कवित्वबीजं जन्मान्तरागतसंस्कारविशेषः कश्चित् यस्मात् विना काव्यं
न निष्पद्यते, निष्पन्नं वा अवहासप्रायतनं स्यात् । चित्ते-
काग्रमवधानं ॥ १६ ॥ चित्तेकाग्रं मन्यार्थविनिरुत्ति सादयधानं
मवहितं हि चित्तमर्थान् पश्यति । तद्देशकालाभ्यां ॥ १७ ॥ तदवधानं
देशात् कालाच्च समुत्पद्यते । कौ पुनर्देशकालावितराह । विविक्तो देशः ॥ १८ ॥
विविक्तो निर्जनः । रात्रियामसुरीयः कालः ॥ १९ ॥ रात्रेयामो रात्रि-
यामः प्रहरः तुरीयस्तुर्थ इति । तद्वशाद्विषयोपरतं प्रसन्नं चित्तं मव-
धत्तेऽयं काव्याङ्गान्युपदर्शय काव्यविशेषस्य ज्ञानार्थं माह । काव्यं गद्यं

पदं च ॥ २० ॥ गद्यस्य पूर्वनिर्देशो दुर्बन्धत्वात् विशेषत्वेन दुर्बोधत्वात् ।
यदाहुः । गद्यं कवीनां निकपं वदेन्ति । तच्च त्रिधा भिन्नमिति दर्शयितुमाह ।
गद्यं वृत्तगन्धि चूर्णं सुतृकलिकाप्रायश्च ॥ २१ ॥ तल्लक्षणान्याह । पद्यभागवद्भूत
गन्धि ॥ २२ ॥ पद्यस्य भागाः पद्यभागाः तद्वृत्तगन्धि । यथा, पाताल-
मालुतलवासिषु दानवेषु इति । अत्र हि वसन्ततिलकाख्यस्य वृत्तस्य भागः
प्रत्यभिज्ञायते । अनाविह्वललितं पदं चूर्णं ॥ २३ ॥ अनाविह्वानि अदीर्घसमा-
सानि ललितान्यमुह्यतानि पदानि यस्मिन् तदनाविह्वललितं पदं चूर्णमिति ।
यथाभ्यासो हि कर्मणां कौशलमावहति । न हि सङ्गुन्निपातमात्रेण उदविन्द-
रपि घ्रावणि निम्नुतामादधाति । विपरीतसुतृकलिकाप्रायम् ॥ २४ ॥
विपरीतं साविह्वोद्धतपदं सुतृकलिकाप्रायम् । यथा, कुलिशमिसरखरमख-
रमवयमवण्ड चपेटापाटितमन्तमातङ्गकुम्भस्थलगलनदच्छटाच्छुरितचत्वरकेसर-
भारभासुरमुखे केसरिणीति । पदत्र मनेकभेदम् ॥ २५ ॥ पदत्र खलु अने-
केन समार्द्धं समविपमादिना भेदेन भिन्नं भवति । तदनिबद्धं निबद्धं च
॥ २६ ॥ तदिदं गद्यपद्यरूपं काव्यमनिबद्धं निबद्धं च । अनयाः प्रसिद्ध-
त्वाल्लक्षणं ज्ञातम् । कमसिद्धिस्तयोः स्वयुक्तं सवत् ॥ २७ ॥ तयोरिति अनिवद्धं
च परामृश्यते, क्रमेण सिद्धिः कमसिद्धिः अनिवद्धसिद्धौ निबद्धसिद्धिः स्वयुक्तं
सवत्, यथा, स्त्रिजि मालायां सिद्धायां उत्तंसः श्रेयः सिध्यति इति ।
केचिदनिबद्ध एवपर्यवसिताः स्वर्गदूषणार्थमाह । नानिवद्धं चकाक्षेत्रक-
तैजः परमाणुयत् ॥ २८ ॥ नखल्लनिबद्धं काव्यं चकाक्षि दीप्यते यथा
एकतैजः परमाणुरिवेति । अत्र द्वौकः । असङ्कलितरूपाणां काव्यानां नास्ति
चाक्षता । न प्रत्येकं प्रकाशन्ते तैजसाः परमाणवः ॥ सन्दर्भेषु दशरूप-
कं श्रेयः ॥ २९ ॥ सन्दर्भेषु प्रवन्धेषु दशरूपकं नाटकादि श्रेयः । कस्मान्त-
दाह । तद्विचित्रं चित्रपटवह्निशेषसाकल्यात् ॥ ३० ॥ नदशरूपकं हि त्र्यम्बा-
क्षितं चित्रपटवह्निशेषाणां साकल्यात् । ततोऽन्यभेदकृप्तिः ॥ ३१ ॥ ततो
दशरूपकादन्येषां भेदानां कृप्तिः कल्पनमिति । दशरूपकस्येव हीदं सव
विलसितं यच्च कथाख्यायिके महाकाव्यमिति तल्लक्षणं च नातीयं हृदय-

ज्ञमन्तिरुपेक्षितमस्याभिः । तदन्यतोऽन्यदूह्यमिति काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ
प्रथमेऽधिकरणे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ काव्याङ्गानि काव्यविशेषाश्च ॥ समा-
प्तञ्चेदं शरीरं प्रथममधिकरणं ॥

काव्यशरीरे स्थापिते काव्यसौन्दर्याच्चेतवस्तुप्रागाय दोषा ज्ञातव्या
इति दोषदर्शनं नामाधिकरणमारभ्यते । दोषस्वरूपकथनार्थमाह । गुण-
विपर्ययात्मानोद्दोषाः ॥ १ ॥ गुणानां वक्ष्यमाणानां ये विपर्ययाः सादा-
त्मानो दोषाः । अर्थतत्सद्वगमः ॥ २ ॥ गुणस्वरूपनिरूपणात् तेषां
दोषाणामर्थाद्वगमोऽर्थसिद्धिः । किमर्थं ते पृथक् प्रपञ्चयन्त इतत्राह । सौकर्याय
प्रपञ्चः ॥ ४ ॥ सौकर्यार्थं प्रपञ्चो विस्तरो दोषाणां । उद्दिष्टलक्षणा हि
दोषाः सुज्ञाता भवन्ति । पददोषान् दर्शयितुमाह । इदं पदमसाधु
कष्टं ग्रामत्रमप्रतीतमनर्थकञ्च ॥ ४ ॥ क्रमेण व्याख्यातु माह । शब्दसृति-
विरुद्धमसाधु ॥ ५ ॥ शब्दसृतिरत्र व्याकरणेन विरुद्धं पदमसाधु । यथा
अन्यकारकवैयर्थ्यमिति । अत्र “अपठ्यतृतीयास्तस्यान्यस्य दुर्गाशीराभास्यास्ति-
तोत्सुकोत्तिकारकरागच्छेयु” इति दुका भवितव्यमिति । श्रुतिविरसं
कष्टं ॥ ६ ॥ श्रुतिविरसं श्रुतिविरसं पदद्वन्द्वं । तद्धि रचनाशुम्भित मपुत्रद्वे-
जयति । यथा, अचचुरच्चगिड कपोलयो स्ते कान्तिद्वयं द्राग्विशदः शशाङ्कः ।
लोकमैतत्प्रयुक्तं शास्त्रं ॥ ७ ॥ लोक एव वत् प्रयुक्तं पदं न शास्त्रे तद्ग्रामत्र
पदं । यथा, कष्टं कथं रोदिति फूतकृतेयं । अन्यदपि तल्लगद्वादिकं द्रष्टव्यं ।
शास्त्रमात्रप्रयुक्तमप्रतीतं ॥ ८ ॥ शास्त्र एव प्रयुक्तं न लोके तदप्रतीतं पदं ।
यथा । किं भाषितेन वक्तुना रूपस्कन्धस्य सन्ति मे न गुणाः । गुणानां तरीयकञ्च
मेमेति न तेऽस्तुऽपालम्भः ॥ अत्र रूपस्कन्धान्तरीयकौ न लोके इतत्रप्रतीतं ।
पूरणार्थं मनर्थकं ॥ ९ ॥ पूरणमात्रप्रयोजनमव्ययं पदमनर्थकं । दण्डापूप-
न्यायेन पदमन्यदप्यनर्थकमेव यथा । उदितस्तु हास्तिकविनीलमयं तिमिरं
निपीय किरणैः सविता । अत्र तुशब्दस्य पादपूरणार्थमेव प्रयोगो न वाक्या-
लङ्कारार्थः । वाक्यालङ्कारार्थं प्रयोजनम् नानर्थकं अपवादादर्थमिदं यथा । न
खल्विह गतागता नयनगोचरं मे गतेति । तथा हि खलु हन्तेति । सम्प्रति

पदार्थदोषानाह । अन्यार्थनेयगूढार्थाङ्गीलक्षिणानि च ॥ १० ॥ । इदं पद-
मितप्रवर्तते । 'अर्थतश्च वचनं' परिणामः । तेन अन्यार्थनेयानेयादीनि
पदानि दुष्टानीति सूत्रार्थः । एषां कसेण लक्षणान्याह । रुढिचुप्रत-
मन्यार्थं ॥ ११ ॥ रुढिचुप्रतं रुढिमनपेचप्र यौगिकार्थमात्रोपादानादन्यार्थं
पदं स्थूलत्वात् सामान्येन षट्शब्दः षट्शब्दार्थ इतः प्रादिकमन्यार्थं नोक्तं ॥
यथा, ते दुःखसुखावचमात्रहन्ति ये प्रस्यरन्ति प्रियसङ्गमानां । अत्रा
वर्ततेः करोतप्रयो धारणार्थं प्रयुक्तः, प्रस्यरन्तिविस्मरणार्थः, प्रकृतस्मरणार्थं
इति । कल्पितार्थं नेयार्थं ॥ १२ ॥ अच्युतार्थस्य कल्पना कल्पितार्थं नेयार्थं ।
यथा, सपदि पङ्क्तिविहङ्गमनामभक्षनयसंवलितं बलशालिना । विमुल-
पर्वतवर्धिभिः परैः भुवगसैन्यसलूकजिता जितं ॥ अत्र विहङ्गमस्यकवाको-
ऽभिप्रेतः तन्नामानि चक्राणि बिभ्रन्तीति विहङ्गमनामभतो रयाः पङ्क्ति रिति
दशसंख्या लक्षप्रते । पङ्क्ति ईष विहङ्गमनामभतो रया यस्य संपत्तिविहङ्गमनाम-
भक्षप्रय सस्य तनयाभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां संवलितं भुवगसैन्यं जितं
'सलूकजिता इन्द्रजिता कौशिकशब्देनेन्द्रोऽलूकयोरभिधानमिति कौशिक
शब्दवाचप्रत्येनेन्द्र उलूक उक्तः । ननु चैवं रयाङ्गनामप्रयोगोऽनुपपन्नः न
तेषां कूडलक्षणत्वात् । अप्रसिद्धार्थप्रयुक्तं गूढार्थं ॥ १३ ॥ यस्य 'लोके
अर्थः प्रसिद्ध्याप्रसिद्धश्च तदप्रसिद्धार्थं प्रयुक्तं नप्रसिद्धार्थप्रयुक्तं गूढार्थं' ।
यथा, सङ्खगोरिवानीकं दुःसहं भवतः परैः ॥ सङ्खङ्गावोऽक्षीणि यस्य
स सङ्खगुग्निः । तस्य इवेति गोशब्दस्याधिवाचकत्वात् कविष्वप्रसि-
द्धम् ॥ असभ्यार्थान्तरमसभ्यस्यृतिहेतुवाङ्गीलं ॥ १४ ॥ यस्य पदस्यानेकार्थस्य
एकोऽर्थोऽसभ्यः स्यात् तदसभ्यार्थान्तरं । यथा, वज्रं इति पदन्तेजसि विष्ठा-
याह । यत्तु पदमेकदेशहारेणासभ्यार्थं स्मारयति तदसभ्यस्यृतिहेतुः ।
यथा, कूकाटिकेति । न गुप्तलक्षितसंरतानि ॥ १५ ॥ अपवादार्थमिदं ।
गुप्तं संरतं लक्षितं नाम्नीलं । एषां लक्षणान्याह । अप्रसिद्धासभ्यं गुप्तं
॥ १६ ॥ अप्रसिद्धासभ्यार्थान्तरं गुप्तं पदमप्रसिद्धासभ्यं यथा, संग्राह इति
पदं । तद्धि प्रसिद्धसङ्ख्यायं न गुह्यार्थमिति । लाघणिकासभ्यान्वितं

लक्षितं ॥ १७ ॥ तदेवासम्यार्थान्तरलाक्षिकेनासम्येनार्थेन अनितं पदं
 लक्षितं । यथा, जन्मभूमिरिति । तद्धि लक्षणया गुह्यार्थं न स्वयत्नरेति ।
 लोकसंवीतं संवृतं ॥ १८ ॥ लोकेन संवीतं लोकसंवीतं यत् तत् संवृतं ।
 यथा, सुभगा भगिन्युपस्थानमभिप्रेतं कुमारी दोहदमिति । अत्र श्लोकः ।
 संवीतस्य हि लोकेन न दोषानुपपन्नं चमं । शिवलिङ्गस्य संस्थाने कस्यसम्यक्त्व-
 भावना ॥ तत्तत्रैविधं व्रीडाजुगुप्सामङ्गलातङ्कदायिभेदात् ॥ १९ ॥ तस्याश्ली-
 लस्य त्वैविध्यं भवति व्रीडाजुगुप्सामङ्गलातङ्कदायिनां भेदात् । किञ्चि-
 द्व्रीडादायि भवति । यथा । वाक्चाटवं चिरण्यरेतादिति । किञ्चिज्जगुप्सा-
 दायि भवति । यथा, कपर्देक इति । किञ्चिदमङ्गलातङ्कदायि भवति ।
 यथा संस्थितमिति । व्यवहितार्थप्रत्ययं क्लिष्टं ॥ २० ॥ अर्थस्य प्रतीतिरर्थ-
 प्रत्ययः स व्यवहितो यस्मात् भवति तदव्यवहितार्थप्रत्ययं क्लिष्टं । यथा । दद्या-
 त्त्वजादयितवस्तुभवेदिकानां जपोज्जाजुषां जललवास्तरलं पतन्ति । दद्या-
 त्त्वजास्तरकास्तासां दयितो दद्यात्त्वजादयित चन्द्रास्तस्य वस्तुभाचन्द्रकान्ताः
 तद् वेदिकानामिति । अत्र हि व्यवधानेनार्थप्रत्ययः । अरूढार्थत्वात् ॥ २१ ॥
 अरूढार्थत्वेऽपि यतोऽर्थप्रत्ययो भटिति न, तत् क्लिष्टं । यथा । काञ्चीगुण-
 स्यामननिन्दिताया इति । अन्ताभ्यां वाक्यं व्याख्यातं ॥ २२ ॥ अश्लीलं
 क्लिष्टं च अन्तरे पदे ताभ्यां वाक्यं व्याख्यातं । तदप्यश्लीलं क्लिष्टं च भवति ।
 अश्लीलं यथा, न साधनोन्वति या स्यात् कलत्रसुखदायिनी । परार्थ-
 वद्भक्त्याणां यत् सतं पेलवंधनं ॥ १ ॥ सोपानपथमुत्सृज्य वायुवेगसमुद्धतं ।
 महापथेन गतवान् कीर्तप्रमानगुणो जनैः ॥ क्लिष्टं यथा, धम्मिल्लस्य न
 कस्य प्रेक्ष्य निकामं कुरङ्गशावाचयाः । रजप्रतपपूर्वबन्धुप्रतपत्ते र्मानसं
 श्लोभां । एतान् पञ्च पदार्थदोषान् विभक्तान् ज्ञात्वा कविस्तत्रेदिति तात्-
 पर्यप्रार्थः ॥ इति काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ दोषदर्शने द्वितीयेऽधिकरणे प्रथमो-
 ऽध्यायः पदपदार्थदोषविभागः ॥ १ ॥

इदानीं वाक्यदोषान् दर्शयितुमाह । भिन्नवृत्तयतिभ्रष्टविसन्धीनि
 वाक्यानि ॥ १ ॥ इदानीति अभिसम्बन्धः । क्रमेण व्याचष्टे । स्वलक्षण-

'धुप्रतदन्तं भिन्नदन्तं' ॥ २ ॥ स्वस्मात्तद्वचनाच्चुप्रतं दन्तं यस्मिन् तत् स्वलक्षण-
 धुप्रतदन्तं वाक्यं भिन्नदन्तं । यथा, अपि पश्यसि सौधमाश्रितामविर-
 लमुमनोमालधारिणीं । वैतालीययुग्मपादे लघुचराणां यस्यां नैरन्तर्यं
 निपिद्धं तच्च । कृतमिति भिन्नदन्तत्वं । विरसविरामं यतिभ्रष्टं ॥ ३ ॥
 विरसः श्रुतिकटुविरामो यस्मिन् तद्विरसविरामं यतिभ्रष्टं । तद्वातु-
 नामभागभेदे स्वरसन्धिकृते प्रायेण ॥ ४ ॥ तद्यतिभ्रष्टं धातुभागभेदे, नाम-
 भागभेदे च सति भवति । स्वरसन्धिनाकृते प्रायेण बाहुल्येन । धातुभागभेदे
 मन्दाक्रान्तायां यथा । एतासां राजति सुमनसां दाम कण्ठावलम्बि ।
 नामभागभेदे शिखरिण्यां यथा । कुरङ्गाक्षीणां गण्डतलमलके स्वेदविरसः ।
 मन्दाक्रान्तायां यथा । दुर्दैर्घ्यकृमिशिखकपिशः शार्ङ्गिणो बाहुदण्डः । धातु-
 नामभागपदप्रवृत्त्यात्तद् भागातिरिक्तभेदेन भवति यतिभ्रष्टत्वं । यथा मन्दा-
 क्रान्तायां, शोभां पुपुप्रतत्रयमभिनवः सुन्दरीणां प्रबोधः ॥ (अन्ये तु पदान्त
 एव प्रतिसिध्यन्ति पदं च विभक्त्यन्तं । यथा निकामं चामाद्री सरसकदली-
 जर्भसुभगा कलाशेषा मूर्तिः शशिः इव नेत्रोत्सवकरी । अवस्थामापन्ना
 मदनदह्नोद्गमविधुरा मिथं नः कल्याणो रमयति मनः कम्पयति च) ।
 शिखरिण्यां यथा । विनिद्रः श्यामान्तोष्मधरपुटसीत्कारविरुतैः । स्वरसन्ध-
 कृत इति वचनात् स्वरसन्धिकृते भेदे न दोषः यथा । किञ्चिद्भावात्सं-
 मसरलं प्रेक्षितं सुन्दरीणां । न दन्तदोषात् पृथग्यतिदोषो दन्तस-
 यतत्रात्मकत्वात् ॥ ५ ॥ दन्तदोषात् पृथग्यतिदोषो न वक्तव्यो दन्तस-
 यतत्रात्मकत्वात् । यतत्रात्मकं हि दन्तमिति भिन्नदन्त एव यतिभ्रष्टस्य अन्त-
 र्भावान्न पृथग्रूपं कार्यमिति अत्र आह । न लक्ष्मणः पृथक्तात् ॥ ६ ॥
 नायं दोषो लक्ष्मणः लक्ष्मणस्य पृथक्तात् । अन्यद्विलक्षणं दन्तस्य, अन्यद्विद्वत्, एव
 लघुनियामकं दन्तं । विरामात्मिका च यतिरिति । विरूपपदसन्धि
 विरसन्धिः ॥ ७ ॥ पदानां सन्धिः पदसन्धिः स च स्वरसमवायरूपः प्रतत्रा-
 सन्तिमात्ररूपो वा स विरूपो यस्मिन्निति विग्रहः । यदसन्धिवैरूप्यं विष्णो-
 ऽशीलत्वं कटावस्थ ॥ ८ ॥ विष्णोर्धो विभागेन पदानां संस्थिति रिति । अशील-

त्वमसभ्यस्मृतिहेतुत्वं कष्टत्वं पारुष्यमिति । विष्णो यथा, मेघानिलेन असुना
 एतस्मिन्नद्रिकानने । कमले इव लोचने इमे अनुवधाति विलासपद्धतिः ।
 लोलालकासुवहानि आननानि चकासति । अश्लीलत्वं यथा, विरेचक-
 मिदं वृत्तमाचार्याभ्यासयोजितं । चकासे पनसप्रायेः पुरी पण्डमहाद्रुमैः ॥
 विनाशपथदानाभ्यां पदवाहसमुत्सुकं । कष्टत्वं यथा, मञ्जर्युद्धमगर्भास्तौ
 सुर्वाभोगा द्रुमा वभुः । एवं वाक्यदोषानभिधाय वाक्यार्थदोषान् प्रतिपाद-
 यितुमाह । व्यर्थकार्यसन्दिग्धाप्रयुक्तापक्रमलोकविद्याविबुधानि ॥ ८ ॥ वा-
 क्यानि दुष्टानीतिसम्बन्धः । क्रमेण व्याख्यातुमाह । व्याहृतपूर्वोत्तरार्थं व्यर्थं
 ॥ ९ ॥ व्याहृतौ पूर्वोत्तरार्थौ यस्मिन् तद्व्याहृतपूर्वोत्तरार्थं वाक्यं व्यर्थं ।
 यथा । अद्यापि स्मरति रसोत्ससम्बन्धो मे सुग्धायाः स्मरचतुराणि चेष्टितानि ।
 सुग्धायाः कथं स्मरचतुराणि चेष्टितानि तानि चेत् कथं सुग्धा पूर्वोत्तरयो-
 रर्थयोर्विरोधाद्व्यर्थमिति । उक्तार्थपदमेकार्थं ॥ १० ॥ उक्तार्थानि पदानि
 यस्मिन् तत् उक्तार्थपदमेकार्थं । यथा, चिन्तामोहमनङ्गमङ्गं तनुते विष्णुपितं
 सुभ्रुवः । अनङ्गः शृङ्गारस्तस्य चिन्ताया मोहात्मकत्वात् चिन्तामोहशब्दौ,
 प्रयुक्ताशुक्तार्थौ भवतः एकार्थपदत्वाद्वाक्यमेकार्थमित्युक्तं । न विशेषश्चेत् ॥ ११ ॥
 न गतार्थं दुष्टं पदं विशेषश्चेत् प्रतिपादयः स्यात् । तं विशेषं प्रतिपादयितु-
 माह । धनुजर्षाधूनौ धनुःश्रुतिः आरूढः प्रतिपत्तयै ॥ १२ ॥ धनुजर्षाधु-
 नावितर्त्रं जग्राद्वेनोक्तार्थत्वेऽपि धनुःश्रुतिः प्रयुज्यते आरूढः प्रतिपत्तयै
 आरौहणस्य प्रतिपत्तयै । न हि धनुःश्रुतिमन्तरेण धनुपराख्यं जग्रा धनु-
 र्जति शक्यं प्रतिपत्तुं । यथा, धनुजर्षाकिणचिच्छेन दोषा विष्कुरितं तदेति ।
 कर्णावतंसयवणकुण्डलशिरःशेखरेषु कर्णादिनिर्देशः सन्निधेः ॥ १३ ॥ कर्णा-
 वतंसादिषु शब्देषु कर्णादीनामवतंसादिपदैरुक्तार्थानामपि निर्देशः सन्निधेः
 प्रतिपत्तयैमिति सम्बन्धः । न हि कर्णादिशब्दनिर्देश मन्तरेण कर्णादि-
 सन्निहितानामवतंसादीनां शक्यं प्रतिपत्तिः । यथा, दोलाविलासेषु विला-
 सिनीनां कर्णावतंसाः कलयन्ति कम्पम् । लीलाचलच्छ्रवणकुण्डलमापतन्ति ।
 आयुर्ध्वङ्गमुखराः शिरःशेखरशालिनः । सुक्ताहारशब्दे सुक्ताशब्दः शुद्धे ॥ १४ ॥

सुक्ताहारशब्दे सुक्ताशब्दो, हारशब्देनैव गतार्थः प्रयुज्यते शुद्धेः प्रतिपत्तप्रर्थ
 मिति सम्बन्धः । शुद्धानामन्वरत्नैरमियितानां सुक्तानां हारो सुक्ताहारः ।
 यथा, प्राणेश्वरपरिष्वङ्गविभ्रमप्रतिपत्तिभिः । सुक्ताहारेण लसता हसतीव
 स्तनद्वयं ॥ पुष्पमालाशब्दे पुष्पपदसुत्कर्षस्थ ॥ १५ ॥ पुष्पमालाशब्दे माला-
 शब्देनैव गतार्थं पुष्पपदं प्रयुज्यते उत्कर्षस्य प्रतिपत्तप्रर्थ मिति । उत्कृष्टानां
 पुष्पाणां माला पुष्पमालेति । यथा । प्रायशः पुष्पमालेव कन्यका कंन लोभ-
 येत् । ननु मालाशब्दोऽन्यत्वापि दृश्यते । यथा, रत्नमाला शब्दमालेति ।
 संतत्रं । उपचरितस्य प्रयोगः निरुपपदो हि मालाशब्दः पुष्पमालारचनाविशे-
 षमभिधत्ते इति । करिकलमशब्दे करिशब्दः ताद्रूप्यस्य प्रतिपत्तप्रर्थं ॥ १६ ॥
 करिकलमशब्दे करिशब्दः कलमेनैव गतार्थः प्रयुज्यते ताद्रूप्यस्य प्रतिपत्तप्रर्थ-
 मिति । करौ प्रौढकुञ्जर स्तद्रूपः कलमः करिकलम इति । यथा, त्यज करि-
 कलमत्वं प्रेमरत्नं करिण्प्राः । विशेषणस्य च ॥ १७ ॥ विशेषणस्य विशेषप्रति-
 पत्तप्रर्थसुक्तार्थस्य पदस्य प्रयोगः । यथा, जगाद मधुरां घातं विशदाक्षर-
 शालिनीं । तदिदं प्रयुक्तेषु ॥ १८ ॥ तदिदमुक्तं प्रयुक्तेषु नाप्रयुक्तेषु । न हि
 भवति यथा श्रवणकुण्डल मिति तथा नितम्बकाक्षीतत्रपि, यथा करि-
 कलम इति तथोद्गकरम इत्यपि । अतः श्लोकः । कर्णावतंसदिपदे कर्णादि-
 धुनिनिर्मितिः । सन्निधानादिबोधार्थस्थितेत्वेतत् समर्थनं ॥ संश्रद्धकृत्
 सन्दिग्धः ॥ १८ ॥ यद्वाक्यं साधारणानां धर्मेणां श्रुते विभिष्टानां वा
 श्रुतेः संशयं करोति तत् संशयकृत् सन्दिग्धः । यथा । स महात्मा भाग्य-
 वधान् महापदमुपागतः । किं भाग्यवशान्महापदं सुपागतः आहोस्ति-
 द्भाग्यवशान्महापदमिति संशयकृद्वाक्यं प्रकरणाद्यभावे सतीति ।
 मायादिकल्पितार्थमप्रयुक्तं ॥ १९ ॥ मायादिना कल्पितोऽर्थो यस्मिन् तन्मा-
 यादिकल्पितार्थमप्रयुक्तम् । अत्र श्लोकसुदाहरणम् ॥ कमहो नार्थमपक्रमं
 ॥ २० ॥ उद्देशितानां अनुद्देशितानां च क्रमः सम्बन्धेन विहीनोऽर्थो
 यस्मिन् तत् क्रमहीनार्थमपक्रमं । यथा, कीर्त्तिप्रतापौ भवतः सूर्याचन्द्रमसोः
 समौ । अतः कीर्त्तिश्चन्द्रमस्तुल्या, प्रतापः सूर्यस्य तुल्यः, सूर्यस्य पर्व-

निपातादपक्रमः । अथवा प्रधानार्थस्य निर्देशः क्रमः । तेन विहीनोऽर्थो-
यस्मिन् तदपक्रमः । यथा, तुरङ्गमय मातङ्गप्रयच्छास्त्रै मदालसं । देशका-
लस्वभावविरुद्धानि लोकविरुद्धानि ॥ २१ ॥ देशकालस्वभावैर्विरुद्धोऽर्थो
येषु तानि देशकालस्वभावविरुद्धानि वाक्यानि लोकविरुद्धानि । अर्थद्वारेण
लोकविरुद्धान्यत्वं वाक्यानां । देशविरुद्धं यथा । सौवीरेष्वस्ति नगरी
मथुरा नाम विद्युता । अचोटनालिकेराद्या यस्याः पर्यन्तभूमयः ॥
कालविरुद्धं यथा । कदम्बकुसुमस्योरं मधौ वनमशोभत ॥ स्वभावविरुद्धं
यथा । मत्तालिसङ्गसुखरासु च मञ्जरीषु सप्तच्छदस्र तरतीव शरन्मु-
ख्यौः ॥ सप्तच्छदस्र स्तवका भवन्ति न मञ्जर्यं इति । स्वभावविरुद्धं यथा ।
भृङ्गेन कलिकाकोशस्तया भृङ्गमयीडयत । यथा गोप्यदपूरं हि ववर्ष
वज्रलं मधु ॥ कलिकोयाः सर्वस्या मकरन्दस्यैतावदाज्जलं स्वभावविरुद्धं ।
कलाचतुर्वर्गशास्त्रविरुद्धानि विद्याविरुद्धानि ॥ २३ ॥ कलाशास्त्रैश्चतु-
र्वर्गशास्त्रैश्च विरुद्धानो येषु तानि कलाविरुद्धचतुर्वर्गशास्त्रविरुद्धानि
विद्याविरुद्धानि वाक्यानां च विरोधोऽर्थद्वारकः । कलाशास्त्रविरुद्धं यथा ।
कालिङ्गं लिखितमिदं च यस्य पत्रं पत्रज्ञैरपतितकोटिकण्टकाग्रं ।
कालिङ्गं पतिताग्रकण्टक मिति पत्रविदाम्नायः तद्विरुद्धत्वात् कलाशास्त्र-
विरुद्धं । एवं कलान्तरेष्वपि विरोधोऽस्तूह्यः । चतुर्वर्गशास्त्रविरुद्धानि
उदाङ्गियन्ते । कामोपभोगसाफल्यफलो राज्ञां महीजयः । धर्मफलः
अश्वमेधादि यज्ञफलो वा राज्ञां महीजय इत्यगमः । तद्विरोधाद्धर्मशास्त्र-
विरुद्धान्यमेतद्वाक्यमिति । अहङ्कारेण जीयन्ते द्विपन्तः किं नयन्धिया ।
द्विपञ्चेयस्य नयमूलत्वं स्थितं दण्डनौतौ तद्विरोधादर्थशास्त्रविरुद्धान्ये वाक्य-
मिति । दशनाङ्गपवित्रितोत्तरौष्ठम् रतिखेदालसमाननं स्मरामि ।
उत्तरौष्ठमन्तर्मुखं नयनान्तमिति सुक्ता सुखननखरदशनस्यानानीति काम-
शास्त्रसूत्रे स्थितं तद्विरोधात् कामशास्त्रविरुद्धान्ये वाक्यमिति । देवता-
ज्ञानतो मुक्तिर्न तत्त्वज्ञानसम्पदा । एतस्यार्थस्य मोक्षशास्त्रे स्थितत्वात् तद्वि-
रुद्धं । एते वाक्यवाक्यार्थदोषास्तप्रागाय ज्ञातव्याः । ये तु अन्ये शब्दार्थ-

दोषाः सूक्ष्मास्तु गुणविवेचन एव वक्ष्यन्ते, उपमादोषा उपमाविचारे ।
इति काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ दोषदर्शने द्वितीयेऽधिकरणे द्वितीयोऽध्यायो
वाक्यवाक्यार्थदोषविभागः । समाप्तश्चेदं दोषदर्शनं द्वितीयमधिकरणम् ।

यद्विपर्ययात्मानो दोषास्तान् गुणान् विचारयितुं गुणविवेचनमधिकरण
मारभ्यते । तत्रौजःप्रसादादयो गुणाः यमकोपमादयस्तुलङ्कारा इति
स्थितिः काव्यविदा । तेषां किं भेदनिबन्धनमित्याह । काव्यशोभायाः कर्त्तारो
धर्मगुणाः ॥ १ ॥ ये खलु शब्दार्थयोर्धर्माः काव्यशोभां कुर्वन्ति ते गुणाः । ते
चौजः प्रसादादयः न यमकोपमादयः । कैवलेत्रन तेषामकाव्यशोभाकरत्वात्
शोभः प्रसादादीनां तु केवलानां काव्यशोभाकरत्वमिति । तदतिशयहे-
तवस्तुलङ्काराः ॥ १ ॥ तत्राः काव्यशोभाया अतिशयस्तदतिशयस्तस्य
हेतवः । तुल्यो व्यतिरेके । अलङ्काराश्च यमकोपमादयः । अत्र श्लोकौ ।
युवतेरिव रूपं मङ्गलं काव्यं स्वदत्ते शुद्धगुणं तदप्यतीव । विहितप्रणयं
निरन्तराभिः सद्गुणैर्विकल्पकल्पनाभिः ॥ यदि भवति वचस्पृशतं गुणैर्भ्यो
वपुर्निबधौषमन्ध्रमङ्गनायाः । अपि जनदयितानि दुर्भगत्वं नियतमल-
ङ्करणानि संश्रयन्ते ॥ पूर्वं नित्याः ॥ २ ॥ पूर्वं खलु गुणा नित्याः तैर्विना
काव्यशोभानुपपत्तेः । एवं गुणालङ्काराणां भेदं दर्शयित्वा शब्दगुणनिरूपणार्थं
माह । औजःप्रसादश्लेषसमतासमाधिमाधुर्यसौकुमार्योदारतायै व्यक्तिज्ञा-
न्तयो बन्धगुणाः ॥ ४ ॥ बन्धः पदरचनां तत्रा गुणा बन्धगुणा औजःप्रभृतयः ॥
तान् क्रमेण दर्शयितुं माह । गाढबन्धत्वमौजः ॥ ५ ॥ बन्धस्य गाढत्वं यत् तदौजः
यथा, विलुलितमकरन्दा मञ्जरी र्नतयन्ति । न पुनर्विलुलितमधुधारा मञ्ज-
री लोलयन्ति । शैथिल्यं प्रसादः ॥ ६ ॥ बन्धस्य शैथिल्यं शिथिलत्वं प्र-
सादः ॥ ननु यमौजो विपर्ययात्मा को दोषः । तत्कथं गुणः इतयाह ॥ गुणः
संप्रयात् ॥ ७ ॥ गुणः औजसा सह संप्रयात् न शुद्धः । स शुद्धस्तु दोष
एवेति ॥ ननु विरहयोरौजःप्रसादयोः कथं संप्रव इतयाह ॥ स त्वनुसर-
सिद्धः ॥ ८ ॥ स तु संप्रवोऽनुभवसिद्ध साहिदा रत्नादिविशेषवत् । अत्र
श्लोकः । करुणामेवमपीयेषु संप्रवः सुखदुःखयोः । ययानुभवतः सिद्धसा-

धैवौजःप्रसादयोः । सांख्योत्कर्षौ च ॥ ८ ॥ सांख्यमुत्कर्षश्च ओजःप्रसा-
 दधोरनुभवादेव । सांख्यं यथा । अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि
 सूत्रवे नृपतिककुटं दत्वा यूने सितातपवारणं । क्वचिदोजः प्रसादादुत्कृष्टं ।
 यथा । व्रजति गगनं भस्मातकप्राः फलेन सहोपमां । क्वचिदोजसः प्रसा-
 दस्योत्कर्षः । कुसुमशयनं न प्रत्यग्रं न चन्द्रमरीचयो न च मलयजं सर्वाङ्गीणं
 न वा नष्टि यदयः ॥ मरुणत्वं श्लेषः ॥ १० ॥ मरुणत्वं नाम यस्मिन्सति
 बह्वनि दशान्येकवद् भासन्ते । यथा । अस्तुत्तरस्थां दिशि देवतात्मा हि-
 मालयो नाम नगाधिराजः । न पुनः, सूत्रप्राज्ञमुरस्यले, भ्रमरीवल्ल-
 गीतयः, तडित्कलिलमाकाशमिति ॥ एवन्तु श्लेषो भवति ॥ ब्राह्मं सूत्र
 सुरःस्यले, भ्रमरीमंजुगीतयः, तडिज्जटिलमाकाशमिति ॥ मार्गाभेदः
 समता ॥ ११ ॥ मार्गस्याभेदः समता ॥ येन मार्गेण उपक्रम स्तस्यात्याग
 इत्यर्थः । श्लोके प्रवन्द्ये चेति पूर्वोक्तमुदाहरणं । विपर्ययस्तु यथा । प्रसीद
 चण्डि त्यजमन्युमञ्जसा जनसत्त्वार्थं पुरतः कृताञ्जलिः । किमर्थमुत्कम्पित
 पीवरस्तनहयं त्वया लुप्तविलासमास्यते ॥ आरोहावरोहयोः क्रमः समाधिः ॥
 १२ ॥ आरोहावरोहयोः क्रम आरोहावरोहक्रमः समाधिः परिहारः ।
 आहोहस्यावरोहे सति परिहारः अवरोहस्यारोहे सतीति । तत्तारोह
 पूर्वोऽवरोहो यथा । निरानन्दः कौन्दे मधुनि परिभुक्तोऽङ्गि तरसे ॥
 अवरोहपूर्वसारोहो यथा ॥ नराः शीलव्रष्टा व्यसन इव मज्जन्ति तरवः ॥
 आरोहस्य च क्रमः अवरोहस्य च क्रमः आरोहावरोहक्रमः क्रमेणारोहण
 मवरोहणश्चेति केचित् । यथा । निवेशः स्वः सिन्धोः सुहिनगिरिवीथिषु जय-
 ति ॥ न पृथगारोहावरोहयोरोजःप्रसादरूपत्वात् ॥ १३ ॥ न पृथक् समाधि
 र्गुण आरोहावरोहयोरोजःप्रसादरूपत्वात् ओजोरूपश्च आरोहः प्रसाद-
 रूपश्चावरोह इति । न संपृक्तत्वात् ॥ १४ ॥ यदुक्तम् ओजः प्रसादरूपत्व
 मारोहावरोहयो स्तन्त्र संपृक्तत्वात् । संपृक्तौ खल्वोजःप्रसादौ नदीवेषिका-
 वद् वहतः । अनैकान्तप्राञ्च ॥ १५ ॥ नचायमेकान्तो यदोजस्यारोहः प्रसादे
 चावरोह इति । ओजःप्रसादयोः क्वचिद्भागे तीव्रावस्थायी नाविति चेद-

भ्युपगमः ॥ १६ ॥ श्रौतः प्रसादयोः क्वचिद्भागे शीघ्रावस्थायामारोहोऽवरो-
हश्चेति एवञ्चेन्नन्यसे अभ्युपगमः न विप्रतिपत्तिः । विशेषापेक्षत्वात्तयोः ॥
१७ ॥ स विशेषो गुणान्तरात्मा । आरोहावरोहनिमित्तं समाधि-
राख्यायते ॥ १८ ॥ आरोहावरोहकमः समाधिरिति गौणप्रादन्तया व्याख्येयं ।
कमविधानार्थत्वाद्वा ॥ १९ ॥ पृथक्करणमिति । पाठधर्मत्वञ्च न सम्भवति
इति न पाठधर्माः सर्वत्रादृष्टेरितेष्टं वक्ष्यामः । पृथक्पदत्वं नाधुर्यं ॥ २० ॥
बन्धस्य पृथक्पदत्वं यत्तन्नाधुर्यं । पृथक् पदानि यस्य स पृथक्पदस्य
भावः पृथक्पदत्वं । समासदैर्घ्यनिवृत्तिपरश्चेतत् । पूर्वोक्तमुदाहरणं ।
विपर्ययस्तु यथा । चलितश्वरसेनादत्तगोष्टङ्गचण्डधुनिचकितवराहव्याकुला-
विन्धत्रपादाः । अजरत्वं सौकुमार्यं ॥ २१ ॥ बन्धस्याजरत्वमपा-
द्यं यत्तत् सौकुमार्यं । पूर्वोक्तमुदाहरणं । विपर्ययस्तु यथा । निदानं
निर्द्वैतं प्रियजनसदृक्त्यवसितिः सुधासेकप्लोपैः फलमपि विरुद्धं मम हृदि ।
विकटत्वमुदारता ॥ २२ ॥ बन्धस्य विकटत्वं यदसावुदारता । यस्मि-
न्वति नृत्यन्तीव पदानीति जनस्य वर्णभावना भवति । तद्विकटत्वं लीला-
यमानत्वमित्यर्थः । यथा, स्वरणविनिविष्टे नृपुत्रे नर्तकीनां भटिति
रणितमासीत् तत्र चित्रं कलञ्च । न पुनस्वरणकमलपुत्रौ नृपुत्रे नर्तकीनां
भटिति रणितमासीन्मञ्चुचित्रं च तत्र ॥ अर्थव्यक्तिहेतुत्वमर्थव्यक्तिः ॥ २३ ॥
यत्र भटिति अर्थप्रतिपत्तिहेतुत्वं स गुणोऽर्थव्यक्ति रिति ॥ पूर्वोक्तमुदाहरणं ॥
प्रतुष्टाद्वरणं च भूयः सुलभं ॥ औज्ज्वल्यं कान्तिः ॥ २४ ॥ बन्धस्यौज्ज्वल्यं
नाम यदसौ कान्तिरिति । यदभावे पुराणच्छायेतुप्रचरते । यथा ॥ कुरङ्गीने-
त्रालीक्षवकितवनालीपरिसरः । विपर्ययस्तु भूयान् सुलभस्य ॥ श्लोकाश्चात्र
भवन्ति । पदव्यासस्य गाढत्वं वदन्तश्रौतः कवीश्वराः । अनेनाधिष्ठिताः
प्रायः श्रद्धाः श्रोत्रसाधनं ॥ श्रुत्यत्वमोजसा मिश्रं प्रसादं च प्रचक्षते ।
अनेन न विना सत्रं स्वदत्ते काव्यपद्धतिः ॥ यत्कैकपदवद्भावः पदानां भूयसा-
मपि । अनालक्षितसन्धीनां स श्लेषः परमो गुणः ॥ प्रतिपादं प्रतिश्लोक-
मेकमार्गपरिग्रहः । दुर्बन्धो दुर्विभावश्च समतेति सतो गुणः ॥ आरोहन्त-

वरोहन्ति क्रमेण यतयो हि यत् । समाधिर्नाम स गुणस्येन पूता सर-
 स्वती । बन्धे पृथक्पदत्वं च माधुर्यमुदितं बुधैः । अनेन हि पदव्यासः कामं
 धारा मवुच्यतः ॥ यथा हि च्छिद्यते रेखा चतुरं चित्रपण्डितैः । तथैव
 वागपि प्राज्ञैः समस्तगुणगुंफिता ॥ बन्धसत्राजरठत्वं सौकुमार्यमुदाहृतम् ।
 एतेन वर्जिता वाचो रूक्षत्वान्न श्रुतिचमाः ॥ विकटत्वं च बंधसत्र कथ-
 यन्ति क्षुदारताम् । वैचित्त्रं न प्रपद्यन्ते यथा शून्याः पदक्रमाः ॥ पद्या-
 दिव गतिर्वाचः पुरस्तादिव वस्तुनः । यत्पार्थव्यक्तिहेतुत्वात् सोऽर्थव्यक्तिः स्मृतो
 गुणः ॥ औज्वल्यं कान्ति रित्यग्राह्यं गुणं गुणविभारदाः । पुराणचित्रस्था-
 नीयं तेन बंधं कवेर्वचः ॥ नासन्तः सहेद्यत्वात् ॥ २५ ॥ न खल्वेते गुणाः असन्तः
 सहेद्यत्वात् तद्विदां सहेद्यत्वेऽपि भ्रान्ताः सुप्ररित्याह । न भ्रान्ता निष्क-
 म्पत्वात् ॥ २६ ॥ न खलु भ्रान्ता गुणास्तद्विषयायाः प्रवृत्तेर्निष्कम्पत्वात् ।
 न पाठधर्माः सर्वत्रादृष्टेः ॥ २७ ॥ नैते गुणाः पाठधर्माः सर्वत्रादृष्टेः । यदि
 पाठधर्माः सुप्रसर्गविशेषानपेक्षाः सन्तः सर्वत्र दृश्येरन् । न च सर्वत्र
 दृश्यन्ते । विशेषापेक्षया विशेषाणां गुणत्वाद् गुणाभ्युपगम एवेति । इति
 काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ गुणविवेचने तृतीयेऽधिकरणे प्रथमोऽध्यायः गुणालङ्कार-
 विवेकः शब्दगुणविवेकश्च ॥ ३ ॥ १ ॥
 * संप्रत्यर्थगुणविवेचनार्थमाह । त एवार्थगुणाः ॥ १ ॥ त एवौजःप्रसाद-
 प्रभृतयोऽर्थगुणाः शब्दार्थगुणानां वाचप्रवाचकद्वारेण भेदान् दर्शयति ॥
 अर्थसत्र प्रौढिरोजः ॥ २ ॥ * अर्थसत्राभिधेयसत्र प्रौढिः प्रौढत्वमोजः ॥
 पदार्थं वाक्यप्ररचनं वाक्यार्थं च पदाभिधा । प्रौढिर्व्याससमासौ च साभि-
 प्रायत्वमसत्रच ॥ पदार्थं वाक्यप्ररचनं यथा ॥ अथ नयनसमुत्पन्नं ज्योति-
 रत्वेतिव द्यौः ॥ अत्र चन्द्रपदवाच्येऽर्थं नयनसमुत्पन्नं ज्योतिरिति वाक्यं
 प्रयुक्तं । पदसमूहस्य वाक्यमभिप्रेतम् अनया दिशान्यदपि द्रष्टव्यं ॥
 तद् यथा, पुरः पाण्डुच्छायं तदनु कपिलिन्ना कृतपदं ततः पाकोत्संघा-
 दण्णमणिसंसर्गितवपुः । शनैः शेषारम्भे स्थपुटनिजविष्कम्भविषमं वने
 बीजामोदं वृद्धरमरसत्वं कलयति ॥ नचैवमतिप्रसङ्गः काव्यशोभा-

करत्वस्य गुणसामान्यस्य लक्षणस्यैव स्थितत्वात् । वाक्यार्थे पदभिधानं यथा ।
 दिव्येयं न भवति किं तर्हि मानुषीति वक्तव्ये निमित्तपीति आह्वेति
 अस्य वाक्यार्थस्य व्याससमासौ । व्यासो यथा, अयं नानाकारो भवति
 सुखदुःखव्यतिकरः सुखं वा दुःखं वा न भवति भवतेष्वेव च ततः ।
 पुनस्तस्माद्दूढं भवति सुखदुःखं किमपि तत् पुनस्तस्माद्दूढं भवति न हि
 दुःखं न च सुखं ॥ समासो यथा । ते हिमालयमामन्तरं पुनः प्रेक्ष्य च
 शूलिनम् । सिद्धश्चास्मै निवेद्यार्थं तद्विदधाः यमुदयसुः ॥ साभिप्रायत्वं
 यथा । सोऽयं सम्प्रति चन्द्रगुप्ततनयश्चन्द्रप्रकाशो युवा जातो भूपतिराश्रयः
 कृतधियां दिव्या कृतार्थश्चमः । आश्रयः कृतधियामित्यस्य वसुबन्धुसाचि-
 व्योपपक्षेऽपरत्वात् साभिप्रायत्वम् । एतेन, रतिविगलितबन्धे केशपाशे
 सुकेश्या इत्यत्र सुकेश्या इत्यस्य च साभिप्रायत्वं व्याख्यातम् । अर्थवैमल्यं
 प्रसादः ॥ ३ ॥ अर्थस्य वैमल्यं प्रयोजकमात्रपरिच्छेदः प्रसादो यथा । सव-
 र्णा कन्यका रूपयौवनारम्भाशालिनी ॥ विपर्ययसु । उपासो हसो मे
 विमलमणिकाक्षीपदमिदम् । काक्षीपदमित्यनेन नितम्बस्य लक्षितत्वात्
 विशेषणस्य प्रयोजकत्वमिति । घटना श्लेषः ॥ ४ ॥ कमकौटिल्यागुल्लणत्वो-
 पपत्तिर्योगो घटना । स श्लेषो यथा । दृष्ट्वाकासनसंस्थिते प्रियतमे पद्माङ्गु-
 ल्यादरादेकस्य नयने निमील्य विहितक्रीडागुल्लणञ्जलः । ईषद्विक्रि-
 कन्धरः सपुलकः प्रेमोत्सन्नानसामन्तर्हसलसत्कपोलफलकां धूर्त्वाऽपरां
 चुम्बति ॥ शूद्रकादिरचितेषु प्रबन्धेषु अस्य भूयान् प्रपञ्चो दृश्यते ।
 अथैषस्य समता ॥ ५ ॥ अथैषस्य प्रकामाभेदः समता । क्वचित् कमोऽपि मि-
 द्रते यथा । श्रुतसुमनसः कुन्दाः पुष्पोद्गमेष्वलसद्भ्रमा मलयमहतः सर्प-
 न्तीमे विमुक्तधृतिच्छिदः । अथ च सवितुः शीतोद्धारं लुनन्ति मरीचयो
 नवजरठता मालम्बन्ते क्लमोदयदायिनीम् ॥ अतुसन्धिप्रतिपादनपरेऽत्र
 द्वितीयपादे प्रकामाभेदो मलयमहतामसाधारणत्वात् । एवं द्वितीयः पादः पठि-
 तव्याः, मनसि च गिरं बन्धन्तीमे किरन्ति न कोकिला इति । सुगमत्वं
 वा वैषम्यमिति ॥ ६ ॥ सुखेन गम्यते ज्ञायते इत्यर्थः । यथा । अस्य उत्तरस्य

दिशि देवतामेति । (यथा, केय मवगुह्यनवती नातिपरिस्फुटशरीरलावण्या ।
मथे तपोधनानां किमलयमिव पाण्डुपत्राणाम् ॥) प्रतुष्टादहरणं सुलभं ।
अर्थदृष्टिः समाधिः ॥ ७ ॥ अर्थस्य दर्शनं दृष्टिः समाधानकारणत्वात्
समाधिः । अवहितं चित्तमर्थान् पश्यतीतुष्टं पुरस्तात् । अर्थो द्विविधोऽयो-
निरन्यच्छायायोनिर्वा ॥ ८ ॥ यस्यार्थस्य दर्शनं समाधिः सोऽर्थो द्विविधोऽ-
योनि रन्यच्छायायोनिर्वति । अयोनिरन्यकारणः अवधानमात्रकारण
इत्यर्थः । अन्यस्य काव्यस्य छाया अन्यच्छाया तदयोनिर्वा ॥ तद्यथा ।
आश्वपै हि मम सीधुभाजनाद् यावदग्रदशनैर्न दृश्यसे । चन्द्रवद्दशनमण्ड-
लाङ्कितः खं न यास्यसि हि रोहिणीभयात् ॥ मा भैः शशाङ्क मम सीधुनि नास्ति
राजः खे रोहिणी वसति कातर किं विभेपि । प्रायो विदग्धवनितामव-
सङ्गमेषु पुंसां मनः प्रचलतीति किमत्र चित्तम् ॥ पूर्वस्य श्लोकस्यार्थोऽयोनि
द्वितीयस्य च छायायोनि रित्यर्थः । अर्थो व्यक्तः सूक्ष्मश्च ॥ ९ ॥ यस्यार्-
थस्य दर्शनं समाधिरिति । स द्विधा व्यक्तः सूक्ष्मश्च । व्यक्तः स्फुट
उदाहृत एव । सूक्ष्मं व्याख्यातुमाह । सूक्ष्मो भाव्यो वासनीयश्च ॥ १० ॥
सूक्ष्मो द्वेधा भवति भाव्यो वासनीयश्च । शीघ्रनिरूपणागम्यो भाव्यः ।
एकाग्रताप्रकर्षगम्यो वासनीय इति । भाव्यो यथा, अन्योन्यसम्बलितमांसल-
दन्तकान्ति सोऽङ्गासमाविरलसम्बलितार्द्धतारम् । लीलागृहे प्रविरले किल-
किञ्चित्तेषु व्यावर्त्तमानविनयं मिथुनं चकास्ति ॥ वासनीयो यथा । अवहित्य-
बलितजघनं विवर्तिताभिमुखकुचतटं स्थित्वा । अवलोकितोऽहमनया दक्षिण-
करकलितहारलतम् ॥ उक्तिवैचित्र्यं माधुर्यम् ॥ ११ ॥ उक्तो वैचित्र्यं यत्तन्माधुर्यं
मिति । यथा । सरसममृतं कः सन्देहो मधून्यपि नान्यथा मधुर मधिकसू-
तस्यपि प्रसन्नरसं फलम् । सकृदपि पुनर्मधस्य सन् रसान्तरविज्ञानो वदतु,
यदिहान्यत् स्वादु स्यात् प्रियादशनच्छदात् ॥ अपारुपं सौकुमार्यम् ॥ १२ ॥
परुषेऽर्थे अपारुपं सौकुमार्यमिति । यथा, अमृतं यश्शेषमित्याहुः, एकाकिनं
देवताहितीयं, गच्छेति साधयेति च । अग्राभ्यत्वमुदारता ॥ १३ ॥ ग्राभ्यत्व-
प्रसङ्गे अग्राभ्यत्व मुदारतेति । यथा, त्वमेवं सौन्दर्या स च रुचिरतायाः परि-

चितः कलानां रोमानं परमिच्छ सुवामेव भवथः । अपि हृन् दिष्ट्या तदिति
 सुभगत्वं वदति वा मनः शेषं यत् सप्राज्जित भव तदानीं गुणितया ॥ विपर्यव-
 सु । स्वपिति याचदयं निकटे जनः स्वपिमि तावदहं किमपैति ते । इति
 निगद्य शनैरनुगोचलं गम करं स्फुरेण शरोध सा ॥ वस्तुस्वभावस्फुटत्वम-
 र्थव्यक्तिः ॥ १४ ॥ वस्तूनां भावानां स्वभावस्य स्फुटत्वं यदसावर्थव्यक्तिः । यथा,
 पृष्ठेषु शंसकलच्छविषु च्छदानां राजीभिरद्धितमलक्तकलोद्दिनीभिः ।
 गोरोचनाहरितचम्बुवृद्धिः पलाशमामोदते कुसुदमन्मसि पल्लवस्र ॥ यथा
 वा, प्रयनमलसैः पर्वस्ताम्रैः स्थितं पृथुकेसरैः विरलविरलैरन्तःपत्रैर्मनाङ्गुलि-
 लितं ततः । तदनु वलनामात्रं किंचिद्वप्रभावि बहिर्हलैः मुकुलनविधौ
 वृक्षाङ्गानां बभूव कर्द्वेना ॥ दीप्तरसत्वं कान्तिः ॥ १५ ॥ दीप्ता रसाः शृङ्गारा-
 दयो यस्य स दीप्तरस सस्य भावो दीप्तरसत्वं कान्तिः । यथा, प्रेयान्
 सायमप्राकृतः सशपथं पादानतः कान्तया द्वित्वाश्रेय व यदानि वासभव-
 नाद्यावन् यातुप्रन्तनाः । तावत् प्रतुप्रत पाणिसंपुटलसन्नीवीनितम्बं धृतो
 धावित्वेव कृतप्रणामक्रमो मेघो विचित्रा गतिः ॥ एवं रसान्तरे ऽप्युदा-
 हरणीयमिति । अत्र श्लोकाः । गुणस्फुटत्वसाकश्यं काव्यपाकं प्रचक्षते ।
 चूतस्य परिणामेन स चायमुपमीयते ॥ सुप्तिङ्संस्कारमात्रं यत् स्फिष्ट-
 यस्तु गुणभवेत् । काव्यं हन्ताकपाकस्तन् जुषुप्सन्ते जनास्ततः ॥ गुणानां
 दर्शनानुसृतो यस्यार्थ स्यादपार्थक्यं । दाडिमानि दग्धेत्यादि न विचारक्षमं
 वचः ॥ इति गुणविनेचने तृतीयेऽधिकरणे द्वितीयोऽध्यायोऽर्थगुण-
 विवेचनं ॥ समाप्तश्चेदं तृतीय अधिकरणम् ॥ ३ ॥

गुणनिर्णय्या काव्यशोभा तस्यार्थातिशयहेतवोऽलङ्काराः । तन्निर्हणार्थ-
 मालङ्कारिकमधिकरणमारभ्यते । तत्र शब्दालङ्कारौ द्वौ यमकानुप्रासौ क्रमेण
 दर्शयितुमाह । पदमनेकार्थमक्षरं चावृत्तं स्थाननियमे यमकम् ॥ १ ॥
 पदमनेकार्थं भिन्नार्थं मेकमनेकं वा तद्वद्वरमावृत्तं स्थाननियमे सति
 यमकं । स्याद्वृत्तत्रा सजातीयेन वा कातस्त्रैः प्रकदेशाभ्यामनेकपाद-
 व्याप्तिः स्थाननियम इति । यानि त्वेकपादमागच्छन्ति यमकानि ।

दृश्यन्ते तेषु श्लोकान्तरस्य संस्थानं यमकापेक्षैव स्थाननियम इति ।
स्थानकथनार्थमाह । पाद पादसैकस्थानेकस्य च आदिमध्यान्तभागाः
स्थानानि ॥ २ ॥ पाद एकस्य पादस्य आदिमध्यान्तभागा अनेकस्य च पादस्यैव
स्थानानीति । पादयमकं यथा । असृज्जनवचो यस्य कलिकामधु-
गर्हितम् । तस्य न स्याद्विपतरोः कलिकामधु गर्हितं ॥ एकपादस्य आदि-
मध्यान्तयमकं यथा । हन्त हन्तररातीनां घोरधी रर्चिता तव । कामं काम-
न्दकौनीतिरस्यारस्य दिवानिशम् ॥ वसुपरासु परासु निवोज्ज्मतीष्वविकलं
विकलं कश्चिप्रभम् । प्रियतमं यतमन्तमनीश्वरं रसिकता सिकतास्त्रि-
तासु का ॥ सुहृदोऽवसरे ऽचकितंचकितं भवतीक्षितमस्तिमितं स्तिमितम् ।
अपि हासलव स्तव कस्तवकस्तुलयेत् न तु कामधुरां मधुराम् ॥ पादयो-
रादिमध्यान्तयमकानि यथा । भ्रमर द्रुमुप्याणि भ्रम रतैत्र पिवन्मधु ।
का कुन्दकुसुमे प्रीतिः काकुन्दत्वा विरौपि यत् ॥ अप्यशकं त्वया दत्तं
दुःखं शक्यतरात्मनि । वाप्यो वाहीकनारीणां वेगवाही कपोलयोः ॥ सपदि
कृतपदतुदीक्षितेन स्मितशुचिना स्मरतत्त्वदीक्षितेन । भवति यत जनः
सचित्तदाहो न खलु मृषा कुत एव चित्तदाहः ॥ एकान्तरपादान्तयमकं
यथा, उद्देजयति भूतानि यस्य राक्षः कुशासनम् । सिंहासनविद्युक्तस्य
तस्य चिप्रं कुशासनम् ॥ एवमेकान्तरपादादिमध्ययमकान्युद्धानि ।
समस्तपादान्तयमकञ्च भवति ॥ यथा, नतोन्नतभ्रूगतिबहुलास्रां विलोका-
तनीं शशिपेशलास्याम् । ममः किमुत्ताम्यसि चक्षलास्यां कृती स्मराच्चा
यदि पुष्कला स्याम् ॥ एवं समस्तपादादिमध्यान्त यमकानि व्याख्यातानि ।
अन्ये च सङ्करजातिभेदाः सुधियोत्प्रेक्षराः । अक्षरयमकन्ते काक्षरमने-
काक्षरम् । एकाक्षरं यथा । नानाविधेन कान्ताभ्रराराधितमनोभुवा ।
विविक्तेन विलासेन ततश्च हृदयं वृणाम् ॥ एवं स्थानान्तरयोगोऽपि
द्रष्टव्यः । सजातीयनैरन्तर्यादस्य प्रकर्षो भवति । स चार्थ हरिप्रबोधे दृश्यते ।
यथा, विविधधववनाना गग धर्धे नाना विविततगगनाना ममज्जनाना ॥
रुरुगललनाना ववंबुधु नाना मम ह्रिहि ततनाना ननस्सुनाना ॥

अनया च वर्णयमकमालया पदयमकमाला व्याख्याता ॥ भङ्गादुत्-
 कर्षः ॥ ३ ॥ उत्कृष्टं खलु यमकं भङ्गाद्भवति । ऋंखला परिवर्तकसू-
 मिति भङ्गमार्गः ॥ ४ ॥ एते खलु ऋंखलादयो यमकभङ्गानां प्रकारा भवन्ति ।
 तान् क्रमेण व्याचष्टे । वर्णविच्छेदचलनं ऋंखला ॥ ५ ॥ वर्णानां
 विच्छेदस्य चलनं यत् सा ऋंखला ॥ यथा, कलिकामधुकाशब्दे विच्छेदः
 धुशब्दे च तस्य चलनं लिमवर्णयोर्विच्छेदात् । सङ्गनिवृत्तौ स्वरू-
 पापत्तिः परिवर्तकः ॥ ६ ॥ अन्यवर्णसंसर्गः सङ्गः । तद्विनिवृत्तौ 'सरूप-
 स्यान्नरूपपतिरस्मृतस्यापत्तिः प्राप्तिः परिवर्तकः ॥ यथा, कलिकामधु-
 गर्हित मिति । अत्र अर्हित मिति पदङ्गकारस्य व्यञ्जनस्य सङ्गाङ्ग-
 र्हित मिति अन्यस्य रूपमापन्नं । तत्र व्यञ्जनसङ्गे विनिवृत्ते
 स्वरूपमापद्यते अर्हितमिति । अन्यवर्णसंक्रमेण भिन्नरूपस्य पद-
 स्याताद्रूपविधिरिति तात्पर्यार्थः ॥ एतेनेतरावपि व्याख्यातौ । पिण्डा-
 चरभेदे स्वरूपलोपसूत्रम् ॥ ७ ॥ पिण्डाचरभेदे सति पदस्य स्वरूप-
 लोपसूत्रं ॥ यथा, योऽचलकुलमवति चलं दूरसमुत्पुक्तशुक्तिमौनाङ्गान्तः ।
 सान्निं विभक्तिं च सलिलं दूरसमुत्पुक्तशुक्तिमौनां कान्तः ॥ अत्र शुक्ति-
 पदेतीति पदं पिण्डाचरं । तस्य भेदे शुक्तिपदं लुप्यते ककारतिकादयो-
 रन्यथ संक्रमात् । दूरसमुत्पुक्तशुक् अवलकुलन्तिमौवां कान्तः समुद्रः ।
 श्लोकाच्चात्र । अखण्डवर्णविन्यासचलनं ऋंखला मता । अनेन खलु भङ्गेन
 यमकानां विचित्रता ॥ यदन्यसङ्गमुत्पुष्टजः नेपथ्यं सिव नर्तकः । शब्दस्व-
 रूपमारोहेत् स ज्ञेयः परिवर्तकः ॥ पिण्डाचरस्य भेदेन पूर्वापरपदा-
 श्रयात् । वर्णयोः पदलोपो यः स भङ्गसूत्रसंज्ञकः ॥ अप्राप्तभङ्गचूर्णानि यथा-
 स्यान्स्थितान्यपि । अलकानौव नात्यर्थं यमकानि चकासति ॥ विभक्ति-
 परिणामेन यत्र भङ्गः कचिद्भवेत् । न तदिच्छन्ति यमकं प्रायो यमकको-
 विदाः ॥ आरूढं भूयसा यत्तु पदं यमकभूमिकाम् । न युज्यते पुनस्तस्य
 युक्तानुप्रासकल्पना ॥ विभक्तीनां विभक्तत्वं संख्यायाः कारकस्य च ।
 आश्रितः सुप्तिङन्तानां मियस यमकाद्भुतम् ॥ शेषः सरूपोऽनुप्रासः ॥ ८ ॥

पद्मेकार्थं मनोकार्थं च अस्थानानियमेन तद्विधमचरं च श्रेयः। सरूपोऽन्येन प्रयुक्तेन तुल्यरूपोऽनुप्रासः। ननु श्रेयोऽनुप्रास इत्येतावदेव सूत्रं कस्मान्न कृतं आहृत्तिश्रेयोऽनुप्रास इत्येव हि व्याख्यासूत्रेते। सत्यं सिध्यत्येव आहृत्ति-
श्रेये किंत्वव्याप्तिप्रसङ्गः। विशेषार्थं च सरूपग्रहणं। कातृसूत्रेनैवाहृत्तिः,
कातृसूत्रकदेशाभ्यां च सारूप्यमिति। असुल्लणो वर्णानुप्रासः अयान् ॥१०॥
वर्णानामनुप्रासः स सुल्लणुल्लणो लीनः अयान्। यथा, क्वचिन्मसृणमांसलं
क्वचिदंतीवतारास्यदं प्रसन्नमुभगं सुज्जः स्वरतरङ्गलीलाङ्कितम्। इदं हि
तव वल्लभोरणितनिर्गमैर्गुम्फितं मनो मदयतीव मे किमपि साधुसङ्गीतकम्॥
उल्लणस्तु न अयान्। यथा, वल्लीवद्धोर्द्ध्वजूटोद्भूटमटति रटत्कोटिकोदण्ड-
दण्डः॥ पादानुप्रासः पादयमकवत् ॥११॥ ये पादयमकस्य भेदास्ते पादानु-
प्रासस्येत्यर्थः। तेषामुदाहरणानि यथा। कविराजमविज्ञाय कुतः
काव्यक्रियादरः। कविराजं च विज्ञाय कुतः काव्यक्रियादरः॥ आखण्ड-
यन्ति सुज्जगमलकौफलानि बालानि बालकपिलोचनपिङ्गलानि॥ वस्त्रा-
यन्ते नदीनां सितकुसुमधराः शकसङ्काशकाशाः काशभा भान्ति तासां न-
वपुलिनगताः श्रीनदीहंसहंसाः। हंसाभाम्भोदसुक्तः स्फुरदमलसूचिर्मदि-
नीचुर्द्रुचन्द्रः चन्द्राङ्कः शरदत्वे जयकृदुपगतो विहिषां कालकालः॥ कुवलय-
दलस्थामा मेघा विज्ञाय दिवङ्गताः कुवलयदलस्थामो निद्रां विमुञ्चति
केशवः। कुवलयदलस्थामा श्यामालताय विजृम्भते कुवलयदलस्थामध्वन्द्रो नभः
प्रविगाहते॥ एवमन्येऽपि द्रष्टव्याः। इति काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तत्वावालङ्कारिके
चतुर्थेऽधिकरणे प्रथमोऽध्यायः शब्दालङ्कारविचारश्च ॥ ४ ॥ १ ॥

संप्रत्यर्थालङ्काराणां प्रस्तावः तन्मूलध्वोपमेति सैव विचार्यते॥
उपमानेनोपमेयस्य गुणलेशतः साम्यमुपमा ॥ १ ॥ उपमीयते सादृश्यमानी-
यते येनोत्कृष्टगुणेनान्यस्य यत्तदुपमानं। यदुपमीयते सादृश्यमानीयते यन्मू-
नगुणन्तदुपमेयं। उपमानेन उपमेयस्य गुणलेशतः साम्यं यदसावुपमेति।
ननु चोपमानमित्युपमेयमिति च सम्बन्धिप्रवृत्तावेतौ तयोरेकतरोपा-
दानेन चान्यतरसिद्धिरिति। यथा, उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्यप्रयोग

इत्यवोपमितग्रहणमेव कृतं नोपमानग्रहणमिति । तद्वदवोभयग्रहणं
न कर्त्तव्यमिति । सत्यं तत् कृतं लोकप्रसिद्धिपरिग्रहार्थं । यदेवो-
पमेयसुपमानस्य ‘लोकप्रसिद्धं’ तदेव परिगृह्यते नेतरत् । नहि यथा मुखं
कमलमिवेति तथा कुमुदमिवेति भवति । गुणवाञ्छल्यतश्च कल्पिता
॥ २ ॥ गुणाणां वाञ्छल्यं गुणवाञ्छल्यं तत उपमानोपमेयस्य साम्यात्कल्पि-
तोपमा कविभिः कल्पितत्वात्कल्पिता । पूर्वा तु लौकिकी । (ननु
कल्पिताया लोकप्रसिद्धप्रभावात्कस्य सुपमानोपमेयनियमः । गुणवाञ्छल्य-
स्योत्कर्षापकर्षकल्पनाभ्यां ।) तदयथा, उद्गर्भश्चण्डरमणीरमणोपमर्द्भुगो-
न्वत्तिस्नाननिवेशनिभं हिंसांशोः । विस्फुटोरविसृकाण्डकडारगौरैर्विष्णोः
पदं प्रथममग्रकरैर्वज्रमिति ॥ सद्योमुष्टितमन्तहृत्चिबुकमसृद्धिं नारदकम् ॥
अभितवङ्गुमसृच्चिस्त्रिं कणं शिरोपमिति । इदानीं पूषाणाञ्जठरदल-
विश्लेषचतुरः शिखाना माबन्धः स्तरति शुक्लवस्त्रमुटनिभः । ततः
स्त्रीणां हन्त क्षममधरकान्तिं तुलयितुं सगन्ताड्डूभाति स्फुटसुभगरागं
किशलयम् ॥ तद्द्वैविध्यं पदवाक्यार्थवृत्तिभेदात् ॥ ३ ॥ तस्या उपमाया
द्वैविध्यं पदवाक्यार्थवृत्तिभेदात् एका पदार्थवृत्तिरनया वाक्यार्थवृत्ति-
रिति ॥ पदार्थवृत्तिर्धया, हरति तमुपु वम्, दूग्द्विविक्तासु यासां कनककणस-
धर्मा माम्मथो रोमभेदः ॥ वाक्यार्थवृत्तिर्धया ॥ ‘पाण्डुरोऽयतं सर्पितं
लख्यहारः कृताङ्गरागो हरिचन्दनेन । आभाति बालातपरक्तसागुः सनिभं रो-
द्गार इवाद्रिराजः ॥ सा पूर्णा लुप्ता च ॥ ४ ॥ ‘सां उपमा पूर्णा लुप्ता च भवति ।
गुणद्योतकोपमानोपमेयशब्दानां सामग्र्ये पूर्णा ॥ ५ ॥ गुणादिशब्दानां सामग्र्ये
साकल्ये पूर्णा यथा । कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतदिति ॥ लोपे लुप्ता ॥ गुणादि
शब्दानां लोपे वैकल्ये लुप्ता । गुणशब्दलोपे यथा, शशीव राजेते । द्योतक-
शब्दलोपे यथा, दूर्वाश्रमाभेयमिति । उभयशब्दलोपे यथा, शशिसुखीति ॥
उपमानोपमेयलोपस्यूपमाप्रपञ्चे द्रष्टव्यः ॥ स्तुतिनिन्दातत्त्वास्थानेषु ॥ ६ ॥
स्तुतौ निन्दायाश्च तत्त्वास्थाने चास्याः प्रयोगः । स्तुतिनिन्दयो र्यथा, स्निग्धं
भवत्यमृतकल्पमद्यो कलत्रं शलाचलं विषमिवापगुणं तदेव ॥ तत्त्वास्थाने

यथा, तां रोहिणीं विजानीहि जप्रोतिषामत्र मण्डले । यस्तन्नि तारका-
 न्योसः शकटाकारमाश्रितः ॥ - हीनत्वाधिकत्वलिङ्गवचनभेदासादृश्यासम्भवा-
 स्तद्दोषाः ॥८॥ तस्या उपमाया दोषा भवन्ति हीनत्वं अधिकत्वं लिङ्गभेदो
 वचनभेदः असादृश्यमसम्भव इति ॥ तान् क्रमेण व्याख्यातुमाह । जाति-
 प्रमाणधर्मनूतनतोपमानस्य हीनत्वम् ॥ १ ॥ जात्या प्रमाणेन धर्मेण चोप-
 मानस्य नूतनता या तद्हीनत्वमिति । जातिन्यूनत्वरूपं हीनत्वं यथा । चारुडा-
 लैरिव शुष्माभिः साहसं परमं कृतं ॥ प्रमाणनूतनत्वरूपं हीनत्वं यथा ।
 धक्लिस्तुलिङ्ग इव भागुरयं चकास्ति ॥ उपमेयादुपमानस्य धर्मतो नूतनत्वं
 तद्धर्मनूतनत्वं यथा । स सुनिर्लाङ्घितो मौञ्जग्रा कृष्णाजिनपटं वहन् ।
 वररोचनीलजीमूतभागाश्लिष्ट इवांशुमान् ॥ अत्र मौञ्जीप्रतिपत्तिस्तद्वित्
 नास्तुप्रमानमिति हीनत्वं, न च कृष्णाजिनपटमात्रस्योपमेयत्वं युक्तं
 मौञ्जग्रा व्यर्थत्वप्रसङ्गात् । ननु नीलजीमूतग्रहणेनैव तद्वित् प्रतिपाद्यते,
 तन्न व्यभिचारात् । अव्यभिचारे तु सम्भवन्ती प्रतिपत्तिः केन वार्यते ॥
 तदाह ॥ धर्मयो रेकनिर्देशेऽन्यस्य संवित् साहचर्यात् ॥१०॥ धर्मयो रेकस्यापि,
 धर्मस्य निर्देशेऽन्यस्य धर्मस्य संवित् प्रतिपत्तिर्भवति । कुतः साहचर्यात्
 सहचरितत्वेन प्रसिद्धयोरवश्यमेकस्य निर्देशेऽन्यस्य प्रतिपत्तिः ॥ तद्वथा,
 निर्दष्टेऽपि बहिर्धने न विरमन्त्यन्तर्जरहेश्वरानो लूतातन्तुततिच्छिदो
 मधुपृषत्पिङ्गाः पयोविन्दवः । चूडावर्वरयो निपत्य कषिकाभावेन जाताः
 शिग्रोरङ्गास्फालनभगनिद्रगृहिणीचित्तव्यथादायिनः ॥ अत्र मधुपृषतां
 वृत्तत्वपिङ्गत्वे सहचरिते तत्र पिङ्गशब्देन पिङ्गत्वे प्रतिपन्नं वृत्तत्व-
 प्रतिपत्तिर्भवति । एतेन, कनकफलकचतुरस्रं शोणिविम्यमिति व्याख्यातं ॥
 कनकफलकस्य गौरत्वचतुरस्रत्वयोः साहचर्यात् चतुरस्रत्वश्रुत्यैव गौरत्व-
 प्रतिपत्तिरिति । ननु च यदि धर्मन्यूनत्वमुपमानस्य दोषः, कथ-
 मयं प्रयोगः । सूर्यग्रांशुसंमीलितलोचनेषु दिनेषु पद्मानिलनिर्गमलेषु ।
 साधुरः स्वगेहेष्विव भर्तृहीनाः फेका विनेशुः शिशिनां मुखेषु ॥ अत्र
 पङ्क्त्यमुपमेयधर्माणामुपमानतः न विशिष्टानामेव सुखानामुपमेयत्वात् ।

तादृशेष्वेव फेकादिनाशस्य सम्भवात् ॥ अतो न धर्मात् न्यूनत्वं सुपमानस्येति ।
 तेनाधिकत्वं व्याख्यातं ॥ ११॥ तेन ह्येनत्वेनाधिकत्वं व्याख्यातं, जाति
 प्रमाणधर्माधिकप्रमधिकत्वमिति ॥ जात्याधिकप्ररूपमधिकत्वं यथा । विशन्त
 वृष्णयः शीघ्रं रुद्रा इव महौजसः ॥ प्रमाणाधिकप्ररूपं यथा । पातालमिव
 नाभिस्तो स्तनौ क्षितिधरोपमौ । वैष्णोदण्डः पुनरयं कालिन्दीपातसन्निभः ॥
 धर्माधिकप्ररूपं यथा । सरश्मि चक्षुषं चक्रं दधद्देवो व्यराजत । सवाङ्गवाग्निः
 सावर्त्तः स्वोत्सामिव नायकः ॥ सवाङ्गवाग्निरित्यस्योपमेयत्वाभावाद्धर्मा-
 धिकप्रमिति । अनयोर्दोषयो विपर्ययाख्यस्य दोषस्यरान्तर्भावात् न पृथगुपा-
 दानं । अत एवास्माकं मते षड् दोषा इति ॥ उपमानोपमेययो लिङ्ग-
 व्यत्यासो लिङ्गभेदः ॥ १२॥ उपमानस्योपमेयस्य च लिङ्गयो वप्रत्यासो विपर्ययो
 लिङ्गभेदः ॥ यथा, सैन्यानि नद्य इव जम्भुरनर्गलानि ॥ इष्टः पुंनपुंसकयोः
 प्रायेण ॥ १३॥ पुंनपुंसकयो उपमानोपमेययो लिङ्गभेदः प्रायेण चाङ्गल्येनेष्टः ॥
 यथा, चन्द्रमिव मुखं पश्यतीति । इन्दुरिव मुखं भातौत्थेधं प्रायं तु नैच्छन्ति ।
 लौकिकत्रा समासाभिहिताया सुपमाप्रपञ्चे च ॥ १४॥ लौकिकत्रा सुपमायां
 समासाभिहितायां चोपमाया सुपमाप्रपञ्चे चेष्टो लिङ्गभेदः प्रायेणेति ॥
 लौकिकत्रां यथा । ज्ञानेव स तस्य, पुरुष इव स्त्रीति । समासाभिहितायां
 यथा । भुजलता नीलोत्पलसदृशीति ॥ उपमाप्रपञ्चे यथा, पुद्गलान्तर्द्वर्त्त-
 निदं वपुराश्रमवासिनो यदि जनस्य । दूरीकृताः खलु गुणैर्यदा न लता
 वनलताभिः ॥ एयमन्यदपि प्रयोगजातं द्रष्टव्यं । तेन वचनभेदो व्याख्यतः
 ॥ १५॥ तेन लिङ्गभेदेन वचनभेदो व्याख्यातः । यथा, पश्यामि लोचने
 तस्याः पुष्पं पुष्पलिहो यथा ॥ अप्रतीतगुणसादृश्यमसादृश्यम् ॥ १६॥
 अप्रतीतैरेव गुणै र्यत् सादृश्यं तदप्रतीतगुणसादृश्यमसादृश्यं यथा । यथा
 काव्यशक्तिं विततार्यरश्मिं ॥ काव्यस्य शक्तिना सृष्टं यत् सादृश्यं तदप्रतीतै-
 रेव गुणै रिति । नतु चार्थानां रश्मितुल्यत्वे सति काव्यस्य शक्तितुल्यत्वं
 भविष्यति । मैवं । काव्यस्य शक्तितुल्यत्वे सिद्धे चार्थानां रश्मितुल्यत्वं
 सिध्यति, न चार्थानां रश्मीनां च कश्चित् सादृश्यहेतुः प्रतीतो गुणोऽस्ति ।

तदेवमितरेतराश्रयदोषो दुस्तर इति ॥ असादृश्यहता उपमा तन्नि-
 ष्ठाश्च कवयः ॥ १७ ॥ असादृश्येन हता असादृश्यहता उपमा तन्निष्ठा
 उपमाननिष्ठाश्च कवय इति । उपमानाधिकप्राप्तदोह इत्येके ॥ १८ ॥
 उपमानाधिकप्राप्तसप्रासादृश्यसप्रायोह इत्येके मन्यन्ते । यथा । कर्पूर-
 हारहरहाससितं यशस्ते ॥ कर्पूरादिभिर्रूपमानैर्बहुभि र्यशसः सादृश्यं
 संस्थापितं भवति तेषां शुक्लपुष्पातिरेकात् ॥ नापुष्टार्थत्वात् ॥ १९ ॥ उपमाना-
 धिकप्राप्तदोह इति यदुक्तं तन्न । अपुष्टार्थत्वात् । एकस्मिन्नुपमाने प्रयुक्ते
 उपमानानन्तरप्रयोगो न कश्चिदर्थविशेषं पुण्याति ॥ तेन बलसिन्धुः सिन्धु-
 रिव क्षुभित इति प्रयुक्तं ॥ ननु सिन्धुश्चन्द्रस्य हिः प्रयोगत्वात् पौनरुक्त्यं,
 न अर्थविशेषात् । बलं सिन्धुरिव वैपुल्याद्बलसिन्धुः सिन्धुरिव क्षुभित इति ।
 घोभसारूपप्र' तस्मादर्थभेदान्न पौनरुक्त्यम् । अर्थपुष्टिस्तु नास्ति सिन्धु-
 रिव क्षुभित इत्यनेनैव वैपुल्यं प्रतिपत्स्यते । उक्तं हि । धर्मयोरेक-
 निर्द्देशेऽन्यस्य संवित् साहचर्यात् ॥ अनुपपत्ति रसम्भवः ॥ २० ॥ अनुप-
 पत्ति रनुपपन्नत्वमुपमानस्यसम्भवः ॥ यथा, चकाशि घटने तस्यः ।
 स्मितच्छाया विकाशिनि । उन्निद्रस्यारविन्दस्य मथे सुरधेध चन्द्रिका ॥
 चन्द्रिकायां उन्निद्रत्वमरविन्दस्येत्यनुपपत्तिः । ननुर्यविरोधोऽयमस्तु कि-
 मुपमादोषकल्पनूयान् । नोपमायामतिशयसेष्टायत्वात् । कथं तर्हि दोषः ।
 न विरुद्धोऽतिशयः ॥ २१ ॥ विरुद्धस्यतिशयस्य संग्रहो न कर्तव्य इत्यस्य
 स्वत्वस्य तात्पर्यप्रार्थः । तानेतान् पङ् दोषानुपमायाः ज्ञात्वा कविः
 परित्यजेत् ॥ इति काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ चतुर्थोऽधिकरणे द्वितीयोऽध्याय
 उपमाधिकारः ॥ ४ ॥ २ ॥

सम्प्रतुपमाप्रपञ्चो विचार्यते ॥ कः पुनरसावाह । प्रतिवस्तुप्रभृतिरूप-
 माप्रपञ्चः ॥ १ ॥ प्रतिवस्तु प्रभृति र्यस्येति स प्रतिवस्तुप्रभृतिः, उप-
 मायाः प्रपञ्च उपमाप्रपञ्च इति । वाक्यार्थोपमायाः प्रतिवस्तुनो
 भेदं दर्शयितु माह ॥ उपमेयस्योक्तौ समानवस्तुन्यासः प्रतिवस्तु ॥ २ ॥
 समानं वस्तु वाक्यार्थस्य न्यासः समानवस्तुन्यासः, उपमेयस्यार्थ-

वाक्यार्थसंग्रहो सत्यामिति । अत्र द्वौ वाक्यार्थौ एको वाक्यार्थ उपमायामिति भेदः ॥ तद्वत्त्वा, देवीभावं गमिता परिवारपदं फलं भजत्येषा । न खलु परिभोगयोगं दैवतरूपाङ्कितं गतं ॥ प्रतिबन्धनः समासोक्तभेदं दर्शयितुमाह । अनुक्तौ समासोक्तिः ॥ ३ ॥ उपमानस्यानुक्तौ समानवस्तुन्यासः समासोक्तिः । संक्षेपवचनात् समासोक्तिरित्याख्या । यथा । श्लाघ्या धुस्माधुगगानेः करीरस्य मरौ स्थितिः ॥ धिक् मेरौ कल्प-
 हृद्याणामनुत्पत्ताधिष्ठायाः श्रियम् ॥ समासोक्तेरप्रसृतप्रशंसाया भेदं दर्शयितु-
 माह ॥ किञ्चिदुक्तावप्रसृतप्रशंसा ॥ ४ ॥ उपमेयस्य किञ्चिद्विद्वन्मन्त्रेणोक्तौ समानवस्तुन्यासोऽप्रसृतप्रशंसा ॥ यथा । सावणप्रसिन्धुरपरैव हि कात्मेयं यत्रोत्पलानि शशिना सह संप्रवन्ते । उज्ज्वलति हिरदकुम्भतटी च यत्र यत्रापरे कदलिकाण्डमृणालदण्डाः ॥ अप्रसृतस्यार्थस्य प्रशंसनमप्रसृत प्रशंसा । अप्रसृतैरपि ततो भिन्नेति दर्शयितुमाह । समेन यस्तुना-
 न्यापलापोऽप्रसृतः ॥ ५ ॥ समेन तुल्येन वस्तुना वाक्यार्थनान्यस्य वाक्यार्थ-
 स्यापलापो निष्कृष्यो यः सास्यारोपेणासावपसृतः ॥ यथा, न केत-
 कीनां विलसन्ति स्वरयः प्रवासिनो हन्त हसत्ययं विधिः । तद्विहतेयं न चकास्ति चक्षुषा पुरः स्मरज्योतिरिदं प्रवर्तते ॥ वाक्यार्थयोक्तात्-
 पर्यात् तादृशमिति न रूपकं । रूपकं तु कौटुम्भमित्याह ॥ उपमनो-
 पमेयस्य गुणसामग्रात् तत्वारोपो रूपकम् ॥ ६ ॥ उपमानेनोपमेयस्य गुणसामग्रात् तत्त्वस्य भेदस्यारोपणमारोपः रूपकं । उपमानोपमेययो रभयो-
 रपि ग्रहणं लौकिकयाः कल्पिताया उपमायाः प्रकृतित्वमत्र यथा विज्ञा-
 यग इति ॥ यथा, इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्त्ति नयनयोरसावस्थाः स्वर्गो-
 वपुषि वल्लभचन्दनरसः । अयं कण्ठे बाहुः शिबिरमष्टणो भौतिकसुरः किमस्य न प्रेयो यदि परमसत्त्वस्य विरहः ॥ सुखचन्द्रादीनां द्वयमासमा-
 सात् न चन्द्रादीनां रूपकत्वं युक्तमिति । रूपकाच्छेषस्य भेदं दर्शयितु-
 माह । सधर्मेषु तन्त्रप्रयोगे श्लेषः ॥ ७ ॥ उपमानेनोपमेयस्य धर्मेषु गुण-
 क्रियाशब्दरूपेषु न तत्सारोपहान्तप्रयोगे तन्त्रेणोच्चारणे सति श्लेषः ।

यथा । आकूटामलमण्डलाग्रवृक्षः सन्नद्धवृक्षः स्थलाः सोप्राणो वृण्णिता
 निपन्नहृदयप्रोन्माथिनः कर्कशाः । उदृक्ता सुरवद्य यस्य जमिनः श्यामाय-
 मानाननाः योधा वारवधूस्तनाच्च न दधुः घोभं स वोऽव्यार्जिनः ॥ यथा च
 गौणस्यार्थस्य प्रालङ्कारत्वं तथा लाक्षणिकस्यार्थेति दर्शयितुमाह ॥
 सादृश्याल्लक्षणा वक्तोक्तिः ॥ ८ ॥ बह्वनि हि निबन्धनानि लक्षणायां । तत्र
 सादृश्यात् लक्षणा वक्तोक्तिरसाविति । यथा । उन्मिमील कमलं सरसीनां
 कैरवञ्चं निमिमील सुहृत्तात् ॥ अत्र नेत्रधर्मापुन्मीलननिमीलने सादृश्या-
 दिकाग्रसङ्ख्यौ लक्षयतः ॥ इह च निरन्तरनयसुकुलपुलकिता हरति
 माधवी हृदयं । मद्यति च केशराणां परिणतमधुगन्धि निःश्वसितं ॥
 अत्र निःश्वसितमिति परिमलनिर्गमं लक्षयति । संस्थानेन स्फुरतु सुभगः
 स्वर्चिषा चुम्बितुं दां ॥ आलस्यमालिङ्गति गात्रमस्याः ॥ परिभ्रान्च्छाया
 मनुवदति दृष्टिः कमलिनीं ॥ प्रतूरपेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रौ कपायः ॥ ऊरु-
 हन्तं तरुणकदलीकाण्डसबुद्ध्याचारि ॥ इत्येवमादिषु लक्षणार्थं निरू-
 पयत इति । लक्षणायां भटित्यर्थप्रतिपत्तिषमत्वं रक्ष्यमाचक्षते ।
 असादृश्यनिबन्धना लक्षणा न वक्तोक्तिः । यथा, जरठकमलकन्दच्छेदगौरै
 र्मयूकैः । अत्र छेदः सामीप्यात् द्रव्यं लक्षयति, तस्यैव गौरत्वोपपत्तेः ।
 रूपैकवक्तोक्तिभ्यामुत्प्रेक्षाया भेदं दर्शयितु माह । अतद्रूपस्यार्थमाध्वसान-
 मतिशयार्थमुत्प्रेक्षा ॥ ९ ॥ अतद्रूपस्यार्थस्य भावस्यार्थस्या अतत्स्वभा-
 वतया अध्ययसानं अध्यवसायः । न पुनरध्यागोपो लक्षणा वा । अतिशयार्थ-
 मिति च आन्तिज्ञाननिवृत्त्यर्थं ॥ सादृश्यादियमुत्प्रेक्षेति । एनाद्येवादिशब्दा
 द्योतयन्ति । यथा । स वः पायादिन्दु र्भवविसलताकोटिकुटिलः स्मरारेयो
 मूढिष्वलनकपिशेभाति निहितः । स्वव्यन्दाकिन्याः प्रतिदिवससिन्धेन
 पयसा कपोलेनोन्मुक्तः स्फटिकध्वलेनाद्भुत इव ॥ उत्प्रेक्षैवातिशयोक्तिरिति
 केचित्तन्विरासार्थमाह ॥ संभाव्यधर्मस्य तदुत्कर्षकल्पनातिशयोक्तिः ॥ १० ॥
 संभावस्य धर्मस्य तदुत्कर्षस्य च कल्पनातिशयोक्तिः । यथा, उभौ यदि
 व्योम्नि पृथक्पवाहावाकाग्रगद्गापयसः पतेतां । तदोपमीयेत तमालनीलमा-

मुक्तमुक्तालतमसुग वचः ॥ यथा वा, मलयजरसविलिप्तगन्धो नवहार-
लताविभूषिताः सिततरदन्तपत्रकृतवक्त्ररुचो रुचिरामलांशुकाः । शशभृति
विततधान्नि धवलयन्ति धरामविभाष्यतां गताः प्रियवसन्तिं प्रयान्ति
सुखमेव निरसुभियोऽभिसारिकाः ॥ यथा भ्रान्तिज्ञानस्वरूपोत्प्रेक्षा
तथा संशयज्ञानस्वरूपः सन्देहोऽपीति दर्शयितुमाह । उपमानोपमेय-
संशयः सन्देहः ॥ ११ ॥ उपमानोपमेययोरतिशयार्थं यः क्रियते संशयः
स सन्देहः ॥ यथा । इदं कर्णोत्पलं चक्षुरिदं चेति विलासिनि । न
निश्चिनोति हृदयं किन्तु दोलायते मनः ॥ सन्देहवद्बिरोधोऽपि प्राप्ता-
वसर इत्याह ॥ विशद्वाभासत्वं विरोधः ॥ १२ ॥ अर्थस्य विशद्वासेवाभासत्वं
विशद्वाभासत्वं ॥ यथा, पीतं पानमिदं त्वया दयिते मत्तं ममेदं मनः
पत्न्या लौ तव कुङ्कुमेन रचिता रक्ता वयं मानिनि । त्वं तुङ्गसनभारमग्न्यर-
गति गात्रेषु मे वेपथु स्तुब्धधेः तनुता ममाधृतिरहो मारस्य चित्वा गतिः ॥
यथावा, सा बाला वयमप्रगल्भमनसः सा स्त्री वयं कातराः सा पीनोन्मत्तिमत्
ययोधरयुगं धत्ते सखेदा वयं । साकान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न
शक्ता वयं दोषै रनत्रजनान्त्रयै रपटवो जाताः स्म इत्यद्भुतं ॥ विरोधादिभा-
वनाया भेदं दर्शयितुमाह ॥ क्रियाप्रतिषेधे प्रसिद्धतत्फलव्यक्ति विभावना
॥ १३ ॥ क्रियायाः प्रतिषेधे तस्या एव क्रियायाः फलस्य प्रसिद्धस्य
व्यक्ति विभावना । अप्यसज्जनसाङ्गत्ये न वसत्येष वैकृतं । अक्षालित-
विशुद्धेषु हृदयेषु मज्जीविष्णोः । विरोधप्रसङ्गेनाननवयं दर्शयितु माह ।
एकस्थोपमेयत्वोपमानत्वेऽननुयः ॥ १४ ॥ एकसैवार्थस्योपमेयत्वमुपमा-
नत्वं वाननुयः । यथा । रामरावणयो र्युद्धं रामरावणयोरिव । गगनं
गगनाकारं सागरः सागरोपमः ॥ अनन्यसादृश्यमेतेन प्रतिपादितं ॥
क्रमेणोपमेयोपमा ॥ १५ ॥ एकसैवार्थस्योपमेयत्वमुपमानत्वं च क्रमेणोप-
मेयोपमा । यथा, समिव जलं जलमिव खं चंस द्रव शशी शशीव चंसोऽयं ।
कुमुदाकारा सारा साराकाराणि कुमुदानि ॥ इयमेव परिरुक्तिरित्येके
तन्त्रिरासार्थमाह । समविसदृशाभ्यां परिवर्त्तनं परिरुक्तिः ॥ १६ ॥ समेन

विसृष्टेन चार्थस्य परिवर्त्तनं परितृप्तिः । यथा, आदाय कर्णकिशलय-
 मियमस्मै चरणमरुणमर्पयति । उभयोः सदृशविनिमयादन्योन्यमवश्चितं
 मन्ये ॥ यथा वा, विहाय सा हारमहार्यनिश्चया विलोलदृष्टिः प्रवि-
 लुप्तचन्दनं । बबन्ध वालारुणबन्धु वल्कलं पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति ॥
 उपमेयोपमायाः क्रमो भिन्न इति दर्शयितुं माह । उपमेयोपमानानां
 क्रमसंबन्धः क्रमः ॥ १७ ॥ उपमेयानामुपमानानां चोद्देशिनामनुद्देशिनां
 च क्रमेण संबन्धः क्रमः । यथा, तस्राः प्रवृद्धलौलाभिरालापस्मितदृष्टिभिः ।
 जीयन्ते वल्लकौकुन्दकुसुमेन्दौवरखजः ॥ संबन्धप्रसङ्गेनैव दीपकं दर्शयितुं
 माह ॥ उपमानोपमेयवाक्येष्वेका क्रिया दीपकम् ॥ १८ ॥ उपमान-
 वाक्येषु उपमेयवाक्येषु च एका क्रियासुपद्रुतः संबन्धमाना दीपकं ॥
 तन्निविधमादिमथान्तवाक्यवृत्तिभेदात् ॥ १९ ॥ तन्निविधं भवति
 आदिमथान्तेषु वाक्येषु वृत्तेर्भेदात् ॥ यथा, भूप्रान्ते प्रमदवनानि बाल-
 पुष्पैः कामिन्यो मधुमदमांसलैर्विलासैः । ब्रह्माणः श्रुतिगदितैः क्रिया-
 कलापै राजानो विरलितवैरिभिः प्रतापैः ॥ बाष्पः पथिककान्तामां जलं
 जलसुचां सुद्धः । विगलत्यधुना दण्डयात्रोद्योगो महीभुजा ॥ शृङ्गशूषया
 बुद्धिं मधुगोष्ठरा मनोभवः । उदयेन शशाङ्कस्य पयोराशिर्विवर्द्धते ॥
 दीपकैर्वन्निर्दर्शनमपिसंक्षिप्तं मित्याह । क्रियैव स्वतर्धान्यव्यापनं नि-
 दर्शनं ॥ २० ॥ क्रियैव शुद्धया स्वसरात्मनस्तर्धस्य चान्यस्य संब-
 न्धस्य व्यापनं संबुद्धिहेतुदृष्टान्तभागं निदर्शनं ॥ यथा, अतुरञ्चपदायासः
 पतनायेत्यर्थशालिनां शंसत् । आपाकडु पतति यत्र तरोरिदं बन्धनग्रन्थे ॥
 पततीति क्रिया तस्राः स्वं पतनं तदर्थोऽतुरञ्चपदायासः पतनायेति
 शंसनं तस्य व्यापनं अर्थशालिनां शंसदिति । इदञ्च नार्थान्तरन्यासः ।
 स ह्यन्यथाभूतस्तमाह ॥ उक्तसिद्धयै वस्तुनोऽर्थान्तरसैव न प्रसन-
 मर्थान्तरन्यासः ॥ २१ ॥ उक्तसिद्धयै उक्तस्यार्थस्य सिद्धयर्थं वस्तुनो
 वाक्यार्थान्तरसैव न्यसनमर्थान्तरन्यासः ॥ वस्तुग्रहणादर्थस्य हेतो
 न प्रसनं नार्थान्तरन्यासः ॥ इह नातिदूरगोचरमस्ति सरः कमलसौ-

गन्धप्रात् ॥ अर्थान्तरस्यैवेति वचनम् यत्त हेतु व्यतिगूढत्वात् कथ-
 क्षित् प्रतीयते तत्र यथा सप्रात् ॥ - यद् यत् कृतकं तत्तदनित्यं इत्येवं
 प्रायेषु माभूदिति । अत्रोदाहरणं । प्रियेण संग्रंथत्र विपक्षसन्निधावुपा-
 दित्ता वक्षसि पीवरस्तने । खजं न काचिद्विजहौ जलाविलां वसन्ति हि
 प्रेक्षि गुणा न वस्तुनि ॥ अर्थान्तरन्यासस्य हेतुरूपत्वात् हेतोश्चानुयव्यति-
 रेकात्मकत्वात् न पृथग् व्यतिरेक इति केचित् । तन्विरासार्थमाह ॥ उपमेयस्य
 गुणान्तिरेकत्वं व्यतिरेकः ॥ २२ ॥ उपमेयस्य गुणान्तिरेकत्वं गुणा-
 धिकं यत् अर्थोपमानात् स व्यतिरेकः ॥ यथा । सत्रं हरिणशवा-
 च्चराः प्रसेन्नसुभगं सुखं । समानं शशिनः किन्तु स कलङ्कविडम्बितः कश्चिद्-
 गम्यमानगुणो व्यतिरेकः । यथा ॥ कुवलयवनं प्रतप्राप्त्यातं, नवं मधु
 निन्दितं, हसितममृतं, भन्नं स्वादोः पदं रससम्पदः । विपसुपङ्कितं
 चिन्ताव्याजात् मनस्यपि कामिनाश्चतुरमधुरै र्बोलातं तै श्वाङ्गं विलो-
 कितैः ॥ व्यतिरेकाद्विशेषोक्तेर्भेदं दर्शयितुमाह । एकगुणहानि कल्पनायां
 सास्यद्राढं विधेयोक्तिः ॥ २३ ॥ एकस्य गुणस्य हानेः कल्पनायां शेषै
 गुणैः सास्यं यत्त तस्य दाढं विधेयोक्तिः रूपकं शब्दं प्रायेणेति । यथा ।
 भवन्ति यत्नोपधयो रजन्यामतैलपूराः सुरतप्रदीपाः ॥ द्रवतं हि नाम पुष्प-
 स्यासिंहासनं राजरं ॥ इयमकमला लक्ष्मी, हस्ती हि जङ्गमं दुर्गमिति ॥
 अत्रापि जङ्गमशब्दस्य स्थावरत्वनिवृत्तिप्रतिपादनपरत्वादेकगुणहानिकल्पनैव ।
 एतेन पेश्या हि नाम भूर्तिमत्येव निकृताः ॥ व्यसनं हि नाम सोच्छासं
 मरणम् । द्विगो भूमिदृश्यतिरित्येव मादिष्वेकगुणहानिकल्पना व्याख्याता ।
 व्यतिरेकविधेयोक्तिभ्यां व्याजस्तुतिं भिन्नां दर्शयितुमाह ॥ सम्भाव्यविशिष्ट-
 कर्माकरणान्निन्दास्रोत्रार्थं व्याजस्तुतिः ॥ २४ ॥ अत्यन्त गुणाधिको विशिष्ट-
 सस्य च कर्म विशिष्टकर्म तस्य सम्भाव्यस्य कर्तुं शक्नोत्यस्य कर्माणि निन्दा-
 विशिष्टसास्यसम्पादनेन स्रोत्रार्थं व्याजस्तुतिः ॥ यथा, बबन्ध सिन्धुं
 गिरिचक्राले विभेदं सप्तैकशरेण तालान् । एवंविधं कर्म ततान राम-
 स्या कृतं तस्य मुधैव गर्वः ॥ व्याजस्तुते व्यजोक्तिं भिन्नां दर्शयितुमाह ॥

व्याजसत्र सत्यसारूप्यं व्याजोक्तिः ॥ २५ ॥ व्याजसत्र च्छन्नः सत्येन सारूप्यं
 व्याजोक्तिर्या मायोक्तिमित्याहुः ॥ यथा, शरच्चन्द्रांशुगौरेण वाताविहनेन
 भाविनि । काशपुष्पलवेनेदं सायुपातं सुखं कृतम् ॥ व्याजस्तुतेः दृक् तुल्य-
 योगितेत्याह ॥ विशिष्टेन सास्यार्थमेककालक्रियायोगस्तुल्ययोगिता ॥ २६ ॥
 विशिष्टेन न्यूनसत्र सास्यार्थमेककालायां क्रियायां योगस्तुल्ययोगिता ।
 यथा, जलनिधिरश्नामिमां धरित्रीं वहति भुजगविभु भवद्वद्भुजश्च ॥
 उपमानाद्येपद्याद्येपः ॥ २७ ॥ उपमानस्याद्येपः प्रतिषेधः उपमानाद्येपः
 तुल्यकार्यार्थस्य नैरर्थस्यविवक्षायां । यथा, तस्याद्येन्मुखमस्ति सौम्यसुभगं
 किं पार्श्वेनेन्दुना, सौन्दर्यस्य पदं दृष्टौ च यदि चेत् किं नाम नीलो-
 त्पलैः । किं वा कोमलकान्तिभिः किमल्यैः सतेष्व तत्वाधरे, हा धातुः
 पुनरुक्तवस्तुरचनारम्भेष्वपूर्वो ग्रहः ॥ उपमानस्याद्येपतः प्रतिपत्तिरित्यपि
 सूत्रार्थः । यथा, ऐन्द्रं धनुः पाण्डुपदोधरेण शरहृधानाद्रनखघ्नताभम् ।
 प्रसादयन्ती सकलहृमिन्दुं तापं रवेरप्यधिकं ततान ॥ अत्र शरद्वैश्येय,
 इन्द्रं नायकमिव, रवेः प्रतिनायकसेवितुप्रमानानि गम्यन्त इति ।
 तुल्ययोगितायाः सहोक्तेर्भेदमाह ॥ वस्तुद्वयक्रिययोस्तुल्यकालयोरेकपदा-
 भिधानं सहोक्तिः ॥ २८ ॥ वस्तुद्वयक्रिययोस्तुल्यकालयोरेकेन पदेनाभि-
 धानं सकार्यशब्दसामर्थ्यात् सहोक्तिः ॥ यथा, अस्मां भास्यान् प्रयातः सह
 रिपुभिरयं संक्रियन्तां बलानि । अत्रार्थयो नूननत्वविशिष्टत्वे न सा इति
 न तुल्ययोगितेति । समाहितमेकमवशिष्यते तत्तुल्यार्थमाह ॥ यस्याहृष्टं
 तत्सम्पत्तिः समाहितम् ॥ २९ ॥ यस्य वस्तुनः सादृश्यं गृह्यते तस्य वस्तुनः
 सम्पत्तिः समाहितम् ॥ यथा, तनू मेघजलाद्रपक्षवतया घौताधरेवायुभिः,
 श्लेष्मेषाभरणैः सकालविरहादित्यान्तपुष्पोद्गमा । चिन्तामोहमियास्मिता
 मधुनिहा शब्दैर्विना लस्यते, चण्टी मामवधूय पादपतितं जातामुतापेय
 मा ॥ एते पुष्करवसो जतायामुर्वग्भाः सादृश्यं गृह्यतः सैव जतोर्वशी सम्पन्ने-
 ति । एते पानद्वाराः शुद्धा मियाश्च प्रयोक्तव्या इति । विशिष्टानाम-
) सहागणां मिश्रत्वं संघट्टितित्याह ॥ एतद्वारस्यान्तारयोगित्वं संघट्टिः ॥

ऽपि व्याख्याताः ॥ अतिप्रयुक्तं देशभाषापदम् ॥ १३ ॥ अतीव कविभिः
 प्रयुक्तं अतिप्रयुक्तं देशभाषापदं प्रयोजनम् ॥ यथा, योषिदित्यभिललापन
 चालामित्यत्र चालेति देशभाषापदम् । अनतिप्रयुक्तं तु न प्रयोजनम् ।
 यथा, कङ्क्रेष्ठीकाननानालीरविरलविलसत्प्रह्लावा नत्तयन्तः ॥ इत्यत्र कङ्क्रेष्ठी-
 पदम् । लिङ्गाध्याहारौ ॥ १४ ॥ लिङ्गाध्याहारश्च लिङ्गाध्याहारावति-
 प्रयुक्तौ प्रयोजनप्रवृत्तिः । लिङ्गं यथा, वामे मा वज्र निःशसीः कुक्ष
 सुरागण्डूपमेकं मनैरित्यादिषु गण्डूपशब्दः पुंसि भूयसा प्रयुक्तो न स्त्रिया-
 साम्बातोऽपि स्त्रीत्वे । अध्याहारो यथा, मा भवन्तमनलः पवनो वा
 वारणो मदकरः परशु वा । वाहिनीजलभरः कुलिशं वा स्वस्ति तेऽस्तु
 जतया सह दृष्ट ॥ अत्र ह्यधाचौदितरादीनामध्याहारोऽयं प्रयुक्त इति ॥
 लघणाशब्दाश्च ॥ १५ ॥ लघणाशब्दायातिप्रयुक्ताः प्रयोजनप्रवृत्तिः । यथा, द्विरे-
 फरयचरणशब्दौ श्वमरचक्रवाकार्यौ लघणापरौ ॥ अनतिप्रयुक्ताश्च न
 प्रयोक्तव्याः । यथा, द्विकः काक इति ॥ न तद्वाङ्मयमेकत्वं ॥ १६ ॥ तेषां
 लघणाशब्दानां वाङ्मयमेकस्मिन् वाक्ये न प्रयोक्तव्यम् । वाक्ये तर्ह्येकस्य-
 वाचकस्य वाचकवद्वाचः कर्तुं शक्यो न बहूनामिति ॥ स्तनादीनां द्वित्वा-
 विष्टा जातिः प्रायेण ॥ १७ ॥ स्तनादीनां द्वित्वाविष्टा द्वित्वाध्यासिता
 जातिः प्रायेण वाङ्मयेन । यथा, स्तनयोक्षरणीजनसेरिति । प्रायेणेति-
 यचनात् कश्चिन् न भवति । यथा, स्त्रीणां चक्षुरिति ॥ अयं कथं द्वित्वा-
 विष्टत्वं जाते, तद्वि द्रुमेन न जातौ अतद्रूपत्वात् जातेः । न दोषः तद्-
 तद्रूपत्वात् जातेः । कथं तदतद्रूपत्वं जातेः ॥ तद्वि जैमिनीया जानन्ति ।
 यथं तु लघप्रसिद्धौ सिद्धपरमतानुवादिनः ॥ न चैवमुक्तिमसद्भवः । लघप्रानुसा-
 रित्वात् न्यायस्य । एवमन्यापि व्यवस्थाप्यह्या ॥ इति काव्यालङ्कार-
 सूत्रवृत्तौ प्रायोगिके पञ्चमेऽधिकरणे प्रथमोऽध्यायः काव्यसमयः ॥

साम्प्रतं शब्दशुद्धिचित्रते इत्याह । रुद्रावितेयकशेषोऽनुष्यः ॥ १ ॥
 रुद्रावित्यत्र प्रयोगे एकशेषोऽनुष्यः अनुपणीयः ॥ रुद्रश्च रुद्राणी चेति
 पुमान् स्त्रियेतेयकशेषः स च न प्राप्नोति । तत्र हि तत्प्रत्ययदेव विशेष

इत्यनुवर्त्तते ॥ तत्रैवंकारकरणात् स्त्रीपुंसकृत एव विशेषो भवतीति व्यव-
 स्थितम् । अत्र तु पुंयोगादाख्यायामिति विशेषान्तरमप्यस्तीति । तेनेन्द्रौ
 भवौ इत्यादयः प्रयोगाः प्रतुष्टाः ॥ मिलित्वविघपिप्रभतीनां धातुत्वं
 धातुगणसत्रासमाप्तेः ॥ २ ॥ मिलति विल्लवति घपयतीत्यादयः प्रयोगाः ।
 तत्र मिलित्वविघपिप्रभतीनां कथं धातुत्वं गणपाठे गणपरिपठितानामेव
 धातुसंज्ञाविधानात् । तत्राह धातुगणसत्रासमाप्तेः । वर्हते धातुगण
 इति हि शब्दविदं आचक्षते । तेनैषां गणपाठोऽनुमतः श्रिटप्रयोगादिति ॥ चले-
 रात्मनेपदमनितंज्ञापकात् ॥ ३ ॥ चलेरनुदात्तेत्तुदात्मनेपदं यत् तद-
 नितं दृश्यते लज्जालोऽं चलतीत्यादिप्रयोगेषु । तत्कथमित्याह ज्ञापकात् ।
 किं पुनस्तत् ज्ञापकम् अत्र आह ॥ चचिङोऽनुबन्धकरणम् ॥ ४ ॥ चचिङ् इकारे-
 णैवानुदात्तेन सिद्धमात्मनेपदं किमर्थं डित्करणं । तत्क्रियते अनुदात्त-
 निमित्तसत्रात्मनेपदसत्रानियज्ञापनार्थम् । एतेन वेदिभर्त्सितर्त्सिप्रभतयो व्या-
 ख्याताः आवेदयति भर्त्सयति तर्त्सयतीत्यादोनां प्रयोगानां दर्शनात् ।
 अत्रापि अनुदात्तनिबन्धनसत्रात्मनेपदसत्रानित्यत्वं ज्ञापकेन द्रष्टव्यमिति ॥
 क्षीयत इति कर्मकर्त्तरि ॥ ५ ॥ क्षीयत इति प्रयोगो दृश्यते यः स
 कर्मकर्त्तरि द्रष्टव्यः क्षयतेरनात्मनेपदित्वात् ॥ स्थियत इति च ॥ ६ ॥
 स्थियत इति च प्रयोगो दृश्यते सोऽपि कर्मकर्त्तर्यर्थे द्रष्टव्यो न
 कर्त्तरि अद्वैवादिकत्वात् सिद्धेः ॥ मार्गेरात्मनेपदमलक्ष्य ॥ ७ ॥ चुरादौ
 मार्गं अनेपपण इति पठ्यते आ छप्यतेति विकल्पितणिच्कः । तस्माद्यदात्मनेपदं
 दृश्यते मार्गन्तां देहभारमिति तदलक्ष्यं अलक्षणं परस्मैपदित्वान्मार्गः ।
 तथाच श्रिटप्रयोगः, करकिशलयं धृत्वा धृत्वा विमार्गति वाससी ॥ लोल-
 मृनादयश्चानग्नि ॥ ८ ॥ लोलमानो वेत्तमान इत्यादयश्चानग्नि द्रष्टव्याः
 शानचक्षुभावः परस्मैपदित्वाद्वाचनामिति ॥ लभे गत्यर्थत्वान्णिचप्रणौ
 कर्त्तुः कर्मत्वाकर्मत्वे ॥ ९ ॥ अस्तत्रयं लभि यैः प्राप्तप्रपसर्जनां गतिमाह,
 अस्ति च गतुप्रपसर्जनां प्राप्तिमाहेति । अत्र पूर्वस्मिन् पक्षे गत्यर्थ-
 त्वास्तुल्ये णिचप्रणौ यः कर्त्ता तस्य गतप्रादिस्त्वेष कर्मसंज्ञा । यथा,

दौर्धिकासु कुसुदानि विकासं लभ्यन्ति शिशिराः शशिभासः । द्वितीये
 पक्षे गत्यर्थत्वास्तमे षिचप्रणौ कर्तुं न कर्मसंज्ञा । यथा, सितं सितिच्चा सुतरां
 सुने वृषु विंसारिभिः सैधमिवाय लभ्यन् । द्विजावलिव्याजनिष्काकरांशुभिः
 शुचिस्त्रितां वाचमवोचदच्युतः ॥ ते मे शब्दौ निपातेषु ॥ १० ॥ त्वया
 मयेतच्छिन्वर्थे ते मे शब्दौ निपातेषु द्रष्टव्यौ । यथा, श्रुतं ते वचनं तस्य ॥
 वेदानधीत इति नाधिगतं पुरा मे ॥ तिरस्कृत इति परिभूतेऽन्तर्ह्यप्रचा-
 रात् ॥ ११ ॥ तिरस्कृत इति शब्दः परिभूते दृश्यते, राज्ञा तिरस्कृतं इति ।
 च न प्राप्नोति तिरःशब्दस्य हि तिरोऽन्तर्ह्यवितरन्तर्ह्यं गतिसंज्ञा तस्याश्च
 सतरां तिरसोऽन्यतरस्यमिति सकारस्तत् कथं तिरस्कृत इति परिभूते । आह
 अन्तर्ह्यप्रचारादिति । परिभूतो ह्यन्तर्हितवद् भवति । मुख्यस्य प्रयोगो यथा,
 लाक्षणप्रसरतिरस्कृताद्भलेष्टामिति ॥ नैकशब्दः सुश्रुपेति समासात् ॥
 १२ ॥ अरण्यानीस्थानं कलनमितनैकद्रुममित्यादिषु नैकशब्दो दृश्यते । स च
 सिध्यति । नञा समासे न लोपो मञ इति नलोपे तस्यात् सुडवैति
 सुडागमे सति अनेकमिति रूपं स्यात् । निरनुबन्धस्य नशब्दस्य समासलक्षणं
 नास्ति । तत् कथं नैकशब्द इत्याह सुश्रुपेति समासात् ॥ मधुपिपासुप्रभ-
 तीनां समासो गमिगाभ्यादिषु पाठात् ॥ १३ ॥ मधुपिपासुमधुवतसेवितं
 सुकुलजालमञ्जुभ्रात योद्धामित्यादिषु मधुपिपासुप्रभतीनां समासो गमि-
 गाभ्यादिषु पिपासुप्रभतीनां पाठात् त्रितरादिषु गमिगाभ्यादीनामिति
 द्वितीयासमासलक्षणं दर्शयति ॥ त्रिवलीशब्दः सिंहः संज्ञा चेत् ॥ १४ ॥ त्रिव-
 लीत्ययं शब्दः सिंहो यदि संज्ञा दिक् संख्ये संज्ञायामिति संज्ञायामेव समास-
 विधानात् ॥ विस्वाधर इति वृत्तौ मध्यपदलोपित्वाम् ॥ १५ ॥ विस्वाधरः
 पीयत इति प्रयोगो दृश्यते । स च न युक्तः अधरविस्व इति भवितव्यम् ।
 उपनिमित्तं व्याघ्रादिभिरिति समासे सति तत् कथं विस्वाधर इत्याह वृत्तौ
 मध्यपदलोपित्वां शाकपार्थिवादित्वात् समासे मध्यपदलोपिनि सति विस्वा-
 कारोऽधरो विस्वाधर इति । तेन विस्वौष्ठशब्दोऽपि व्याख्यातः । अत्रापि
 पूर्ववत् वृत्तिः । शिष्टप्रयोगेषु चैव विधिः तेन नातिप्रसङ्गः ॥ आम्बूललोला-

दिषु वृत्तिर्विस्मष्टपटुवत् ॥ १६ ॥ आमूललोलमामूलसरलमित्यादिषु वृत्ति-
विस्मष्टपटुवत् मथूरव्यसकादित्वात् लोलमिव लोलं आमूलञ्च तल्लोलञ्चेति ॥
न धान्यपष्ठादिषु पष्ठीसमासप्रतिषेधः पूरणेनान्यतद्धितान्तत्वात् ॥ १७ ॥
धान्यप्रपष्ठं तानुप्रवृत्तपष्ठाङ्कितसैकतानीत्यादिषु न पष्ठीसमासप्रतिषेधः । पूर-
णेन पूरणप्रत्ययान्तेनान्यतद्धितान्तत्वात् पष्ठो भागः पष्ठ इति । पूरणाद्भागे
तीयादन् पष्ठाष्टमाभ्यां च चेत्यन् विधानात् स प्राप्तः ॥ पत्रपीतिमादिषु
गुणवचनेन ॥ १८ ॥ पत्रपीतिमा पत्रालीपिकुलिमा इत्यादिषु पष्ठीसमासप्रतिषेधो
गुणवचनेन प्राप्तो बालिख्यात् न कृतः ॥ अवर्ज्यो बद्धव्रीहिर्वर्धधिकरणो
जन्मादुत्तरपदः ॥ १९ ॥ अवर्ज्यो न वर्धनीयो व्यधिकरणो बद्धव्रीहिः
जन्मादुत्तरं पदं यस्य स जन्मादुत्तरपदः ॥ यथा, शास्त्रार्थजन्मा हि विवे-
कलाभः । कण्ठेवृत्तयः प्राणा इति ॥ हस्ताग्राग्रहस्तादयो गुणगुणिनो भेदा-
भेदात् ॥ २० ॥ हस्ताग्रं अग्रहस्ताः पुष्पाग्रं अग्रपुष्पमित्यादयः प्रयोगाः कथम्
आहिताग्न्यादिष्वपाठात् पाठे वा तदनियमः स्यात् । अत आह गुणगुणि-
नो भेदाभेदात् भेदात् हस्ताग्रादयः अभेदादग्रहस्तादयः ॥ पूर्वनिपातापभ्रंशो
रक्षः ॥ २१ ॥ काष्ठलृणं लृणकाष्ठमिति यदृच्छया पूर्वनिपातं कुर्वन्ति ।
तत्पापभ्रंशो रक्षः रक्षणीयः अनित्यत्वज्ञापकन्तु न सर्वविषयमिति ॥
निपातिनाप्यभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिः परिगणनस्य प्रायिकत्वात् ॥
२२ ॥ अनभिहित इत्यत्र सूत्रे तिङ्कृतकृतसमासैरिति परिगणनं कृतं ।
तस्य प्रायिकत्वात् निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिर्भवति । यथा,
विषद्वोऽपि संवहत्र स्वयं क्लेप्तुमसाम्प्रतमिति । परिदृतं मूर्ख इति मन्यते ॥
शक्यमिति रूपं विलिङ्गवचनस्यापि कर्माभिधायां सामान्योपकमात् शक्ये ॥
२३ ॥ शकिसहोश्चेति कर्मणि यति कृते शक्यमिति रूपं भवति, विलिङ्गवचन-
स्यापि विलिङ्गवचनस्यपि, कर्माभिधाने सामान्योपकमाद्विशेषानपेक्षाया
मिति । यथा, शक्यमोपधिपतेर्नवोदयाः कर्णपूररचना कृते तव । अग्रगल्भय-
वद्धचिकोमलाग्नेत्तुमग्रनखसंपुटैः कराः ॥ अत्र भाष्यकृद्वचनं लिङ्गं यथा,
शक्यश्च श्वमांसादिभिरपि क्षुत्प्रतिहन्तुमिति । न चैकान्तिकः सामान्योप-

क्रमः । तदाह, शक्या भक्तुं भटिति विसिनीकन्दवच्चन्द्रपादाः इत्यपि भवति ॥
हानिवदाधिष्यमप्यङ्गानां विकारः ॥ २४ ॥ येनाङ्गविकार इतत्रल सूत्रे यथाङ्गानां
हानिलयाधिष्यमपि विकारः । यथा, अष्टा काण इति भवति, तथा मुखेन
त्रिलोचन इति ॥ न छमिकीटानामितेप्रकवद्भावप्रसङ्गात् ॥ २५ ॥ आयुषः
छमिकीटानामलक्षणमल्पतेत्यत्र छमिकीटानामिति प्रयोगो न युक्तः
चुद्रजन्तव इतेप्रकवद्भावप्रसङ्गात् । न च मध्यपदलोपी समासो युक्तः, तस्या-
सर्वविषयत्वात् ॥ आसेतप्रसतेः ॥ २६ ॥ लावण्यमुत्पाद्य इवास यत्र इतत्रल
आसेतप्रसते धातोरस गतिदीप्तपादानेत्विति अस्य प्रयोगो नास्ते भूभाव-
विधानात् ॥ न खरोट्पावुट् खरमिति पाठात् ॥ २७ ॥ खरोट्पा वाहनं
येषामितत्रल खरोट्पाविति पाठो न युक्तः गवाश्चमभतिषूट् खरमिति-
पाठात् ॥ दुधेदिति दुधः क्वचि ॥ २८ ॥ यो भर्तृपिण्डस्य कृते न दुधेदिति
प्रयोगः स चायुक्तो दुधतिधातोरालम्बनेपदित्वात् । कथं दुधेदिति आह दुधः
क्वचि दुधमालम्बन इच्छति ॥ विरलायमानादिषु क्वङ् निरूप्यः ॥ २९ ॥
विरलायमाने मलममारुत इतत्रादिषु क्वङ् निरूप्यः शंशादिष्वपाठात्
नापि क्वप् लोहितादिष्वपाठात् ॥ अहेतौ इन्ते णिच् चुरादिपाठात् ॥ ३० ॥
घातयित्वा दशास्यमितत्रल अहेतौ णिच् इच्छते । स कथमित्याह चुरादि-
पाठात् चुरादिषु घटस्फुटभेदे घटसङ्घाते इत्यर्थोऽस्तिपाठात् ॥ अनु-
चरीति चरेदित्वात् ॥ ३१ ॥ अनुचरी प्रियतमा मदालसेत्यत्र अनुचरीति
न युक्तः ईकाराभावात् । तत्कथमाह चरेदित्वात् । पंचादिषु चरद् इति
पठ्यते ॥ कैसरालमितत्रलतेरणि ॥ ३२ ॥ कैसरालं शिलीन्ध्रमित्यत्र कैस-
रालमिति कथम् । आह अलतेरणि अलम्भ पूषपर्याप्तिवारणेत्वितरङ्गाहातोः
कैसरशब्दे कर्मण्युपपदे कर्मण्यणितत्रनेनापि सति कैसरालमिति सि-
ध्यति ॥ पत्रलमिति लाते के ॥ ३३ ॥ पत्रलं वगमिदं विराजत इतत्रल
पत्रलमिति कथम् । आह लाते, के । ला आदाने इतत्रलङ्गाहातोरादानार्थात्
पत्रशब्दे कर्मण्युपपदे आतोऽनुपसर्गे क इति कप्रथम्ये सतीति ॥ मही-
भ्रादयो मूलविभुजादिदर्शनात् ॥ ३४ ॥ महीधधरणीभ्रा इतत्रादयः शब्दाः

मूलविभुजादिदर्शनात् के प्रतये सति महीं धरतीति महीध्र इतेप्रव-
मादयोऽन्येऽपि द्रष्टव्याः ॥ ब्रह्मादिषु हन्तेर्नियमादरिहायसिद्धिः ॥ ३५ ॥
ब्रह्मादिपूपपदेषु हन्तेः क्तिविविधौ ब्रह्मभ्रूणवृत्तेष्विति अत्र अरिहारिपुत्रा इतेप्र-
वमादीनामसिद्धिर्नियमात् । ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरेव क्तिवेव भूतकाल एवेति
चतुर्विधत्वात् नियम इति नियमान्तरविषयो निरूप्यः ॥ ब्रह्मविदादयः छदन्त-
इत्तत्रा ॥ ३६ ॥ ब्रह्मवित्त्वत्तन्मिदित्प्रदायः प्रयोगा न युक्ता ब्रह्मादिषु हन्तेरत्वं
नियमात् । आह छदन्तइत्तत्रा वेत्तीति वित् भिनत्तीति भित् क्तिप् चेति
क्तिप् ततः छदन्तैर्विदादिभिः सह ब्रह्मादीनां पठौसमास इति ॥ तैर्महीधरा-
दयो व्याख्याताः ॥ ३७ ॥ तैर्विदादिभिर्महीधरादयो व्याख्याताः । धर-
तीति धरो मच्छा धरो महीधर एवं गङ्गाधरादयो व्याख्याताः ॥ भिदुरा-
दयः कर्मकर्त्तरि कर्त्तरि च ॥ ३८ ॥ भिदुरं काष्ठं, भिदुरं तमः,
तिमिरभिदुरं व्योम्नः षष्ठमिति, किदुरातपो दिवसः, मत्सरच्छिदुरं
प्रेम, भङ्गुरा प्रीतिः, मातङ्गं मानभङ्गुरमित्यादयो हि प्रयोगा दृश्यन्ते । कथं-
मित्याह ते कर्मकर्त्तरि कर्त्तरि च भवन्ति । कर्मकर्त्तरि चायमित्यते
इत्यत्र हि चकारः कर्त्तरि चेत्यस्य समुच्चयार्थः ॥ गुणविस्तारादयश्चिन्ताराः
॥ ३९ ॥ गुणविस्तारो व्याप्तेः विस्तारं इत्यादयः प्रयोगाश्चिन्त्याः प्रयत्ने
वावकैश्च इति षष्ठ्यसङ्गात् ॥ अवतरावचायशब्दयोर्दौर्घ्वकृत्यव्यत्यासो
बालानाम् ॥ ४० ॥ अवतरशब्दस्यावचायशब्दस्य च दौर्घ्वकृत्यव्यत्यासो
बालानां बालिशानां प्रयोगेष्विति । ते हि अवतरणमवतार इति प्रयुञ्जते
मावतावतार इति स ह्ययुक्तो भावे तरतेरविधानात् । अवचायमवचय
इति प्रयुञ्जते पुष्पावचय इत्यत्र हस्तादाने चेरसौये इति षष्ठ्यसङ्गात् इति ॥
शोभेति निपातनात् ॥ ४१ ॥ शोभेत्ययं शब्दः साधुर्निपातनात् । शुभशुम्भ
शोभार्थाविति शुभेर्भिदादेराकृतिगणत्वादेव अङ्गः मिहत्वादेव गुणप्रतिपे-
धाभावस्य निपात्यत इति । शोभार्थावित्यत्रैकदेशे किं शोभा आशो-
स्विच्छोभ इति विशेषावगतिराचार्यप्रपरम्परोपदेशादिति ॥ अ-
विधौ गुरोः स्त्रियां वज्रलं विवक्षा ॥ ४२ ॥ अविधौ अविधाने गुरोश्च द्रम

इति स्त्रियां वज्रलं विवक्षा कचिद्विवक्षा कचिद्विवक्षा कचिदुभयमिति ।
तत्र विवक्षा यथा, देहा लज्जेति । अविवक्षा यथा, आतङ्ग इति ।
विवक्षाविवक्षे यथा, बाधा बाधः ऊहा ऊहः व्रीडा व्रीड इति । व्यवसिता-
दिषु कर्त्तरि क्तः चकारात् ॥ ४३ ॥ व्यवसितः प्रतिपन्न इत्यादिषु भाव-
कर्मविहितोऽपि क्तः कर्त्तरि गत्यादिस्त्रुत्वे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् ।
भावकर्मानुर्कषणार्थत्वं चकारसेति चेत् तदावृत्तिः कर्त्तव्या ॥ आहति
भूतेऽन्यलङन्तश्चमाद् प्रुथो लटि ॥ ४४ ॥ प्रुवः प्रुधानामित्यादिना
आहति लङ्गुत्यादितः । स भूते प्रुक्ताः, इत्याह भगवान् प्रभुरिति, अन्यस्य
भूतकालाभिधायिनो लङन्तस्य लिटि चमात् । निपुणस्त्वेव प्रुक्कते आह
क्त स्मितमधुमधुराचरां गिरमिति । आतुकरोति भगवतो नारायणस्योद्यत्तापि
मनेत्र स्रग्धः कविना प्रुक्तो लेखकैश्च प्रमादान् लिखित इति ॥ श्रवणा-
दिभ्यः स्त्रियां टापोऽप्राप्तिः ॥ ४५ ॥ उपस्योतः स्वस्थस्थितमहिषगोवर्ग-
श्रवणाः श्रवन्तीनां जाताः प्रमुदितविहङ्गास्तटभुवः । अमरोत्करकल्मापाः
कुसुमानां समृद्धयः । इतत्रादिषु श्रवणादिभ्यः स्त्रियां टापोऽप्राप्तिः
अन्यतो छीपिति छीप्विधानात् तेन श्रवली कल्मापीति भवति ॥ प्राणिनि
नीलेति चिन्त्यम् ॥ ४६ ॥ कुवलयदलनीला कोकिला बालचूते इतत्रादिषु
नीलेति चिन्त्यम् । कोकिला नीलेति भवितव्यम् । नीलशब्दाज्जानपदस्येदि-
च्छ्रुत्वेण प्राणिनि चेति छीप्विधानात् ॥ मनुष्यजातेर्विवक्षाविवक्षे ॥ ४७ ॥
इतो मनुष्यजातेरुद्भुत इति इत्यत्र च विवक्षा अविवक्षा च लक्षणात्
सारतः । मन्दरस्य मदिराचि पाश्र्वतो निम्बनाभि न भवन्ति निम्बगाः ।
वासु वासुकिविकर्षणोद्भवा भामिनीश्च पदवी विभाव्यते ॥ अत्र मनुष्यजाते-
र्विवक्षायामितो मनुष्यजातेरिति छीपि सति अव्यर्थनयोद्धस्व इति
ङ्गस्त्वम् सिध्यति । नाभिशब्दात्पुनरित्यत्र प्राण्यङ्गादितौकारे कृते निम्ब-
नाभीकेति स्यात् । एतौष्ठरागैर्नयनोदधिन्दुभिर्निमग्ननाभेर्निपतद्भिरङ्कितम् ।
चुप्रतं रूपा भिन्नगतेरसंशयं शुकोदरस्याममिदं स्नानांशुकम् ॥ अत्र निम्बना
भेरिति मनुष्यजातेरविवक्षेति छीप् न कृतः । सुतनु जहिहि कोपमितत्रम्

सुतमुशब्दान्मनुष्यजातेर्विवक्षेति सुतमुशब्दादूहं कृतं ऊङि सति
 ऋस्वत्वे सुतनिति सिध्यति । वरतनुरयवासो नैव दृष्टा प्रिया मे । अत्र
 मनुष्यजातेरविवक्षेति ऊङ् न कृतः ॥ ऊकारादपूरुङ् प्रवृत्तेः ॥ ४८ ॥
 एत ऊङ् विहितः ऊकारान्तादपि क्वचिद्भवति आचार्यप्रवृत्तेः । कासौ
 प्रवृत्तिः । अप्राणिजातेश्वरज्वादीनाम् इति अलावूः कर्कन्धूरितु-
 दाहरणं । तेन सुभ्रु किं सम्भ्रमेष इतत्र सुभ्रूशब्दादूहं सिद्धो
 भवति ऊङि त्वसति हे सुभ्रूरिति स्यात् ॥ कार्तिकीय इति ठञ्
 दुर्हरः ॥ ५० ॥ कार्तिकीयो नभस्मानितत्र कालाट्ठमिति ठञ् दुर्हरः
 ठञ्भवनं दुःखेन प्रियत इति ॥ शर्वरमिति च ॥ ५१ ॥ शर्वरं तम इतत्र च
 कालाट्ठमिति ठञ् दुर्हरः ॥ शाश्वतमिति प्रसुक्तेः ॥ ५२ ॥ शाश्वतं जरोति
 रितत्र शाश्वतमिति न सिध्यति कालाट्ठमिति ठञ्प्रसङ्गात् । येषाञ्च
 विरोधः शाश्वतिक इति सूत्रकारस्यापि प्रयोगः । आह प्रसुक्तेः शाश्वते
 प्रतिषेध इति प्रयोगात् शाश्वतमिति भवति ॥ राजवंशादयः साध्वर्यं ये
 सति ॥ ५३ ॥ राजवंशाः सूर्यप्रवंशा इतत्रादयः शब्दाः तत्र साधुरित्यनेन
 साध्वर्यं ये (यति) प्रतये सति साधवो भवन्ति । भवार्थं पुनर्दिगादिपाठे-
 ऽपि 'वंशशब्दान्तान् यत्प्रत्ययः तदन्तविधेः प्रतिषेधात् ॥ दारवशब्दो
 दुष्पुरुषः ॥ ५४ ॥ दारवं पातमित्यादिषु दारवशब्दो दुष्पुरुषः नितं
 दृष्टशरादिभ्य इति मयटा भवितव्यम् । ननु विकारावयवयोरर्थयोर्मध्यद्
 विधीयते, अत्र तु दारुण इदमिति विवक्षायां दारवमिति भविष्यति । नैवमपि
 स्यात् दृष्टाब्ध इति क्वविधानात् ॥ सुग्धिमादिष्विमनिञ् मृग्यः ॥ ५५ ॥ सुग्धि-
 मा प्रौढिमेतत्रादिषु इमनिञ् मृग्यः अनेपणीय इति ॥ औपस्यादयश्चातु-
 र्वर्षप्रवत् ॥ ५६ ॥ औपमंत्र सान्निध्यमित्यादयश्चातुर्वर्षप्रवत् एणवचनेतत्र
 चातुर्वर्षादीनामुपसङ्ख्यानमिति वार्त्तिकेण स्वार्थिकव्यञ्जनाः ॥ अजः
 पित्करणादीकारो बज्जलम् ॥ ५७ ॥ एणवचने ब्राह्मणादिभ्य इति यः
 व्यञ्ज तस्य पित्करणादीकारो भवति । स बज्जलं, ब्राह्मणमित्यादिषु न
 भवति ॥ सामग्रमित्यादिषु विकल्पेन ॥ ५८ ॥ सामग्रं सामग्री वैदग्ध्यं

वैदग्ध्यो ॥ धनूरी व्रीह्यादिपुपाठात् ॥ ५२ ॥ व्रीह्यादिषु धनून् शब्दस्य
पाठात् धनूरीति इनौ सति सिद्धो भवति ॥ चतुरस्रशोभीति
णिनौ ॥ ५० ॥ बभूवुः तस्याश्चतुरस्रशोभि वपुर्विभक्तं नवयौवनेन । इत्यत्र
चतुरस्रशोभीति न युक्तं व्रीह्यादिषु शोभाशब्दस्य पाठेऽपि इतिरत्र न
सिध्यति, ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् । भवतु वा
तदन्तविधिज्ञायापि कर्मधारयान्मत्वर्थीयानुपपत्तिः लघुत्वात् प्रकृतस्येति
बहुव्रीह्यैव भवितव्यं । तत् कथमिति मत्वर्थीयस्याप्राप्तौ चतुरस्रशो-
भीति प्रयोगः । आह णिनौ चतुरस्रं शोभत इति ताच्छीलिके णिनादयं
प्रयोगः । अथानुमेयशोभीति कथं । न ह्यत्र पूर्ववत् छद्मवृत्तिः अथवा कर्तुमिति
शुभेः साधुकारिण्यावश्यकं वा णिनिं कृत्वा तदन्ताच्च भावप्रत्ययः पश्चाद्-
बहुव्रीहिः कर्तव्यः अनुमेयं शोभित्वं यस्येति भावप्रत्ययस्य गतार्थत्वान्न
प्रयुक्तः । यथा, निराकुलं तिष्ठति सधौरसुवाचेति ॥ कञ्चुकीया इति
यच्च ॥ ५१ ॥ जीवन्ति राजमहिषीमनुकञ्चुकीया इत्यत्र कञ्चुकीया इति
कथं मत्वर्थीयस्य लप्रत्ययस्याभावात् । अत आह क्वचि क्वचि मतत्रये सति
कञ्चुकीया इति भवति कञ्चुकमात्मन ईच्छन्ति कञ्चुकीयाः ॥ बौद्धप्रति-
योग्यपेक्षायामप्यातिशायनिकाः ॥ ५२ ॥ बौद्धस्य प्रतियोगिनोऽपेक्षया-
मप्यातिशायनिकास्तरवादयो भवन्ति धनतरं तमः बहुलतरं प्रेम ॥
कौशिलादय इलचि वर्षलोपात् ॥ ५३ ॥ कौशिलवाशिल इतरादयः कथं
कौशिकवशिष्ठादिभ्यो नीतावनुकम्पायां धनिलचौ चेतौलचि कृते ठाजादावूर्ध्वं
हितीयादव इति वर्षलोपात्स्थान्ति ॥ मौक्तिकमिति विनयादियोगात् ॥
५४ ॥ मुक्तैव मौक्तिकं विनयादिपाठाद्द्रष्टव्यम् ॥ स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो
लिङ्गवचनान्धनिवर्तन्ते ॥ ५५ ॥ इति नपुंसकत्वम् ॥ प्रातिभादयः
प्रज्ञादिषु ॥ ५६ ॥ प्रातिभादयः शब्दाः प्रज्ञादिषु द्रष्टव्याः । प्रतिभावि-
रुद्धतिहितादिभ्यः शब्देश्यः प्रज्ञादिपाठादपि स्वार्थिके कृते प्रातिभं वैरुद्धं
द्वैतमित्यादयः प्रयोगाः सिध्यन्तीति ॥ न सरजसमित्यनव्ययीभावे ॥ ५७ ॥
मधु सरजसं मध्ये पद्मं पिबन्ति शिलीमुखा इतरादिषु सरजसमिति न युक्तः

प्रयोगः अनवप्रयीभावै, अव्ययीभाव एव सरजसशब्दस्येष्टत्वात् ॥ न दृष्ट-
धनुषीत्यसंज्ञायाम् ॥ ६८ ॥ दृष्टधनुषि शौर्यप्रणालिनीतत्र दृष्टधनुषीतप्र-
संज्ञायां न युक्तः प्रयोगः, धनुषश्चेत्तत्रनङ्विधानात्, संज्ञायां ह्यनङ् विकल्पितो
वा संज्ञायां ॥ दुर्गन्धीति दुर्लभः ॥ ६९ ॥ दुर्गन्धिः काय इतत्रादिषु समा-
सान्तो दुर्लभः । उत्पत्त्यादिषु दुःशब्दस्योपाठात् ॥ सुदतत्रादयः प्रति-
विधेयाः ॥ ७० ॥ सा दृष्टरोपात् सुदतौ ससर्जति शिखरदति पतति
रसनेतत्रादिषु सुदतत्रादयः शब्दाः प्रतिविधेया दत्तादेशलक्षणाभावात् । तत्र
प्रतिविधानमग्रान्तादिति सूत्रेण चकारसत्रासुक्तसमुच्चयार्थत्वात् सुदत्यादिषु
दत्तादेश इतरेके । अनेत्र तु वर्णयन्ति सुदत्यादयः स्त्रप्रभिधायिनो योग-
रूढिशब्दास्तेषु स्त्रियां संज्ञायामिति दत्तादेशो विकल्पेन सिद्ध एवेति ॥
क्षतहृदोरस इति न कप्, तदन्तविधिप्रतिषेधात् ॥ ७१ ॥ पुनङ्गनखकोटिभिः
क्षतहृदोरसो राक्षसा इति । अत्र हृदोरःशब्दादुरप्रभृतिभ्यः कप् न क्षतः,
ग्रहणावता प्रातिपदिकेन तदन्तविधेः प्रतिषेधात् । वाय्वन्तु एवं कर्त्तव्यं
क्षतं हृदोरो येषामिति ॥ अवैहीति दृष्टिरवद्या ॥ ७२ ॥ अवैहि इति
दृष्टिरवद्या एष एवात्र युक्तः ॥ अपाङ्गनेवेति लुगलभ्यः ॥ ७३ ॥ अपाङ्गे
नेत्रे यस्याः सेयमपाङ्गनेत्रेतत्र लुगलभ्यः अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गदकाम
इति सप्तम्या अलुगविधानात् ॥ नेष्टाः श्लिष्टप्रियादयः पुंषद्भावप्रतिषेधात् ॥
७४ ॥ श्लिष्टप्रिया दृष्टकान्त इतत्रादयो नेष्टाः स्त्रियां पुंषदिति पुंषद्भावस्य
प्रियादिषु निषेधात् ॥ दृढभक्तिरिति सर्वत्रेति ॥ ७५ ॥ दृढभक्तिरसौ
जपेष्टे अत्र पूर्वपदस्य स्त्रियामिति अविबक्षितत्वात् ॥ जलजम्बुलता-
दयो ऋक्षविधेः ॥ ७६ ॥ जलजम्बुलताविलाः खवन्तरः, अग्रे कर्कन्धू-
ग्रहणमितत्रादिषु कथं जलजम्बुलतादयः प्रयोगाः । आह ऋक्षविधेः इको-
ऋसोऽङ्गो गालवशेति ऋक्षविधानात् ॥ तिलकादयोऽजिरादिषु ॥
७७ ॥ तिलकादयः शब्दा अजिरादिषु द्रष्टव्याः अन्यथा तिलकवती कनक-
वतीतत्रादिषु मनुषि मतौ बहुचोऽनजिरादीनां इति दीर्घत्वं सत्रात् ।
केचित्तु वर्णयन्ति नद्यां मनुषिविति यो मनुष्यतत्वाय विधिः तेषां मते ना-

सरवतीतत्रादीनामसिद्धिः ॥ निश्चयनिश्चयग्रन्थौ प्रकृतिभेदात् ॥ ७८ ॥
 निश्चय निश्चयग्र इत्येतौ अत्युत्थे तस्मिन्नर्थे श्रमेत्तत्रापि लघुपूर्वादितत्रयादेशे
 सति निश्चयग्र इति भवितव्यं न निश्चयेति आह प्रकृतिभेदात् श्रमेद्देवादि-
 कस्य निश्चयेति रूपं श्रमोदयेन इति चुरादौ धिचि मिश्रं चकस्य
 निश्चयग्र इति रूपम् ॥ संयम्यनियम्यशब्दावधिगन्तत्वात् ॥ ७९ ॥ कथं संयम्य
 नियम्येति त्वपि लघुपूर्वादिति षेरयादेशेन भवितव्यम् । आह अपि-
 जन्तत्वात् धातोर्णिच् न कृतो गतार्यत्वात् यथा वाचं नियच्छतीति ।
 षिजयानवगतौ तु निष् प्रयुज्यते एव, यथा संयमयितुमारब्ध इति ॥
 प्रपीयेति पीडः ॥ ८० ॥ प्रपीयेति शब्दः पीड् पाने इत्येतत्तस्य, पिवतेर्न, त्य-
 पीति क्लृप्प्रुतिपेधान् प्रपीयेति भवितव्यम् ॥ दूरयतीति वज्रलप्रहणात् ॥
 ८१ ॥ दूरयतप्रवर्तते विपक्षतौतत्र दूरयतीति कथं पाविष्टवद्भावेन स्थूल-
 दूरेतत्रादिना गुणलोपयोः कृतयोर्द्वयतीति भवितव्यं । आह वज्रलप्रहणात्
 प्रातिपदिकाङ्गात्वं वज्रलमिष्टवद्भावेति वज्रलप्रहणात् स्थूलदूरादिस्त्रु-
 यद्विहितं तत्र भविष्यतीति ॥ गच्छतीप्रभृतिभ्योऽनियेधो शुम् ॥ ८२ ॥ हरति
 हि वनराजिर्गच्छती ग्यामभावं इतत्रादिषु गच्छतीप्रभृतिषु शब्देषु अप्रत्य-
 नोर्नितप्रमिति शुमनिषेधो निषेधुमशक्यः ॥ मित्त्रेण गोप्त्रेति पुं वद्भावात्
 ॥ ८३ ॥ मित्त्रेण गोप्त्रेति कथं गोप्त्रेति भवितव्यम्, इकोऽचि विभक्ता-
 विति शुम्विधानात् । आह पुं वद्भावात्तृतीयादिषु भाषितं पुंस्त्वं पुं वद्भा-
 लवधेति पुं वद्भावेन गोप्त्रेति भवति ॥ वेत्स्यसीति पदभङ्गात् ॥ ८४ ॥
 यतितं वेत्स्यसि धितावितत्र वेत्स्यसीति न सिध्यति इदमसङ्गात् । अत
 आह पदभङ्गात् सिध्यति वेत्स्यसीति पदं भज्यते वेत्सि असौति प्रयं निपा-
 तस्त्वमितप्रसिद्धं क्वचिदाख्यालद्वारे प्रयुज्यते, यथा पार्थिवस्त्वमग्नि
 सतप्रभ्यधा इति ॥ कामयानशब्दः सिद्धोऽनादिष्वेत् ॥ ८५ ॥ कामयानशब्दः
 आगमातुशासनमनितप्रमिति शुष्ककृते यदनादिः स्यात् ॥ सौहृददौहृद-
 शब्दावपि हृद्भावात् ॥ ८६ ॥ सुहृदसुहृदशब्दाभ्यां सुवादिपाठा-
 दपि कृते हृदस्य सुहृद्भावः आदिहृदौ सौहृददौहृदशब्दौ भवतः । सुहृदः

दुष्कृच्छ्रदाभ्यां सुवादिपाठादेवाणि कृते ह्रस्वगसिन्धुन्त इति ह्रदन्तस्य तद्धिते
 ऽणि कृते सत्पुत्रभयपदलक्ष्मी सत्यां सौहार्दं दौहार्दमिति भवति ॥ विरम
 इति निपातनात् ॥ ८७ ॥ रमेरनुदात्तोपदेशत्वान्बोदात्तोपदेशसेप्रत्या-
 दिना वृद्धिप्रतिषेधस्याभावात् कथं विरम इत्याह निपातनात् निपातनन्तु यम
 उपरम इति अतन्त्रं चोपसर्ग इति आलोपरम इति ॥ उपर्यप्रादिषु सामी-
 पेप्रषु द्विरक्षेपु द्वितीया ॥ ८८ ॥ उपर्यप्रादिषु शब्देषु सामीपेप्र द्विरक्षेपु
 उपर्यप्राधसः सामीपेप्र इत्यनेन उपर्यप्रादिषु त्रिषु द्वितीयाम्नेङितान्तेषु
 इति द्वितीया । वीश्यायान्तु द्विरक्षेपु पष्ठेऽत्र भवति, उपर्यप्रापरि बुद्धीनां
 चरन्तीश्वरबुद्धयः । मन्दं मन्दमित्यत्र प्रकारार्थत्वे ॥ ८९ ॥ मन्दं मन्दं तुदति
 पवन इत्यत्र मन्दं मन्दमित्यत्र प्रकारार्थत्वे भवति । प्रकारार्थत्वे तु प्रकारे
 गुणवचनसेप्रति द्विचने कृते कर्मधारयवद्भावे मन्दमन्दमिति प्रयोगः ।
 मन्दं मन्दमित्यत्र नित्यवीश्वयोरिति द्विचनं अनेकभागात्मकस्य तुदेर्यदा
 सर्वं भागा मन्दत्वेन व्याप्तमिष्टा भवन्ति तदा वीशेति ॥ न निद्रा-
 द्भुगिति भप्भावप्राप्तेः ॥ ९० ॥ निद्राद्भुक् काद्रवेयश्चविरपरिलसद्बर्धरो
 धारिवाह इत्यत्र निद्राद्भुगिति न युक्तः एकाचो बर्धो भपिति भप्भावप्राप्तेः
 अनुप्रसप्तप्रियैस्त्वपभ्रंशः कृतः ॥ निष्यन्द इति पत्वं चिन्त्यम् ॥ ९१ ॥
 न ह्यत्र पत्वलक्षणमस्ति कस्तादिपाठोऽप्यस्य न निश्चितः ॥ नाङ्गुलिसङ्ग इति-
 मूर्ध्वन्यविधेः ॥ ९२ ॥ ज्ञायन्यङ्गुलिसङ्गेऽपि कोमलाः कुसुमस्रज इति
 त्वत्वाङ्गुलिसङ्ग इति न युक्तः समासेऽङ्गुलेः सङ्ग इति मूर्ध्वन्यविधानात् ।
 तेनावन्तिसेनादयः प्रतुप्रक्ताः ॥ ९३ ॥ तेनाङ्गुलिसङ्ग इत्यनेनावन्तिसेनाइत्येव-
 मादयः प्रतुप्रक्ताः प्रतुप्राख्याताः सुपमादिष्विति संज्ञायां मूर्ध्वन्यविधानात् ॥
 नेन्द्रवाचने णत्वमाहितत्वस्याविवक्षितत्वात् ॥ ९४ ॥ कुयेन नारोन्द्र-
 मिवेन्द्रवाचनमित्यत्र इन्द्रवाचनशब्दे वाचनमाहितादि णत्वं न भवति
 आहितत्वस्याविवक्षितत्वात् स्वस्वामिभावमात्रं विवक्षितं तेन सिद्धमिन्द्र-
 वाचनमिति । सदसन्तो भया शब्दा विविचित्राल्पे न दर्शिताः ॥ अन्यैव
 दिशा कार्यं त्रयेषाणामप्यवेक्षणम् ॥ इति श्रीवामनाचार्यप्रकृतौ काव्या-

लङ्कारसूत्रवृत्तौ पञ्चमेऽधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः । समाप्तं प्रायोगिकं पञ्च-
ममधिकरणमिति ॥

बामनसूत्रवृत्तिः समाप्ता ॥

वाग्भटालङ्कारः ।

१।३ “इति पूर्वोक्तप्रकारेण पुराणकवीनां संकथा उपदेशः।”

१।८ “वृष्णामधीशो बधीशः।” १।१७ अनर्हान्तपादान्तेऽपि प्रथम-

ततीयपादान्तेऽपि। १।२४ “स्वः स्वर्गेऽधीतो विख्यातो मेरुः रित्यर्थः।”

१।२४ “चटुलितं चञ्चलीकृतं स्वरधीतस्य मेरुशैलस्य साररत्नासनं

येन सं तम्। श्रीवीरेण मेरोः कम्पनादासनमपि कम्पते। अथवा स्वः

स्वर्गेण स्वर्गावासिदेवजनेनाधीतं पठितं ध्यावर्णितं सारं जलं यस्य।

स स्वरधीतसार इन्द्र इत्यर्थः। चटुलितं कम्पितं स्वरधीतसारस्य

इन्द्रस्य रत्नासनं येन सं तम्।” “लोचयति दर्शयतीति।” २।१२

“वानरध्वजैर्जुनवृक्षैरिति।” २।१४ “आम्भोजः कर्दमः।” २।२१

मानसौकः पतन् इंसः स एव यानं यस्य स च स देवश्च तद् यानदेवो

ब्रह्मा तस्य प्रासनं कमलं तद्वत् तत्सदृशे निविष्टलोचने यस्य सः।

तमोरिषुः सूर्यप्रसस्य विष्वो राजसस्यारिर्विष्णुः सस्य प्रिया लक्ष्मी-

शाम्। ३।४ “श्रीनेमिनाथो” नेमिनाथो जिनः। ३।१५ कुण्डली

सर्पः कुण्डलिनी दुर्गाया मूर्तिभेदः। ४।७ “यत् वन्धे वस्तुकल्पना-

पदार्थघटनाङ्गसन्धितद्गूपैरचरैर्भवति। वस्तुनः कमलच्छत्रं चामर-

बन्धादेर्घटना। वस्तुनोऽङ्गानां ये सन्धयस्तेषु तद्गूपाणि तान्येवाङ्ग-

राणि वस्तु कमलच्छत्रं बन्धादितदङ्गानीति कमलाङ्गानि दलादीनि

छत्राङ्गानि दण्डयष्टिकादीनि तेषामङ्गानां तेषामङ्गानां ये सन्धयस्तत्र

सदृशाक्षराणि कार्यप्राणीतर्यः। तत् चित्रमुच्यते यच्च चित्रस्तत्

आश्चर्यप्रकारि दुष्करत्वेन कविप्रज्ञातिशयव्यापकं भवति एकस्वरादि-

कमेकव्यञ्जनादिकं वा तदपि चित्रमुच्यते। परमपि यथा चित्रं

प्रसक्तौ सतत्रां प्रसक्तेरेव कावैत्रर्विधेयम्। अप्रसक्तेषु कावैत्रः को नाम

चित्रकविर्न भवेत् चित्रमाकारगतिस्वरव्यञ्जनभेदाच्चतुर्विधं भवति।”

४।८ “आकारचित्रमाह” “इनः स्वामी” “एनः पापं” “दोड़भदल-

कमलम्।” ४।९ “गणा ऋषयः” “करतरौ प्रकृष्टकल्याणकरौ” “करक-

मलं च शसुगलम्” “एकस्वरचित्रम्”। ४।१० “माताचुप्रसक्तम्” “विट-

पदादिकारमात्तानुगतकं वट इति॥” ४। ११ “विन्दुचुत्रतकमपि” अथ
वक्ष्यन्शब्दात् विन्दुचुत्रतौ अर्थान्यत्वम्।” ४। १२ “ककाकु इतेषां श्लोक
एकव्यञ्जनो नेमिनिर्वाणमहाकावेर राजीमतीपरितरागाधिकारे समु-
द्रवर्णनरूपो ज्ञेयः तथा ककः समुद्रो वर्तते केन जलेनोपलक्षितः
को वायुर्यत्र स ककः। यद्वा केन वायुना प्रेरितं कं जलं यत्र स ककः अथ-
वा कमेव जलमेव कः आत्मा यस्य स ककः समुद्रः कीदृशः ककाकुक्कुके-
काङ्कुकेकिकोकैककुः कं सुखं यथा भवति तथा काकुर्ध्वं निर्येषां ते कका-
कवः। अथवा केन सुखेन जलेन वा काकवो ध्वनिविशेषा येषां ते
ककाकवः ककाकवश्च ते कङ्का जलपक्षिणस्तथा केका केकारवोऽङ्कुः शिङ्गं
येषां ते केकाङ्काः केकिनो मयूरस्तथा कोकाश्चकवाकाः। कयं म्रियो
मेलाः ककाकुक्कुङ्काः केकाङ्कुकेकिनः कोका एव एका अद्वितीया कुर्मूनि-
र्यस्य स तथा। अकुकै ककाककाङ्का कवः कुत्सिताः न कवोऽकवः शो-
भनाः कौकसो जलवासिनः काकाः शोभनजलवायसा इत्यर्थः तेषां
समूहः काङ्कुकाकमेव काककं स्थायं क तस्य अङ्का माता। यः
समुद्रः स एव पालनत्वात् माता। तथा च्छकाकुक्कुकाङ्कुः च्छो
वेदवाक्यानि तेषां काकवो वकोक्तयः तासां कुक् उच्चारकः को ब्रह्मा-
सोऽङ्गे उत्सङ्गे यस्यासौ। अर्थादेव विष्णुस्तस्य कुः स्थानं वः समुद्रः
जलमयनत्वादवेति॥” ४। १५ “तुरङ्गवदनो मयुः किन्नरः”
कलापी कं सुखं लपतीति॥ ४। १२ “संयुता अन्तराला परपदरहिता
अयुता अन्तरालपदसहिता।” ४। २४ “आर गतम्”, “रोगा
दारिद्र्यं गता अरयो यस्य सः।” ४। २६ “कुर्मूनि” “वलचं धवसं॥”
४। ३० “अत्र पर्वते कुर्मूनिः शोभते इति सञ्चन्यः कीदृशी भूमिः
रम्भारामा रम्भाभिः कदलीभिर्मिश्रा आरामा यस्य सा तथा अवक-
कमला अवकं वकरहितं कं पानीयं मलते धारयतीति अवककमला तथा
अरं अत्यर्थं भारामा भाभिर्नचलैः आ ईपत् रामा कर्तुरेत्यर्थः। तथा
कुरवककमलारम्भा कुरवका उच्यविशेषाः कमलानि पद्मानि तेषामारम्भ-

उपायो यस्यां सा कुरवककमलारम्भा तथा रामा रम्या अथवा कुरवक-
कमलारम्भारामा । कुरवककमलानां आरम्भेनोद्भवेन आ ईपत् रामा
मनोक्षां हे कुरवक न विद्यते कुत्सितो रवः शब्दः यस्य सोऽकुरवः
अकुरव एव अकुरवकः शेषाद् वा कः हे अकुरवक हे कोमलध्वने नेमि-
सम्बोधनमे तत् पुनः कौटुम्भी कुः कमलारम्भारामा कमला लक्ष्मीः
रम्भा अक्षरसः ता एव रामाः स्त्रियो यस्यां सा गिरिभूमौ कौडाथं
रामा आयायन्ति । अत्र कमलारम्भा एव रामा चमा तथा अकुरवक-
कमलाः कुत्सितं राजन्ते इति कुरा न कुरा अकुराः शोभना वका
दृष्टविशेषाः कमला हरिणविशेषाश्च यस्यां सा अकुरवककमलारम्भा-
रामेत्यत्र श्लोके द्वितीयपादयोरन्तरा न यतिः इदं शंसयाय यदि पुन
महायमकतात् कथिना कृतं तथापि विलोक्ष्य रम्भारामाकुरवके-
त्यस्य विशेषवती अवच्छिन्नाः हे अकुरवककमल अत्र पर्वते कुम्भूमिः शोभते
रवो यस्याश्चिदानन्दादिशब्दवाच्यतात् एवंविधा कस्य सुखस्य कमला
यस्य नेमेः सम्बोधनं रम्भारामा तथैव तथा आरम्भारामा तथा कुम्भूमिः
अवककमला तथा रम्भारामा एव रामा यस्यां सा रम्भारामाकुरवक-
कमलारम्भा तथा अकुरवककमला एवं व्याख्याने पदद्वयस्यान्तरं
भवति । स्तौ तौ मः स्याद्भ्रमर विलसता च्छन्दः ॥”

४।३२ “अजनगरात् नारायणपुरात् ॥” ४।३३ “विदारं विग-
तकलत्रम्” विदारं वीनं पंचिणो दृष्टाति दारयति दारम् ॥” ४।३७
“स्मिन्नुचितः स्मिन्नुचितः मज्जानाम् ॥” ४।४२ “आस्थितिः सति क्षिपति
सति दासौ अनिकोपात् ॥” ४।४८ “आरक्तनेत्रश्रेणीभीषणवदनो-
त्करः कुरङ्गाक्षि । उल्लसितविंशतिभुजवनविनिवेशो दशमुख एषः ।
स० । “सक्तियोदाहरणमाह हे कुरङ्गाक्षि एष दशमुखो रावणः ।
कौटुम्भः आरक्तनेत्रश्रेणीभीषणवदनोत्करः । उल्लसितविंशतिभुजवन-
विनिवेशः । उल्लसितविंशतिभुजा एव काननं तस्य विनिवेशः स्थानं ।
अत्रापि यादृशो रावणहावदेवोन्मत्तात् स्वभावोक्तिरेषा जातिः । ४।५३ ।

“हे सुभग तव विरहे तस्या सुखं संकुचितं यथा, शशिनो विरहे कुसुदं सङ्कोचमाप्नोति । कौट शस्य दोषाकारस्य दोषाकरस्य उभयोर्विशेषण-
मेतत् । तथा मदभरितमानससप्रापि । चन्द्रपक्षे मृगभरितमानससप्रापि
मानसमत्र मध्यं ज्ञेयम् । शशिन एवेति द्रव्योपमा । कुसुदं सङ्कुचित-
मिति क्रियोपमा ।” ४।५४ “अन्योन्योपमालङ्कारमाह । तं वीत-
रागं जितेन्द्रं नमत । खण्डित हृदतरकषायं यस्य मन इव शरीरं
सुप्रसन्नम् । शरीरमिव मनः सुप्रसन्नम् ।” ४।५५ “हे प्रसृताक्षि
अमराणां त्रैलोक्ये तव वदने इदं हेमकमलमिति भ्रान्त्या निपतति ।
तव जयने इदं नीलोत्पलमिति भ्रान्त्या निपतति । तव हसिते इदं
कुसुममिति भ्रान्त्या निपतति । अत्र भ्रान्तिमत्त्वलङ्कारे अन्तर्क्रिया-
दीपकं ज्ञेयम् । उक्तो भ्रान्तिमानलङ्कारः ।” ४।५६ “कर्णनरेन्द्रसूनुः
जयसिंहदेवः ।”

४।५८ “अथ निषेधपूर्वकं विधो प्रतीतिवचनते ये कीर्त्तिं नेच्छन्ति
ये च क्षणमपि कष्टा नैव कुर्वन्ति ते किं भरणसमयेऽपि धनदपक्षवत्
धनं ददति अपि तु न ददतीत्यर्थः एतावता कीर्त्तिमभिलषद्भिः कष्ट-
णाञ्च कुर्वद्भिः धनमवसरे देयमित्यर्थः । अत्र निषेधपूर्वको विधिरव-
गन्तव्यः । देयमिति प्रतीयमानोऽर्थश्च अतोऽपि प्रतीतिवचनते ।
एषावच्छेदः स्वभत्या कल्पना नास्ति । दृष्टौ तु किमपि न विद्यते
तथा । ४।६६ चिन्तयन्निव चूर्तलता जरति न जातिं कैतकीं
कमते । कमललतालग्नमना मधुप युवा केवलं क्षणति । (क) ।
४।१०६ “बालिका यौवनसमयोग्मत्ता सती नाद्यस्य भर्तु-
र्विरहेण तथा सती कण्ठाभ्यन्तरदोलना मधुरस्वरं गीतं करोति
कण्ठाभ्यन्तर एव दोलने गीतं लज्जया वद्धिर्न प्रकटयतीत्यर्थः ।
अत्र कर्तुः कश्चिदर्थमुत्पादयत इति कर्तृरूपाया बालिकाया
गीतमिति उत्पादितोऽर्थः । तस्य योग्यता युक्तिः । नाद्यस्य
विरहेण यौवनयोग्मत्ता च गीतस्य हेतुः कारणमेतदिति गानार्थः ।

४।१०७ “मृगाङ्को विषसोदरः चन्द्रविषयोरेकत्र उत्पत्तित्वात् ।

• कृतान्तद्विषः आगतः पवनः शिखरी वृक्षो जातिपलाशः एते त्रयो विषयि
कानने दूदानीं मारयन्ति अत्र मरणस्य हेतुरसौ । एको विषसोदरः
अन्यो यमाशानिवासी पवनः । अपरस्तु पलाशः पक्षे पलाशो वृक्षः ॥”

४।१४७ असौ खड्गे, दानवारि मदजलं, विः पक्षी, आजितः संग्रमात् ।

४।१४८ ब्रह्माण्डश्रुतिसम्पुटमौक्तिकमणेः प्रभासमूह इव । श्रीवाङ्मय
इति तमय आसीत् बुधः तस्य सोमस्य ॥

प्रथमः परिच्छेदः	...	१
द्वितीयः परिच्छेदः	...	३
तृतीयः परिच्छेदः	...	५
चतुर्थः परिच्छेदः	...	७
पञ्चमः परिच्छेदः	...	११
षष्ठः परिच्छेदः	...	२३

Readings.

१। २६ (क्रियापदविहीनं) सत्क्रियापदहीनं क, ख; २७. (विशिष्टं) विशिष्टं क ॥ ४. २२ (सुद्धर्मदा) सुद्धर्मदाः क; १०० (दीपिकाः) दीपिकाः ग. ॥ ५. ४. (संयोगो विप्रयोगश्च) सम्योगो विप्रयोगश्च क, ख; २२. (चोद्धवः) सम्भवः क; २४. (विस्मयात्प्राङ्मुते) विस्मयात् प्राङ्मुतो क; २६. (भयानको) भयानको ख ॥

Corrections.

३. २८. (जलतीड़ायातं) जलक्रीड़ायातं; २९ (विबुधैः) विबुधैः ॥ ४. ३२. (वभुः) वभुः; ५२ (चन्द्रवद्वदनं) चन्द्रवद्वदनं; ५५. (मप्रव) न प्रव; ६२. (सुरमित्वमिव) सुरमित्वमाजमिव; ७३ (वस्तुत्यत) वस्तुन्यत्यत; ८३. (चिन्तनीयो) चिन्तनीयः; १०२. (वत्त) वत्तु; १११. (सत्कण्ठिता) सत्कण्ठिता; १४८ (मण्ड) मण्ड ॥

वाग्भटालङ्कारः ।

श्रीसरस्वतैत्र नमः ॥

त्रियं दिशतु वो देवः श्रीनाभेयजिनः सदा ।
मोक्षमार्गं सतां ब्रूते यदागमपदावली ॥ १ ॥
साधुश्रद्धार्थसन्दर्भं गुणालङ्कारभूषितम् ।
स्तुट्पदीतिरसोपेतं काव्यं कुर्वीत कीर्त्तये ॥ २ ॥
प्रतिभा कारणं तस्य बुत्तपत्तिस्तु विभूषणम् ।
भग्नोत्पत्तिरुदभ्यास इत्याद्यकविसङ्ख्या ॥ ३ ॥
प्रसन्नपदमव्ययसुक्तप्रदबोधविधायिनी ।
स्तुरन्ती सत्कवेर्बुद्धिः प्रतिभा सर्वतोमुखी ॥ ४ ॥
शब्दयुक्तार्थकामादिशास्त्रेष्वान्नायपूर्वका ।
प्रतिपत्तिरसामान्या बुत्तपत्तिरभिधीयते ॥ ५ ॥
अनारतं गुरुपान्ते यः कावेत्र रचनादरः ।
तमभ्यासं विदुस्तस्य क्रमः कोऽप्युपदिश्यते ॥ ६ ॥
विभ्रत्या वन्धचारुत्वं पदावल्यार्थशून्यया ।
वग्रीकुर्वीत काव्याय च्छन्दांसि निखिलान्यपि ॥ ७ ॥
पञ्चाङ्गत्वं संयोगादिसर्गाणामलोपनम् ।
विसन्धिवर्जनं चेति वन्धचारुत्वहेतवः ॥ ८ ॥
(यथा), श्रिते लुपाणे विष्टे त्वया घोरे रणे छते ।
अधीष्ट घितिया भीत्या यन एव गता जवात् ॥ ९ ॥

अनुष्ठुपन्तारां नव्यार्थद्युक्तावभिनवत्वतः ।

अर्थसङ्कलनातत्त्वमस्यस्येत् सङ्कथास्यपि ॥ १० ॥

यथा, आगम्यतां सखे गाढमालिङ्गप्रात्र निषीद च ।

सन्दिष्टं यन्विजभ्रातृजायया तन्निवेदय ॥ ११ ॥

परार्थबन्धाद् यच्च सप्रादभ्यासो वाचप्रसङ्गतौ ।

स न अगेगान् यतोऽनेन कविर्भवति तत्स्वरः ॥ १२ ॥

परकाव्यग्रहोऽपि स्यात् समसप्रायां गुणः कवेः ।

अर्थं तदर्थानुगतं नवं हि रचयत्यसौ ॥ १३ ॥

मनः प्रसन्तिः प्रतिभा प्रातःकाष्ठोऽभियोगिता ।

अनेकप्रास्तर्शित्वमित्यर्था लोकहेतवः ॥ १४ ॥

समाप्तमिव पूर्वार्हे कुर्यप्रादर्थप्रकाशनं ।

तत्पुरुषवज्ज्वलीही न मिवः प्रत्ययावहौ ॥ १५ ॥

एकैत्रयमभिधेयस्य समासं व्यासमेव च ।

अभ्यसेत्कर्तुमाधानं निःशेषालंक्रियासु च ॥ १६ ॥

स्यादनर्हान्तपादान्तेऽप्यभैयित्ये लघुर्गुणः ।

पादादौ न च यत्तव्याश्चादयः प्रायशो धुधैः ॥ १७ ॥

सुवनानि निमग्नौवात् त्रीणि सप्त चतुर्दश ।

अप्यहस्यां सितां कौर्त्तिम कौर्त्तिश्च ततोऽन्यथा ॥ १८ ॥

वारणं शुभ्रमिन्द्रस्य चतुरः सप्त बांश्च धीनु ।

चतस्रः कौर्त्तयेद् वाष्टौ दश वा ककुभः क्वचित् ॥ १९ ॥

यमकम्पे मचित्पु ववयो ऊलयो न मित् ।

नानुस्वारविसर्गौ च चित्रमङ्गाय सम्प्रतौ ॥ २० ॥

(यथा), शङ्खमानैमंहीपाल कारागारविडम्बनम् ।

त्वहैरिभिः सपत्नीकैः श्रितं वज्जविलं वनम् ॥ २१ ॥

त्वया दयाद्वंष विमो रिपूणां न केवलं संयमिता न घालाः ।

मत्कामिनीमिष वियोगिनीभिर्मुञ्जसंहीपातविधूसराक्षाः ॥ २२ ॥

देव युष्मद्यशोराग्निं स्तोतुमेनं जडात्मकम् ।
 उत्कण्ठयति मां भक्तिरिन्दुलेखेव सागरम् ॥ २३ ॥
 चन्द्रे दितं चटुलितस्वरघीतसार-
 रत्नासनं रभसकल्पितशोकजातम् ।
 पश्यामि पापतिमिरघयकारकाय-
 मल्पेतरामलतपःकचलोपलोचम् ॥ २४ ॥
 प्रचण्डबल निःकाम प्रकाशितमहागम ।
 भावतत्त्वनिधे देव भालमत्ताङ्गुतं तव ॥ २५ ॥
 अधीत्य शास्त्राख्यभियोगयोगादभ्यासवश्चार्यपदप्रपञ्चः ।
 तं तं विदित्वा समयं कवीनां मनःप्रसक्तौ कवितां विदध्यात् २६ ॥
 इतिवाग्भटालङ्कारे प्रथमः परिच्छेदः ॥

संस्कृतं प्राकृतं तस्यापभ्रंशो भूतभाषितम् ।
 इतिभाषाद्यतस्योऽपि यान्ति काव्यस्य कायताम् ॥ १ ॥
 संस्कृतं स्वर्णिषां भाषा शब्दशास्त्रेषु निश्चिता ।
 प्राकृतं तच्छततुल्यदेश्यादिकमनेकधा ॥ २ ॥
 अपभ्रंशस्तु यच्छुद्धं तत्तद्देशेषु भाषितम् ।
 यद् भूतैरुच्यते किञ्चित्तद्भौतिकमिति स्मृतं ॥ ३ ॥
 छन्दोनिबद्धमच्छन्द इति तद्वाङ्मयं द्विधा ।
 पद्यमाद्यं तदन्यच्च गद्यं मिश्रं च तद्वयम् ॥ ४ ॥
 अदुष्टमेव तत्तत्कौन्तेरस्वर्गलोकांशसंज्ञके ।
 परिहार्यानतो दोषांस्तानेवादौ प्रचक्ष्यहे ॥ ५ ॥
 अनर्थकं व्युक्तिकटु व्याहृतार्थमलक्षणम् ।
 स्वसङ्केतप्रकृत्यर्थमप्रसिद्धमसम्मतम् ॥ ६ ॥
 ग्राम्यं यच्च प्रजायेत पदं तच्च प्रयुज्यते ।
 कचिदिष्टा च विद्वद्भिरेषामर्थपदोपता ॥ ७ ॥

प्रस्तुतोऽनुपपद्यते यत्तदनर्थकमुच्यते ।
 यथा विनायकं वन्दे लब्धोदरमहं हि तु ॥ ८ ॥
 निष्ठुराचरमत्यन्तं बुधैः श्रुतिकटु स्मृतम् ।
 एकाग्रमनसा मन्ये सुष्टु यं निर्भिता यथा ॥ ९ ॥
 व्याहृतार्थं यदिष्टार्थवाधकार्यान्तराश्रयम् ।
 रतस्त्वमेव भूपाल भूतलोपहतौ यथा ॥ १० ॥
 शब्दशास्त्रविद्वद् यत्तदलक्षणमुच्यते ।
 मानिनीमानदलनो यथेन्दुर्विजयत्यसौ ॥ ११ ॥
 स्वसङ्केतप्रकृतार्थं नेयार्थान्तरवाचकं ॥
 यथा विभाति शैलोऽयं सुष्यितै र्वानरध्वजैः ॥ १२ ॥
 यस्य नास्ति प्रसिद्धिस्तदप्रसिद्धं विदुर्धया ।
 राजेन्द्र भवतः कीर्त्तिचतुरो हन्ति वारिधौ ॥ १३ ॥
 शक्तमप्यर्थमाख्यातुं यत्र सर्वत्र संमतम् ।
 असंमतं, तमोऽन्मोजं घालयन्तप्रंश्वो रवेः ॥ १४ ॥
 यद्यत्रासुचितं तद्धि तत्र शास्यं स्मृतं यथा ।
 छादयित्वा सुरान् पुण्यैः पुरो धानं च क्षिपाम्यहम् ॥ १५ ॥
 भद्रालकत्वाद् वाक्यस्य तद्दोषाः सन्ति तत्र हि ।
 अपदस्थासु ये वाक्यदोषास्तान् ब्रून्महेऽधुना ॥ १६ ॥
 खण्डितं वस्तुसम्बन्धमसंमितमपक्रमम् ।
 छन्दोरोत्तियतिभ्रष्टं दुष्टं वाक्यमसत्क्रियम् ॥ १७ ॥
 वाक्यान्तरप्रवेशेन विच्छिन्नं खण्डितं मतम् ।
 यथा पातु सदा स्वामी यमिन्द्रः स्तौति वो जितः ॥ १८ ॥
 सम्बन्धिपददूरत्वे व्यस्तसम्बन्धमुच्यते ।
 यथाद्य सम्पदं ज्ञात्वा देयास्तत्त्वानि वोऽर्हताम् ॥ १९ ॥
 शब्दार्थौ यत्र न तुलाविहताविव संमितौ ।
 तदसंमितमित्याहुः वाक्यं वाक्यविदो यथा ॥ २० ॥

मानसौक्यपतयानदेवासनविलोचनः ।

तमोरिषुविषचारिप्रियां दिशतु वो जिनः ॥ २१ ॥

अपक्वमं भवेद् यत्र प्रसिद्धकमलङ्घनम् ।

यथा भुक्त्वा कृतस्नानो गुरुन् देवांश्च वन्दते ॥ २२ ॥

छन्दःशास्त्रविरुद्धं यच्छन्दोभ्रष्टं हि तद् यथा ।

स जयति जिनपतिः परब्रह्ममहानिधिः ॥ २३ ॥

रौतिभ्रष्टमनिर्वाहो यत्र रौतेर्भवेद् यथा ।

जिनो जयति स श्रीमानिन्द्राद्यमरवन्दितः ॥ २४ ॥

पदान्तर्विरति मोक्तं यतिभ्रष्टमिदं यथा ।

नमस्तस्मै जगत्स्वामिने सदा नेमयेऽर्हते ॥ २५ ॥

क्रियापदविहीनं यत्तदसत्क्रियमुच्यते ।

यथा सरस्वतीं पुष्पैः श्रीखण्डैर्घृष्टैः स्तवैः ॥ २६ ॥

देशकालागमावस्थाद्रूप्यादिषु विरोधिनम् ।

वाक्येष्वर्थं न बध्नीयाद् विशिष्टं कारणं विना ॥ २७ ॥

प्रवेशे चैत्रस्य स्फुटकुटजराजीश्वितदिशि

प्रचण्डे मार्त्तण्डे हिमकणसमानोष्णमहसि ।

जलतीक्ष्णायतं मरुसरसि बालद्विपकुलं

मदेनान्धं विध्यन्तप्रसमशरपातैः प्रशमिनः ॥ २८ ॥

इति दोषविषयनियेकैरुक्कलङ्कितमुज्ज्वलं सदा विबुधैः ।

कविहृद्यसागरोत्थितममृतमिवास्वादयते कावचम् ॥ २९ ॥

इति श्रीवाग्भटालङ्कारे द्वितीयः परिच्छेदः ॥

अदोषावपि शब्दाद्यौ प्रशस्येते न यैर्विना ।

इतीदानीं यथाशक्ति ब्रूमोऽभिव्यक्तये गुणान् ॥ १ ॥

औदार्यं समता कान्तिरर्थव्यक्तिः प्रसन्नता ।

समाधिः श्लेष ओजोऽथ माधुर्यं सुकुमारता ॥ २ ॥

पदानामर्थचारुत्वप्रत्यायकपदान्तरैः ।

मिलितानां यदाधानं तदौदार्यं स्मृतं यथा ॥ ३ ॥

गन्धेभविमाजितधामलक्ष्मीलीलाब्धुजच्छत्रमपास्य राज्ञः ।

क्रीडागिरौ रैवतके तपोसि श्रीनेमिनायोऽत्र चिरं चकार ॥ ४ ॥

बन्धस्य यद्वैषम्यं समता सोच्यते बुधैः ।

यदुज्ज्वलत्वं तस्यैव सा कान्तिरदिता यथा ॥ ५ ॥

कुचकलत्रविसारिष्कारलावण्यधारा-

मनुवदति यदङ्गासङ्गिनौ चारुवक्षौ ।

असदृशमहिमानं तामनन्योपमेयां

कथय कथमहन्ते चेतसि व्यञ्जयामि ॥ ६ ॥

फलैः कृष्णाहारः प्रथममपि निर्गत्य सद्गतात्

अनासक्तः सौख्ये कचिदपि पुराजन्मनि कृतौ ।

तपस्यन्त्रयान्तं ननु वनमुवि श्रीफलदलै-

रखण्डैः खण्डेन्दोचिरमलत पादार्चनमसौ ॥ ७ ॥

यदनेयत्वमर्थस्य सार्यव्यक्तिः स्मृता यथा ।

त्वत्सैन्यरजसा लुप्ते सूर्ये रात्रिरभूद्विषा ॥ ८ ॥

भटित्यर्थार्पकत्वं यत् प्रसक्तिः सोच्यते बुधैः ।

कल्पद्रुम इवाभाति वाष्पितार्थप्रदो जिनः ॥ ९ ॥

स समाधिर्यदन्यस्य एणोऽन्यत्र तिष्ठेभ्यते ।

यथाशुभिररिस्त्रीणां राक्षः पक्षवितं यशः ॥ १० ॥

भूपो यत्र पदानि सुप्रः स्थूतानीव परस्परम् ।

ओजः समासभूयस्त्वं तद्गद्येष्वतिसुन्दरम् ॥ ११ ॥

सुदा यस्योद्गीतं सह सहचरौभिर्वनचरै-

रुङ्कः श्रुत्वा हेलोहृतधरणिमारं भुजवलम् ।

दरोहच्छर्माङ्गुरनिकरदम्भात् पुलकिता-

यमत्कारोद्देकं कुलशिशुरिणोऽपि दधिरे ॥ १२ ॥

समराजिरस्तु रदरिनरेशकरिनिकरशिरःसरससिन्दूरपूरपरिचयेनेवाक्षि-
तकरतलो देवः ॥ १३ ॥ इति गद्यम् ।

सरसार्यपदत्वं यत्तन्वाधुर्यमुदाहृतम् ।

अनिष्ठुराक्षरत्वं यत् सौकुमार्यमिदं यथा ॥ १४ ॥

फणिमणिकिरणालीसूत्रतचञ्चन्निचोलः

कुचकलशनिधानसेत्रव रघाधिकारौ ।

उरसि विशदहारस्फारतामुज्जिह्वानः

किमिति करसरोजे कुण्डली कुण्डलिन्याः ॥ १५ ॥

प्रतापदौपाञ्जनराजिरेष देव त्वदीयः करवाल एषः ।

नो चेदनेन द्विपतां सुखानि श्रामायमानानि कथं कृतानि ॥ १६ ॥

एणैरमीभिः परितो ऽनुविद्धं सुक्ताफलानामिव दाम रमत्रम् ।

देवो सरस्वत्यपि कण्ठपीठे करोत्यलङ्कारतया कवित्वम् ॥ १७ ॥

इति श्रीवाग्भटालङ्कारे तृतीयः परिच्छेदः ॥

दोषैर्मुक्तं एणैर्युक्तमपि येनोद्भूतं वचः ।

स्त्रीरूपमिव नो भाति तं ब्रुवैऽलंक्रियोद्धयं ॥ १ ॥

चित्तं प्रकोक्तप्रनुप्रासौ यमकं ध्वन्यलंक्रियाः ।

अर्यालङ्कृतयो जातिरूपमा रूपकं तथा ॥ २ ॥

प्रतिवस्त्ररूपमा भ्रान्तिर्मनाच्चेपोऽथ संशयः ।

हृदयान्तव्यतिरेकौ चापङ्गुतिस्तुल्ययोगिता ॥ ३ ॥

उत्प्रेक्षार्यान्तरन्यासः समासोक्तिर्विभावना ।

दोषकातिशयो हेतुः पर्ययायोक्तिः समाहितम् ॥ ४ ॥

परिवृत्तिर्यथासंख्यं विषमः ससहोक्तिकः ।

विरोधोऽवसरः सारं संश्लेषश्च समुच्चयः ॥ ५ ॥

अप्रस्तुतप्रशंसा सप्रादेकावल्यनुमापि च ।

परिसंख्या तथा प्रयोक्तारं सङ्कर एव च ॥ ६ ॥

यदाङ्गसन्धितद्रूपैरधरैर्वसुकल्पना ।

सत्यां प्रसक्तौ तच्चित्तं तच्चित्तं चितकृद् यथा ॥ ७ ॥

जनस्य नयनस्थानध्यान एनग्न्यनन्तिमः ।

पुनः पुनर्जिनः पीनज्ञानधानधनः स नः ॥ ८ ॥

गणनरगणधरकरतरश्चरण परमद् शरणगजनपयकयक ।

अमदन गतमद् गजकरयमल शममय जय भयधतवनदहन ॥ ९ ॥

मूलस्थितिमधः कुब्जं पात्रैर्जुष्टो गताधरैः ।

विटः सेव्यः कुलीनस्य तिष्ठतः पयि कस्य सः ॥ १० ॥

धर्माधर्मविदः साधु पद्यपातसमुद्यताः ।

सुरुषा वञ्चने निष्ठा मरके यान्ति दुःखिताम् ॥ ११ ॥

ककाकुक्ककैकाकुकैकिकोकैककुः ककः ।

अकुकौकःकाककाका अकाकुक्ककाकुः ॥ १२ ॥

कुब्जं दिवाकराग्रेषं दधश्चरणडम्बरम् ।

देव यौष्माकसेनायाः करेणुः प्रसरत्यसौ ॥ १३ ॥

प्रस्तुतादधरं वाचरमुपादायोत्तरप्रदः ।

भङ्गग्रेषमुखेनाह यत्र वक्तोक्तिरेव सा ॥ १४ ॥

नाथ मयूरो हृत्यति, तुरगाननवधसः कुतो हृत्यम् ।

ननु कथयामि कलापिनमिह सुखलापी प्रिये कोऽस्ति ॥ १५ ॥

भर्तुः पार्वति नाम कीर्तय नभेत् त्वां ताडिद्विध्यास्यहं

क्रीडाञ्जेन, प्रियेति, सत्यमनघे किन्ते शृगालः पतिः ।

नो स्याणुः, किमु कोलको, नहि पशुस्वामी तु, गोप्ता गङ्गा,

दोलाखेलनकर्मणीति विजयागौर्यप्रोर्गिरः पान्तु वः ॥ १६ ॥

तुल्यश्रुत्यचराट्तिरनुप्रासः स्फुरद्गुणः

अतत्पदः स्याच्छेकानां लाटानां तत्पदय सः ॥ १७ ॥

अलं कलङ्कशृङ्गारकरप्रसरहेलया ।

चन्द्र चण्डीभनिर्भाल्यमसि न सूर्यमर्हसि ॥ १८ ॥

रणे रणविदो हत्वा दानवान् दानवद्विषा ।
 नीतिनिष्ठेन भूपाल भूरियं भूख्यया कृता ॥ १९ ॥
 त्वं प्रिया चेज्जकोराधि स्वर्गलोकसुखेन किम् ।
 त्वं प्रिया यदि न स्या मे स्वर्गलोकसुखेन किम् ॥ २० ॥
 एकत्र पात्रे स्वकलत्रवक्त्रम्
 नेत्रामृतं विम्बितमीक्षमाणः ।
 पञ्चात् पयौ सीधुरसं पुरस्तात्
 ममाद कश्चिदुभूमिपालः ॥ २१ ॥
 सत्रात्पादपदवर्णानामावृत्तिः संवृतासृता ।
 यमकं भिन्नवाक्यानामादिमध्यान्तगोचरं ॥ २२ ॥
 दयाक्षके दयाक्षके सतां तस्याङ्गवान् वित्तम् ॥ २३ ॥
 ययस्ते समुद्रान् सदारोरगारेः ।
 सदा रोरगारेः समानाङ्गकान्ते ॥ २४ ॥
 द्विषासुद्धतानां निहंसि त्वमिन्द्रः ।
 सुदं भो धराणासुदम्नोधराणां ॥ २५ ॥
 विभाति रामा परमा रणस्य विभाऽतिरामा परमारणस्य ।
 सदैव तेऽजोर्जित राजमान सदैव तेजोर्जितराजमान ॥ २६ ॥
 सारं गवयसान्निधिराजि काननमग्नतः ।
 सारङ्गवयसां निध्ददार्ढ्यं शिखरे गिरेः ॥ २७ ॥
 आसन्नदेवा न रराज राजिरञ्चैस्तटानामियमत्र नाद्रौ ।
 क्रीडास्ततो यत्र दिगन्तनागाः
 आसन् नदे वानरराजराजि ॥ २८ ॥
 अमरनगरस्मैराक्षीणां प्रपञ्चयति स्फुरत्-
 सुरतरुचये कुर्वाणानां बलघमरं हसं ।
 इह सह सुरैरायान्तीनां नरेश नगेऽनुहम्
 सुरतरुचये कुर्वाणानां बलघमरं हसम् ॥ २९ ॥

रम्भारामा कुरवककमलाऽरम्भारामाऽकुरवककमला ।

रम्भारामा कुरवककमलारम्भा रामाऽकुरवक कमला ॥ ३० ॥

छारीतछारी सतमेप घने सेवालसेवालसंहसमेम्भः ।

पञ्चालजं बालेमलं दधानं मन्दारमन्दारयवायुरङ्घ्रिः ॥ ३१ ॥

नेमिर्विशालनयनो नयनोदितश्री-

रम्भान्तबुद्धिविभवो विभवोऽय भूयः ।

प्राप्तस्तदाजनगरान्नगराजि तत्र

सूतेन चारु जगदे जगदेकमाद्यः ॥ ३२ ॥

यदुपान्तिकेषु सरला सरलाः यदनुचलन्ति हरिणा हरिणाः ।

तदिदं विभाति कमलं कमलं सुदमेत्य यत्र परमोप रमा ॥ ३३ ॥

कान्तारभूमौ पिककाभिनीनां कां तारवाचं धमन्ते का सोढुम् ।

कान्ता रतेशेष्वनि धर्मानाने कान्तारविन्दस्य मधोः प्रवेशे ॥ ३४ ॥

चकार साहसं युद्धे धृतोद्धासा हसं च या ।

दैव्यं त्वां साह सम्प्राप्ता द्विपी सोत्साहं सन्ततिः ॥ ३५ ॥

गिरां त्रयते कोकिला कोविदाऽरम्

थतस्तद्वर्गं विष्णुत्कोविदारम् ।

सुनीनां धसतत्रलं सौकोविदारम्

न च व्याधचक्रम् छगौको विदारम् ॥ ३६ ॥

सिन्धुरोचिततलापसंज्ञकौसिन्धुरोचितमुपेत्य किन्नरैः ।

कन्दराजितमदस्तं गिरैः कन्दराजितगृहस्थि गीयते ॥ ३७ ॥

वसन् सरोगोऽत्र जनो न कश्चित्

परं सरोगो यदि राजहंसः ।

गीतं कलं को न करोति सिन्धुः

शैले कलङ्कोऽभितकामनेऽस्मिन् ॥ ३८ ॥

जङ्गवसन्तो सरसीं न वारिणा

वधुः पिकानां मधुरो नवा रथाः ।

रसं च का मोहनकोविदाऽत्र कम-
 विलोकयन्ती वकुलान् विदारकम् ॥ ३९ ॥
 वरणाः प्रसूननिकरावरणा मलिनां वहन्ति पटलीमलिनाम् ।
 तरवः सदात्र शिखिजातरवः सरसश्च भाति निकटे सरसः ॥ ४० ॥
 यथा यथा द्विजिह्वस्य विभवं स्यान्महत्तमः ।
 तथा मृगास्य जायेत सङ्घं यैव महत्तमः ॥ ४१ ॥
 दास्यति दास्यतिकोपादास्यति सति कर्करान् शपम् ।
 भवति भवति स्नानर्यो भवति तिसितस्नेन वटुक त्वम् ॥ ४२ ॥
 कुलं तिसिभयादत्र करेणूनां न दीव्यति ।
 नदीव्यतिकरेऽणूनां प्राणिनां गणनापि क्ता ॥ ४३ ॥
 गङ्गाञ्च भवलाङ्गामो सुसुचुधानगोचरः ।
 पापार्तिहरणायास्तु स संज्ञानो जिनः सताम् ॥ ४४ ॥
 जगदात्मकीर्तिप्रुम्भं जनयन्नुद्दामदोःपरिवः ।
 जयति प्रतापपूपा जयति हृच्छाभदधिनाथः ॥ ४५ ॥
 मामाकारयते रामा सा सा सुदितमानसा ।
 या या मदारुणच्छाया नानाहेलामयानना ॥ ४६ ॥

अथार्थालङ्काराः ।

स्वभावोक्तिः प्रदार्थस्य सक्रियसूत्राक्रियसूत्रवा ।
 जातिविशेषतो रस्या हीमत्सुखार्भकादिषु ॥ ४७ ॥
 बर्हावलीबल्लकान्तिरचो विजितम्
 भूर्जतन्त्रा रचितत्तारवकुललीलाः ।
 शुद्धाफलप्रयितहारलताः सुहेलम्
 खेलन्ति खेलगतयोऽनु वने श्वर्यम् ॥ ४८ ॥
 आरत्तपित्तधोरणिमौसुणवप्रणुक्तरो कुरङ्गच्छि ।
 चक्षुसिअवीसुयवणविणिविसो दससुहो एसो ॥ ४९ ॥

उपमानेन सादृश्यमुपमेयस्य यत्र सा ।

प्रत्ययास्यतुल्यार्थसमासैरुपमा मता ॥ ५० ॥

शत्या विभ्रममन्दया प्रतिपदं या राजहंसायते

यस्यः पूर्णमृगाङ्गमण्डलमिव श्रीमत् सदैवाननम् ।

यस्यश्चाशुकरोति नेत्रगुणं नीलोत्पलानि त्रिया

तां कुन्दार्द्धदत्तौ त्यजन् जिनपतीराजीमतां पातु.वः ॥ ५१ ॥

चन्द्रवद्वदनं यस्य नेत्रे नीलोत्पले इव ।

पद्मविम्बं हसत्योष्ठः पुष्पधनुषमुर्ज्वरौ ॥ ५२ ॥

मयभरियमाणसस्य विषिन्नं दोसाश्चरस्य ससिणो ध्व ।

तुष्य विरहे तीव्रं सुहं संकुट्यं सुहृदा कुसुमं ॥ ५३ ॥

तं यमश्च वीरराजं जिण्डन्द सुहृदियदद्वयरकसायं ।

जस्य मय व सरीरं मणं सरीरं व सुपसन्नम् ॥ ५४ ॥

ये देव भवतः पादौ भवत्पादाविवाश्रिताः ।

ते लभन्तेऽङ्गतां भव्याः त्रियं तद्वै प्राप्नुवतीम् ॥ ५५ ॥

आलोकनश्च वचनश्च निगूहनश्च ।

यासां स्मरणम् तवत्परं लक्षणम् ।

तासां किमङ्ग पिशितास्तपुरीपपात्रम् ।

यात्र विचिन्तय सुहृता न निराकुलोऽसि ॥ ५६ ॥

कलेव चन्द्रस्य कलङ्कसुक्ता सुक्ताधलीवोरुणप्रपन्ना ।

जगन्नुयस्यभिमतं ददाना जैनैश्चरौ कल्पलतेव मूर्तिः ॥ ५७ ॥

विभिन्नलिङ्गवचनां नातिहीनाधिकाश्च ताम् ।

निबध्नन्ति बुधाः कापि लिङ्गभेदं तु मेनिरे ॥ ५८ ॥

हिममिश्रं क्रीर्तिर्ध्वजश्च चन्द्रकलेवतिनिर्कला वाचः ।

ध्वांसस्त्रेव च दास्यं नभ इव वचस ते विपुलम् ॥ ५९ ॥

शुनीयं गृहदेवौव प्रत्यक्षा प्रतिभासते ।

खद्योत इव सर्वं भूप्रतापश्च विराजते ॥ ६० ॥

- सफेनमिण्डमौढोर्भिरब्धिः शार्ङ्गीव शङ्खमत् ।
 स्रोतन्मदः करौ वर्षन् विदुप्रत्वानिव वारिदः ॥ ६१ ॥
 मुखं चन्द्रमिवालोक्ष्य देवाह्लादकरं तव ।
 कुमुदन्ति मुदाचौषि चौणमियत्रात्वसम्पदाम् ॥ ६२ ॥
 निजजीवितेशकरजाग्रततत्तपन्तयः शुशुभिरे सुरते ।
 कुपितस्मरप्रहितवाणगणप्रणजर्जरा इव सरोजदृष्ट ॥ ६३ ॥
 हस्ताग्रविन्यस्तकपोलदेशा मिथोमिलतृक्कृष्णकुण्डलश्रीः ।
 सिपेच नेत्रखण्डस्यवारा दोःकन्दलीं काचिद्वस्थनाथा ॥ ६४ ॥
 बल्लवीरेऽप्यसावेको यदुवंगेऽङ्गतोऽभवत् ।
 किं केतव्यां दलानि सुत्रः सुरभीषप्रखिलान्यपि ॥ ६५ ॥
 रूपकं यत्तु साधन्मर्त्रादर्थयोरभिदा भवेत् ।
 समस्तं वासमस्तं वा खण्डं वाखण्डमेव वा ॥ ६६ ॥
 क्रीर्णान्धकारालकंशालमाना निबद्धतारास्थिमणिः कुतोऽपि ।
 निशापिशाचौ व्यचरद्दधाना
 महान्तुप्रलूकध्वनिफेत्छतानि ॥ ६७ ॥
 संसार एष कूपः सलिलानि विपत्तिजन्मदुःखानि ।
 इह धर्म एव रज्जुस्तस्मादुद्धरति निर्मग्नान् ॥ ६८ ॥
 अधरं सुखेन नयनेन रुचिं सुरभित्तमिव नासिकया ।
 नववर्णिनीषदनचन्द्रमंसस्तरुणा रसेन युगपन्निपसुः ॥ ६९ ॥
 जत्रोत्सृष्टा पवलीकुर्वन्नुर्वीं सकुलपर्वताम् ।
 निशाविलासकमलमुदेति स्य मिश्रकरः ॥ ७० ॥
 अनूपात्ताविवादीनां वस्तुनः प्रतिवस्तुना ।
 यत् प्रतिपद्यते सास्त्रं प्रतिवस्तूपसा तु सा ॥ ७१ ॥
 बल्लवीरेऽप्यसावेको यदुवंगेऽङ्गतोऽभवत् ॥ ७२ ॥ इतयादि ।
 वस्तुन्यतत्र कुत्रापि तत्तु लप्रस्थान्यवस्तुनः ।
 निश्चयो यत्तु जायेत् भ्रान्तिमान् स स्मृतो यथा ॥ ७३ ॥

हेमकमलं वि मयणे मयणे ग्रीलुप्यलं ति पमयच्छि ।

कुसुमं ति तुभ्यं हसिष्यं विवदुः भमराणां रिच्छोली ॥ ७४ ॥

उत्तिर्यत् प्रतीतिर्वा प्रतिपेक्षाय जायते ।

आचक्षते समाक्षेपमलङ्कारं बुधा यथा ॥ ७५ ॥

इन्द्रेण किं स यदि कर्णनरेन्द्रसूनु-

रैरावतेन किमहो यदि तद्विपेन्द्रः ।

दम्भोलिनाप्यलमसं यदि तत्प्रतापः

स्वर्गांश्च यं ननु सुधा यदि तत्परी सा ॥ ७६ ॥

यस्यास्ति नरककोडनिवासरसिकं मनः ।

सोऽस्य हिंसाहतस्त्रेयतत्परः सुतरां जमः ॥ ७७ ॥

इत्यन्ति जे ण किन्तिं कुणन्ति करुणा खणं पि जे ये ।

ते धणजङ्गलं परा दिन्ति धणं मरणसमएवि ॥ ७८ ॥

इदं मे तदिदं वेति साम्यादसुखे हि संशयः ।

हेतुभिर्निश्चयः सोऽपि निश्चयान्तः स्मृतो यथा ॥ ७९ ॥

किं केषपाथ प्रतिपद्यलङ्काराः किं वा प्रतापानलधूम एव ।

हृष्टा भवत्पाणिगतं स्वपाणमेवं कवीनां मतयः स्फुरन्ति ॥ ८० ॥

इन्द्रः स एव यदि किं न सहस्रमध्या

लङ्गीप्रतिर्यदि कथं न चतुर्भुजोऽसौ ।

आः सप्रन्दनध्वजहतोद्गुरताम्बचूर्णः

श्रीकर्णदेवदूतसूतुरयं रणाय ॥ ८१ ॥

अनुयस्यापनं यत्प्र क्रियया स्वतर्कयोः ।

तद्वदन्तमिह प्रकुरलङ्कारं कवीयिषः ॥ ८२ ॥

प्रतितानां संसर्गं त्यजन्ति दूरेण निर्मला सुविनाः ।

इति कथयन् जरतीनां हारः परिहरति कुचयुगलम् ॥ ८३ ॥

केनचिद्यत्त धर्मेण ह्योः संसिद्धसाम्ययोः ।

भवत्येकतराधिष्ठं व्यतिरेकं स उ ते ॥ ८४ ॥

आस्वस्त्यै रूपागुणाज्जयसिंहदेव-
 धृष्टीपतेर्मृगपतेश्च समानमावः ।
 किन्तु कतः प्रतिभटाः समरं विहाय
 सदो विशन्ति वनमन्यमशङ्कमानाः ॥ ८५ ॥
 नैतदेतदिदं ह्येतदित्यपङ्कवपूर्वकम् ।
 उच्यते यत् सादृश्यादपङ्कुतिरियं यथा ॥ ८६ ॥
 नैतन्निशायां शितसूत्रभेद्यमन्धीकृतालोकनमन्धकारम् ।
 निशागमे प्रस्थितपञ्चवाणसेनासमुत्थापित एष रेणुः ॥ ८७ ॥
 उपमेयं समीकर्त्तुं सुप्रमानेन योजयते ।
 तुल्यैककालक्रियया यत् सा तुल्ययोग्यता ॥ ८८ ॥
 तमसा लुप्यमानानां लोकेऽस्मिन् सांघुवर्त्मनाम् ।
 प्रकाशनाय प्रभुता भानोक्तव च दृश्यते ॥ ८९ ॥
 कल्पना काचिदौचित्याद् यत्तार्थस्य सतोऽन्यथा ।
 द्योतितेवादिभिः शब्दैरुत्प्रेषा सा स्मृता यथा ॥ ९० ॥
 नभस्तले किञ्चिदिव प्रविष्टाश्चकासिरे चन्द्रश्चिप्ररोहाः ।
 जगद्भिलित्वा हसतः प्रमोदाहन्ता इव ध्वान्तनिशाचरस्य ॥ ९१ ॥
 उक्तसिद्धप्रथमन्यार्थन्यासो व्याप्तिपुटसरः ।
 कथयतेऽर्थान्तरन्यासः ऽष्टिष्टो ऽष्टिश्च स हिधा ॥ ९२ ॥
 शोणत्वमक्षामसिताज्जमासां गिरां प्रचारस्त्वपरप्रकारः ।
 बभूवः पानान्धुनो बधूनामचिन्तप्रनीयो हि सुराशुभावः ॥ ९३ ॥
 शुण्डादण्डैः कम्पिताः कुञ्जराणां
 पुष्पोत्सर्गं पादपाश्यान् चकुः ।
 सत्त्वाकाराः किं प्रयच्छन्ति किञ्चित्
 कान्तायावन्नोद्धतैर्वीतशङ्कम् ॥ ९४ ॥
 उच्यते वक्तुमिष्टस्य प्रतीतिजननक्षमम् ।
 सधर्मं यत् वक्ष्यन्त्यत् समासोक्तिरियं यथा ॥ ९५ ॥

मधुकर मा कुर शोकं विचर करीरद्वयस्य कुसुमेषु ।
 घनतुङ्गिणपातदलिता कथं नु सा मालती मिलति ॥ ८६ ॥
 विना कारणसङ्गावं यत्र कार्यप्रस्य दर्शनम् ।
 नैसर्गिकगुणोत्कर्षभावनात् सा विभावना ॥ ८७ ॥
 अनधयनविद्वांसो निद्राव्यपरमेश्वराः ।
 अनलङ्कारसुभगाः पान्तु सप्यान् जिनेश्वराः ॥ ८८ ॥
 आदिमथान्तवर्त्तनकपदार्यनार्यसङ्गतिः ।
 वाक्यस्य यत् जायेत तदुक्तं दीपकं यथा ॥ ८९ ॥
 जगत्सर्व दिवि स्वासिन् गन्धर्वाः पावनं यथा ।
 किञ्चराश्च कुलाङ्गीर्णा कन्दरेषु सुज्जर्मुदा ॥ ९० ॥
 विराजन्ते तमिस्त्राणि द्योतन्ते दिवि तारकाः ।
 विभान्ति कुसुदन्त्रेष्वः शोभन्ते निशि दीपकाः ॥ ९१ ॥
 वस्तुनो यत्तु सुत्कर्षमसम्भ्रायं यदुच्यते ।
 यदन्त्यतिशयाख्यं तमलङ्कारं बुधा यथा ॥ ९२ ॥
 त्वहारितारितरुणीश्वसितानिलेन
 संमूर्च्छितोर्मिषु महोदधिषु चितौष ।
 अन्तर्लुङ्गिरिपरस्परनृत्तसङ्ग-
 घोरास्वै मुररिपोरपयाति निद्रा ॥ ९३ ॥
 एकदण्डानि सप्त सूर्यदि च्छन्नाणि पर्वते ।
 तदोपमीयते पाश्वर्म्मूर्द्धि सप्तफणः फणी ॥ ९४ ॥
 यत्प्रोत्पादयतः कश्चिदर्थं कर्तुः प्रकाशयते ।
 तद्योग्यतायुक्तिरसौ हेतुवक्तो बुधैर्यथा ॥ ९५ ॥
 ज्युष्मन्ममये भन्ता सन्त विरहेण कुण्डलं धारयन् ।
 कण्डवभन्तरधोलं मञ्जरसरं बालिका गीयं ॥ ९६ ॥
 विससोयरो मयंको कयंतआसाह आगतो पवणो ।
 जाह्नवलासो सिहरी पडिण मारिन्ति ते इण्डि ॥ ९७ ॥

अतत्परतया यत् कल्पप्रमानेन वस्तुना ।

विचक्षितं प्रतीयेत पथेऽप्रायोक्तिरियं यथा ॥ १०८ ॥

त्वत्सैन्यवाहनिवहस्य महाह्वयेषु

द्वेपः प्रभो रिपुपुरन्धिजनस्य चासीत् ।

एकः खुरैर्वज्रलरेणुततिं चकार

तां सम्प्रहार पुनरन्युजलैर्यदन्यः ॥ १०९ ॥

कारणान्तरसंपत्तिर्देवादारम्भ एव हि ।

यत्तु कार्यप्रस्य जायेत तज्जायेत समाहितम् ॥ ११० ॥

मनस्विनी वल्लभवेश्म गन्तुमुत्कण्ठिता यावदभून्निश्वायाम् ।

तावन्मन्मोघरघोरनादप्रबोधितः सौधप्रिखी चुकूज ॥ १११ ॥

परिवर्त्तनमर्थेन सहसा ऽसहमेन वा ।

जायतेऽर्थस्य यत्तासौ परिवर्त्ति मर्ता यथा ॥ ११२ ॥

अन्तर्गतव्यालफणांमण्डीनां प्रभाभिरुद्भासितमधुं मर्त्तः ।

स्तुरत्प्रदीपाणि गृहाणि सुक्ता गृहास्तु श्रुते त्वदरातिवर्गः ॥ ११३ ॥

दत्ता मङ्गारं रिपुपार्थिवानां जग्राह यः संयति जीवितव्यम् ।

पृङ्गारमक्लीष्ट तदङ्गनानामादाय दुःखानि ददौ सदैव ॥ ११४ ॥

प्रलोक्तानां प्रदानामर्थाः सम्बन्धिनः पुनः ।

कमेण तेन गद्यन्ते तद्यथासङ्ग्रहसुचरते ॥ ११५ ॥

मृदुभुजलतिकाभ्यां शोषिमानं दधत्वा

चरणकमलभासा चारुणा चाननेन ।

विसकिप्रलयपद्मान्यात्तलच्छ्रीणि मन्ये

विरहविपदि वैराग्यनुते तापमङ्गे ॥ ११६ ॥

यस्तुनो यत्तु सम्बन्धमनौचित्येन केनचित् ।

असम्भार्यं वदेद्वक्ता तमाहुर्विपमं यथा ॥ ११७ ॥

कटे तव यपु वक्ष्ये कदलीगर्भकोमलम् ।

कार्यं राजीमति लोभदायी व्रतपरिग्रहः ॥ ११८ ॥

सहोक्तिः सा भवेद्यत्र कार्यप्रकारणयोः सह ।

समुत्पत्तिः कथाहेनोर्धक्तुं तज्जगत्प्रकृतिताम् ॥ ११८ ॥

आदत्तेसह यशसा नमयति सार्द्धं मदेन संग्रामे ।

सह विद्विषां श्रियासौ कोदण्डं कर्षति श्रीमान् ॥ १२० ॥

आपाते हि विरुद्धत्वं यत्र याक्येन तन्वतः ।

प्रक्षार्थलतमाभाति स विरोधः स्मृतो यथा ॥ १२१ ॥

दुर्षारवाणनिवहेन सुयर्मणापि

लोकोत्तरानुदधुवापि च धीवरेण ।

मत्प्रार्थियु मतिरणं सुखलितेयु तेन

सञ्ज्ञामवाप्य सुयुधे पुनरेव जिष्णुः ॥ १२२ ॥

येनात्मानं सिंहासनमरिभूम्भिरासि विनतानि ।

क्षिता सुचि शरैर्मक्तिः कीर्त्तिं यान्ति दिगन्तेषु ॥ १२३ ॥

यद्वायान्तरसुत्कृष्टं सम्प्रपतुप्रपलघणम् ।

प्रसुतार्थस्य संप्रोक्तो बुधैरुपसरो यथा ॥ १२४ ॥

स एव निश्चयानन्दः स्वच्छन्दतमविक्रमः ।

येन नक्तश्चरः सोऽपि सुहो-वर्वरको जितः ॥ १२५ ॥

यत्र निर्द्धारितात् सारान् सारं सारं ततस्तदा ।

निर्द्धारयते यथाशक्ति तत् सारमिति कथ्यते ॥ १२६ ॥

संसारे मानुष्यं सारं मानुष्यकेन कौलीन्यम् ।

कौलीन्ये धर्मित्वं धर्मित्वे चापि सदयत्वम् ॥ १२७ ॥

यदैक्षरेण भिन्नैर्वा वाक्यं यत्कत्रेकमेव हि ।

अनेकमर्थं यत्रासौ श्लेष इतुप्रच्यते यथा ॥ १२८ ॥

आनन्दमुल्लासयतः समन्तात् करैरसन्तापकरैः प्रजानाम् ।

यस्योदये क्षोभमवाप्य राक्षो जग्राह येषां किल सिन्धुनाथः ॥ १२९ ॥

कुर्वन् कुवलयोल्लासं रम्यान्मोजत्रियं हरन् ।

रेजे राजापि यच्चित्तं निशान्ते कान्तिमत्तया ॥ १३० ॥

एकत्र यत्र वसूनामनेकेषां निबन्धनम् ।

अतुष्टत्कष्टापकष्टानां तं वदन्ति समुच्चयम् ॥ १३१ ॥

अणहिस्रपाटकं पुरमवनिपतिः कर्णदेवदृष्टस्तु ।

श्रीः कलशनामधेयकरी च रत्नानि जगतीह ॥ १३२ ॥

ग्रामे वासो नायको निर्विवेकः

कौटिल्यानामेकपात्रं कलत्रम् ।

नितम्बं रोगः पारवश्यं च पुंसा-

मेतत्सर्वं जीवतामेव मृत्युः ॥ १३३ ॥

प्रशंसा क्रियते यत्नाप्रस्तुतस्यापि वस्तुनः ।

अप्रस्तुतप्रशंसां तामाहुः क्षतधियो यथा ॥ १३४ ॥

स्वैरं विहरति स्वैरं श्रुते स्वैरं च जल्पति ।

भिद्युरेकः सुखी लोके राजचौरमयोर्ज्मितः ॥ १३५ ॥

पूर्वपूर्वार्थवैशिष्ट्यनिष्ठानामुत्तरोत्तरम् ।

अर्थानां या विरचना बुधैरेकावली मता ॥ १३६ ॥

देशः समृद्धनगरो नगराणि च सप्तभूमिनिलयानि ।

निलयाः सलीलललना ललनाच्चात्यन्तक्रमनीयाः ॥ १३७ ॥

प्रत्यक्षाद्धिङ्गो यत्र कालवितयवर्त्तिनः ।

लिङ्गिनो भवति ज्ञानमशुमानं तदुच्यते ॥ १३८ ॥

नूनं नद्यस्तदाभूयन्मभिषेकान्मसा विभोः ।

अन्यथा कथमेतासु जनः स्नानेन शुध्यति ॥ १३९ ॥

जन्मजित्ककुभि जप्रोतिर्यथा शुभ्रं विजृम्भते ।

उदेषप्रति तथा मन्ये खलः सखि निष्ठाकरः ॥ १४० ॥

सुखप्रभावाधितकान्तिरस्या दोषाकरः किङ्करतां विभर्त्ति ।

तस्मो वनश्रीहृतसापराधान्यजानि नो चेत् किमयं क्षणोति ॥ १४१ ॥

यत्र साधारणं किञ्चिदेकत्र प्रतिपाद्यते ।

अन्यत्र तन्निर्दिष्टैः सा परिसङ्ख्योच्यते बुधैः ॥ १४२ ॥

यत्न वासुः परं चौरः चौरसौरमसम्पदाम् ।

सुवानस्य स्रुतक्रोधा देव विभुः र्वधूजनात् ॥ १४३ ॥

प्रश्ने यत्नोत्तरं व्यक्तं गूढं वाप्यथबोभयम् ।

प्रश्नोत्तरं वयोक्तानां संसर्गं सङ्करं विदुः ॥ १४४ ॥

अस्मिन्प्रपारसंसारसागरे भज्जतां सताम् ।

किं समालम्बनं साधो रागहे पपरिचयः ॥ १४५ ॥

क्व वसन्ति त्रियो नितंत्र भूयतां वद कोविद ।

असावतिथयः कोऽपि यदुक्तमपि नोच्यते ॥ १४६ ॥

किमैभं भ्राघत्रमाख्यातिः पक्षिणां का कुतो यशः ।

गदङ्गः कीदृशो नितंत्र दानवारिविरागितः ॥ १४७ ॥

वंभण्डसुत्तिसम्पुङ्गसुत्तियमणिषो घंहासमूहस्य ।

सिरिवाङ्गतोति तण्डुल आसि मुहोः तृष्ण सोमस्य ॥ १४८ ॥

अवमत्कारितां वा स्यादुक्तान्तर्भाव एव च ।

अलङ्घ्ययाणामन्यासामनिबन्धे निबन्धमम् ॥ १४९ ॥

द्वितीपदा पाश्चाली लाटीया सप्त वा पञ्च वा यावत् ।

शब्दाः समासवन्तो भवन्ति यथासङ्गं गौड़ीया ॥ १५० ॥

हे एव रीती गौड़ीया वैदर्भी चेति सान्तरे ।

एका भूरिसभासा स्यादसमस्तपदापरा ॥ १५१ ॥

दर्पोत्पाटिततुङ्गपर्वतशतप्रावप्रपातादति-

मूराकन्ददतुच्छकच्छपकुलकेद्धारधोरीकृतः ।

विश्वं वर्धरवधमानपथसः सिप्रापगायाः स्फुर-

न्नाक्रामत्ययमक्रमेण वज्रलः कल्लोलकोलाहलः ॥ १५२ ॥

विप्राः प्रकृतैरिव भवन्ति लोला लोकोक्तिरेषा न मृषा कदाचित् ।

यच्च स्वप्रमानां मधुपैर्द्विजैः श्लिष्यत्ययं कैरविणीं कराग्रैः ॥ १५३ ॥

अर्थेन येनातिचमत्करोति प्रायः कवित्वं कृतिनां मनःसु ।

अलङ्कित्यात्वेन स एव तस्मिन्मूत्रक्षतां हन्त दिशानयैव ॥१५४॥

इति श्रीवाग्भटालङ्कारे चतुर्थः परिच्छेदः ॥ ४ ॥

साधुपाकेऽप्यनास्वाद्यं भोजं निलंबणं यथा ।

तथैव नीरसं काव्यमिति प्रसूतो रसानिह ॥ १ ॥

विभावैरनुभावेद्य सात्विकैर्बर्गभिचारिभिः ।

आरोग्यमाण उत्कर्षं स्याद्वी भावो रसः स्मृतः ॥ २ ॥

शृङ्गारवीरकवणाद्यास्याद्भुतभयानकाः ।

रौद्रवीभत्संशान्ताश्च नैवैते निश्चिता बुधैः ॥ ३ ॥

जायापत्योर्मियोः रत्नं दत्तिः शृङ्गारः प्रचेतरे ।

संयोगो विप्रयोगश्चेत्तेष्वर्थं द्विविधो मतः ॥ ४ ॥

तौ तयोर्भवतो वाच्यौ बुधैरुक्तविसृक्तयोः ।

प्रच्छन्नश्च प्रकाशश्च पुनरेव द्विधा मतः ॥ ५ ॥

रूपसंभाग्यसम्पन्नः कुलीनः कुशलो युवा ।

अनुवृत्तः स्मृतगोः स्यातो नेमात्र सद्गुणः ॥ ६ ॥

अयं च विबुधैरुक्तोऽनुकूलो दक्षिणः शठः ।

शटश्चेति चतुर्धा स्यान्नायिका स्याच्चतुर्विधा ॥ ७ ॥

नीलीरागोऽनुकूलः स्यादनन्यरमणीरतः ।

दक्षिणस्यान्यचित्तोऽपि यः सत्रादविद्यतः स्त्रियाम् ॥ ८ ॥

प्रियं यत्प्रमियं तसत्राः कुर्वन् यो विद्यतः शठः ।

शटो ज्ञातापराधोऽपि न विलघोऽधमानितः ॥ ९ ॥

अनूदा च स्वकीया च परकीया पणाङ्गना ।

त्रिवर्णिनः स्वकीया सत्रादन्याः केवलकामिनः ॥ १० ॥

अनुरक्तानुरक्तेन स्वयं या स्त्रीरुता भवेत् ।

सानूद्रेति यथा राज्ञो दुष्पान्तस्य शकुन्तला ॥ ११ ॥

देवतागुरुसाक्ष्येण स्वीकृता स्वीयनायिका ।

क्षमावतप्रतिगम्भीरप्रसूतिः सञ्चरिदम्भत् ॥ १२ ॥

परकीयाऽप्यनूदैव वाचप्रभेदो ऽस्ति वानयोः ।

स्वयमप्यतिकामैका सख्यैवैका प्रियं वदेत् ॥ १३ ॥

सामान्यवनिता वैश्या भवेत् कपटपण्डिता ।

न हि कश्चित् प्रियस्तस्य दातारं नायकं विना ॥ १४ ॥

सर्वप्रकाशमेवैषा व्याति नायकसुवृता ।

वाचनः प्रच्छन्न एवान्यस्त्रीणां प्रियसमागतः ॥ १५ ॥

पूर्व्यातुरागमानात्मप्रवासकरुणात्मकः ।

विप्रलम्बश्चतुर्धा सत्रात् पूर्वपूर्वो ह्ययं उरुः ॥ १६ ॥

स्त्रीषु स्यो नर्कालोकादेवोत्सिसिरागयोः ।

श्रेयः पूर्व्यातुरागोऽयमपूर्णस्त्वृचयोर्दृष्टः ॥ १७ ॥

मानोऽन्यवनितासंक्रादीर्पत्राविस्तिष्ठत्प्रते ।

प्रवासः परदेशस्ये प्रिये विरहसम्भवः ॥ १८ ॥

सत्रादेकतरपञ्चत्वे दम्पत्योरतुरक्तयोः ।

शृङ्गारः कवणाख्योऽयं दत्तवर्णन एव सः ॥ १९ ॥

उत्पाद्यात्मा भवेद्द्वौरक्षेधा धर्माजिदानतः ।

नायकोऽत्र भवेत् सर्वैः श्लाघ्यैररक्षितो गुणैः ॥ २० ॥

शोकोत्पन्नः कर्णो ज्ञेयकल भूषातरोदने ।

चैवर्णत्रमोहनिर्वदप्रलापान्त्रि कीर्तयेत् ॥ २१ ॥

हासमूलः समाख्यातो हास्यनामा रसो बुधैः ।

चेष्टाद्भवेद्वैलत्याद्वाचत्रो हासस्त चोद्धवः ॥ २२ ॥

कपोलाक्षितो ह्यासो भिन्दोष्ठः स महात्मनाम् ।

विदोर्णासत्रय मध्यानामधमानां सशब्दकः ॥ २३ ॥

विस्मयात्माहुतो ज्ञेयः स चासम्भाव्यवसुगः ।

दर्शनाच्छ्रयणाद्वापि प्राणिनामुपजायते ॥ २४ ॥
 तत्र नेत्रविकासः सत्रात् पुलकः स्वेद एव च ।
 निष्पन्दनेत्रता साधु साधु वाग्गद्गदा च गीः ॥ २५ ॥
 भयानको भवेद्भोतिप्रकृति घोरवस्तुनः ।
 स च प्रायेण वनितानीचवालेषु प्रस्रजते ॥ २६ ॥
 दिगालोकासत्रशोपाङ्गकम्पगद्गदसंभ्रमाः ।
 त्वासवैवर्ण्यमोहाच्च वर्णत्रन्ते विबुधैरिह ॥ २७ ॥
 क्रोधात्मको भवेद्भौद्रः क्रोधश्चारिपरामभात् ।
 भौष्मवृत्तिर्भवेदुग्रः सामर्पसात्र नायकः ॥ २८ ॥
 स्यात्साधातस्त्र्यंसास्योत्क्षेपभ्रुकुटयसाधा ।
 अत्रारातिजनाघेपो दलनं चोपवर्ण्यते ॥ २९ ॥
 बीभत्सः सत्राज्जगुप्सतातोऽसौ स्रष्टव्यवेषणात् ।
 निष्ठीवमासत्रभङ्गादि सत्रादेव महतां न चे ॥ ३० ॥
 सम्यग्ज्ञानसमुत्थानः शान्तो निष्पृहनायकः ।
 रागद्वेषपरित्रागात् सम्यग्ज्ञानसत्र चोद्भवः ॥ ३१ ॥
 दोषैरज्ज्मितमाश्रितं गुणगणैश्चेतश्चमत्कारिणाम्
 नानालङ्कृतिभिः परीतमभितो रीतत्रास्फुरन्तत्रा सताम् ।
 तैस्तैश्चान्मयतां गतं नवरसैराकल्प्य कालं कवि-
 स्तृष्टारो रचयन्ति काव्यपुरुषं सारस्वताधायिनः ॥ ३२ ॥
 इति श्रीवाग्भटालङ्कारे पञ्चमः परिच्छेदः ॥

अपूर्वः शब्दकोशोऽयं विद्यते तत्र भारतम् ।

व्ययतो वह्निमायाति चयमायाति सुक्षयात् ।

साटी हास्यरसे प्रयोगनिपुणै रीतिः प्रदन्धे कृता

पाश्चात्सी कव्याभयानकरसे शान्ते रसे मागधी ।

गौडो वीररसे च रौद्रजरसे वच्छोमदेशोल्लवा
 बीभत्साद्भुतयोर्विदर्भविषया ष्टङ्गारभूते रसे ॥ १ ॥
 द्वित्रिपदा पाञ्चाली लाटीयाः पञ्च सप्त च यावत् ।
 षष्ठ्य समासवन्तो भवन्ति यथाशक्ति गौडोद्याः ॥
 प्रथमपदा वच्छोमी त्रिपदा समाद्या च मागधी ।
 भवति छन्दयोरपि वैदर्भी सुलभार्पणां कुरुते ॥ अत्र बन्धः ॥
 प्रबुद्धमतिरादीनां प्रधानं घाम मूरिशः ।
 कामधारणनीरागकान्तिमद् द्वेष्टि मेऽनुगम् ॥
 सत्त्वाधिकं सदधिपं जनपापतान-
 विच्छेदकं विमदनं क्षतदानजातम् ।
 हृद्यं विभुं हृदि विमर्मितरां भवन्तम्
 दक्षं सदादयसमृद्धिकरं मृगाङ्गं ॥ इति चारवन्धः ॥
 एवमन्येऽपि ज्ञातव्याः ॥

इति श्रीवाग्भटालङ्कारे पष्ठः परिच्छेदः ॥

वाग्भटालङ्कारः समाप्तः ॥

परिच्छेदासुक्तम् ।

		पृष्ठा
१. दोषगुणविशेषनम् १
२. शब्दालङ्कारनिर्णयः ५६
३. अर्थालङ्कारनिर्णयः १४९
४. उभयालङ्कारविशेषनम् १८२
५. रसविशेषनम् २६३

सरस्वतीकण्ठाभरणम् ।

श्रीगणेशाय नमः ॥

धुनिर्वर्णं पदं वाक्त्र-मित्यासदचतुष्टयम् ।
यस्याः सूक्ष्मातिभेदेन वाग्देवीं तामुपस्थे ॥ १ ॥
निर्दोषं गुणवत् काव्य मलङ्कारैरलंकृतम् ।
रसान्वितं कविः कुर्वन् कीर्त्तिं प्रीतिं च विन्दति ॥ २ ॥
दोषाः पदानां वाक्त्रानां वाक्त्रार्थानां च पोषण ।
हेयाः काव्ये कवीन्द्रैर्यं तानेवादौ प्रचक्ष्यते ॥ ३ ॥
असाधु चाप्रयुक्तञ्च कष्टञ्चानर्थकञ्च यत् ।
अन्यार्थकमप्युद्यमं मसमर्थं तथैव च ॥ ४ ॥
अप्रतीतं मय क्लृप्तं गूढं नेयार्थमेव च ।
सन्दिग्धञ्च विरुद्धञ्च प्रोक्तं यच्चाप्रयोजकम् ॥ ५ ॥
देश्यग्राम्यमिति स्पष्टा श्लोपाः सुप्रः पदसंश्रयाः ।
अथैषां लक्षणं सम्यक् सोदाहरणमुच्यते ॥ ६ ॥
शब्दशास्त्रविरुद्धं यत् तदसाधु प्रचक्षते ।

- यथा,—भूरिभारभराद्भ्रान्तं बाधति स्कन्ध एव ते ।
तथा न बाधते स्कन्धो यथा बाधति बाधते ॥
अत्र बाधतेरात्मनेपदित्वाद्बाधते इति स्थानं पुनर्बाधतीति ।
कविभिर्न प्रयुक्तं यद् अप्रयुक्तं तदुच्यते ॥ ७ ॥

• यथा,—कामचीकमयाः केऽमी त्वामजिहायकीयिपन् ।

स सखि किं वचन्तीमे शं वः कस्यं वरिपत्रति ॥

अत्राचीकमयाः अजिह्वाकीयपन् सखि वचन्ति वरिपत्रति शस्यः कस्य-
मिति शब्दानुशासनसिद्धान्त्यापि कविभिर्न प्रयुज्यन्ते ।

पदं श्रुतेरसुखदं कष्टमित्यभिप्रवृत्तम् ।

यथा,—वर्षटि जलदो यत्न तत्र दह्वंष्टि चातकः ।

पोफुल्लिनीपः कालोऽयं चर्कति हृदयं मम ॥

अत्र वर्षद्यादीनि क्रियापदानि श्रुत्यसुखदानि श्रूयन्ते ।

पादपूरणं मात्वार्यं मनर्थकमुदाहृतम् ॥ ८ ॥

यथा,—विभर्ति यस्य देहार्द्धं प्रियामिन्दुं हि मूर्ध्नि ।

स वै देवः खलु त्वानु पुनातु मदनान्तकः ॥

अत्र च हि वै खलु तु इत्येतानि पादानेव पूरयन्ति ।

कृत्विचुत्रतं पदं यत्नं तदभ्यर्थमिति श्रुतं ।

यथा, विभजन्ते न ये भूपमालभन्ते न ते त्रियम् ।

आवहन्ति न ते दुःखं प्रस्मरन्ति न ये प्रियाम् ॥

अत्र विभजतेर्बण्डने आलभतेर्भारणे आवहतेः करणे प्रस्मरते विस्मरणे
कृत्विः । न तु विशेषसेवायामभितोलाभे समन्तादहने प्रकृष्टस्मरणे चेति ।

यत्नस्तुष्ठाभिधेयं स्यादपुष्टार्थं तदुच्यते ॥ ९ ॥

यथा,—प्रताप्यं पञ्चाशभुजो द्वादशाक्षार्द्धलोचनः ।

विंशत्यक्षार्द्धमूर्ध्ना वः पुनातु मदनान्तकः ॥

अत्र दशपाञ्च सिलोचनः पञ्चवक्त्र इति तुष्ठाभेवाभिधेयम् अपुष्टशब्दे
रुक्तमिति अपुष्टार्थम् ॥

असङ्गत्तं पदं यत्नदसमर्थं तदुच्यते ।

यथा,—जलं जलधरे चारभयं वर्पति वारिधिः ।

इदं दृष्टित मश्वानां ककुद्धानेय हेपते ॥

अत्र जलधरो मेघः, वारिधिः समुद्रः, दृष्टितं गजानां, हेपितमश्वानामि-
ति लोकप्रसिद्धं तदिह समुद्रमेघाश्चटपभविष्यतया प्रयुज्यमान मस
क्षार्थत्वादवाचकमित्यसमर्थम् ।

अप्रतीतं तदुद्दिष्टं प्रसिद्धं शास्त्र एव यत् ॥१०॥

यथा,—किं भाषितेन वज्रना रूपस्कन्धस्य सन्ति मे न गुणाः ।

गुणनान्तरीयकं च प्रमेति न तेऽस्तुत्रपालम्भः ॥

अत्र रूपस्कन्धनान्तरीयकशब्दयोः शास्त्र एव प्रसिद्धत्वादन्यत्राप्रतीय-
मानयोः प्रयोगादिदमप्रतीतम् ॥

दरे यस्यार्थसंविन्तिः क्लिष्टं नेष्टं हि तत् सताम् ।

यथा,—विजितात्मभवद्वेपि-गुरुपादहतो जनः ।

हिमापहामित्तधरैः व्याप्तं व्योमाऽभिनन्दति ॥

अत्र विना गरुडता जित इन्द्र सस्यात्मभवोऽर्जुन सस्य द्वेयी कर्णसस्य
गुरुः सूर्यत्र सस्यपादै रभिहतो लोकः आकाश मभिनन्दति । कौटुम्भः,
हिमापहो धन्विः तस्यामित्तो जलं तद्धारयन्ति ये मेघास्तै व्योम मिति
व्यवहितार्थप्रत्ययं क्लिष्ट मेतत् ॥

गूढार्थं मप्रसिद्ध्यर्थप्रयोगं ब्रुवते बुधाः ॥ ११ ॥

यथा,—सहस्रगोरिवानीकं भवतो दुःसहं परैः ।

हरैरिव तवाभान्ति मान्यतेजांसि तेजसि ॥

अत्र सहस्रगुणशब्देन सहस्राक्ष उक्तः । न च गोशब्दस्यास्त्रिभूयसी प्रसिद्धिः ।
हरिशब्देन च सहस्रांशुः । सोऽपि तेन न नाम्ना वज्रभिरुच्यते इति
गूढत्वम् ॥

स्वसङ्केतप्रकृतार्थं नेयार्थमिति कथ्यते ।

यथा,—सुखांशवन्तमास्थाय विमुक्तपशुपङ्क्तिना ।

पङ्क्तिरानेकजनामध्वतुका जित उलूकजित् ॥

अत्र पङ्क्तिशब्देन दशसंख्या-अनेकजनानामेत्यनेन चक्रं धृष्ट्यनेन रथः
ताभ्यां दशरथः । तस्य तुक्वालो, लक्ष्मणः तेन जितः उलूकजित्
शून्द्रजित् । किं कृत्वा सुखांशवन्तमास्थाय हनूमन्तं किम्भूतेन विमुक्तपशु-
पङ्क्तिना विमुक्तेषुपङ्क्तिना । अत्र पशुशब्देन गोशब्दोलघ्नप्रते तेन
इषयः । तदिदं स्यसङ्केतकल्पितार्थं नेयार्यमुच्यते ॥

न यत् पदं निश्चयकत् सन्दिग्धमिति तद्विदुः ॥ १२ ॥

यथा,—नीलो लोहितमूर्तिं धीं दहत्यस्ते जगत्त्रयम् ।

स एष हि महादेवस्त्रिषु लोकेषु पूज्यते ॥

अत्र वङ्किरकः शिवो वेति न निश्चीयते ॥

विद्वद्, विपरीतार्थं प्रकल्पनमिहोच्यते ।

यथा,—अनुत्तमानुभावस्य परैरपि हितौजसः ॥

अकार्यसुहृदोऽस्माकमपूर्वाः सावकीर्त्तयः ॥

अत्रानुत्तमइत्यनेन यद्योत्कृष्टस्तथापकृष्टोऽपि । अपिहितमित्यनेन यथाना-
च्छादितं तथाच्छादितमपि । अकार्यसुहृदित्यनेन यथा कार्यमन्तरेण
यः सुहृद्देवमकार्ययः सुहृत् सोऽप्युच्यते । अपूर्वाः कीर्त्तय इत्यनेन
मथाद्भुताः कीर्त्तय एवमकीर्त्तयोऽमुत्रच्यन्ते ॥

अप्रयोजकमित्याहुर्गणविशेषविधायकम् ॥ १३ ॥

यथा,—तमालस्थलमलघार मत्स्यच्छ मतिफेनिलम् ।

भालेन लङ्घयामास हनूमानेप सागरम् ॥

अत्र तमालस्थलमित्यादीनि, सागरविशेषणानि लङ्घनेन हनूमतोऽ-
तिशयं सूचयन्ति ॥

तदेष्वमिति निर्दिष्टं यद्वयत्पत्तिमतुपदम्

यथा,—गङ्गौ लावण्यतस्त्रौ ते ललहौ लडहौ मुजौ ।

नेत्रे वोसद्वकन्दोद्वभोद्वायितसखे सखि ॥

अत्र गङ्गतस्त्रादयः शब्दा अव्युत्पत्तिमन्तो देखा दृश्यन्ते ॥

अश्लीलामङ्गलघृणावर्द्धं ग्राम्यसुचप्रते ॥ १४ ॥

अत्राश्लीलमसभ्यार्थं मसभ्यार्थान्तरञ्च यत् ।

असभ्यस्मृतिहेतुश्च त्रिविधं परिपठ्यते ॥ १५ ॥

तेष्वसभ्यार्थं यथा,

लज्जाकारशिराः शिरालसरलस्थूल प्रकाण्डो महान्

मध्ये भानुसुताम्बुसिन्धुविपुलाभोगो वटः पातु वः ।

कायैकत्रे विकटप्रसारितमहाजङ्घंमहौसुप्तयोः

यः खण्डेन्दुकिरीटकैठभजितोः काटत्रियं कर्षति ॥

तदेतच्छ्रुत्वाकारशिराः काटद्वयादेरसभ्यार्थत्वादसभ्यार्थम् ॥

असभ्यार्थान्तरं ॥ यथा,

विद्यामभ्यसतो रात्रावेति या भवतः प्रिया ।

१. वनिता गुह्यकेशानां कथं ते पेलवं धनम् ।

तदेतद् यां भवतः प्रिया वनितागुह्यकेशानां पेलवंधन शब्दानाम-

सभ्यार्थान्तरत्वादसभ्यार्थान्तरम् ॥ असभ्यस्मृतिहेतुर्यथा,

उत्कम्पयसि मां चूत पिकवाक्काटवेन किम् ।

"कृतः कृकाटिकापान्ते पादः प्राणेन यास्यता ॥

तदिदं काटवकृकाटिकापदयो रसभ्यस्मृतिहेतुत्वादसभ्यस्मृतिहेतुः ।

लोकेषु यदशस्वार्थं मशस्वार्थान्तरञ्च यत् ।

अशस्वस्मृतिहेतुश्चामङ्गलार्थं त्रिधैव तत् ॥ १६ ॥

तेष्वशस्वार्थं यथा ।

खेटके भक्तस्त्रपस्य वलभ्याः पतनसत्रं च ।

अतस्त्रोऽहं मरिष्यामि हे हले सापितस्य च ॥

अत्र मरिष्यामीति पदमश्वस्त्यर्थः ।

अश्वस्त्यर्थान्तरं यथा ।

प्रवासयति या कान्तं वसन्ते गृहसंस्थितम् ।

विना प्रपद्यदानेन पिशाची सा न चाङ्गना ॥

अत्र प्रवासयति संस्थितं विनाप्रपद्यदानेन पिशाचीपदानामश्वस्त्यर्थान्तरत्वम् ।

अश्वस्त्यस्मृतिहेतु र्थथा,

मारौचोऽयं सुनिर्यस्य कृत्याः कालान्तकालये ।

यत्या संकुन्दनादीनां सुतानामाप्तयेऽभवन् ॥

अत्र मारौच कृत्या कालान्तक संकुन्दन पदानामश्वस्त्यर्थस्मृतिहेतुत्वं ।

पदमर्थं वृणावन्तं यदाचार्यान्तरञ्च यत् ।

वृणावत् स्मृतिहेतुर्यत् तद्वृणावदिष्टं ति धा ॥ १७ ॥

तेषु वृणावदर्थं यथा,

पर्यते हृदते स्तन्यं वमत्येव सामन्वयः ।

मुञ्जवत्कौमि निष्ठिवत्यान्तगर्भा पुनर्बधूः ॥

अत्र पर्यते हृदते वमति निष्ठिवति इति शब्दानां वृणावदर्थत्वम् ।

वृणावदर्थान्तरं यथा ।

वाय्वक्लिन्नाविमौ गरुडौ विपूयापाण्डुरौ तव ।

प्रियोऽग्रे विष्ठितः पुति स्मितवर्चोमि रर्चति ।

अत्र क्लिन्न गरुड विपूय विष्ठित वर्चः पदानां वृणावदर्थान्तरत्वम् ॥

वृणावत्स्मृतिहेतु र्थथा ।

प्रत्यार्द्यन्तो रुढानि मदनेषु व्रणानि नः ।

हृदयं क्लेदयन्तरेते पुरीषण्डमहाद्रुमाः ॥

अत्र रुद्धवर्णपुरीषण्डपदानां दृष्टावत्स्युतिहेतुत्वं ।

शब्दहीनं कमञ्चष्टं विसन्धि पुनरुक्तिमत् ।
 व्याकीर्णं वाक्यसङ्कीर्णं मयदं वाक्यगर्भितं ॥ १८ ॥
 द्वे भिन्नलिङ्गवचने द्वे च नूतनाधिकोपमे ।
 भग्नच्छन्दोयती च द्वे अशरीरमरीतिमत् ॥ १९ ॥
 वाक्यसैत्रते महादोषाः पोद्धैव प्रकीर्त्तिताः ।
 अथैषां लक्ष्यं संक्षेपात् सनिदर्शनमुच्यते ॥ २० ॥
 उच्यते शब्दहीनं तद्वाक्यं यदपशब्दवत् ।

यथा,—नौरन्ध्रं गमितवति क्षयं मृपत्कैः
 भूतानामधिपतिना शिलाविताने ।
 गण्डौघी कनकशिलानिभं भुजाभ्याम्
 आजघ्ने विपमविलोचनस्य वचः ॥

अत्र गमितवतीति क्लृप्तोः कर्मणि, आजघ्नु इति आत्मनेपदस्य अस्वा-
 क्तकर्मणि प्रयोगादपशब्दौ । तौ च शिलावितानतप्रवचःसम्बन्धाद्वाक्य-
 दोषौ जायमानौ असाधुनान्तः पददोषाद्भिद्येते ।

कमञ्चष्टं भवेदार्थो शाब्दो वा यत्र न कसः ॥ २१ ॥

यथा,—तुरङ्गमय मातङ्गं प्रयच्छास्यै मदालसं ।
 कान्तिप्रतापौ भवतः सूर्यप्राचन्द्रमसोः समौ ॥

अत्र मातङ्गमय तुरङ्गमिति यत्कव्ये तुरङ्गमय मातङ्गमित्यर्थः, कान्ति-
 प्रतापौ चोक्ता सूर्यप्राचन्द्रमसोः समाविति शाब्दः कमञ्चष्टो लक्ष्यते ।

विसंज्ञितो विरूपो वा यस्य सन्धिर्विसन्धि तत् ॥

यथा,—मेघानिलेन अमुना एतस्मिन्वद्विकानने ।
 मञ्जर्युद्गमगर्भासौ तर्वात्युर्वी विधूयते ॥
 इत्यादौ तु विरूपसन्धानं विसन्धिः ।

पदं पदार्थस्याभिन्वौ यत् तत् पुनरुक्तिमत् ॥ २२ ॥

यथा,—उत्कामुन्मनयन्तरेते बाला तदलकत्वियः ।

अम्भोधरा स्तब्धित्वन्तो गम्भीराः स्तनयिन्नवः ॥

अत्र उत्काम् उन्मनयन्ति इत्यर्थपुनरुक्तिम् । गम्भीराः स्तनयिन्नव इति शब्दपुनरुक्तिम् ।

व्याकीर्णं तन्नियो यस्मिन् विभक्तौनामसङ्गतिः ।

यथा,—दण्डे चुम्बति पद्मिन्या हंसः कर्कशकण्ठके ।

मुखं बल्लुरधं कुर्वन् तुण्डेनाङ्गानि घट्टयन् ॥

अत्र कर्कशकण्ठके दण्डेऽङ्गानि घट्टयन् हंसः पद्मिन्या मुखं चुम्बतीति वक्तव्ये यथानिर्दिष्टरूपे विघटितविभक्तिकत्वाद् व्याकीर्णं ।

वाक्यान्तरपदैर्मिथ्यं सङ्कीर्णमिति तद्विदुः ॥ २३ ॥

यथा,—काचं खाद्यद् खुच्चिन्नो क्रूरं केषुंश्च पिभूभरं रुढो ।

स्त्रुण्णं गेह्णद् कण्ठे हकोद्भूय णत्तिचं ठेरो ॥

अत्र काचं क्षिपति क्रूरं खादति कण्ठे नहारं गृह्णाति स्त्रुणं भीषयते इत्यादौ वक्तव्ये यथोक्तपदविन्यासः सङ्कीर्णप्रते ।

विभिन्न प्रकृतिस्थादि पदसुक्तप्रपदं विदुः ॥

यथा,—आउज्ज्वलं पिष्टिष्ये जह कुक्कुलिषा समञ्च भक्ताले ।

पेक्षन्तह लाउलकलणिषा ह हा कस्स कन्देसि ॥

तदेतत् प्रकृतिस्थकोमलकठोराणां नागरोपनागराणां ग्रास्यानां वा पदा-
नामयुक्तेरपदं ॥

वाक्यान्तरसगर्भं यत्तदाहर्षाकप्रगर्भितं ॥ २४ ॥

यथा,—योगप्रो यस्ते पुत्र सोऽयं दण्डवदन लघणेन भया ।

रघैनं यदि शक्ति मृतुप्रथमं नीयते विवशः ॥

अत्र योगत्रो य स्ते पुत्रो लक्षणेन मया मृतुप्रवर्णं नीयते इति वाक्यस्य
रक्षेनं यदि शक्तिरिति वाक्यान्तरेण सगर्भत्वाद्गर्भितं ।

यत्रोपमा भिन्नलिङ्गा भिन्नलिङ्गं तदुच्यते ।

भवेत्तद्विन्नवचनं यद्विन्नवचनोपमं ॥ २५ ॥

यथा,—अविगाह्योऽसि नारौष्णामनन्यवचसामपि ।

विपमोपलभिन्नोर्मिरापगेवोत्तितीर्षतः ॥

अत्रापगेव त्वमविगाह्योऽसौति लिङ्गभेदः । नारौष्णामुत्तितीर्षत इति
लिङ्गभेदो वचनभेदश्च ॥ तदिदं द्वयोरेकमेवोदाहरणं ।

अथ भिन्नलिङ्गस्यैव यथा,

वापीव विमलं व्योम हंसीव धवलः शशी ।

शशिलेखेव हंसोऽयं हंस्यालिरिव ते यशः ॥

भिन्नवचनसैत्रव यथा,

सरासीवामलं व्योम काशा इव सितः शशी ।

शशीव धवला हंसा हंसीव धवला दिशः ॥

न्यूनोपममिह न्यूनमुपमानविशेषणैः ।

यथा,—संहञ्जचकृक्वाञ्जुञ्जा विञ्जसिञ्जकमला मुणालसंक्षणा ।

वाभी वज्ज्व्य रोञ्जणविलिप्तयणञ्जा मुहावेद् ॥

अत्र नेत्रवाहपमापदानां बधूविशेषणत्वेनानुक्तत्वादिदं न्यूनोपमं ।

अधिकं यत् पुनस्तैः स्यात्तदाङ्गरधिकोपमम् ॥ २६ ॥

यथा,—अहिण्वमणहरविरद्भवलअविहसा विहाइ णववज्जञ्जा ।

कुन्दलएव्य समुपफुल्लगुञ्जपरिणित्तममरगणा ॥

इदं अमरगणस्योपमानविशेषणसत्राधिक्यादधिकोपमं ।

भग्नच्छन्द इति प्राञ्ज र्यच्छन्दोभङ्गवद्वचः ।

३ यथा, यस्मिन् पञ्च पञ्च जना आकाशश्च प्रतिष्ठितः ।

तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ॥

अत्र पञ्चमवर्णस्य लघोः स्थाने गुरोः करणाच्छन्दोभङ्गः ।

अस्थाने विरति र्यस्य तत्तु भग्नयतीपत्रते ॥ २७ ॥

यथा,—बृहन्नेन्द्रोपेन्द्रादिगोर्वाणवन्द्यो भक्तानां भूयाच्छ्रिये चन्द्रचूडः ।

स्त्रीणां संगीतं समाकर्णयन् केतदसाम्मोदं सदोऽध्यास ईशः ॥

अत्र चतुर्थस्थाने यती कर्त्तव्यायां तदस्यत्र यतिकरणाद् भग्नयतीदं ॥

क्रियापदविहीनं यदशरीरं तदुच्यते ।

यथा,—खेलसुभाषद्वयं सुखाणां वद्वसुद्वससिलेहम् ।

सौसपरिद्विभग्नं संजापण्यं पमहणाच्च ॥

क्रियापदाभावादशरीरमिदं ।

गुणानां हृष्यते यत्र भूयादीनां विपर्ययः ॥ २८ ॥

अरौतिमदिति प्राङ् सन्निधैव प्रचयते ।

शब्दार्थोभययोगस्य प्राधान्यात् प्रयमं त्रिधा ॥ २९ ॥

भूत्वा भूयादियोगेन पुनश्चोपजायते ।

अत्र यः भूयसमता सौकुमार्येण विपर्ययः ॥ ३० ॥

शब्दप्रधानमाङ्गं समरौतिमतिदूषणं ॥

तत्र । विपर्ययेण भूयस्य संदर्भः शिथिलो भवेत् ॥ ३१ ॥

यथा,—मालीयं मालतीमाला लोलालिकलिला मनः ।

निर्मूलयति मे मूलान्तमालमलिने यने ॥

अत्र भिन्नानामपि पदानां एकपदताप्रतिभासहेतुरनतिकोमलो

बन्धविशेषः भूयः ॥ तद्विपर्ययेण शब्दप्रधानोऽयं भूयविपर्ययः ॥

भवेत् स एव विशेषः समताया विपर्ययात् ।

यथा,—कोकिलालापवाचालो मामेति मलयानिलः ।

उच्छ्वसशीकराच्छनिभैराभ्यः कणोक्षितः ॥

अत्र पूर्वाह्नस्य मृदुबन्धत्वादुत्तराह्नस्य च गाढबन्धत्वात् समबन्धेषु
विषममिति विषमो नाम शब्दप्रधानः समताविपर्ययो दोषः ॥

सौकुमार्यविपर्ययात् कठोर उपजायते ॥ ३२ ॥

यथा,—असितर्चितुगद्विच्छित् स्वःचितां पतिरद्विहक् ।

अभिज्ञिः शुभ्रहृष्टै हिं पो जेष्वीयिषौष्ट वः ॥

अत्रातिकठोरत्वादसौकुमार्यं सुप्रतीतमेव ।

या तु कान्तिप्रसादार्थव्यक्तीनामन्यथा स्थितिः ।

अर्थप्रधानः प्रोक्तः स वाक्ये गुणविपर्ययः ॥ ३३ ॥

अप्रसन्नं भवेद्वाक्यं प्रसादस्य विपर्ययात् ॥

यथा,—अमङ्गकमलचक्रे मयमाना मरालिका ।

यस्या नत्यर्जुनाब्जन्मसहस्राङ्को बलक्षयः ॥

अत्र शब्दानामनतिप्रसिद्धार्यत्वादप्रसन्नत्वमिति सोऽयमर्थप्रधानः

प्रसादविपर्ययो दोषः ॥

वाक्यं भवति नेयार्थं मर्थव्यक्तेर्विपर्ययात् ॥ ३४ ॥

यथा,—महो महावराह्येण लोहिताङ्गुभोदधेः ॥

इतीयंत्येव निर्दिष्टे नेया लौहित्यहेतवः ॥

तदिदं निगदेनैव व्याख्यातमित्यर्थप्रधानोऽयमर्थव्यक्तिविपर्ययः ॥

कान्तेर्विपर्ययाद्वाक्यं ग्रामप्रमित्यपदिश्यते ।

यथा,—विरहे ते विप्रीदन्तं निप्रीदन्तं तवान्तिके ।

कन्ये कामयमानं मां त्वं न कामयसे कथं ॥

श्रद्धभुक्तेर्प्राप्त्यतया कान्तिहीनमित्यर्थप्रधानोऽयं कान्तिविपर्ययोदोषः ॥

ओजोमाधुर्यप्रमौदार्यं न प्रकर्षाय जायते ॥ ३५ ॥

यस्मिंस्तमाङ्गभयप्रधानं तद् विपर्ययात् ।

वाक्केत्र यः खण्डयन् रीतिं भवत्योजोविपर्ययः ॥

असमस्तमिति प्राङ् द्रोपं तमिह तद्विदः ॥ ३६ ॥

यथा,—स्मरः स्मरः खलः कान्तः कायः कोपधनः कृशः ।

चुप्रतो मानोऽधिको रागो मोहो जातोऽभवो गताः ॥

अत्र सत्यसमस्तपदाभिधाने सत्यविचार्यस्य सौकुमार्यं भूषादिगुणसाम-
ग्र्यभावाच्च वैदर्भी रीतिः । नापि यथोक्तलक्षणा भावाद्भौडीयादय इति ।
खण्डितरीतित्वादयमोजोविपर्ययः शब्दार्थप्रधानो गुणविपर्ययो दोषो
भवति ॥ यदाह ॥

इत्यादियन्धपारुष्यं शैथिल्यञ्च नियच्छति ।

अतो नैव नमस्तुमासं दाक्षिणात्याः प्रयुञ्जते ॥ ३७ ॥

माधुर्ये प्रव्यत्ययो यस्तु जायते रीतिखण्डनात् ।

तदनिर्धूतमिदमितुत्रक्तं काव्यसर्वस्ववेदिभिः ॥ ३८ ॥

यथा,—नखिनाञ्च नदीनाञ्च शृङ्गिणां शस्त्रपाणिनाम् ।

विष्वासो नैव कर्त्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च ॥

अत्र नखिनां नदीनाञ्चेति पठ्यन्ताच्चकारेण रीतेरपक्रमे शृङ्गिणां
शस्त्रपाणिनामिति चकारानिर्वाहात् स्त्रीषु राजकुलेषु चेति पठ्यपरि-
त्यागादमधुरार्थत्वाच्च माधुर्ये विपर्ययूनामायं शब्दार्थप्रधानो गुणविप-
र्ययो दोषः ॥ यदाह ॥

मधुरं रसवद्वाचि धसुन्यपि रसस्थितिः ।

येन मायन्ति धीमन्तो मधुनेव मधुवताः ॥ ३९ ॥

यथा कयाचिच्छ्रुत्या यत् समानमनुभूयते ।

तद्वृत्ता हि पदासन्तिः सानुप्रासा रसावहा ॥ ४० ॥

रसस्य रीतेरनिर्वाहादौदार्यस्य विपर्ययः ।

वाक्केत्र तदनलङ्कारमलङ्कारविदो विदुः ॥ ४१ ॥

यथा,—दीर्घपृच्छतृष्पादः ककुद्भान् लभ्यकम्बलः ।

गोरपतं बलीवर्दं सृष्टुमस्ति मुखेन सः ॥

तदिदमपुष्टार्थत्वादनुत्कृष्टविशेषणमनुदारं निरलङ्कारमाचक्षते सोऽय-
मौदार्थप्रविपर्ययो नाम शब्दार्थप्रधानो गुणविपर्ययो दोषः ॥ यदाह ।

श्लाघ्यै विशेषणैर्युक्तमुदारं वाक्यमिष्यते ।

यथा लीलाब्जुज्ज्वलीडासरोहेमाङ्गदादयः ॥ ४२ ॥

उत्कर्षवान् गुणः कश्चिदुक्तैर्यस्मिन् प्रतीयते ।

तदुदाराद्भूयं तेन सनाया काव्यपद्धतिः ॥ ४३ ॥

अपार्थं व्यर्थमेकार्थं ससंशयसपक्वमम् ।

खिन्नं चैवातिमात्रस्य परंपं विरसं तथा ॥ ४४ ॥

हीनोपमं भवेच्चान्यदधिकोपममेव च ।

असद्वक्षोपमं चान्यदप्रसिद्धोपमं तथा ॥ ४५ ॥

निरलङ्कारमश्लीलं विरुद्धमिति योऽब्रू ।

उक्ता वाक्यार्थजा दोषास्तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ४६ ॥

समुदायार्थशून्यं यत्तदपार्थं वचः स्मृतम् ।

यथा,—जरङ्गवः कम्बलपादुकाभ्यां द्वारि स्थितो गायति मङ्गलानि ।

तं ब्राह्मणौ पृच्छति पुत्रकामा राजन् रुमायां लघुनस्य कोऽर्थः ॥

अत्र समुदायार्थः कोऽपि नास्तीत्यपार्थमिदं ॥

व्यर्थमाङ्गतायं यद् यच्च स्थान्निध्ययोजकं ॥ ४७ ॥

यथा,—आङ्घ्रिपातां रघुव्याघ्रौ शरमङ्गाश्रमं ततः ।

स्वामिचौपीत्तनुं वज्रौ हृष्टा तौ रामलक्ष्मणौ ॥

अत्राङ्घ्रिपातां हृष्टेत्येताभ्यामेव ताविति, रघुव्याघ्रावित्यनेनैव राम-
लक्ष्मणाविति, तनुमित्यनेनैव स्वामिति, अचौपीदित्यनेनैव वज्रा-
विति गम्यत इति गतार्थत्वं । नच शरमङ्गाश्रमगमनं तनुहोमो वाग्रतः

कयाशरीरोपयोगीति निष्प्रयोजकत्वं । अतोऽयं व्यर्थनामा वाक्यस्य
महावाक्यस्य च दोषो भवति । आद्यर्था च दृत्तरा लब्धस्य शास्त्रेतिहा-
सादौ शब्ददृत्तरा भणनमपौनरुक्तप्रायेतत्र्यपुनरुक्तेर्मिथ्यते ॥

उत्तरभिन्नार्थमेकार्थं

यथा,—प्रसाधितसत्राय सुरद्विपोऽभूदन्यैव लक्ष्मीरिति युक्तमेतत् ।
‘वसुपत्रमेवेऽखिललोककान्ता सानन्धकान्ता क्षुरसीतरा तु ॥
इत्युक्तौ कार्यमेवाह ।

क्षपाटविलोर्णमनोरमोऽस्यलक्षितयौललनस्य तस्य ।
आलिङ्गिताशेषजमा बभूव सर्वाङ्गसङ्गिन्यपरैव लक्ष्मीः ॥

‘धनयोः श्लोकयो रभिन्नार्थ मेकं वाक्यं महावाक्ये इत्युक्तिः ।

सन्दिग्धार्थं संशयः ।

यथा,—मनोरयप्रियालोकरसलोलेचने सखि ।

आराहन्तिरियं माता न चमा द्रष्टुमीदृशी ॥

अत्रारत्प्रभृतिशब्दानासुभयार्थत्वात्माता द्रष्टुमिति नवेति सन्दिग्धं ।

वाक्यं यत्तु कमन्वष्टं तदपकममुच्यते ॥ ४८ ॥

यथा,—काराविजय खड्गं गामकङ्को मणिग्रो अजिमिग्रो ।

णक्तुक्त तिष्ठिवारे जोहसिचं धेष्णिष्ठं चलिग्रो ॥

अत्र घुरकर्मणोऽनन्तरं नक्षत्रादिप्रश्नादिदमपकमं ।

जात्यादुरक्तावनिर्वूढं खिन्नमाह मन्त्राधियः ।

यथा,—विवाहिक णववङ्गया सामुर्यं दोलिग्रा इणिज्जन्ती ।

रोगप्रदितिः प्ररेतं संवेदं पारसेष पञ्चन्ते ॥

अत्र प्रकान्तस्य नवपरिणयवतीस्वरूपभणनसत्रानिर्वूढत्वात् पिन्नत्वं ।

यत् सध्वलोकातीतार्थमविभातं तदुच्यते ॥ ४९ ॥

यथा,—भङ्गेण कलिकाकोपस्तथा भ्रशमयीड्रत ।

यवर्षं विपिनोत्सङ्गे गोप्पदम् यथा मधु ॥

अत्र कलिकाकोपे गोप्पदमधुवर्षसत्रासम्भवादतिमात्रत्वं ।

यत्त क्रूरार्थं मत्थयं परुषन्तु तदुच्यते ।

यथा,—याहि विसं पित्र्यं मुत्तं निज्जसु मारीअ पडस दे वज्जे ।

दन्तखण्डिअथणआ खिविऊण सुअं सबइ माआ ॥

अत्र खाद विप मित्यादीनां क्रूरार्थानामभिधानात् पारुष्यं ।

अप्रस्तुतरसं यत् सत्राहिरसं तच्चिगद्यते ॥ ५० ॥

यथा,—तव वनवासोऽनुचितः पितृमरणशुचं जहौहि किं तपसा ।

सफलं ययौ वनमेतत् सममनुरक्तेन सुतस्तु मया ॥

अत्र पितृमरणसन्तप्तायाः सम्भोगप्रवर्त्तनमप्रकृतसत्त्वाहिरसं ॥

हीनं यतोपमानं सत्रात्तत्तु, हीनोपमं स्मृतं ।

यथा,—क्वचिदग्रे प्रसरता क्वचिदायत्थनिघ्नता ।

धुनेव सारङ्गकुलं त्वया भिन्नं ह्रियत्कुलं ॥

अत्र श्रौर्यप्रशालिनः धुनोपमिसंत्वाहीनोपममिदम् ।

तदेव यस्मिन् अधिकं तद्भवेदधिकोपमं ॥ ५१ ॥

यथा,—अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते ।

सुगादौ भगवान् ब्रह्मा विनिर्मितसुरिव प्रजाः ॥

अत्र चक्रवाकसत्र जगत्स्रष्टा ब्रह्मणा उपमितत्वादधिकोपममिदं ।

यत्त तुल्योपमानं तद्वदन्तप्रसहशोपमं ।

यथा,—णमह हरं रोसाणलणिहंस्सुहमस्महसरौरं ।

वित्थअणिअम्भणिग्गअगद्दासोत्तं व हिमवन्तं ॥

अत्र कोपानलनिर्दग्धसुग्धमन्यशरीरसत्र हरसत्र नितस्वनिर्गतस्रोतसा

हिमवद्गिरिणा सहासादृष्टादिदमसदृशोपमं ।

अप्रसिद्धोपमानं यदप्रसिद्धोपमं हि तत् ॥ ५२ ॥

यथा,—कुमुदमिव सुखं तस्य गौरिव महिषः शशीव वाक्प्रमिदं ।

अरदिव भाति तस्यैव विकसितपुलकोत्करा सेयमिति ॥

अत्र कुमुदमुखयो गौमहिषयो वाक्प्रशस्तिनोश्च प्रतीयमाने अरत्तह-
ण्यो चाभिधीयमाने सादृश्ये उपमानोपमेयभावस्य प्रसिद्धत्वादप्रसिद्धो-
पममिदं ।

यदलङ्कारहीनं तन्निरलङ्कारमुच्यते ।

यथा,—कोला खणन्ति मोक्षं गिह्वा खाद्यन्ति भक्ष्यमंसाहं ।

उलुप्ता इणन्ति काए कात्रा उलुए वि वाद्यन्ति ॥

अत्र कोलादेः स्वरूपाद्यनभिधानाज्जात्याद्यलङ्कारासम्भवे निरल-
ङ्कारनामायं वाक्प्रार्थदोषः । सविशेषणाद्गोरपत्यमित्यादेर्वाक्प्रदो-
षाद् भिद्यते ।

अश्लीलमिति निर्दिष्टमश्लीलार्थप्रतीतिकृत् ॥ ५३ ॥

यथा,—उद्यतस्य परं हन्तुं सत्यस्य विवरैर्मिणः ।

पतनं जायतेऽवश्यं कृच्छ्रेण पुनश्नन्तिः ॥

अतोद्वतस्य परं हन्तुमिति सम्प्रोगौरम्भविषया, सत्यस्य विवरैर्मिण
इति वराङ्गविषया, पतनं जायतेऽवश्यमिति रेतोविसर्गविषया, कृच्छ्रेण
पुनश्नन्तिरिति भट्टरागप्रत्यानयनविषया अश्लीला वाक्प्रार्थविषया
प्रतीति भवति ।

विषद्वं नाम तद् यत्र विरोधस्त्रिविधो भवेत् ।

प्रत्यक्षेणानुमानेन तददागमवर्त्मना ॥ ५४ ॥

यो देशकाललोकादिप्रतीपः कोऽपिदृश्यते ।

तमामनन्ति प्रत्यक्षविरोधं शुद्धबुद्धयः ॥ ५५ ॥

तत्र देशविरोधो यथा,—

सुराष्ट्रेष्वस्ति नगरी मथुरा नाम विन्धुता ।

अचोटनारिकेराट्त्रा यदुपान्ताद्रिभमयः ॥

अत्र सुराष्ट्रेषु मथुरा नाम नास्ति तत्पर्यन्ताद्रिभूमिषु चाचोट-
नारिकेराणामभावात् । देशोऽद्रिवनराट्त्रादिरित्ययं देशकृतः प्रत्यक्ष-
विरोधः । कालविरोधो यथा,—

पद्मिनी नक्तमुन्निद्रा स्फुटत्यङ्गि कुमुदती ।

मधुस्तफुल्लनिषुलो निदाघो मेघनिस्वनः ॥

अत्र पद्मिनीया नक्तं, कुमुदतीया अङ्गि, मधौ निषुलानामुन्निद्रत्वाद्यभावात्
निदाघस्य चामेघदुर्दिनत्वात् कालो नक्तं दिनतर्ध इति कालकृतोऽयं
प्रत्यक्षविरोधः । लोकविरोधो यथा,—

आधूतकेशरो हस्तौ तीक्ष्णशृङ्गस्तुरङ्गमः ।

शृङ्गारोऽयमेरण्डो निःसारः खदिरद्रुमः ॥

अत्र हस्तिचयैरण्डखदिराणां केशरादिसङ्गावस्य प्रत्यक्षेणातुपलम्भात्
जङ्गमः स्यावरो लोक इति लोककृतोऽयं प्रत्यक्षविरोधः ॥

युक्तश्रौचित्यप्रतिज्ञादिकृतो यस्मिन् कचन ।

अनुमानविरोधः स कविमुखैर् निर्गद्यते ॥ ५६ ॥

तत्र युक्तिविरुद्धं यथा ।

सुरहिमज्जपाणलम्पट्भमरगणायङ्गमण्डलीवन्धं ।

कस्य मणं णाणन्दइ कुम्भीपुठ्ठठिठअं कमलं ॥

अत्र कुम्भीपुठ्ठकमलोद्भूतेरयुक्तत्वाद् युक्तिविरुद्धमिदं ॥

श्रौचित्यविरुद्धं यथा ।

पटं सुचतरिज्जेण पामरो पामरीए परिपुसइ ।

अइगरअकूरकुम्भीभरेण सेउल्लिअं वज्जणं ॥

अत्र पामरस्य पटंशुकोत्तरीयभणनानौचित्याद् श्रौचित्यविरुद्धमिदं ॥

प्रतिष्ठाविरुद्धं यथा,—

यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी च मे पिता ।

माता च मम बन्धुप्रासीत् स्मराभो ऽनुपमो भवान् ॥

अत्र स्वयं वक्तुं रेव यावज्जीवमहं मौनीतप्रादिपदानामुक्त्या प्रतिवि-
रोधात् प्रतिष्ठाविरुद्धमिदं ॥

धर्मार्थकामशास्त्रादिविरोधः कोऽपि यो भवेत् ।

तमागमविरोधाख्यं दोषमाचक्षते बुधाः ॥ ५७ ॥

तेषु धर्मशास्त्रविरोधो यथा,—

असावनुपनीतोऽपि वेदानधिजगे शुरोः ।

रूपभक्त्यनुष्ठानं क्रियो न संस्कारसम्यक्ते ॥

अत्रानुपनीतस्य वेदाध्ययनानधिकाराद्धर्मशास्त्रविरोधः ॥

अर्थशास्त्रविरोधो यथा ।

कामोपभोगसाकल्यफलो राज्ञां महीजयः ।

अङ्गद्वारेण जीयन्ते द्विपन्तः किं नयन्त्रिया ॥

अत्र महीजयस्य फलत्वेन कामोपभोगानामर्थशास्त्रकारैरननुमतत्वा-
च्छत्रुविजये चाङ्गद्वारस्याहेतुत्वादर्थशास्त्रविरोधः ॥

कामशास्त्रविरोधो यथा,—

तवोत्तरोष्ठे विव्योष्ठि दशनाङ्गो विराजते ।

पूर्णसप्तस्वरः सोऽयं भिन्नग्रामः प्रवर्तते ॥

अत्रोत्तरोष्ठे दशनाङ्गस्य कामशास्त्रकारैरननुमानात् कामशास्त्र-
विरोधः ॥ भिन्नग्रामाणां च पूर्णसप्तस्वरत्वानुपपत्तेः कलाविरोधोऽपि
न दङ्गत्वात् कामशास्त्रविरोध एव ॥

एवं पदानां याक्यानां याक्यार्थानाञ्च यः कविः ।

दोषान् हेयतया येति स काव्यं कर्तुमर्हति ॥ ५८ ॥

अलङ्कृतमपि आद्यं न काव्यं गुणवर्जितं ।

गुणयोगज्ञानोसुख्यो गुणालङ्कारयोगयोः ॥ ५८ ॥

त्रिविधाश्च गुणाः कावेत्र भवन्ति कविसम्भवाः ।

वाच्याद्याभ्यन्तराद्यैव ये च वैशेषिका इति ॥ ६० ॥

वाच्याः शब्दगुणास्तेषु चान्तरास्तुर्थसंश्रयाः ।

वैशेषिकास्तु ते नूनं दोषत्वे ऽपि हि ये गुणाः ॥ ६१ ॥

स्तुतिर्विशतिराख्यातास्तेषु ये शब्दसंश्रयाः ।

ते तावदभिधीयन्ते नामलक्षणयोगतः ॥ ६२ ॥

श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं च सुकुमारता ।

अर्थव्यक्तिसूत्रा कान्तिरदारत्वमुदात्तता ॥ ६३ ॥

श्लेषस्तथान्यदौर्जित्यं प्रेयानय सुशब्दता ।

तद्वत् समाधिः सौक्ष्म्यञ्च गान्धौर्यमथ विस्तरः ॥ ६४ ॥

संक्षेपः संमितत्वञ्च भाविकत्वं गतिस्तथा ।

रौत्तिक्रित्तस्तथा प्रौढिरथैषा लघुप्रलक्षणे ॥ ६५ ॥

तत्र, गुणः सुश्लिष्टपदता श्लेष इत्यभिधीयते ।

यथा,—उभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहावाकाशगङ्गापयसः पतेतां ।

तदोपमीयेत तमालनीलमासुक्तसुक्तालतमस्य वचः ॥

अत्र 'भिन्नानामपि पदानामेकपदताप्रतिभासहेतुत्वेन सन्दर्भस्य सुश्लि-
ष्टत्वादयं श्लेषो नाम शब्दगुणः ॥

प्रसिद्धार्थपदत्वं यत् स प्रसादो निगद्यते ॥ ६६ ॥

यथा,—गाहन्तां महिषा निपानसलिलं षट्क्रैर्मुञ्जस्ताडितं

छायावद्वक्त्रदम्बकं मृगकुलं रोमज्यमभ्यस्तु ।

विश्रब्धैः क्रियतां वराहपतिभिर्मुस्ताघतिः पल्लवे ।

विश्रामं लभतामिदञ्च श्रियिलजप्राबन्धगच्छादनुः ॥

अत्र गाहन्तां महिषा निपानसलिलमित्यादिप्रसिद्धार्थपदोपादानात्
प्रसादः ॥

यन्मृदुप्रस्फुटोन्मिश्रवर्णबन्धविधिं प्रति ।

अथैषम्येष भणनं समता साभिधीयते ॥ ६७ ॥

यथा, यस्मिन्कोटिकरकोरकभारभाजि बन्धनाम बन्धुणि जटापटले हरस्य ।

तद्वः पुनातु हिमशैलशिलानिकुञ्जभातुकारडम्यरविरावि सुराप-
गाम्भः ॥

अत्रोपक्रमादासमाप्तिस्फुटबन्धसन्निर्वाहान् समत्वं ।

या मृयक्ष्पदता याकेत्र तन्माधुर्यमिति स्मृतं ।

यथा, स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडितांधराः ययोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।

वलीषु तस्याः सुवलिताः प्रपेदिरे चिरेण नार्भिं प्रयमोदविन्दवः ॥

अत्र पदेषु संहिताभावान् मृयक्ष्पदत्वे माधुर्यं ।

अनिष्ठुराक्षरप्रायं सुकुमारमिति स्मृतं ॥ ६८ ॥

यथा,—मण्डलीकृत्य वर्त्ताणि कण्ठैर्मधुरगीतिभिः ।

कलापिनः प्रवृत्त्यन्ति काले जीमूतमालिनि ॥

अत्र सर्वकोमलत्वे सति मृपविपर्ययदोषशैथिल्याभावाद् बाहुल्येन
वर्णानामनैष्ठुर्येनात् सौकुमार्यं ।

यत्र संपूर्णवाक्यतुमर्थव्यक्तिंवदन्ति तां ।

यथा,—वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ॥

जगतः पितरौ बन्धे पार्थ्वीपरमेश्वरौ ।

अत्र वाक्यपरिपूर्णतयार्थसमर्थकत्वादर्थव्यक्तिः ।

यदुज्ज्वलत्वं बन्धस्य कावेत्र सा कान्तिरुच्यते ॥ ६९ ॥

यथा,—निरानन्दः कौन्धे मधुनि विधुरो बालवकुले

न साले सालस्यो लवमपि लवङ्गे न रमते ।

प्रियङ्गौ नासङ्गं रचयति न शूते विचरति

स्मरल्लक्ष्मीलीलाकमलमधुपानं मधुकरः ॥

अतु बन्धस्य छायावन्तु न औज्ज्वल्यं तदेव च कान्तिरुच्यते ॥

विकटाक्षरबन्धतु मायैत्ररौदार्यमुच्यते ।

यथा,—आरोह्यवनीरुहं प्रविशति श्वभ्रं नगैः स्पर्धते

खं व्यालेदि विचेष्टते चितितले कुम्भोदरे लीयते ।

अन्तर्भ्राम्यति कोटरस्य विरसत्यालस्यते वीरधः

किं तदयन् करोति मारुतवशं यातः कृष्णानुर्वने ॥

अतु विकटाक्षरबन्धतु न वृत्त्यङ्गिरिव पदैर्यद्वाक्तरचना सा उदारता ।

श्लाघ्यै विभेषणैर्योगो यस्तु सा सत्रादुदात्तता ॥ ७० ॥

यथा,—श्रुतायं सहस्रगतं निजपुरात् त्रासेन निर्गच्छतां

शत्रुणामवरोधनैर्जललवप्रस्रन्दतिम्यत्सुटाः ।

शुभ्रे सद्गनि पल्लविन्युपवने वाप्यां नवाम्भोरुचि

क्रीडाद्रौ च सञ्चाहले विबलितग्रीवैर्विमुक्ता दृशः ॥

अतु शुभ्रे पल्लविनि नवाम्भोरुचि इत्यादिश्लाघ्यविभेषणोपादाना-
दुदात्तता ।

ओजः समासभूयस्तु

यथा, जयतिभुजगरज्जुग्रन्यिद्विषीदितेन्दुस्त्वदमृतनिदृप्तमेतभावैः कपालैः ।

विरचितवृत्तिबन्धो मूर्द्धि सद्यः पुरारेः परिणतवज्रकल्पवृक्षाणां वृक्षघोषः ॥

अतु भुजगरज्जुग्रन्यीत्यादिना समासभूयस्तादोजः ॥

और्जित्यं गाढबन्धता ।

यथा,—अस्मिन्नौपदलितविततस्तोकविच्छिन्नभुग्नः

किञ्चिद्विलोपचिन्तिततः पुञ्चितस्योत्थितश्च ।

धूमोत्पीड स्तरणमहिपस्कन्धनीलो द्वाग्नेः

स्वैरं सर्पन् सृजति गगने गतरानभ्रभङ्गान् ॥

यथा,—केचिद्वस्तुनि नो वाचि केचिद्वाचि न वस्तुनि ।

वाचि वस्तुनि चाप्यन्ये नान्ये वाचि न वस्तुनि ॥

अतार्थस्य पदानां च तुलाविधृतवस्तुल्यत्वेन संमितत्वं ॥

भावतो वाक्यवृत्ति र्था भाविकं तदुदाहृतं ।

यथा,—

एक्षेहि वत्स रघुनन्दन पूर्णचन्द्रं चुष्यामि मूर्ध्नि चिरञ्च परिपूजे त्वां ।

आरोप्य वा हृदि दिवानिग्रसुद्वहामि वन्देऽथवा चरणपुष्करकद्वयं ते ॥

अत्र हर्षवशादनौचित्येनापि वन्देऽथवा चरणपुष्करकद्वयमित्यादीना-
मुक्तत्वाद् भाविकात् ॥

गतिर्नाम क्रमो यः स्याद्विहारोच्चावगोहयोः ॥ ७५ ॥

यथा,—वराहः कल्याणं वितरतु स वो यस्य ग्रणभत्

कलाकोटीकान्तं क्रमविगलदभ्युद्भूतिभिया ।

मियः संमूर्च्छं ह्येतदधिकक्षोलषटलै-

रनामृष्टं दंष्ट्राशिखरमधिगते वसुमती ॥

अत्र पूर्वार्धे स्वरस्यारोहा उत्तरार्धे चावरोहाद् गतिः ।

उपक्रमस्य निर्वाहो रीतिरित्यभिधीयते ।

यथा,—प्रावृणा नासि गिरेः चताः न, पयसा नात्तांसि, न, म्लापिता

न श्वासैः क्षणिनोऽसि, न, त्वदनुगा नायासिता ह्यपि, न ।

स्वं येषाम् प्रतिगच्छतोरिति मुक्तः श्रीशार्ङ्गिणोः ससृङ्गं

सा मधोत्तरयुग्मपङ्क्तिरमयोरत्ययता पातु वः ॥

अत्र प्रत्येकपदानन्तरं नञो विनिवेशात् क्रमाभेदो रीतिः ॥

विशिष्टा भणिति र्था स्यादुक्तिं तां कवयो विदुः ॥ ७६ ॥

यथा,—कुशलं तस्याः, जीवति, कुशलं पृच्छामि, जीवतीत्युक्तं ।

मुनरपि तदेव कथयसि, मृतां तु कथयामि या श्वसिति ॥

अत्र कुशलं तस्य इति पृष्टे कुशलमकुशलञ्चेति व्यक्तव्यं योऽयं
जीवतीत्यादुरक्तिमङ्ग्रा जीवितमात्रशेषताप्रतिपादनप्रकारः स कावेर
शब्दगुणपूक्तिसंज्ञा लभते ॥

उक्तेः प्रौढः परीपाकः प्रोच्यते प्रौढिसंज्ञया

यथा,—अभ्युद्धृता वसुमती दलितं रिपूरः

क्षिप्तकुम्भं कवलिता बलिराजलक्ष्मीः ।

अत्रैकजन्मनि कृतं यदनेन यूना

जन्मत्रये तदकरोत् पुरुषः सुराणः ॥

अत्र प्रकृतिस्यकोमलकठोरेभ्यो नागरोपनागरग्राम्येभ्यो वा पदेभ्योऽ
भ्युद्धृतादीनां ग्राम्यादीनामुभयेषां वा पदानामावापोद्वापाभ्यां सन्नि-
वेशचारुतेन योऽयमाभ्यासिको नालिकेरीपाको मृद्दीकापाक इत्यादिर्वा-
क्यपरिपाकः सा प्रौढिरित्युच्यते । तथा चैतद्वाक्यं नालिकेरीपाक
इत्युच्यते । एवं सहकारपाकमृद्दीकापाके अमुप्रदाहरणीये इति ॥

उक्ताः शब्दगुणा वाके चतुर्विंशतिरित्यमी ॥ ७७ ॥

अथैतानेव वाक्यार्थगुणतः प्रचक्ष्महे ।

तेषां श्लेष इति प्रोक्तः संविधाने सुस्त्वता ॥ ७८ ॥

यथा,—हृद्देकासनसंस्थिते प्रियतमे पञ्चाङ्गुल्यादराद्

एकसत्रा नयने निमील्य विहितक्रीडामुबन्धच्छलः ।

ह्रस्वक्षिप्तफल्गुः सुप्लवः प्रेमोत्प्रेममग्नमा-

मन्तर्हसलसत्कपोलफलकां धूर्त्तोऽपरां चुम्बति ॥

अत्रैकासनसंस्थितयोः प्रियतमयो विज्ञासिना ह्येका नयनमीलनफेलि-
कर्मणा बध्निता, अन्या तु वदनचुम्बनेन रञ्जितेति । सेयं संविधाने
सुस्त्वता श्लेषो नाम वाक्यार्थगुणः ॥

यस्तु प्राक्कथ्यमर्थस्य प्रसादः सोऽभिधीयते ॥

यथा,—अथमुदयति मुद्राभञ्जनः पद्मिनीना-

मुदयगिरिवनालीवालमन्दारपुष्पं ।

विरहविधुरकोकहन्वबन्धुर्विभिन्दन्

कुपितकपिकपोलकुडिताम्रस्तमांसि ॥

अतः पद्मिनीविकाशकरणे उदयशैलावतरणे कोकशोकहरणे तमोवि-
दारणे चानुक्तोऽपि सूर्यप्रलम्बणोऽर्थः प्रकटमुपलक्ष्यते ॥

अवैपश्यं क्रमवतां समत्वमिति कीर्तितं ॥ ७८ ॥

यथा,—अथ स्त्रीनखपाटलं कुरवकं श्यामं द्वयोर्भागयो-

र्वालाशोकमुपोढरागसुभगं भेदोन्मुखं तिष्ठति ।

ईषद्वहरजःकणाग्रकपिशोऽसूते मया मञ्जरी

सुगन्धस्य च यौवनस्य च सजे मध्ये मधुधौः स्थिता ॥

अतः मधुत्रियो मौग्धप्रत्यागयौवनारम्भकृतानां विशेषणानामवै-
पस्यात् समता ॥

माधुर्यमुक्तमाचार्यैः क्रोधादावप्यतीवता ॥

यथा,—अथ भेदे सहसोदगतेऽपि वदमं नीतं पुरां नम्रता-

मीपतां प्रति भेदकारि हसितं नोक्तं वचो निष्ठुरं ।

अन्तर्वासुगङ्गीकृतं प्रभुतया नृचूर्नं विस्तारितं

कोपच प्रकटीकृतो दयितया सुतश्च नो प्रश्रयः ॥

अतः वासवदत्तालक्षणस्यार्थस्य कोपेऽपि योऽयं विनयालम्बनेन कोप-
चिह्ननिर्गवस्तन्माधुर्यं ॥

अनिष्ठुरत्वं यत् प्राहुः सौकुमार्यं तदुच्यते ॥ ८० ॥

यथा,—सद्यः पुरीपरिसरेऽपि शिरीषमृद्वी

सीता जवान्निधतुराणि पदानि गत्वा ।

गन्तव्यमस्ति कियदित्थसकृद् नृपाणा

रामाश्रुणः कृतवतौ प्रयमावतारं ॥

अत्र सीतायाः पुरीपरिसरेऽपि कियदस्ति गन्तव्यमिति वचनं शृण्वतो
रामस्य शिरीषमृदुतदङ्गावलोकनेनाश्रुणोऽवतारः सौकुमार्यप्रसादः ॥

अर्थव्यक्तिः स्वरूपस्य साक्षात् कथनमुच्यते ।

यथा,—पृष्ठे पु शंखशकलच्छविषु च्छदानां

रेखाभिरङ्कितमलक्तकलोहिताभिः ।

गोरोचनाहरितवभ्रु वक्षिःपलाश-

मामोदते कुमुदमम्भसि पल्लवस्य ।

अत्र कुमुदस्वरूपस्य साक्षादिव प्रतीयमानत्वेन यत् स्वरूपाभिधान-
मसावर्थव्यक्तिः ॥

कान्तिर्दीप्तिरसत्त्वं स्यात्

यथा,—मा गर्वमुदङ्गं कपोलतले चकास्ति

कान्तस्वहसललिखिता मम मञ्जरीति ।

अन्यापि किं न सञ्चि भाजनमीदृशीनां

वैरी न चेद्भवति वैषयुरन्तरायः ॥

अत्र नायिकायाः सपत्न्यामीर्ष्यामुबन्धेन प्रतिपादितस्य प्रियतमासु-
रागलक्षणस्य शृङ्गारस्य दीप्तिरसत्त्वं कान्तिः ॥

भूतप्रतर्कं उदारता ॥ ८१ ॥

यथा,—प्राणानामनिलेन दन्तिरुचिता सत्कल्पदृष्टे वने

तोये काञ्चनपद्मरेणुकयिषे पुष्पप्राभिपेकक्रिया ।

ध्यानं रत्नशिलागृहेषु विबुधस्त्रीसन्निधौ संयमो

यद्वाञ्छन्ति तपोभिरन्यमुनयस्तस्मिंस्तपस्यन्तरासी ॥

अत्र मारीचाश्रमस्य सत्कल्पदृष्टादिपदैर्बैभयोत्कर्षस्य प्रतिपादन-
मुदारता ॥

आशयस्य यं चतुर्कर्मसादुदात्तत्वं मीयते ॥

यथा,—मातुं पुरोधर्त्तिनि विश्वनाथे घोदीयसि क्ष्मावले च देये ।

ब्रीडास्मितं तस्य तदा तदासीन्नमत्कृतो येन स एव देवः ॥

अत्र सकलक्ष्मावलयप्रदानेऽपि जातवीडतया बलेराशयोत्कर्षप्रतिपा-
दनादुदात्तत्वं ॥

भोजः स्वाध्वसायस्य विशेषोऽर्थेषु यो भवेत् ॥ ८२ ॥

यथा,—तान्येव यदि भूतानि ता एव यदि शक्तयः ।

ततः परशुरामस्य न प्रतीमः परामर्शः ॥

परशुरामो विजयत एव इत्यस्मिन्नर्थे स्वाध्वसायप्रतिपादनभोजः ।

कृडाङ्गारमौर्जितम्

यथा,—उत्ता बधूर्भवान् दाता याचितार इमे वयं ।

वरः शम्भुरलं हेत्रयं तत्कुलोद्भूतये विधिः ॥

अत्र इमे वयमित्यात्मानितव्रतचर्यादिसमुत्थमौडाङ्गारप्रतिपादना-
दौर्जित्यं ॥

प्रेयस्यैष्वभौष्टता ।

यथा,—रसवदमृतं कः सन्देहो मधून्यपि नान्यथा

मधुरमधिकं चूतसत्रापि प्रसन्नवरसं फलं ।

सकृदपि पुनर्मध्यस्यः सन् रसान्तरविज्जनो

वदतु यदिहान्यत् स्वादु सत्रात् प्रियादशनच्छ्रदात् ॥

अत्रामृतप्रभृतिभ्यः प्रियादशनच्छ्रदसत्राभौष्टताप्रतिपादनं प्रेयः ।

कदाप्युत्तरार्धचर्चरावो दातुं सुश्रुता ॥ ८३ ॥

यथा,—देवव्रते वांछन्ति दीर्घनिद्रां द्रोणे च कर्णे च यशोऽवभोधे ।

सङ्क्षीप्तहायस्य तवाद्य वत्स वात्सल्यवान् द्रुपिथं सहायः ॥ ८४ ॥

अत्र सुमूर्धामरणादीनां दारुणार्थानां दीर्घनिद्रां वाञ्छति यशोऽवशेष-
इतयादिभिः सुशब्दैः पर्यायेण भणनं सुशब्दता । सा च मुख्यार्थव्यति-
क्रमस्य वाक्यार्थतान्त्र शब्दगुणः ॥

व्याजावलम्बनं यत्तु स समाधिरिति स्मृतः ।

यथा,—

दर्भाङ्कु रेण चरणः क्षत इत्यकारणं तन्नी स्थिता कतिचिदेव पदानि गता ।
आसीद्विष्टतदना च विमोचयन्ती आखासु बल्कलमसक्तमपि द्रुमाणां ॥
अत्र गमने सति प्रियजनावलोकनाभिलाषिण्यः शकुन्तलाया दर्भाङ्कु-
रचरणक्षतिबल्कलव्यासङ्गादिव्याजावलम्बनं समाधिः ॥

सौक्ष्म्यमितुप्रचरते तत्तु यत् सूक्ष्मार्थाभिदर्शनं ॥ ८४ ॥

यथा,—अन्योन्यसंवलितमांसलदन्तकान्ति

सोष्णासमाविरलसं वलिताङ्घ्रितरं ।

लौलागृहे प्रतिकलं किलकिञ्चित्तेषु

व्यावर्त्तमानविनयं मिथुनं चकास्ति ॥

इतान्योन्यसंवलितमांसलदन्तकान्तीत्यादिवाक्येन दम्पत्योरनुरागलक्षणस्य
सूक्ष्मार्थस्य दर्शनात् सौक्ष्म्यं ॥

शास्त्रार्थसत्यपेक्षत्वं गान्धीयप्रमभिधीयते ।

यथा, नैतयादिवित्तपरिकर्माविदो विधाय

क्लेशप्रहाणमिह लब्धसर्वोपयोगाः ।

ख्यातिश्च सत्वपुरुषान्यतयाधिगम्य

वाञ्छन्ति तामपि समाधिष्ठतो निरोद्धुं ।

अत्र नैतयादिपदानां शास्त्रार्थसत्यपेक्षत्वाद् गान्धीयं ॥

विसरोर्यविकाशः स्यात्

यथा,—संग्रामाङ्गनमागतेन भवता चापे समारोपिते
 देवाकर्ण्य येन येन सहसा यद् यत् समासादितं ।
 कोदण्डेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं
 तेन तु भवता च कीर्त्तिरनघा कीर्त्तर्त्रा च सम्भाव्यः ॥
 अत्र विपद्यवधात् सम्भाव्यव्यापिनी कीर्त्तिरर्जितेतेप्रतावतोऽर्थस्य
 वज्रधा विकीर्त्तितुाद्विस्तरः ।

संक्षेपस्तस्य संवृत्तिः ॥ ८५ ॥

यथा,—श्रूयन्तां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यप्रतां ।
 आत्मनः प्रतिकूलानि न परेषां समाचरेत् ॥
 अत्र शास्त्रे विस्तरप्रतिपादितस्य धर्मस्य श्लोकार्हेनोक्तत्वादयमर्थसङ्कोचः
 संक्षेपः ।

शब्दार्थौ यत् तुल्यौ साः समिततुं तदुच्यते ।

यथा,—इन्दुर्भूषि शिवस्य शैलदुहितु र्वको नखाक्षः सने
 देयाहोऽभु र्दयं हयं तदुपमामालम्बमानं मिथः ।
 संवादः प्रणवेण यस्य दलता कायैकतायां तयो-
 रुहं द्वारविचिन्तितेन च हृदि ध्यातः स्वरूपेण च ॥
 अत्र प्रणवलक्षणस्यार्थस्य तुल्यत्वेन यथावद्विभज्य विनिवेशनं संमिततुं ।

साभिप्रायोक्तिविन्यासो भाविकत्वं निगद्यते ॥ ८६ ॥

यथा,—दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि क्षणमिहाप्यस्मद् गृहे दास्यसि
 मायेणास्य शिशोः पिता न विरसाः कौपीरपः पास्यति ।
 एकाकिन्यपि यामि तद्वरमितः सोऽतस्तमालाकुलं
 नीरन्ध्रास्तनुमालिखन्तु जरठच्छेदा नलग्नय्यथः ॥
 अत्र तमालमालावलयितसरित्तौरकृतसङ्केतायाः कुलटायाः स्वतनौ
 भाविनां परपुरुषनयसद्वतानां नसप्रत्यगालेखत्राजगोपनेन साभिप्रायभणनं

भाविकं ॥

गतिः सा संप्रादवगमो योऽर्थादर्थान्तरस्य तु ।

यथा,—शुभे कोऽर्थे दृष्टो गृहपरिवृद्धः, किं तव पिता,

न, मे भर्ता रात्रौ व्यपगतदृगन्यच्च वधिरः ।

ऊ ऊं ऊं आन्तोऽहं शिशयिपुरिहैवापवरके

क्ष यामिन्यां यासि स्वपिहि ननु निर्दंशमशके ॥

अत्र प्रज्ञादर्थमवगम्य उत्तरार्थान्तरावगमो गतिः ॥

रौतिः सा यस्मिन्कार्यानामुत्पत्त्यादिक्रियाक्रमः ॥ ८७ ॥

यथा,—प्रथममरणच्छायस्तावत्ततः कनकप्रभ-

स्तादनु विरहोत्ताम्यन्तर्नीकपोलतलदुप्रतिः ।

प्रभवति पुनर्ध्वान्तधंसघनः क्षणदामुखे

सरसविसिनीकन्दच्छेदच्छविर्मृगालाङ्गनः ॥

अत्रोदयादारभ्य चन्द्रस्रोतृपत्त्यादिक्रियाक्रमो रौतिः ।

उक्तिर्नाम यदि स्वार्यो भङ्ग्रा भव्योऽभिधीयते ।

यथा,—त्वमेवं सौन्दर्यं स च रुचिरतायाः परिचितः

कलानां सीमानं परमिह सुवामेव भजयः ।

अपि हृदं दिव्या तदिति सुभगे संवदति वा-

भतः श्रेयं चेत् स्थाज्जितमिह तदानीं गणितया ॥

अत्राभीष्टस्य नायकनायिकासङ्गमस्य भङ्ग्रा भणनमुक्तिः ।

विवक्षितार्थनिर्वाहः काण्डे प्रौढिरिति स्मृता ॥ ८८ ॥

यथा,—त्वदङ्गेन्दविलोकनाकुलधिया धात्रा त्वदीयां श्रियं

निःक्षिप्य प्रतिराजकेषु विदुषां लक्ष्म्या त्वमापूरितः ।

तेनैते नियतं दरिद्रति गृहेष्वेयामियं दृश्यते

नैमामाद्रियसे त्वमिच्छसि नु तां त्वामेव सां धावति ॥

अत्र त्वद्वक्तृविलोकनाकुलेन धात्वा त्वदीया लक्ष्मीः शत्रुषु निःक्षिप्ता विदुषु च लक्ष्मीस्तुष्ट्यारोपिता । अतस्तुं विपवत्क्ष्मीमाद्रियसे साच त्वामनु धावति । या च विदुषां लक्ष्मीस्तया त्वमापूरितत्वेन ते दरिद्राः अत एव त्वमेनां नाद्रियसे इत्यस्य विद्वद्गेहेष्वेष दृश्यते इत्येतावत् प्रभूतसंग्रार्थसंग्रानेकवाक्येन प्रतिपादितत्वात् विवक्षितार्थनिर्वहणं मौढिः

पदादान्वितदोषाणां ये चानुकरणादिषु ।

गुणतुल्यपक्षे नित्यं ते ऽत्र दोषगुणाः स्मृताः ॥ ८८ ॥

द्विविधा अपि ते भूयश्चतुर्विंशतिधा बुधैः ।

प्रोक्ता यथा गुणतुल्यं प्रविभज्य तयोच्यते ॥ ८९ ॥

या म्लिष्टभूच्छितादीनां पददोषेष्वसाधुता ।

निरूपितानुकरणे गुणत्वं सा प्रपद्यते ॥ ९० ॥

यथा,—उच्चमयत्र सकच्चममासंजं चुम्बति म्रियतमे वृष्टक्षत्रा ।

ऊं ऊं सुष्ठु मम मेति च मन्दजल्पितं जयति मानवतीनां ॥

अत्र ऊं ऊं मम मेत्यसाधोरपि म्लिष्टभूच्छितयोरनुकरणत्वाद्गुणत्वं ।

गुणत्वमप्रयुक्तस्य तथानुकरणे भवेत् ॥

यथा,—दिवं पतुकापिणो यान्ति येऽचीकमतभापिणः ।

पतुकापिणोऽपि नो यान्ति ये वचन्ति प्रयुज्यते ॥

अत्राचीकमत वचन्तीत्यादिपदानां कविभिरप्रयुक्तानामप्यनुकरणत्वाद्गुणत्वं

यच्छ्रुतेर्विरसं कष्टं तस्य दुर्वचकादिषु ।

गुणत्वमनुमन्यन्ते सानुप्रासस्य स्वरयः ॥ ९१ ॥

यथा,—नाट्टास्तुट्टारिराट्टे न आट्टेनादंष्ट्रिनो जनाः ।

धार्तराट्टाः सुराट्टे न महाराट्टे च बोष्टिणः ॥

अत्र श्रुतिविरसत्वात् कष्टत्वेऽपि दुर्वचकत्वाद्गुणत्वं ।

यत्पादपूरणाद्यर्थमनर्थकमुदाहृतम् ।

गुणत्वमनुमन्यन्ते तस्यापि यमकादिषु ॥ ८३ ॥

यथा,—योयितामतितरां नखलूनं गात्रमुज्ज्वलतया न खलूनम् ॥

बभौ मुखेनाप्रतिमेन काचन श्रियाधिकानां प्रति मेनका च न ॥

अत्र खलुशब्दस्य चशब्दस्य च पादपूरणमात्रेऽपि प्रयोजने यमकत्वाद् गुणत्वम् ॥

यत्तु रुद्धिचुप्रतत्वेन प्रोक्तमन्यार्थसंज्ञितम् ।

प्रहेलिकादिषु प्रायो गुणत्वं तस्य युज्यते ॥ ८४ ॥

यथा,—खादयः कनि काले ते स्नातयः स्नाह्वलावः ।

चन्द्रे साचाद् भवन्तत्र धायवो मम धारिणः ॥

अत्र खादय इत्यादीनां घर्षरिकादौ धृङ्छानवस्थाने न रुद्धिः, गूढार्थं तु प्रहेलिकादौ तन्न दुपप्रतीति तेषां दोषगुणत्वम् ॥

तुच्छवाचमपुष्टार्थमिति यत् प्राक् प्रकाशितम् ।

तस्य छन्दोऽनुरोधादौ गुणत्वमवधार्यते ॥ ८५ ॥

यथा,—हिरण्यर्पाकृति मेनमर्थिनामुभून्ति कल्पोपपदं महीरुहम् ॥

यमिन्द्रंशब्दार्थनिपूदनं हरेर्हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते ॥

अत्र हिरण्यर्पाकृतिमिति कल्पोपपदं महीरुहमिति हिरण्यपूर्वं कशिपु-
मित्यत्र तुच्छार्थत्वेऽपि छन्दोऽनुरोधाद्गुणत्वम् ॥

प्रतिपादितमादौ यदसमर्थमवाचकम् ।

तस्यपि खलु मन्यन्ते गुणत्वं सीतकृतादिषु ॥ ८६ ॥

यथा,—आशु लङ्घितवतीष्टकराग्रे नीविमहं सुकुलीकृतदृष्ट्या ।

रत्नवैष्णिककराहततन्त्रीमण्डलक्षपितचारं चुञ्जे ॥

अत्र श्रुतितस्य पक्षिणोऽन्यत्वावाचकत्वेऽपि कामशास्त्रेऽनुमतत्वाद् गुणत्वम् ॥

शास्त्रमात्रप्रतीतत्वादप्रतीतं तदुच्यते ।

गुणत्वं तस्य तद्विद्यसम्भाषादौ विदुर्बुधाः ॥ १७ ॥

यथा,—सर्वकार्येशरीरेषु सुक्ताङ्गस्कन्धपञ्चकम् ।

सौगतानामिवात्मान्यो नास्ति मन्त्रो महीभ्यताम् ॥

अत्राङ्गस्कन्धपञ्चकमित्यस्य शास्त्रमात्रप्रसिद्धस्यापि तद्विद्यसम्भाषायां गुणत्वम् ॥

अर्थप्रतीतिकृद्भूरेऽस्ति नाम तदुच्यते ।

भट्टित्वर्थप्रतीतौ तद् गुणत्वमनुगच्छति ॥ १८ ॥

यथा,—अथात्मनः शब्दगुणं गुणश्च पदं विमानेन विगाहमानः ॥

पितुः पदं मध्यमसुत्यतन्तौ ॥ काश्चीगुणस्यानमनिन्दितायाः ॥

अथात्मनः पदं शब्दगुणमिति पितुः पदं मध्यममिति चाकाशविषयां काश्चीगुणस्यानमिति नित्यविषयमिति प्रसिद्धे भट्टित्वेव प्रतीतिं करोतीति स्तिष्ठस्यास्य गुणत्वम् ॥

अप्रसिद्धार्थसम्बन्धं यद् गूढार्थमिति स्मृतम् ।

तद्व्याख्यानादिषु प्रायो गणत्वेन तद्विद्यते ॥ १९ ॥

यथा,—अम्हारिसावि कदूणो हलिचन्दहालपमुहाविः ।

मण्डूकमण्डावि ऊहोन्ति हरिसण्यसिंहावि ॥

अत्र मण्डूकमर्जटसर्पसिंहेष्वप्रसिद्धप्रयोगत्वाद्गूढस्यापि हरिशब्दस्य स्वयं व्याख्यातत्वाद् गुणत्वम् ॥

नेयार्थं यत् स्वसङ्केतकृत्प्रवाचं तदीरितम् ।

प्रहेलिकादिषु प्राञ्चैस्तद्गुणत्वेन गण्यते ॥ २० ॥

यथा,—भोरु कलापे जं वरुड तज णामज हरिसण्णज ।

सस्सीसा पाण्णिगलण णु णन्तिहिं जाणु णाज ॥

अत्र मयूरवर्हचन्द्रकसंकेतेन कल्पितस्य चन्द्रनाम्नो नेयार्थत्वेऽपि प्रहेलिः

कात्वाद् गुणतुम् ।

यदनिश्चयकृत् प्रोक्तं सन्दिग्धं तद् गुणीभवेत् ।

भवेद्विशेषावगमो यदि प्रकरणादिभिः ॥ १०१ ॥

यथा,—महौघतः पुनवतोऽपि दृष्टिस्तस्मिन्नपत्ये न जगाम दृष्टिम् ॥

स शाङ्गचक्रासिगदाजपाणि र्मेघच्छविः पातु जगन्ति शौरिः ॥

अत्र तस्मिन्नपत्ये दृष्ट्यनिश्चितसप्राप्यपत्यविशेषस्य सन्दिग्धत्वेऽपि शौर्यप्राप्तिरिति प्रकरणेन गम्यते ॥ मेघच्छविरित्यस्य च नवश्यामादि-
पदानुपादानेऽपि शौरिसम्बद्धतान्नवमेघच्छवि र्मेघश्यामच्छविरिति वा
विशेषो निश्चीयते इति तस्यैव गुणतुम् ॥

यत्तद्विरुद्धमित्युक्तं विपरीतप्रकल्पनम् ।

तथाभूताभिधानेन गुणतुं प्रतिपद्यते ॥ १०२ ॥

यथा,—अभिधाय तद्वा तदप्रियं शिशुपालोऽनुश्रयं परं गतः ।

भवतोऽभिमानाः समीहते सरूपः कर्तुमुपेत्य माननाम् ॥

अत्र विपरीतार्थकल्पनं विरुद्धतेऽपि सन्ध्यार्थविग्रहार्थयोः स्फुटभिनयार्थे-
नाभिधानाद् गुणतुम् ॥

अप्रयोजकमित्युक्तमविशेषविधायकम् ।

स्वरूपमात्रे व्यक्त्ये तस्यैव गुणतेऽप्युच्यते ॥ १०३ ॥

यथा,—तेऽप्याकाशमसिस्थामसुत्पूत्य परमर्थयः ॥

साग्रं वर्षसहस्रं स तपसोपे महाननाः ॥

अत्रासिस्थामसित्याकाशं प्रति साग्रमित्यनेन वर्षसहस्रं प्रति विशेषान-
भिधानेऽपि दूरोत्पतनचिरतरतपश्चरणयोरुपयोगविवक्षायां गुणतुम् ॥

यद्वत्तत्पत्तिमद्देश्यमिति पूर्वं निरूपितम् ।

महाकविनिबद्धं सत्तदप्यत्र गुणीभवेत् ॥ १०४ ॥

यथा, पाण्डेपूङ्गपिण्डोत्तगरतरसनाः मापिरे येन वेला-

मालम्बप्रोत्तालतल्लुफुटितपुटकिनीबन्धवो गन्धवाहाः ॥

पातालप्रतिमल्लगल्लविवरप्रक्षिप्तसप्तार्णवम् ॥

किरन्तः कावेरीलङ्गलहरीशीकरकणान् ॥

अत्र तल्लगल्ललङ्गलहरीप्रभृतीनामवुं प्रतपन्ति मत्तेन देख्यतेऽपि महाकवि-
भिरङ्गीकृतत्वाद् गुणतुम् ॥

ग्राम्यं घृणावदश्रीलामङ्गलार्थं यदीरितम् ।

तत् संवीतेषु गुप्तेषु लक्षितेषु न दुष्यति ॥ १०५ ॥

तत् संवीतं यथा,

तस्मै हिमाद्रेः प्रयतां तनूजां यमात्मने योजयितुं यतस्व ।

योषित्सु तत्तीर्थनिपेकभूमिः सैव चमेत्यात्मध्रुवोपदिष्टम् ॥

अत्र तद्दीर्घनिपेकभूमिरित्यश्लीलस्यैव संवीतत्वाद् गुणतुम् ।

यदाह,—संवीतस्य हि लोकेषु न दोषानुपपन्नं धर्मं ।

शिवलिङ्गस्य संस्थाने कस्यत्रासम्भृतवासना ॥

गुप्ते यथा, सुदुःशत्रजा यद्यपि जन्मभूमिः ॥ गजैरसंवाधमयां बभूवे ॥

स तेऽनुनेयः सुभगोऽभिमानी ॥ भगिन्ययं नः प्रथमाभिसन्धिः ॥

अत्र जन्मभूमिसंवाधसुभगभगिनीशब्दानामश्लीलार्थान्तरत्वेऽपि प्रथमार्य-
प्रभावभावनागुप्तत्वाद् गुणतुम् ।

यदाह,—यस्तुमाहात्म्यगुप्तस्य पदार्थस्य विभावनात् ।

भगिनीभगवत्यादि नासम्भृतं न भाष्यते ॥

लक्षितं यथा,—ब्रह्माण्डकारणं योऽणु निदधे योजमात्मनः ।

उपस्थानं करोमेत्य तस्मै शेषाहिषायिने ॥

अत्र ब्रह्माण्डोपस्थानशब्दयोरसम्भृत्यतिष्ठेत्तुतेऽपि अन्यत्र लक्षितत्वाद्
गुणतुम् ॥ एवमश्लाघादीनामपि गुणतुम् ॥

यथा,—भद्रे भारि प्रशस्तं वद सदसि, सुदा इत्य कृत्ये मुहूर्त्तं,

मृत्यो रत्नैश्चतुष्कं विरचय, रचयारात्रिकं कालरात्रि ।

चासुण्डे सुण्डमालामुपनय, विनयस्वायतां भैरवीर्षग्राम्,

एवं देवे भवान्नीं वहति परिजनव्याहृतिस्त्रायतां वः ॥

अत्र मारीकृत्यादीनामपि पदानां समस्तमङ्गलायतनस्य भगवतो विश्वे-
श्वरस्य सम्बन्धेनोक्तत्वाद् गुणत्वम् ॥

यथा वा, सत्पक्षा मधुरगिरि प्रसाधिताशा मदोद्धतारम्भाः ।

निपतन्ति धान्तराष्ट्राः कालवशान्मेदिनीपृष्ठे ॥

अत्र धान्तराष्ट्राः कालवशान् मेदिनीपृष्ठे निपतन्तीत्यत्र सत्रामङ्गलार्था-
न्तरतेऽपि हंसानहं धान्तराष्ट्रानिति व्यपदिशामि इति वक्ष्यमाणवाक्य-
श्रुतत्वाद् गुणत्वम् ॥ यथा च,—

कोऽग्निप्रेतः सुसंस्थानस्तस्य इति न निश्चयः ।

आशापिशाचिकैषा तु कुमारी मां वरिप्रति ॥

अत्राभिप्रेतसुसंस्थानाशापिशाचिकाकुमारौतिपदानमसस्तत्सृष्टिहेतु-
नामपि लौकैरन्यत्र लक्षितत्वाद्गुणत्वम् ॥ एवं दृष्टावर्द्ध्यादीनामपि
गुणत्वम् ॥

तत्र दृष्टावतो यथा,

पद्मान्यर्काश्चुनिष्ठूताः पीत्वा पावकविप्रुपः !

भूयो नमन्तीव मुखैरङ्गीर्णवरेणुभिः ॥

अत्र,—निष्ठूतङ्गीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् ।

अतिसुन्दरमन्यन्तु ग्राम्यकक्षां विगाहते ॥

दृष्टावर्द्ध्यान्तरस्य यथा,

कामिनीगण्डनिखन्दविन्दुरिन्दु मतो मम !

अन्यथा कथमेतस्य जगदुदयोत्तिनी इत्यतिः ॥

अत्र रागातिशयहेतुभूतयोः कामिनीकपोलचन्द्रमसोः स्वरूपभावना-
माहात्म्येनार्थान्तरभावना श्रुतेति गण्डनिखन्दविन्दुरित्यस्य दृष्टा-
वर्द्ध्यान्तरस्यपि न दोषः ॥

दृष्टावत्सृष्टिहेतु यथा,

विपूययशनावन्तः पलाशापाढधारिणः ।

प्रह्लावर्चस्विनो यान्ति द्विजयोगण्डका इमे ॥

अत्र विपूयपलाशप्रह्लावर्चसयोगण्डशब्दानां दृष्टावत्सृतिहेतुत्वेऽप्यत्र
लक्षितत्वाददोषत्वम् ॥ एवमन्यत्र द्रष्टव्यं ।

अत्र च, किञ्चिदाश्रयसम्यग्वाङ्मते शोभामसाधुपि ।

कान्तादिलोके न्यस्तं मलीमसमिवाञ्चनं ॥ १०६ ॥

तद् यथा, अन्तर्मोतष्टहृत्कपालनलककूरकण्ठकङ्कण-

प्रायमेङ्कितभूरिभूपणरचैराधोपदन्तप्रभ्वरं ।

पीतच्छिद्विंशतरक्तकर्दमघनप्राग्भारघोरोक्षसद्-

व्यालोलक्षनभारभैरववपुर्दर्मोद्धतं धावति ॥

अत्राश्रयस्य बीभत्सरसोचितत्वाददोषः ।

सन्निवेशवशात् किञ्चिद्विरहमपि शोभते ।

नीलं पलाशमावहमन्तराले स्तजामिव ॥ १०७ ॥

तद् यथा, अन्तैः कल्पितमङ्गलप्रतिसराः स्त्रीहृत्सरक्तोपल-

व्यक्तोत्तंसभतः पिनक्ष स्रष्टा हृत्पुण्डरीकस्तजः ।

एताः शोणितपङ्कुकुङ्कुमजुषः संभूय कान्तैः पिब-

न्तप्रस्थिस्रष्टसुराः कपालचपकैः प्रीताः पिशाचरङ्गनाः ॥

अत्र ऋद्धारिणो हि जगदपि ऋद्धारमयं पश्यन्तीति बीभत्सरस्येऽपि
माधवेमान्तादिपदानामन्तरालेषु निवेशितानां मङ्गलप्रतिसरादिपदाना-
मदोषः ।

अश्लीलादेरमी भेदा भिद्यन्ते यन्निधा निधा ।

भवन्ति नव तेनैते पूर्वोक्ता दश पञ्च च ॥ १०८ ॥

चतुर्विंशतिरितेऽपि प्रोक्तापदसमाश्रया ।

समासात् पूर्वनिर्दिष्टदोषाणां गुणरूपमेवे ॥ १०९ ॥

इत्येतत् पददोषाणामदोषत्वमुदीरिम् ।

इदानीं वाक्प्रदोषाणां गुणत्वमभिधीयते ॥ ११० ॥

तत्र शब्दविहीनस्य विवक्षावशतः क्वचित् ।

निसर्गसुन्दरत्वेन गुणत्वं परिकल्प्यते ॥ १११ ॥

यथा,—आक्षिपन्तरविन्दानि सुगन्धे तव सुखच्छविम् ।

कोशदण्डसमग्राणां किमेपां खलु दुष्करम् ॥

अत्र न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थत्वनामिति कटकर्मणोः पट्टीप्रतिषेधे
किमेपां दुष्करमित्यपभाषणेऽपि सम्बन्धमात्रविवक्षातो गुणत्वं ॥

यदाह,—इदं हि शास्त्रमाहात्म्यदर्शनालसचेतपां ।

अपभाषणवद् भाति नच सौभाग्यमुज्जति ॥ ११२ ॥

यत्रः सम्बन्धनिर्ज्ञानहेतुः कोऽपि कृतो यदि ।

कमलङ्घनमप्राञ्ज न दोषं सूरयो यथा । ११३ ॥

बन्धुत्यागस्तनुत्यागो देशत्याग इति त्रिषु ।

आद्यन्तावायतकुशौ मध्यमः क्षणिकन्धरः ॥

आद्यन्तौ मध्यम इति सम्बन्धनिर्ज्ञानहेतोर्विधानान्त्र शब्दकमलङ्घनं
दोषः । वक्तुञ्च बन्धुत्यागदेशत्यागयोस्तनुत्यागात् गरीयस्तुनाभिमत-
त्वादित्यर्थकमलङ्घनस्यापि गुणत्वम् ।

विरूपसन्धि यत्पूर्वं विसन्धि च निरूपितम् ।

न च दुर्वचके प्रायः प्रगृह्यादौ च दुपप्रति ॥ ११४ ॥

अत्र दुर्वचके विरूपसन्धिः ॥ यथा,—

जयन्ति वर्षास्त्विति भर्गदुर्गयोः सुदुर्वचा दुर्वचकप्रयुक्तयः ।

अभेदगोष्ठे खमपोग्रभोग्रगृष्टुडव्त्रम्त्र ड्सुखि सध्रप्रगेधि नः ॥

अतोऽनराहस्य विरूपसन्धित्वेऽपि दुर्वचकत्वेन कलाविद्भिराहतत्वाद्
गुणत्वं ॥

यदाहुः ॥

शुकस्त्रीबालमूर्खाणां सुखसंस्कारसिद्धये ।

प्रहासाय च गोष्ठौषु वाचया दुर्वाचकादयः ॥

प्रगृह्यादौ विगतसन्धि र्यथा,—

कमले इव सोचने इमे अनुवध्नाति विलासपद्धतिः ॥

स इतोऽद्भ्यतादृतप्रियो न षट्सु न यजूंषि जहसे ॥

अतः विसन्धेः प्रगृह्यादिहेतुकत्वाद् गुणत्वम् ॥

यथाह,—न संहितां विवचामौत्थसन्धानं पदेषु यत् ।

तद्विसन्धीति निर्दिष्टं न प्रगृह्यादिहेतुकं ॥

अनुकम्पाद्यतिशयो यदि कश्चिद्विषयते ।

न दोषः पुनरुक्तेऽपि प्रतुष्टयेमलंकिया ॥ ११५ ॥

यथा,—हन्यते सा वरारोहा क्षरेणाकाण्डवैरिणा ।

हन्यते चारुसर्वाङ्गी हन्यते मञ्जुभाषिणी ।

अतः हन्यते हन्यत इति शब्दपुनरुक्तं चारुसर्वाङ्गी वरारोहेत्यर्थ-
पुनरुक्तम् ॥ तदुभयं अनुकम्पाद्यतिशयविवचयामदोष इति गुणत्वम् ॥

पदानां वृत्तकमो यत्तु कमेण वृत्तकमेण वा ।

तद्वराकीर्णं विदुस्तस्य न दोषः कापि तद् यथा ॥ ११६ ॥

जुगुप्सत स्मै नमदुष्टभावं मैवं भवानद्यतसाधुवृत्तः ।

इतीव वाचो निगृहीतकण्ठैः प्राणैरुद्धन्त महर्षिस्तुतोः ॥

अतः माया जुगुप्सतेति वक्तव्ये जुगुप्सत स्मै नमदुष्टभावं मैवमिति पद-
व्यतिक्रमस्य व्यस्येयौक्त्वन्ति केचिदिति लुङ्लङो विशेषलक्षणत्वम्
गुणत्वम् ॥

पर्यत्रायेण ह्यो यंत्वा वाक्यं प्रत्योत्तरादिषु ।

संकीर्णं तत्र दोषाय वाक्ये वाक्यविदो विदुः ॥ ११७ ॥

यथा,—बाले नाथ विमुञ्च मानिनि रूपं रोषान्मया किं कृतं

खेदोऽस्मानु न मेऽपराधति भवान् सर्वेऽपराधा मयि ।

तत् किं रोदिषि गद्गदेन वचसा कसत्राग्रतो रुद्यते

ननु तन्मम का तवास्मि दयिता नास्मीऽत्यतो रुद्यते ॥

अत्र सङ्कीर्णत्वेऽपि वाकोवाक्यत्वान्न दोषः ॥

प्रकृतिस्थादिभेदेन ग्राम्यादिभिदयापि वा ।

अपदं तस्य चाशुभा भाषाचित् विधीयते ॥ ११८ ॥

यथा,—हातो जो जलदेउ नैव मदनः साक्षादयं भूतले

तत् किं दीसइ सञ्जमाहतवपुः कामः किल अय्यते ।

एदूए किअलेउ भूतपतिना गैरीविवाहोत्सवे

एसे सञ्जुजिषोसुहसकटकः किं दर्पणेनेछत्रते ॥

अत्र ग्राम्यः प्रटा नगरमागतः राजानं दृष्ट्वा ग्रामैत्रः प्रकृतिस्थैरेव वा पदैः

प्राकृतेन पृच्छति । हातो जो जलदेउ इति । नागरश्च तमशुजिषुत्तु-

पनागरैः कोमलैर्वा पदैः सवकोक्तिं प्रत्याचष्टे, नैव मदनः साक्षादयं

भूतले इति । अथ ग्राम्य आहितप्रतिमः पूर्वं पदानुरोधादहं प्राकृतेनैव

ग्राम्योपनागरैः प्रकृतिस्थकोमलैर्वा पदैस्तमुपालभते । तत् किं दीसइ

सञ्जमाहतवपुः कामः किल अय्यते इति । अथ नागरो ज्ञाततत्-

प्रायीणप्रस्तपदानुरोधादेव अहं प्राकृतेन ग्राम्योपनागरनागरैः प्रकृ-

तिस्थकोमलकठोरैर्वा पदैः समाधत्ते । एदूए किअलेउ भूतपतिना

गैरीविवाहोत्सवे इति ॥ अथ ग्राम्यः श्लोकसमाप्तेः पादस्य तदुत्तरस्य

चानुरोधात् ग्राम्याणि प्रकृतिस्थानि वा त्रिचतुराणि पदानि प्राकृते-

नोक्त्या पादाहं एव तिष्ठति । एसे सञ्जुजिषोसु इति । अथ

नागरो जितकाशी ग्राम्योपनागरनागरैः प्रकृतिस्थकोमलकठोरैर्वा पदैः

श्लोकमुत्तरश्च पूरयति, हसकटकः किं दर्पणेनेछत्रते इति । तत् च प्राकृ-

तानां सर्वेषामपि ग्राम्यत्वं । प्रष्टुः संस्कृतपदेषु वपुरितुप्रनागरं

शेषाणि ग्राम्याणि, प्रतिवक्तुश्च हसविवाहगैरीपदानि ग्राम्याणि, भूत-

पतिनेति नागरं, श्रेयाश्च्युपनागराणि । तदिदमौदृष्टिं प्रमेये तथैवोप-
पन्नादेतच्च दुष्यति ।

वाक्यान्तरसगर्भं यद्वाक्यं तद्वाक्यगर्भितम् ।

रसान्तरतिरस्कारे तदिष्टं नेष्टमन्यथा ॥ १११ ॥

यथा,— दिङ्मातङ्गघटाविभक्तचतुराश्रया मही साध्यते
सिद्धा सा च वदन्त एव हि वयं रोमाक्षिताः पश्यत ।
विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो
यस्मादाविरभूत् कयाङ्गुतमिदं यत्तैव चासं गतम् ॥

अत्र ययोक्ता मही साध्यते सिद्धा सा च विप्राय प्रतिपाद्यते इति वक्तव्येन,
येयं घौराङ्गतरसवशमष्टत्तेन वदन्त एव हि वयं रोमाक्षिताः पश्यत इति
वाक्येन प्रकृतवाक्योक्तेरसमाभावेन विप्रायेत्यादिषट्विच्छिन्तिः सा रसान्तर-
तिरस्कृतिरित्युच्यते । तथा चेदं वाक्यान्तरसगर्भमपि वाक्यं न दोषाय
भवति ।

यङ्गिन्नलिङ्गमितुक्तं विभिन्नवचनं च यत् ।

उपमादूषणं तच्च यत्नोद्देशो न धीमता ॥ १२० ॥

यथा,—अन्यदा भूषणं पुंसः शनो लज्जोव योषितः ।

पराक्रमः परिभवे वैयात्यं सुरतेष्विव ॥

अत्र पुंसो योषित इव शनो लज्जोव पराक्रमो वैयातप्रमिषेति लिङ्गभेदः ।
परिभवे सुरतेष्विवेति तु लिङ्गभेदो वचनभेदश्च दृश्यते ॥ स चैयामेष
परस्परं उपमानोपमेयभावविषयायां पर्यायान्तराभावादन्यथा कर्तुं न
शक्यत इति सङ्गदयङ्गदयानुद्देशकत्वाच्च दुष्यतीति दोषस्यपि गुणत्वम् ।
तदिदं हयोरप्येकसुदाहरणम् ।

अथ भिन्नलिङ्गस्यैव यथा,—

यस्य त्रिवर्गशून्यानि दिनान्याथान्ति यान्ति च ।

स लोचकारभस्त्रेण श्वसस्यपि न जीवति ॥

अत्र प्राग्वदेव पर्यायान्तरभावात् स. लोहकारभस्मेवेति लिङ्गभेदस्य न दोषः ।

भिन्नवचनस्यैव यथा,—

प्राजप्रभावः प्रभवो धर्मस्याक्षरजस्रमाः ।

सुक्तात्मानः शिवं नेमिरनेत्रऽपि ददतां जिनाः ॥

अत्र नेमिरनेत्रऽपीति वचनभेददोषेऽपि ददतामिति क्रियापदादेशवचन-
श्लेषमाहात्म्याद् गुणत्वम् ॥ न चेदं वाच्यमत्रेवादि न विद्यत इति नो-
पमात्वम् ॥ इवसत्रापिना समुच्चयार्थेन तुल्यधर्माणां तु धर्मस्य प्रभव
इत्यादिभिर्वचनश्लेषैर्विषयापहारात् ॥ यथा, अग्रतो द्योतकलोप
उपमायां । कोमलापाटलौ तन्निः पञ्चवचाधरश्च ते । ननु पोऽपि
श्लेषः कस्मान्न भवति उच्यते । यत्र द्वयोः सदृश्योरभिधानं स श्लेषः ।
यत्र सदृशात् सदृशप्रतिपत्तिस्तदुपमानं । यत्र द्वयोः सादृश्यमभिधी-
यते प्रतीयते वा सोपमेति प्रबन्धेनाग्रतो वच्यतामः । उपलक्षणस्यैतत् ।
यदुपमायामेव लिङ्गवचनभेदो न दूषणमिति तस्य सर्वालङ्कार-
साधारणत्वात् केवलं सादृश्यमलङ्कार इति दर्शने उपमायासुदा-
क्रियते ॥

यत्रोपमानधर्माः स्युर्नोपमेयेन सम्मिताः ।

तद्धीनोपममित्याज्जस्तत्प्रसिद्धौ न दुष्यति ॥ १२१ ॥

यथा,—स नास्त्यकम्पितपीतवासा बिभ्रत् सलीलं शशिभासमञ्जसः ।

यदुपवीरः प्रराज्योत्तमः सेन्द्रायुधो मेघ इवावभासे ॥

अत्र सेन्द्रायुध इति कार्मुकमानस्योपादानं वासःशङ्खयोस्वनुपादाना-
दूनोपमत्वम् । तत्रेन्दुविदुरतोरतिप्रसिद्धत्वाददोषत्वम् ॥

यदाह,—सर्वं सर्वं साक्ष्यं नास्ति भावस्य कस्यचित् ।

यद्योपपत्तिरतिभिर्रूपमानं प्रयुज्यते ॥

अखण्डमण्डलः केन्दुः कः कान्ताननमुदयति ।

यत्किञ्चित्कान्तिसाम्यात् शशिनेवोपमीयते ॥

क्रमेणानेन कृतिमिदृष्टव्यमधिकोपमम् ।

विशेषस्तूपमेयाद्बलमनुमानात् प्रतीयते ॥ १२२ ॥

यथा,—स पीतवासाः प्रगृहीतशङ्खो मनोज्ञभीमं वपुराप कृष्णः ।

शतक्रदेन्द्रासुधवान्निशायां संसृजप्रमानं शशिनेव मेघः ॥

अत्र शशिनो ग्रहणादधिकोपमत्वेऽपि उपमानतु नाविवक्षितत्वादगुणतुम् ।

यदि वा उपमाने धर्मीहाटनानुमानाच्छङ्खचक्रगदाधरो विष्णुरिति प्रसिद्धेः शङ्खोऽनुमेयः ॥

यदा तीव्रप्रयत्नेन संयोगादेरगौरवं ।

न च्छन्दोभङ्ग इत्याजस्तदा दोषाय स्वरयः ॥ १२३ ॥

यथा,—जह क्काञं ओइखो अब्भन्तसुह्वासिचमंसुअह्णन्तम् ।

तह अणाक्का ओसि तुमं सच्छे गोलाण्णद्वहे ॥

अत्र द्वितीयैकादशतयोर्विश्रुतिवर्णानां संयोगपरत्वादगुणतुऽपि कृच्छादि-

संयोगस्यातीवप्रयत्नोच्चारणेन पूर्वं लघुत्वेन च्छन्दोभङ्ग इति गुणतुम् ॥

वाक्यमस्यानविरति प्राग्भग्नयतिसंज्ञया ।

समुद्दिष्टं यदधुना गुणतुं तस्य कल्पयते ॥ १२४ ॥

यथा,—शोभां पुष्यतप्रयमभिमवः सुन्दरीणां प्रबोधः ।

किञ्चिद्भावालसमस्वरलप्रेक्षितं कामिनीनाम् ।

कार्यप्राकार्यप्राप्ययमविकलान्यागमेनैव पश्यन् ।

वक्ष्यामुर्वीं वहति श्व इत्यस्ति चायं प्रयोगः ॥

अत्र पादतृये चतुर्थस्थाने यतौ कर्त्तव्यायां पञ्चमस्थाने कृतत्वादपरतु च

पादस्य मध्यभागे निविष्टकेवलस्वरत्वाद् यतिश्च श्वेऽपि स्वरसन्धिकृत-

त्वादविभिन्ननामधातुशरीरत्वाच्च न दोषतुम् ॥

तदाह,—स्वरसन्धिरुक्ते प्रायो धातुभेदे तद्विद्यते ।

नामभेदे च शेषेषु न दोष इति स्वरयः ॥

लुप्ते पदान्ते शेषस्य पदत्वं निश्चितं यथा ।

तथा सन्धिविकारान्तं पदमेवेति वक्ष्यते ॥

अशरीरं क्रियाहीनं क्रियापेक्षा न यत्र तु ।

यत्रास्तत्रादेरपेक्षा वा न दोषस्तत्र तदयथा ॥ १२५ ॥

क्रियन्मात्रं जलं विप्रं जानुदघ्नं नराधिप ।

तथापीयसवस्था ते नहि सर्वे भवादृशाः ॥

अत्र त्रिषु पादेषु पदानि क्रियापदं नापेक्षन्ते । सापेक्षश्चासमर्थं भवति ।

चतुर्थं तु नञीत्यादिभिः सन्तीत्यपेक्षते नचैतावतानीषामसामर्थ्यं भवति । यदाह, यत्रान्यत् क्रियापदं नास्ति तत्रास्ति भवतीति पदं प्रथमपुरुषे प्रयुज्यते इति ॥

शिष्टमसृष्टशैथिल्यं शिथिलं तद्विपर्ययः ।

गौडैरिष्यते तप्तु बन्धप्राशस्त्यगौरवात् ॥ १२६ ॥

यथा,—लीलाविलोलललना ललितालकलासकाः ।

विलुप्तमालतीमाला जलकालानिला वयुः ॥

अत्र शैथिल्यदोषेऽपि बन्धप्राशस्त्येन गौडैराहतत्वाद्गुणत्वम् ।

न दोषः कापि वैषम्येऽप्यर्थालङ्कारकारणात् ।

पौरुषैः प्राहतत्वाच्च शब्दाङ्गभरतोऽपि वा ॥ १२७ ॥

चन्दतम्रणयोद्गन्धि मन्दो मलयमारुतः ।

संहते रुद्रमहैर्यो वररामामुखानिलैः ॥

अत्र सत्यपि शब्दवैषम्यदोषे शब्दाङ्गभरतुयादर्थालङ्कारगुणात् पौरुषैः प्राहतत्वाच्च गुणत्वम् ॥

कठोरमपि वध्नन्ति दीप्तमित्यपरे पुनः ।

तेषां मतेन तस्यापि दूषणं नैव विद्यते ॥ १२८ ॥

यथा,—न्यत्रेण पन्नः क्षपितः क्षत्रियाणां क्षणादयम् ॥

अत्र कठोरत्वेऽपि दीप्तत्वाद्गुणत्वम् ॥

अविद्वद्ब्रह्माबालप्रसिद्धार्यं प्रसादवत् ।

विपर्ययोऽस्याप्रसन्नं चित्तादौ तन्न इष्यति ॥ १२८ ॥

यथा,—यान्विता पावनतया यातनाच्छिदनी च या ।

याचनीया धिया माया या माया संसृता श्रिया ॥

अत्रापसाददोषेऽपि चित्तत्वाद्गुणत्वम् ॥

अथाहारादिगम्यार्थं नेयार्थं प्रागुदाहृतम् ।

स गम्यते प्रसिद्धे चेन्न तद्दोषवदिष्यते ॥ १३० ॥

यथा,—मा भवन्तमनलः पवनो वा वारणो मदकलः परशुर्वा ।

वाहिनीजलभरः कुलिशं वा स्वस्ति तेऽस्तु जगत्या सहृष्ट ॥

अत्र दृष्टवित्यादीनामथाह्वयप्रतया नेयत्वेऽप्यतिप्रसिद्ध्या प्रतीयमान-
त्वाद्गुणत्वम् ।

असम्भार्यं मतं ग्राम्यं तद्ग्राम्योक्तैव इष्यति ।

विदग्धोक्तौ तु तस्याहु र्णवत्सु मनोविषयः ॥ १३१ ॥

यथा,—कामं कन्दर्पचाण्डालो मयि वामाचि निर्हयः ।

त्वयि निर्मत्सरो दिष्ट्या सोऽयमच्छास्त्रनुग्रहः ॥

अत्र ग्राम्यत्वेऽपि ग्राम्यार्थस्य विदग्धोक्त्या तिरस्कृतात्वाद्गुणत्वम् ।

श्लोका समासभूयस्त्वं तद्दीप्तार्थेषु बध्यते ।

विपर्ययोऽस्यासमसं तद्दीप्तं चेन्न दोषभाक् ॥ १३२ ॥

यथा,—यो यः प्रसन्नं मिमर्त्ति स्वभुजगुरुभदः पाण्डवीनां चमूनां

यो यः पाण्डालगोत्रे शिशिराधिक्रवया गर्भशय्यां गतो वा ।

यो यस्तत् कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीयः

क्रोधान्धसास्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकास्रान्तकोऽहम् ॥

अत्रासमसत्वेऽपि प्रौढपञ्चत्वाद्गुणत्वम् ।

समस्तमसमस्तं वा न निर्वहति यद्वचः ।

तदनिर्वूढमसप्रापि न दोषः कापि तद्यथा ॥ १३३ ॥

प्रसीद चण्डि त्यज मन्युमञ्जसा जनस्तवायं पुरतः कृताञ्जलिः ।

किमर्थमुत्कम्पितपीवरस्तनहयं त्वया लुप्तविलासमास्रते ॥

अत्र समस्तरीत्यनिर्वाहादनिर्वूढत्वेऽपि रसान्तरपरिग्रहेण रीतप्रन्तर-
परिग्रहाद्गुणत्वं ।

अनलङ्कारमित्याङ्गरलङ्कारोञ्जितं वचः ।

पूर्वोत्तरानुसन्धाने तस्य सावुत्वमिष्यते ॥ १३४ ॥

यथा,—निश्चय ताः शेषगर्वोरभिधातुमधोवजः ।

शिष्याय वृहतां पतुरः प्रसावमदिशद्दृशा ॥

असत्रानलङ्कारत्वेऽपि पूर्वोपरानुसन्धानप्रयोजनभूतत्वाद्गुणत्वम् ॥

वाक्याश्रयाणां दोषाणां गुणीभावोऽयमौरितः ।

अयं वाक्यार्थदोषाणामदोषः कथ्यते ऽधुना ॥ १३५ ॥

समुदायार्थशून्यं यत् तदपार्थं प्रवक्षते ।

तन्मन्तोन्मन्तबालानामुक्तेरन्यत्र दुष्यति ॥ १३६ ॥

यथा,—काकार्यत्र शशलक्षणः कः च कुलं भूयोऽपि हस्येत सा

दोषाणामुपशान्तये श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं सुखम् ।

किं वक्षन्तप्रकल्मषाः कृतधियो रेखैव सान्द्याहशी

चेतः स्नास्यप्रमुपेहि कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्रति ॥

असत्र समुदायार्थशून्यतया अपार्थसत्राप्पुनश्च वचनत्वाद्गुणत्वम् ॥

पदप्रयोजनं यच्च गतार्थमर्थमेव तत् ।

तसप्रापि कापि निर्दोषः प्रयोगो हस्यते यथा ॥ १३७ ॥

गीता विदुरवाक्यानि धर्माः शान्तनवेरिताः ।

न श्रुता भारते येन तस्य जन्म निरर्थकम् ॥

तदेतस्य गोपनाय व्यर्थरेव प्रदैः प्रयुक्तमिति सन्दिग्धस्याप्यस्य गुणत्वम् ॥

वाक्ते प्रबन्धे चार्थानां पौर्वापर्यप्रविपर्ययः ॥

दोषः सोपक्रमो नाम चित्तेनैव न द्रव्यति ॥ १४० ॥

यथा,—पश्चात् पर्ययस्य किरणानुदीर्णं चन्द्रमण्डलम् ।

प्रागेव हरिणाक्षीणामुदीर्णो रागसागरः ॥

अत्र पौर्वापर्यप्रविपर्ययस्यादपक्रमदोषस्य चन्द्रोदयं प्रति रागोद्दीपन-
प्रकर्षप्रकाशनत्वाददोषः ॥

यस्मिन् रीतेरनिर्वाहः खिन्नं तदभिधीयते ।

न दोषस्तस्य तु कापि यत् छाया न द्रीयते ॥ १४१ ॥

यथा,—अभिनववधूरोपस्वादुः करीयतनूनपा-

दसरलजनाङ्गेष्वकूरस्तुपारसमीरणः ।

शलितविभवस्याङ्गेष्वदुःखं मर्दुणा रवे-

र्विरहिबुनितावक्त्रौ वं विभर्ति निष्पाकरः ॥

अत्र उपमानानि सामान्यवचनैः समस्यन्ते इति प्रकान्तरितैरनिर्वा-
हेऽपि यमासव्याख्यापरतु नैव इवशब्दतद्वितयोः प्रयोगे प्रयुज्यते छायात्-
कर्यं इति गुणत्वम् ॥

लोकातीत इवार्थो यः सोऽतिमात्रं दृश्यते ।

वार्त्तादौ तेन द्रव्यन्ति विदग्धा नेतरे जनाः ॥ १४२ ॥

तच्च वार्त्ताभिधानेषु वर्णनास्वपि विद्यते ।

कान्तं जगति तत् कान्ते लौकिकार्थानुयायि यत् ॥ १४३ ॥

लौकिकार्थमतिक्रम्य प्रस्थानं यत् प्रवर्त्तते ।

तदनुवर्त्तिरिति प्रोक्तं गौड़ानां मनसो सुदे ॥ १४४ ॥

यथा,—देव धिष्णुमिवाराधनमदाप्रभति नो गृहम् ।

सुप्तत्पादरजःपातधौमनिःशेषकल्मसम् ॥

अत्रातिमात्राख्ये दोषेऽपि वार्त्ताभिधानेऽभिधेयस्य कान्तिगुणस्याभ्यनु-
ज्ञानाद्गुणत्वम् ।

यथावा,—अल्पं निर्मितमाकाशमनालोचैत्रव वेधसा ॥

इदमेवंविधं भावि भवत्याः स्तनजृम्भणम् ।

अत्रातिमात्रत्वेऽपि वर्णनार्थत्वाद्गुणत्वम् ॥ अद्यानतिमात्रं कौटुम्भश्चप्रते
वार्त्ते तावत् ।

यथा,—गृहाणि नाम तानेत्रव तपोराशिर्भवाद्दृशः ।

संभावयति यानेत्रवं पावनैः पादपांशुभिः ॥

अथ वर्णनायाम् ।

अनयोरनवद्याङ्गि स्तनयो र्जृम्भमाणयोः ।

अवकाशो न धर्यत्राप्तस्तव बाहुलतान्तरे ॥

पर्यं मिथुरायं तु यदतीव विगर्हितम् ।

विरहलक्षणाद्यासु तदुक्तिषु न दुष्यति ॥ १४५ ॥

यथा,—हालाहलं विषं भुङ्क्षु खि मा तत्र विश्वसीः ।

यद्वा न दक्षसे काष्ठैः सुलैस्त्वमपि मे मतिः ॥

अत्र पादपेत्रेऽपि विरहलक्षण्या अर्यान्तरस्य लक्षितत्वाद्गुणत्वम् ।

अप्रसुतरसं प्राञ्ज विरसं वसु सूरयः ॥

अप्राधानेत्र तदेष्टव्यं शिष्टैः स्थाङ्गसवस्तुनोः ॥ १४६ ॥

यथा,—क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसममभिहतोऽप्याददानोऽग्न्युक्तान्तम्

गृह्णन् केष्टेष्वपास्तखरणनिपतितो नेधितः सम्भ्रमेण ।

आलिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरसुवतिभिः साञ्चनेलोत्पलाभिः

कामीवाङ्गीपराधः स दहतु इरितं शान्मवो वः शरग्निः ॥

अत्र करणे षट्कारस्याप्रसक्तत्वेऽपि शम्भुप्रभाववर्णनाद्भूतत्वेन द्वयो-
रप्यप्राधान्याद्वैरस्येन गुणत्वम् ॥

हीनं यत्रोपमानं स्यादुपमेयं गुणाधिकम् ।

हीनोपमं तदस्याहुः कवयः काव्यदुष्टताम् ॥ १४७ ॥

यथा,—ततः कुसुदनायेन कामिनीगण्डपाण्डुना ।

नेतानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलङ्घिता ॥

अत्रोपमानस्य हीनतायामपि रागातिशयहेतुत्वाद्गुणत्वम् ।

यत्रोपमानमुत्कृष्टसुपमेयं निहृष्यते ।

ज्ञेयं तदधिकौपम्यमस्यापि काव्यदोषता ॥ १४८ ॥

यथा,—कान्तत्रा चन्द्रमसं धाम्ना सूर्यं धैर्येण चार्णवम् ।

राजन्वतु करोषि स्वं सौभाग्येनापि मन्मथम् ॥

अस्याधिकौपमेऽपि राज्ञो लोकपालांशत्वेन शिट्टैराहताद्गुणत्वम् ॥

उपमानस्य वैपम्याद्भेदसहशोपमम् ।

तस्यग्राभ्यनुज्ञामिच्छन्ति व्यतिरेकोपमादिषु ॥ १४९ ॥

यथा,—प्रहितः प्रधनाय माधवानहमाकारयितुं महीभुजा ।

न परेषु महीजसम्बलादयकुर्वन्ति मलिच्छुचा इव ॥

अस्यासहशोपमत्वेऽपि व्यतिरेकोपपादकत्वाद्गुणत्वम् ।

यस्यत्रोपमानं लोकेषु न प्रसिद्धं तदिष्यते ।

अप्रसिद्धोपमं नाम तत् कचिन्नैव दुष्यति ॥ १५० ॥

यथा,—उल्लभं हृण्वरमणीरमणोपमहं-

भुग्नोन्नतस्तननिवेशनिभं हिमांशोः ।

विभ्वं कठोरविसकाण्डकडारगौरै-

र्विष्णोः पदं प्रथममग्रकैर्वर्तनक्ति ॥

अस्याप्रसिद्धोपमतद्रूपणत्वेऽपि हयोरपि षष्ठ्यारोहीपकत्वसाम्याद्गुणत्वम् ॥

निरलङ्कारमित्याज्जरलङ्कारोन्मितं वचः ।

अर्थैर्जित्येषु तस्यापि क्वचिन्निर्दोषता मता ॥ १५१ ॥

यथा,—याच्ञां दैन्यपरामवप्रणयिणीं नेद्याकवः शिचिताः
 सेवासम्बलितः कदा रघुकुले मौली निबन्धोऽञ्जलिः ।
 सर्वं तद्विहितं तद्यापुत्रदधिना नैवोपरोधः कृतः
 पाणिः संप्रति मे कृताव् किमपरं स्पृष्टुं धनुर्वीक्ष्यति ॥
 अत्र निरलङ्कारत्वेऽपि अर्थैर्जित्याङ्गुणत्वम् ॥

असम्भार्यं यदश्लीलं तदर्थान्तरवाचि वा ।
 तसेत्रह दृश्यते भूम्ना प्रयोगो नापि दुष्यति ॥ १५२ ॥

यथा,—अद्यापि तत् कनककुण्डलदृष्टगण्ड-
 मासं सारामि विपरैतरताभियोगे ।
 आन्दोलनभ्रमजलस्रुटधर्मविन्द-
 सुक्ताफलप्रकरविच्छुरितं प्रियायाः ॥
 अत्राश्लीलार्थेऽपि कविभिरविगीतत्वाद् गुणत्वम् ॥

देवोऽद्विवनराष्ट्रादिः कालो रात्रिन्दिवर्त्तवः ।
 श्रुत्यगीतप्रभृतयः कलाः कामार्थसंश्रयाः ॥ १५३ ॥
 चराचराणां भूतानां प्रवृत्तिर्लोकसंज्ञिता ।
 हेतुविद्यात्मको न्यायः स्रष्टृनिः स्रुतिराममः ॥ १५४ ॥
 तेषु तेष्वयथारूढं यदि किञ्चित् प्रवर्त्तते ।
 कवेः प्रमादाद्देशादिविरोधीत्येतदुच्यते ॥ १५५ ॥
 विरोधः सकलेष्वेव कदाचित् कविकौशलात् ।
 उक्तस्य दोषगणनां गुणवीर्यौ विगाह्यते ॥ १५६ ॥

तत्र देशविशेषस्य गुणीभावो यथा,—
 तस्य राष्ट्रः प्रभावेण तदुद्यानानि जञ्जरे ।
 आर्द्रां शुकप्रवासानामासदं सुरशाखिनाम् ॥

अत्र देशविरुद्धत्वेऽपि तस्य राज्ञः प्रभावेणेतिकारणोपन्यासाद्-
गुणत्वम् ॥

कालविरुद्धस्य यथा,—

राज्ञां विनाशपिशुनचचार खरमावृतः ।

बुधन् कदम्बकुसुमैः सह सप्तच्छदोद्भमान् ॥

अत्र कालविरुद्धत्वेऽपि राज्ञां विनाशपिशुन इत्यनिष्टसूचकोत्पात-
रूपत्वाद् गुणत्वम् ॥

लोकविरुद्धस्य यथा,—

येन्द्रादर्चिषः कामौ शिशिरं हंथवाहनम् ।

अमलाविरुद्धलोशविह्वलो गणयत्यलम् ॥

अत्र लोकविरुद्धत्वेऽपि कामिभिस्तथा संवेद्यमानत्वाद् गुणत्वम् ॥

शुक्तिविरुद्धस्य यथा,—

स सङ्कोचचन्द्रादिव कुसुदराशेरशरणः

स सूर्यप्रातृ कोकानां विरह इव क्षुप्तप्रतिविधिः ।

गुणेऽभ्यक्षे खेदप्रशमनकरेभ्योऽपि श्रदयम्

खलानामुद्वेगस्तदिदममृतादेव मरणम् ॥

अत्र शुक्तिविरुद्धत्वेऽपि च्छेकोक्तप्रा संभाव्यमानोपमया तथाप्रतीते-
रुणत्वम् ॥

श्रीचित्यविरुद्धस्य यथा,—

तेनाथ नाथ दुर्दाहरणात्तपेन

सौम्यापि नाम परपत्वमभिप्रपन्ना ।

जञ्जाल तीक्ष्णविशदाः सहसोद्गिरन्ती

वागर्चिपस्तपनकान्तशिलेव सीता ॥

अत्र स्त्रीत्वादौचित्यविरोधेऽपि तत्सम्योचितत्वाद् गुणत्वम् ॥

वचनविरुद्धस्य यथा,—

परदारामिलायो मे कथमर्थप्रसन्न गुणप्रते ।

पिबामि तरलं तस्यैः कदा तु दशनच्छदम् ॥

अत्र वचनविरोधेऽपि वक्तुं स्यादविषयस्थत्वाद् गुणत्वम् ॥

धर्मविरोधस्य यथा,—

पक्षानां पाण्डुपुत्राणां यत्नी पाञ्चालकन्यका ।

सतीनामग्रणीस्त्वाभीदैवो हि विधिरौहणः ॥

अत्र धर्मविरोधेऽपि दैवो विधिरित्यनेनाभिहितत्वाददोषः ॥

अर्थमास्त्रविरहस्य यथा,—

नीतिरापदि यद् गम्यः परस्त्वान्मानिनो द्विये ।

विधुर्विधुस्तदसेव पूर्णसंस्रोतसवाय सः ॥

अत्रापन्नः अत्ररभियातव्यइति नीतिसाक्ष्यं मानिनो द्विये भवतोऽति-
विरहमपि उक्तमुच्यमानावितत्त्वान् इत्यतीति गुणत्वम् ॥

काममास्त्रविरहस्य यथा,—

दोलातिमेरण्यस्तवधूजनसुखोन्नतम् ।

कामिनां लयवैषम्याद् गेयं रागमवर्द्धयत् ॥

अत्र त्रासतो लयवैषम्येण गेयस्य रागहेतुर्गुणोऽपि कामिनीसुखोद्-
गीर्णताद्वागविवर्द्धनत्वेन गुणत्वम् ॥

इत्थं गुणाश्च दोषाश्च कावेर दोषगुणाश्च ये ।

आख्यातास्ते स्फुटं संप्रत्यक्षङ्कारान् मवच्छ्रहे ॥ १५७ ॥

सुवतेरिव रूपमङ्गकाव्यं स्वदत्ते शुद्धगुणं तदप्यतीव ।

विहितप्रणयं निरन्तराभिः सदलङ्कारविकल्पनाभिः ॥ १५८ ॥

यदि भवति वचसुरतं गुणैर्भ्यो

वपुर्विधौवनमन्ममङ्गनायाः ।

अपि जनदयितानि दुर्भगत्वं

नियतमलङ्कारानि संश्रयन्ते ॥ १५९ ॥

दीर्घापाङ्गं नयनवृगलं भूपयत्यञ्जनम् ।

सुक्ताभोगौ प्रभवति कुचावर्च्चितुं हारयष्टिः ।

मध्ये घामे वपुषि लभते श्यामकूर्पासलक्ष्मीः

ओष्णीविम्बे गुरुणि रशनादामशोभा विभर्त्ति ॥ १६० ॥

इति महाराजभोजदेवविरचिते सरस्वतीकण्ठाभरणालङ्कारे

गुणविवेचनं नाम प्रथमः परिच्छेदः ॥

द्वितीयपरिच्छेदः ॥

शब्दार्थोभयसंज्ञाभिरलङ्कारान् कवीश्वराः ।
 वाच्यानाभ्यन्तरान् वाच्याभ्यन्तरांश्चावुशासति ॥ १ ॥
 ये वृत्तपत्तयादिना शब्दमलङ्कारमिह क्षमाः ।
 शब्दालङ्कारसंज्ञासौ ज्ञेया आत्मादयो ब्रुवैः ॥ २ ॥
 जातिर्गती रीतिवृत्तिच्छायासुद्रोक्तिवृत्तयः ।
 भणिति शुभ्मना शयना पठिति यमकानि च ॥ ३ ॥
 शुभ्रानुप्रासचित्राणि वाकोवाकं प्रहेलिका ।
 गूढप्रज्ञोत्तरार्थेयश्चमेषत्राभिनीतयः ॥ ४ ॥
 चतुर्विंशतिरितुक्ताः शब्दालङ्कारजातयः ॥
 पद्यासौ लक्षणं सम्यक् सोदाहरणमुच्यते ॥ ५ ॥
 तत्र संस्कृतमित्यादि भारती जातिरिष्यते ।
 सा त्रैपित्यादिभिर्वाचामलङ्काराय जायते ॥ ६ ॥
 संस्कृतं नैव कोऽप्याहुः प्राकृतं नैव केचन ।
 साधारणप्रादिभिः केचित् केचन मुष्कलायया ॥ ७ ॥
 न मुष्कितयः यन्मादौ स्त्रीषु नामाकृतं वदेत् ।
 संकीर्णं नामिजातेषु नामवृत्तेषु संस्कृतम् ॥ ८ ॥
 देवादाः संस्कृतं प्राहुः प्राकृतं किन्नरादयः ।
 क्षेप्रावाद्यं पिशाचाद्या मागधं हीनजातयः ॥ ९ ॥
 संस्कृतं नैव कोऽप्यर्थः प्राकृतं नैव चापरः ।
 शब्दो रचयितुं कश्चिदप्यभ्रंशेन जायते ॥ १० ॥
 यं शापत्रा शौरसैन्यान्यो मागधान्यो निबधते ।

द्वित्राभिः कोऽपि भाषाभिः सर्वाभिरपि कश्चन ॥ ११ ॥

नात्यन्तं संस्कृतं नैव नात्यन्तं देशभाषया ।

कथां गोष्ठीषु कथयन्तो के बह्वमतो भवेत् ॥ १२ ॥

शृण्वन्ति लटभं लाटाः प्राकृतं संस्कृतद्विषः ।

अपभ्रंशेन तुष्यन्ति स्त्रेण नान्येन सुर्जराः ॥ १३ ॥

ब्रह्मन् विज्ञापयामि त्वां स्वाधिकारजिह्वाभया ।

गौडसूत्रजतु वा गायामन्या वास्तु सरस्वती ॥ १४ ॥

के ऽभूवन्नाट्यराजसूत्र राजेष्ट्र प्राकृतभाषिणः ।

काले श्रीसाहस्राक्षसूत्र के न संस्कृतवादिनः ॥ १५ ॥

गिरः अथ्या दिव्याः प्रकृतिमधुराः प्राकृतमधुराः

सुभज्योऽपभ्रंशः सरसरचनं भूतवचनम् ।

विदग्धानामिष्टे मगधमधुरावासिभणिति-

निधद्वा यस्तेषां स हृह कविराजो विजयते ॥ १६ ॥

शुद्धा साधारणी मित्रा संकीर्णा नान्यगामिनी ।

अपभ्रष्टेति साचार्यैर्जतिः योद्धा निगद्यते ॥ १७ ॥

तांस्तुत्तमपात्रप्रयोज्या संस्कृतजातिः शुद्धा यथा,—

उन्मत्तैकभ्रूलतमाननमस्राः पदानि रचयन्तत्राः ।

कण्टकितेन प्रथयति मयप्रंशुरागं कपोलेन ॥

मध्यमपात्रप्रयोज्या प्राकृतजातिः शुद्धा यथा,

तुज्म ण आणे हिअग्रं मम उण मअणो दिआ अ रक्तिं अ

पिक्खि व तवेइ वलिअं तुह जुत्तमनोरहाइ अंगाइ ।

हीनपात्रप्रयोज्या मागधिका शुद्धा यथा,—

शद माणुशमंशभालके कुंभशाहश वशाहि शंचिदे ॥

अणिशं च पिआमि शोणिदे वलिशशदं शमले ऊवीअदि ॥

नातुत्तमपात्रप्रयोज्या पैशाची शुद्धा यथा,—

यनमत यनअप्पकुपितगोलीचलनगालगापडिर्विर्व ।

तससु नचतप्पनेसु एआतसतनुधलं सुदं ॥

नातिमध्यमपात्रप्रयोज्या शौरसेनी शुद्धा यथा,—

सं सि मए चूर्चकुर दिग्गो कामसु गहिदधणुहस ।

जुवइमणमोहणइसो पंचभुद्धिओ सरो होहि ॥

नातिहीनपात्रप्रयोज्योऽपभ्रंशः शुद्धो यथा,—

लइ धणुत पिअ इहं कत्तो अम्हाण ऊव्वासि ।

पुत्तइमयइत्यो जइ दहि जम्मेवि जअ आसि ॥

प्रायिकञ्चैतत् तेन कषेरभिप्रायशक्त्यादिभ्यः सर्वा अपि सर्वप्रयोज्या भवन्ति ।

ता इमाः शुद्धाः पडेव, साधारण्यादयः पुनरनन्ताः । तासु मध्यमपात्र-
भूमिकास्योत्तमपात्रप्रयोज्या संस्कृतमाहृतयोः साधारणी यथा,—

सरले साहसरागं परिहर रम्भोइ मुच्च संरम्भम् ।

विरसं विरहायासं सोदुं तव चित्तमसहं मे ॥

नात्युत्तमभूमिकास्योत्तमपात्रप्रयोज्या संस्कृतपैशाची साधारणी यथा,—
चम्पककलिकाकोमलकान्तिकलापाय दीपितानङ्गा ।

ब्रूचति गजपतिगमना अपलायतलोचना क्षपितुम् ॥

एवं संस्कृतापभ्रंशादिसाधारण्यः प्राज्ञतादिभाषान्तरसाधारण्यश्च द्र-
ष्टव्याः ॥ वक्तृविषयौचित्यादिप्रयोज्या मित्रा यथा,—

जयति जनताभिवाञ्छितफलप्रदः कल्पपादपो गिरिः ।

अचइ अ तमसिचिंतो गिरितनया पणइकपलया ॥

एवं भाषान्तराणामपि मित्रीभावो द्रष्टव्यः ॥

दुर्विदग्धादिपात्रप्रयोज्या संकीर्णा यथा,—

अकटंशुमटी चन्दनप्रोतृषा कलं किल कोइलो

लवइ असुद्ध्योव्यो वासुनिवारय वाइ अ ।

अवि सखि अला रक्षाशोकसावामि मनो मुदे

न कज न कनं मानेनाद्य प्रियं प्रति जाज्जदा ।

सोऽयं संस्कृतमहाराष्ट्रापञ्चं शयोगस्तिलतण्डुलवत् संकीर्णं जातिः ।

एवं प्राकृतापञ्चं शसङ्करोऽपि दृष्टव्यः । कौड़ागोष्ठौ विनोदाद्यर्थाऽनन्य-
गामिन्यसाधारणी यथा,—

भौष्मप्रोक्तानि वाक्यानि विहङ्गेषु शेरते ।

गोसे तिविच्छिरिच्छोलौ तच्च द्रष्टे विचक्षिदा ॥

अत्र पूर्वार्द्धपदानि संस्कृत एव, उत्तरार्द्धपदानि प्राकृत एव । सेय-
मसाधारण्यनन्यगामिनौ च जातिरुच्यते । भाषान्तराणां पुनरसा-
धारण्यं नास्ति ॥ अपञ्चष्टा यथा,—

सुहृ गच्छन् गच्छन् तं धरि सुहृ णिये ह्ये ।

णिच्छत् सुन्दरि तुह उवरि मम सुरअप्पहा अत्थि ॥

सेयमपञ्चमप्रयोगतो ऽपञ्चष्टायप्रविहङ्गिः श्रोत्रियादैः प्रयुज्यत इत्य-
पञ्चष्टा जातिः ॥ अस्या अपि चातुकरणे साधुत्वमिष्यते ।

पदं गद्यश्च मिश्रश्च वाक्यं यत् सा गतिः स्मृता ।

अयौचित्यादिभिः सापि वागलङ्कार इष्यते ॥ १८ ॥

कश्चिद् गद्येन पदेन कश्चिन्मिश्रेण शक्यते ।

कवितुं कथनं द्वाभ्यां कावेऽर्थः कथनं त्रिभिः ॥ १९ ॥

यादृग् गद्यविधौ वाणः पद्यबन्धेन तादृशः ।

गत्यां गत्यामिर्यं देवी विचिंता हि सरस्वती ॥ २० ॥

यशामति यथाशक्ति यथौचित्यं यथारुचि ।

कवेः पात्रस्य चेतस्राः प्रयोग उपपद्यते ॥ २१ ॥

द्रुता विलम्बिता मध्या साथ द्रुतविलम्बिता ।

द्रुतमध्या च विज्ञेया तथा मध्यविलम्बिता ॥ २२ ॥

सा लघूनां गुरुणाश्च बाहुल्याल्पत्वमिश्रणैः ।

पदेन गदेन च मिश्रेण पदप्रकारोपजायते ॥ २३ ॥

तत्र दृष्टाश्च जातिश्च पद्यमाज्जरवो दृश्यन् ।

समं चार्द्धं समं चैतत् विषमञ्च प्रचचते ॥ २४ ॥
 गद्यमुत्कलिकाप्रायं पद्यगन्धोति च द्विधा ।
 द्विधैव गद्यपद्यादिभेदान्मिश्रमपीष्यते ॥ २५ ॥
 ललितां निष्ठुरं चूर्णमाविहस्येति योऽपरः ।
 विशेषः स तु गद्यस्य रीतिवृत्तयो भविष्यति ॥ २६ ॥

तत्र पद्यभेदेषु समवृत्ते द्रुता गतिर्यथा,—

अयि विलङ्घीहि दृढोपगूहजं त्यज नवसङ्गमभीष्टं बल्लभम् ।

अरुणकरोद्गम एव वर्तते वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः ॥

येयं समवृत्ते लघुसंज्ञताक्षरभूयस्वाद्द्रुता गतिः ॥ समवृत्ते विलम्बिता
 यथा,—

प्रणश्य हेतुनीश्वरं सुनिं कणादमनुतः ।

पदार्थधर्मसंयुक्तः प्रवचयते महोदयः ॥

येयं स्थाने स्थाने शुष्मचरयोगाद् विलम्बिता गतिः । तत्रैव मथा
 यथा,—

आसीद्द्वैत्यो जयग्रीवः मुहूर्तेऽग्नसु यस्य ताः ।

वदन्ति स्य बलं बाह्वोः सितच्छत्रस्यिताः श्रियः ॥

येयं नानिलघुचरत्वान्मथा गतिः । द्रुतविलम्बिता यथा,—

अथतु वः सवितुस्तरगावली स्फुरितमध्यगतारुणनायका ।

समभिलङ्घिततुङ्गपयोधरा मरकतैकलतेव नभःश्रियः ॥

येयं द्रुतायाश्च विलम्बितायाश्च गतेरन्तरान्तरानुप्रवेगाद् द्रुतविलम्बिता
 गतिः । द्रुतमथा यथा,—

अपि तुरगसमीपादुत्पतन्तं मयूरम्

न स रुचिरकलापं बाष्पलस्यौचकार ।

सपदि गतमनस्कश्चित्रमाल्यामुकीर्णं

रतिविगलितजन्धे केशपाशे प्रियायाः ॥

स्येयं द्रुतायाश्च मध्यायाश्च गतेरन्तरानुप्रवेशाद् द्रुतमध्या गतिः ।
मध्यविलम्बिता यथा,—

इन्द्रभयो दिवि दध्नुषश्चैरुच्चकराः कपयश्च ववल्गुः ।

सिद्धनिकायकराजविमुक्तं माल्यमथाङ्गदम्ह्नि पपात ॥

स्येयं मध्याया विलम्बितायाश्च गते रन्तरानुप्रवेशान्मध्यविलम्बिता गतिः ।
एवमङ्गसमविपमयोर्माताच्छन्दःसु गद्यमिश्रयोर्लघुगुरुमिश्रवर्णविन्यास-
विशेषभूयस्त्वेन द्रुतादिगतयो गवेयणीयाः ॥

तत्र विपमस्तच्छन्दसि द्रुता यथा,—

अथ वासवस्य वचनेन रुचिरवदनस्त्रिलोचणम् ।

क्लान्तिरहितमभिराधयितुं विधिवत्तपांसि विदधे धनञ्जयः ॥

अङ्गसमच्छन्दसि विलम्बिता यथा,—

विचिता प्रियया मनःप्रियामथ निश्चित्य गिरं गरीयसीम् ।

उपपत्तिमदूर्जिताश्रयं वृषमूचे वचनं हृकोदरः ॥

उत्कलिकाप्रायगदेऽ द्रुता मध्या च यथा,—

व्यपगतघनपटलममलजलनिधिसदृशमम्बरतलं विलोक्यते ॥

अञ्जनचूर्णपुञ्जस्थामं शर्वरं तमः स्तत्रायते ॥

पदागन्धिगदेऽ वृत्तगन्धौ मध्या जातिगन्धौ द्रुता यथा,—

पातालतालुतलवासिषु दानवेषु ॥

हरद्वजितमन्मयो गुह्य इवाप्रतिहतशक्तिः ॥ इति

गद्यादौ मिथ्ये गद्यपद्ययोर्द्रुतमध्या यथा,—

इन्त पुण्यवानस्मि यदहमतर्कितोपनतदर्शनोऽस्मत्सितनयनयानया ।

अविरलमिव दाम्बा पौण्डरीकेण नह्वः

सुपित इव च दुग्धस्रोतसां निर्भरेण ।

कवलित इव कृतसुखचुपा स्फारितेन

प्रसभममृतवर्षणैव सान्द्रेण सितः ॥

पद्यादौ मिथ्ये द्रुतविलम्बिता यथा,—

असौ विद्याधारः शिशुरपि विनिर्गत्य भवना-

दिहायातः संप्रत्यविकलशरच्चन्द्रमधुरः ।

यदालोकस्थाने भवति पुरसुन्वादतरलैः

कटाचैर्नारीणां कुवलयितवातायनमिव ॥

अत्र बालसुहृदा मकरन्देन सह विद्यामानौघिकीमधीते सर्वं माधवो
नाम इति ।

वैदर्भादिस्तः पन्थाः कावेत्र मार्ग इति स्मृतः ।

रीङ् गतापिति धातोः सा व्युत्पत्तया रीतिरुच्यते ॥ २७ ॥

वैदर्भी साय पाञ्चाली गौडीयावन्तिका तथा ।

लाटीया मागधी चेति षोढा रीतिर्निर्गद्यते ॥ २८ ॥

तत्रासमासा निःशेषभूपादिगुणसुम्किता ।

विपक्षीस्वरसौभाग्या वैदर्भी रीतिरिच्यते ॥ २९ ॥

समस्तपक्षपदामोजःकान्तिविवर्जिताम् ।

मधुरां सुकुमाराच्च पाञ्चालीं कवयो विदुः ॥ ३० ॥

समस्तातुरङ्गपदामोजःकान्तिगुणनिताम् ।

गौडीयेति बिजानन्ति रीतिं रीतिविचक्षणाः ॥ ३१ ॥

अन्तराले तु पाञ्चालीवैदर्भ्यो र्याऽवतिष्ठते ।

सावन्तिका समसैः स्याद्दि त्वैस्त्रिषतुरैः पदैः ॥ ३२ ॥

समस्तरीतिव्यामिश्रा लाटीया रीतिरिच्यते ।

पूर्व रीते रनिर्व्याहे खण्डरीतिस्तु मागधी ॥ ३३ ॥

तासु वैदर्भी यथा,—

मनोपिताः सन्ति गृहेषु देवतास्तपः क्व वत्से क्व च तावकं वपुः ।

पदं सहेतु भ्रमरस्य पेक्षवं शिरीषपुष्पं न पुनः पतत्रिणः ॥

शेषमसमस्तपदा समस्तभूपादिगुणवती वैदर्भी रीतिः ।

पाञ्चाली यथा,—

गात्राविधातदलिताद्भजर्जराणाम्
गण्डस्यलीललितकुण्डलताडितानाम् ।
घोभस्तुटन्मुकुटकोटिविघट्टितानाम्
नादोऽभवज् भणभणामुखरो मणीनाम् ॥

सेयमोजःकान्तप्रभावादाश्लिष्टश्लयभावपुराणच्छायामाधुर्यत्रसौकुमार्यत्र-
वती समस्तपञ्चपदा पाञ्चाली रीतिः ॥

गौड़ीया यथा,—

यस्यावस्कन्दलीलावलितमलपरिस्फुटखर्वीक्षतोर्वी-
संरम्भोत्तम्भनायोन्नमितभरनमत्कन्धरासन्धिरासीत् ।
धेपो विस्तारमुल्लस्तुटष्टयुलफणाफुत्क्षताग्निस्तुलिङ्ग-
स्फूर्जत्सन्दोहसन्देहितविकटशिप्यामण्डलीरत्नखण्डः ॥

सेयमोजःकान्तिमती समस्तोद्भटभूरिपदा च गौड़ीया रीतिः ॥

आवन्तिका यथा,—

एतानि निःसङ्गतनोरसमञ्जसानि
शूनत्र मनः मिश्रुनयन्ति पदानि तस्याः ।
एते च धर्मांतरवः प्रययन्ति ताप-
मालिङ्गितोज्मितपरिग्लपितैः प्रवालैः ॥

सेयं समस्तद्वित्रिचतुरपदा वैदर्भीयाश्चाल्योरन्तरालवर्तिन्यावन्तिका नाम
रीतिः ॥

लाटीया यथा,—

अयमुदयति सुद्राभञ्जनः पद्मिनीना-
मुदयगिरिवनालीबालमन्दारपुष्पम् ।
विरहविधुरकोकद्वन्द्वबन्धुर्विभिन्दन्
कुपितकपिकपोलकोष्ठताम्रस्तमांसि ॥

सेयं समस्तरीतिमिश्रा लाटीया नाम रीतिः ॥

मागधी यथा,—

करिकवलनश्रितैः प्राशिखाखाग्रपत्रै-

ररुणसरणयोऽमी सर्व्वतो भीषयन्ते ।

चलितश्वरसेनादत्तगोमृद्वचण्ड-

ध्वनिचकितवराहव्याकुला धिन्ध्रपादाः ॥

सेयमार्यधरीतेरनिर्व्यादात् खण्डरीतिर्मागधी ॥

या विकाशेऽय विद्येये सङ्कोचे विस्तरे तथा ।

चेतसो वर्त्तयिष्वी सत्रात् सा दृष्टिः सापि पङ्क्तिः ॥ ३४ ॥

कैशिक्यारभटी चैव भारती सात्वती परा ।

मध्यमारभटी चैव तथा मध्यमकैशिकी ॥ ३५ ॥

सुकुमारार्यसंदर्भा कैशिकी तासु कथ्यते ।

या तु प्रैदार्थसंदर्भा दृष्टिरारभटीति सा ॥ ३६ ॥

कोमलप्रैदसंदर्भा कोमलार्याश्च भारती ।

प्रैदार्था कोमलप्रैदसंदर्भा सात्वती विदुः ॥ ३७ ॥

कोमले प्रैदसंदर्भा त्वर्ये मध्यमकैशिकी ।

प्रैदार्था कोमले बन्धे मध्यमारभटीष्यते ॥ ३८ ॥

तत्र कैशिकी यथा,—

अग्निरुचिषु दलेषु नागवह्मरा विचकिलदामनि चन्दने च हृदे ।

कुवलयिनि मुराणसीबुपात्रे तरलहशामपतन् दृष्टः प्रिये च ॥

सेयमर्गसत्र च संदर्भसत्र च सौकुमार्यत्रात् कैशिकी नाम दृष्टिः ॥

आरभटी यथा,—

यो यः शस्त्रं विमर्त्ति स्तुभुजसुहृदः पाण्डवीनां चमूनाम् ।

यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्या गतो वा ।

यो यस्तत् कर्मसाधौ चरति मयि रणे यच्च यच्च प्रतीपः ।

क्रोधान्धससत्र तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्थान्तको ऽहम् ॥

सेयं प्रैदार्थसंदर्भारभटी नाम दृष्टिः ॥

भारती यथा,—

उत्तिष्ठन्तत्रा रतान्ते भरसुरगपतौ पाणिनैकेन कृत्वा
धृत्वा चान्येन वासो विगलितकवरीभारमंशे वहन्तत्राः ।
भूयस्तत्कालकान्तिद्विगुणितसुरतप्रीतिना शौरिणा वः
अयत्रामालिङ्ग्य नीतं वपुर्लसलसद्वाङ्गं लक्ष्म्याः पनातु ॥

स्यमत्तिसुकुमारार्थं नात्तिसुकुमारसंदर्भा भारती नाम वृत्तिः ॥

सात्वती यथा,—

वन्द्यौ द्वावपि तावन्नायत्र चरितप्राप्तप्रतापोदयौ
भौमो भौमपराक्रमः स च सुनि मांस्वतकुठारायुधः ।
एकेनामृतवह्निद्वयैव करजैः पीतान्यद्वज्जि द्विपा-
मन्येनापि हताहितास्त्रसरसि स्नातं कुधः शान्तये ॥

स्यं प्रौढार्था नात्तिसुप्रौढसंदर्भा सात्वती नाम वृत्तिः ॥

मध्यमकैशिकी यथा,—

किं द्वारि दैवदुतके सङ्कारकेण
संवर्द्धितेन विपपादप एष पायः ।
अस्मिन् भनागपि विकाशविकारभाजि
भौमा भवन्ति मदनज्वरसन्निपाताः ॥

स्यं सुकुमारार्थं प्रौढसंदर्भा मध्यमकैशिकी नाम वृत्तिः ॥

मध्यमारभटी यथा,—

त्वं नागराज बहुमस्य नितम्बभागम्
भोगेन गाढमुपवेष्ट्य मन्दराद्रैः ।
सोढा विपद्वा दयवाहनयोगलीला-
पर्यवृद्धबन्धनविधेस्तव कोऽतिभारः ॥

स्यं प्रौढार्थं सुकुमारसंदर्भा मध्यमारभटी नाम वृत्तिः ॥

अन्योक्तीनामनुकृतिम्ब्याया सापौह पङ्क्तिः ।
लोकच्छेकार्भकोन्मत्तपोटामत्तोक्तिभेदतः ॥ ३६ ॥

तासु लोकोक्तिच्छाया यथा,—

शायान्तो मे मुञ्जगशयनादुत्थिते श्राद्धं पाणौ
 : भासानेताम् गमय चतुरो लोचने मौल्यित्वा ।
 पयादाका विरहशुणितं नं तमात्माभिलाषम्
 निर्वधप्रावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु घपासु ॥

येयं लोचने मौल्यित्वा इति लोकोक्तेरनुकृतिः लोकोक्तिच्छाया ॥
 ऐकोक्तिच्छाया यथा,—

यो हि दीर्घासिताक्षस्य विलासललितभ्रुवः ।
 कान्तासुखस्यावशगस्तस्मै वृषभवे नमः ॥

येयं वृषभवे नम इति विदग्धोक्तेरनुकृतिश्चैकोक्तिच्छाया ॥
 अर्भकोक्तिच्छाया यथा,—

किं स स्वर्गतणः कोऽपि यस्तत्र पुण्यं निष्ठाकरः ।
 ते वृक्षाः कौटुशा भातर्येषां सुक्ताफलं फलम् ॥

येयमवुत्तपुत्रपुत्रशिशुजनोक्तेरनुकृतिरर्भकोक्तिच्छाया ।
 उन्मत्तोक्तिच्छाया यथा,—

दृष्टः कथं सुतसु किं कुर्वते किमस्मद्-
 वार्त्तां स दृष्ट्वेति शृणोति निवेद्यमानाम् ।
 भासां किमस्य कथया कथयाशु तावद्
 अत्रागमिष्यति न वा खलु सोऽभिमानौ ॥

येयमसमञ्जसाया उन्मत्तोक्तेरनुकृतिरुन्मत्तोक्तिच्छाया ॥
 षोटोक्तिच्छाया यथा,—

तिलकमसृष्टाक्षि सोढुं धनसारेणातिसारो दोषो मे ।
 लब्धयति च दौर्बल्यं कृद्गुः सरागो ममस्वरूपि ॥

येयमुत्तमपदारोपितनीषुपत्पुत्रोक्तेरनुकृतिः षोटोक्तिच्छाया ॥
 मत्तोक्तिच्छाया यथा,—

पि पि प्रिय स स स्वयं मु मु सुखासवं देहि मे

त त त्यज इ इ द्रुतं भ भ भ भाजनं काञ्चनम् ।

इति स्वल्पितजल्पितं मदवशात् कुरङ्गीदृशः

प्रगे हसितहेतवे सहचरीभिरर्ध्वैत ॥

येयं स्वल्पन्तत्रा मत्तोक्तेरनुकृतिर्मत्तोक्तिच्छाया ॥

साभिप्रायस्य वाक्ये यद्वचसो विनिवेशनम् ।

सुद्धां तां सुतुप्रदायित्वात् काव्यसुद्धाविदो विदुः ॥ ४० ॥

सास्मिन् पदस्य वाक्यस्य विभक्तेर्वचनस्य च ।

समुच्चयस्य संवत्तत्राः पोद्धा न्यासेन जायते ॥ ४१ ॥

तासु पदसुद्धा यथा,—

निर्माल्यं नयनत्रियः कुवलयं वक्त्रस्य दासः शशी

भ्रूयुग्मस्य सनाभि मन्मथधनुर्जोतुस्मा स्मितसत्राञ्चलः ।

संगीतसत्रं च मत्तकोकिलवतान्युच्छिष्टमेणौदृशः

सर्वाङ्गीणमहो विधेः परिणतं विज्ञानचित्तं चिरात् ॥

अत्र निर्माल्यं दासः सनाभ्यञ्चल उच्छिष्टमितिपदानां गौणवृत्तिव्यपा-

त्रयेण सुतुप्रदायिनां साभिप्रायनिवेशादियं पदसुद्धा ।

वाक्यसुद्धा यथा,—

यत् स्वर्च्छं सलिलात्मनि प्रतिफलद्देवे त्रियामापतौ

पौयूपाकृतिं पर्यत्रवसत्रति किल ज्योत्सुंति तत्त्वान्तरम् ।

तिग्मं धाम चिरं चकाशि दिवि यत् तत्काशि दिव्यः पुमान्

यं विज्ञातवतां त्रुटन्ति निखिला भूयो भवग्रन्थयः ॥

अत्र तत्काशि दिव्यः पुमानित्यादेर्वाक्यान्तरस्य पूर्ववाक्योपकारित्वेन

सुतुप्रदायकसत्राभिप्रायपूर्वनिवेशादियं वाक्यसुद्धा ॥

विभक्तिमुद्धा यथा,—

त्रियः प्रदुग्धे विपदो वृणद्धि यथासि सूते मलिनं प्रमाटि ।

संस्कारशौचेन यरं पुनीते शुद्धा हि बुद्धिः किल कामधेनुः ॥

अत्र प्रदुग्धे कणश्चि सूते प्रमाष्टि पुनैते इति तिङ्विभक्तीनां इच्छि-
पचत्रोः सकर्मकयोर्द्वयसंख्यानं रूपादिभ्यः अमित्यादिभि विज्ञेयलक्षण-
योगैः परस्मैपदात्मनेपदपर्यत्रायेण निवेशो दृश्यते । त्रियो विपदो
यथांसि मलिनं संस्कारशौचेनेति च सुब्विभक्तीनाम् अचि अनुधातुभ्रुवां
योरियङ्बुङादित्यादिविज्ञेयलक्षणवर्तीनामविकृतविकृतानां मङ्गलामङ्ग-
लार्थपरत्वेन मङ्गलाद्यर्थानामभिप्रायतः प्रयोगो लक्ष्यते तेनेयं विभक्ति-
सुद्धा भवति ॥

वचनसुद्धा यथा,—

विश्वम्भरा भगवती भवतीमसूत

राजा प्रजापतिसमो जनकः पिता ते ।

तेषां धधूस्तुमसि नन्दिनि पार्थिवानाम्

येषां कुलेषु सविता च गुरु र्वयश्च ॥

अत्र वयमित्यात्मनि बह्ववचनेन सविता चेति सवितयत्रैकवचनेन स-
वितुरप्यत्र बह्वमत इत्यभिप्रायो वक्तुरित्तीयं वचनसुद्धा ॥

समुच्चयसुद्धा यथा,—

जातश्चायं सुखेन्द्रस्ते भ्रुकुटिप्रणयी पुरः ।

गतश्च वसुदेवसत्र कुलं नामावशेषताम् ॥

अत्राशंसायां भूतवञ्चेति भूतवद्भावस्य इयमैवंप्रभावातिशयशंसिनः
समुच्चयद्वारेण निषेधादियं समुच्चयसुद्धा ॥

संश्लिप्तसुद्धा यथा,—

मणिरत्नं प्रसेनसत्र तच्चानार्येण विष्णुना ।

लब्धं येनाद्ययोगेन तेन किं कीर्त्तितेन वः ॥

अत्र “कयामि खलु पापानामलमश्रेयसे यतः” ततः किं तेन वः कीर्त्तिते-
नेति साभिप्रायसंश्लिप्तकरणादियं संश्लिप्तसुद्धा ॥

विधिद्वारेण वा यत्र निषेधेनाथ वा मुनः ।

प्रतीयते विशिष्टोऽर्थः सोक्तिरत्राभिधीयते ॥ ४२ ॥

विधेरय निषेधात् स्यादधिकाराद्विकल्पतः ।

नियमात् परिसङ्ख्याया उपाधेः सेह पङ्क्तिः ॥ ४३ ॥

तासु विध्युक्ति र्थथा,—

श्रुत्यूपस्व गुरुन् कुर्व प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने

अत्राप्राप्तौ प्रापणवचनं विधिः ॥

निषेधोक्ति र्थथा,—

भर्तुर्विप्रकृतापि रोपणतया मास्य प्रतीपं गमः ॥

अत्र प्राप्तौ निवारणं निषेधः ॥

अधिकारोक्ति र्थथा,—

भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगेष्वनुत्सेकिनी

यान्तेत्रवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलसप्राधयः ॥

अत्र विधिनिषेधज्ञानाद्विधिनिषेधयोग्यताधिकारः ॥

विकल्पोक्ति र्थथा,—

एको नेता चत्त्रियो वा द्विजो वा एका विद्याध्यात्मिकी वा तथी वा ।

एका भार्यत्रा वंशजा वा प्रिया वा एकं मित्रं भूपति र्वा यति र्वा ॥

सौऽर्थः जातिक्रियागुणद्रव्यावलम्बी चतुर्विधो विकल्पः ॥

नियमोक्ति र्थथा,—

विवादोऽपार्थ एवायं पार्थ एवं धनुर्धरः ।

यो न केवलमात्मीयैः परैरप्यभिनन्द्यते ॥

सौऽयमर्थो गान्धर्वा गान्धर्वा गान्धर्वा गान्धर्ववच्छेदलक्षणास्त्रिप्रकारा नियमः ॥

परिसङ्ख्याोक्ति र्थथा,—

पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः ॥ वामेनाक्षणा न पश्यति ॥

काठिन्यमसत्राः कुचयोः ॥ किमसद् यन्त्र रोचते ॥

तदिदं विधिनिषेधाभ्यां शेषाभ्यनुष्ठानं परिसङ्ख्यात्रेत्युच्यते ॥

अथुषप्रमानसत्र मित्यः शब्दसप्रार्थसत्र वा पुनः ।

योजना क्रियते यांसी युक्तिरितुत्रचरते बुधैः ॥ ४४ ॥

पदस्यैव पदार्थस्य वाक्यं वाक्यार्थ एव च ।

विषयोऽस्यैव प्रकरणं प्रबन्धश्चाभिधीयते ॥ ४५ ॥

तत्, योगकारणपर्यव्याप्ताद्वाङ्मिभावपरम्पराः ।

पदयुक्ते निर्मितं स्युर्निरुद्धाः पदसिद्धये ॥ ४६ ॥

विरुद्धानां पदार्थानां जात्यादीनां परस्परम् ।

योजना येह तां युक्तिं पदार्थविषयां विदुः ॥ ४७ ॥

गर्भः सह निगर्भेण संवृत्तिः ससमुच्चया ।

हेतवो वाक्ययुक्तीनां क्रियन्तामेवमादयः ॥ ४८ ॥

यत्तदादेवपादानं क्रियाभ्याससमुच्चयौ ।

क्रियासमभिहारस्य वाक्यार्थान् युज्यते मिथः ॥ ४९ ॥

पदस्य द्वेयैश्चैलादिवर्धनाभुप्रपत्तये ।

वाक्यं चेह प्रकरणविषया युक्तिरिव्यते ॥ ५० ॥

प्रबन्धविषयाप्येवं युक्तिरुक्ता मनोपिभिः ।

उदाहरणमालासां रूपव्यक्तैश्च निदर्शयते ॥ ५१ ॥

अत्र योगरूढिपरम्परादिनिमित्ता पदयुक्ति र्थेया,—

प्राचरा निर्जितजम्भजिद्विपश्चिरःसिन्दूरशोभं दिशि

प्रत्यास्थसिद्धयाङ्गनास्यज्जतभुग्वेरातिः प्रतीचरणं दे ।

प्रातर्जातमदोन्मिषत्कमलिनीकिञ्चल्लक्ष्मकोद्भटम्

भानोः पूर्णनभःकटाक्षकुहरकोडं मरुः पातु वः ॥

अत्र जम्भजिद्विप इति योगरूढिपरम्परा, इयाङ्गनास्यज्जतभुग्वेरातिः पर्यव्याप्यपरम्परा, प्रातर्जातमदोन्मिषत्कमलिनीकिञ्चल्लक्ष्मकोद्भटमिति हेतुपरम्परा, नभःकटाक्षकुहरकोडमित्यद्वाङ्मिभावपरम्परा च परिष्कुरन्ती दृश्यते ॥

विरुद्धानां जात्यादियोगनिमित्ता पदार्थयुक्ति र्थेया,—

तन्वागेन्द्रकरोरदोः करिश्चिरःपीनशानासं वपुः . . .

स्त्रीपुंसाकृति यत् पितृस्तव सुखे रम्योग्रमीचामहे ।

वाराक्षा इति नर्मणीभवदनः पश्यन् यदास्या सुखम्,

नाभिदौति इत्यत्र निन्दति तदा श्लिष्टोऽश्वया पातु वः ॥

अत्र स्त्रीपुंसाकृति विरहजातियोजना, नाभिदौति न निन्दतीति विरहक्रियायोजना, रम्योग्रमिति विरहगुणयोजना, सुखे धपुरीचामह इति विरहद्रव्ययोजना च सूच्यते ॥

वाक्यगर्भादिविषया वाक्यशुक्तिर्यथा,—

दिङ्मातङ्गघटाविभक्तघटुराघाटा मही साधते

सिद्धा सा च वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत ।

विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो

यस्मादाविरभूत् कथाङ्गतमिदं यत्नैव चासं गतम् ॥

अत्र वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यतेति वाक्यगर्भः । तत्रैव पश्यतेति वाक्यान्तरे भावाविष्कारवाचा निगर्भः, किमपरं रामाय तस्मै नम इति वाक्यसंरुचिः, यस्मादाविरभूत् कथाङ्गतमिदं यत्नैव चासं गतमिति वाक्यसमुच्चयः । सेयमेतेषां योजनाद्वाक्यविषया शुक्तिर्भवति ॥

यत्तदोदुपपादाननिमित्ता वाक्यार्थशुक्ति र्यथा,—

तिष्ठ हारि भवाङ्गने वज्र वहिः स मेति वर्त्मन्वते

शालामञ्च तमङ्गमञ्च वलभीमञ्चेति वेश्माञ्चति ।

दूतीं संदिश संदिशेति वज्रश्च संदिश सास्ते तथा

तल्पे कल्पमयीव निवृण यथा नान्तं निशा गच्छति ॥

अत्र प्रथमपादे क्रियासमुच्चयः द्वितीये क्रियाभ्यासस्तृतीये दूतीं संदिशेति यावत्क्रियासमभिहारः । शेषे तु तथा सास्ते यथा निशान्तं न गच्छति इति यत्तदोदुपपादानं वाक्यार्थशुक्ते हेतुः प्रतीयते । सेयमुक्तलक्षणा वाक्यार्थशुक्ति र्भवति ॥

अथ द्वे यपव्यं तादिवर्णनौपपत्तिहेतुः प्रकरणविषया यथा,—

सुदे सुरारेरमरैः सुमेरोरानीय वस्योपचितस्य ण्टकैः ।

भवन्ति नोदामगिरां कवीनामुच्छ्रायसौन्दर्यप्रगुणा मृपोद्भाः ॥

प्रबन्धव्यापिवस्तूपपत्तेरित्यसु प्रबन्धविषया युक्ति भवति यथा,—

धूमजप्रोतिःसलिलमरुतां सन्निपातः क मेघः

सन्देष्टार्याः क पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः ।

इत्येतसुव्यादपरिगणयन् गुच्छकक्षं ययाचे

कामार्त्ता हि प्रकृतिस्तपणाद्येतनाचेतनेषु ॥

उक्तिप्रकारो भणितिः सम्भवैःसम्भवै च सा ।

विशेषसंदर्भतत्रार्थव्यवकल्पनासु च कल्पप्रते ॥ ५२ ॥

तत्र सम्भवभणिति र्यथा,—

सद्योद्रावितकेतकोदरदलस्रोतःत्रियं बिम्बती

येयं मौक्तिकदामगुम्फनविधे रोगप्रच्छविः प्रागभूत् ।

उत्सेध्या कलशोभिरञ्जलिपुटैः पेया मृणालाङ्कुरै

र्मातव्या च शशिन्यसुग्धविभवै सा वर्त्तते चन्द्रिका ॥

अतः जरोत्सवायाः सद्योद्रावितकेतकोदरदलस्रोतःसाहस्यदिसृम्भवा-
दियं सम्भवभणिति विधिरूपा ॥

असम्भवभणिति र्यथा,—

क पेयं जरोत्सुगन्धो यदत विषयस्त्रीसरणिभि

मृणालीतन्तुभ्यः सिचयरचना कुतु भवति ।

क वा पारोमेयो वत वकुलदाम्नां परिमलः

कथं स्वप्नः साक्षात् कुवलयदृशं कल्पयतु ताम् ॥

अतः जरोत्सुगन्धीनां मृणालादिभिः, पेयतत्पदेरसम्भवादिधर्मसम्भवा-
भणितिः ॥

निषेधरूपा विशेषभणिति र्यथा,—

रेवतीदणोच्छिष्टपरिधूतपुटे हशौ ।

वहन् हली मदक्षीवः पानगोष्ठ्रां पुनातु वः ॥

अत्र रेवतीदशनोच्छिष्टशोरपि हलिदृशो यत् पूतत्वं मदक्षीवस्यापि हलिनो यत् पावनत्वंमसौ विशेष इतीयं विशेषमणिति निर्दिधे विधिरूपा ॥

संवृत्तिमणिति र्यथा,—

आभरणस्याभरणं प्रसाधनविधेः प्रसाधनविशेषः ।

उपमानस्यापि सखे प्रतुप्रमानं वपुस्तस्याः ॥

अत्र प्रसिद्धवर्णनाप्रपञ्चविधेराभरणस्याभरणं इत्यादिवाकैः संवरणादियं संवृत्तिमणिति विधौ निषेधरूपा ॥

आश्चर्यमणिति र्यथा,—

जत्रोतिर्भद्रस्तदिदं तमः समुदितं जातोऽयमदभ्यः शिखी

पीयूषादिदसुत्थितं विषमयं छायाप्तजन्मातपः ।

को नामास्य विधिः प्रयान्तिषु भवेद् वाङ् द्रढीयानयम्

ग्रन्थि यत् प्रियतोऽपि विप्रियमिदं सख्यः कृतं सान्तुनैः ॥

अत्र जत्रोतिःप्रभृतिभ्यस्तमःप्रभृतीनामुत्पत्तेराश्चर्यरूपत्वादियमाश्चर्यमणिति निर्दिधविधौ विधिनिषेधरूपा ॥

कल्पनामणिति र्यथा,—

दृश्यं दृशं सहस्रैर्जनसामसुतैर्विभावनीयं च ।

सुकृतश्रतकोटिभोग्यं किमपि वयः सुभ्र वः स्वदत्ते ॥

अत्र वयोरामणीयकातिशयस्य हकसहस्रादिभिरेवावलोकनीयत्वादि-योग्यताकल्पनादियं कल्पनामणिति विधिनिषेधे निषेधविधिरूपा ॥

वाक्ये शब्दार्थयोः सम्यग्रचना शुष्कता स्मृता ।

शब्दार्थक्रमपर्यव्यापदवाक्यलता च सा ॥ ५३ ॥

तासु शब्दलता यथा,—

रामाभिपेके मदविह्वलायाः कराञ्जुप्रतो हेमघटस्तद्वप्राः ।

सोपानमोसाद्य चकार शब्दं ठं ठं ठं ठं ठं ठं ठं ठं ठं ठं ॥

येयं ठंठमित्यादे निर्णयकस्य श्लोकपादस्यार्थानुगुण्येन वाक्येन रचित-
त्वाच्छब्दरचना ॥

अर्थकृता यथा,—

दिक्कालात्मसमैव यस्य विभुता, यस्तत्र विद्योतते,
यत्वासुपत्र सुधीमवन्ति किरणा, राशेः स वासामभूत् ।
यस्तत्पित्तम्, उदःसु योऽस्य हविषे, यस्तस्य जीवातवे,
बोहा यद्गुणमेव मन्त्रयविपोसाः पान्तु यो मूर्त्तयः ॥

येयं व्योमादीनामष्टानामपि महेश्मूर्त्तिलक्षणानामर्थानामुत्तरो-
त्तरसङ्कलनया रचितत्वादर्थरचना ॥

कमलता यथा,—

नीलाजानां नयनयुगलद्राधिमा दन्तपत्रः
कुम्भाविभौ कुचपरिकरः पूर्वं पद्मीचकार ।
अत्र विभ्रान्ति मन्दनधनुषो विभ्रमाननुवादीद्
वन्तुजरोत्स्रा षण्धरुचं दूषयामास यस्याः ॥

अत्र पत्रप्रदानपूर्वं पद्मीपत्यासामुवाददूषणोद्भाषनानां बुधजनप्रसिद्ध
क्रमेण रचितत्वादियं कुमररचना ॥

पर्यत्रायकृता यथा,—

कण्डद्विचित्र जाण्ड कुन्तपलस्ताद् कौरसंलविरो ।
पूषभमासं सुख सखज्ज रे हं पिठवा आडी ॥

येयं शुकनामपर्यत्रायणामर्थानुगुणरचितत्वात् पर्यत्रायरचना ।

पदकृता यथा,—

लोलछाङ्गस्रवल्लीवलयितवकुलानोकहस्वान्धलोलै-
गोलङ्गलैर्नन्दकिः प्रतिरसितजरत्नकन्दरामन्दिरेषु ।
पण्डेपूषण्डपिण्डीतगरतदलनाः प्रापिरे येन चेला-
भालश्चोत्तालतल्लक्ष्मुटितमुटकिनीबन्धवो गन्धवाहाः ॥

अत्र लाङ्गूलवलयितवकुलैर्नदङ्गिर्गोलाङ्गुलैः प्रतिरसितजरत्कन्दरा-
मन्दिरेषु पण्डेषु उद्गण्डपिण्डोत्तरतरलनाः मुटकिनीबन्धवो गन्धवांछा
वेलाभालम्ब्य येन प्रापिरे इत्यन्तोऽधिकानामपुष्टार्थानामपि पदाना-
मनुप्रासाय कन्दः पूरणाय चार्थानुगुण्येन रचितत्वादित्यं पदरचना ॥

वाक्यकृता यथा,—

पतिध्वंशुरता जेप्रष्ठे पतिदेशरतानुजे ।

इतरेषु तु पाञ्चालांस्त्रितयं त्रितयं त्रिषु ॥

इह महतोऽर्थस्याल्पीयसा ग्रन्थेनाभिधानमिति वृत्तक्रमेणापि ग्रन्थ-
लाघवाय वाक्यार्थो रचित इतीयं वाक्यरचना ॥

अथेत्याहुः पदार्थानां घटनायां परस्परम् ।

सा प्रकान्तेन कस्मिंश्चिदपकान्तेन कुत्रचित् ॥ ५४ ॥

अतिक्रान्तेन कुत्रापि पदार्थवर्णयोः क्वचित् ।

वाक्यार्थवाक्ययोः कापि प्रकीर्णानाञ्च दृश्यते ॥ ५५ ॥

तासु प्रकान्तघटना यथा,—

स तथेति प्रतिज्ञाय विवृण्व कथमपुत्रमाम् ।

चक्षुषीन् जत्रोतिर्मयान् सप्त सुखार स्वरशासनः ॥

चेद्यं सप्तर्षीणामांगमनस्य प्रकान्तस्यैव घटनात् प्रकान्तघटना ॥

अपकान्तघटना यथा,—

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

निपादस्य च संवादमृषेः संवरणस्य च ॥

सेयमपकान्तस्य निपादसंवरणसंवादेस्य घटनोदपकान्तघटना ॥

अतिक्रान्तघटना यथा,—

तस्य चक्रुश्चमत्कारं ध्यतौ तसमया अपि ।

सिताद्रसुकुलोद्भेदाः कदम्बवनराजयः ॥

इयमतिक्रान्तस्यापि कदम्बवनराजीनामाद्रसुकुलोद्भेदस्य विरहि-

मनश्चमत्कारकारिणो रामस्य स्मृतिहारेण घटनादतिक्रान्तघटना ॥
पदघटना यथा,—

छिन्नेनापतता वक्त्रौ यन्मुखेन दृष्टात्, स्फुटे ।

स्वेति हेति हरेणोक्ते स्वाहासीत्, सैष रावणः ॥

इयं स्वेति हेति वर्षाभ्यां स्वाहेति पदस्य घटितत्वात्, पदघटना ॥
वाक्यघटना यथा,—

हंस प्रयच्छ मे कान्तां गतिरसप्राप्तयया हृता ।

विभावितैकदेशेन देयं यदभिसृज्यते ॥

इयं पूर्वशास्त्रनिबद्धस्रोतराहं सत्र तदर्थानमुयायिनापि प्रस्तुतार्था-
विरुद्धेन पूर्वाहं नैकवाक्यतयैव घटितत्वाद्वाक्यघटना ॥

प्रकीर्णघटना यथा,—

एकं हि अस्मिन् सावणु अस्मिन् महवत् ।

माहत् महिम्नस्य चि गण्डत्यले सरत् ॥

अहं हि गिम्ह सुहृद्भिर्ह तिलवणे मग्नसिद्ध ।

सुहृद्भिर्ह सुहृद्वत्सरि आवासित सिद्धिर्ह ॥

अत्र आवणादीनामयुगपद्भावित्वेन विप्रकीर्णानां घटनादियं प्रकी-
र्णघटना ॥ प्रकीर्णशब्दार्थं शेषवाची तेनान्यासामपि प्रकीर्णघटना-
नामिहावकाशो भवति । तेन या इमां महाकविप्रबन्धेषु सुख्या गौणी
लक्षणा तद्भावापत्तिरूपचरिता लक्षितलक्षणेतिशब्दवृत्तयस्ता अप्रीह
अयन्ते । तत्रादितः पदस्वाधारवचनेषु सुध्याया इति सञ्चन्विपदे च
सुख्या, शेषयोर्हयोराधारवचनयोर्गौणी, आवणादिषु चतुर्षु सावचनेषु
लक्षणा, पदस्वपि चाधेयवचनेषु वर्षादिषु लक्षिताभिहितेष्वपि युगप-
दसम्भवत्सु अन्तार्थापत्तिलभ्या तद्भावापत्तिः, आवासित इति क्रिया-
पदं चोपचरिता व्यक्तमेव प्रतीयते । लक्षितलक्षणापि चैतास्तेव व्याख्या-
नत उन्निपति । तथाह्वावासितशब्दोऽयमभिमतप्रदेशनिदेशितमहापरि-
च्छेदे महाराजादौ निरुद्धाभिधानशक्तिः । स चोपचारेण आवणादिषु

प्रयुज्यमानं तेषामपि महत्तुमभिलक्ष्य महापरिच्छदतां महारम्भत्वञ्च
लक्षयन् प्रसुताया अपि प्रवृत्तेर्महान्तप्रनुबन्धं लक्षयति । ते च युगपस्रोच-
नादावनुपपद्यमानस्थितयः स्वशब्दशक्तिभिस्तत्र तत्र निवेश्यमानाः स्वधर्म-
सम्पदः प्रत्यासन्नापायां तद्वर्त्मसम्पदमुपलक्षयन्ति । असावसौ विरहवत्या
अपि वियोगवेदनातिशयं लक्षयन्ती कमितरि स्नेहातिशयं लक्षयति । तत्र
आधणो भाद्रपद इत्युत्तमाभ्यामवयवाभ्यां वर्षर्तुं लक्ष्यते । स च लोचनयो-
रनुपपद्यमानस्थितिरपि विभक्तिश्रुत्या निवेशितः पयःपदप्रवाहलक्ष-
णायाः स्वधर्मसम्पदः प्रत्यासन्नामविच्छिन्नाश्रुप्रवाहसम्पदमुपलक्षयन्
समागमोत्काया उत्कण्ठातिशयं लक्षयति । माधव इत्युत्तराव-
यवेन वसन्तो लक्ष्यते । सोऽपि महीतलस्वसरेऽनुपपद्यमानस्थितिः प्राग्ब-
देव शब्दशक्त्या निवेशितः कुसुमकिशलयमृणालकमलिनीदलादिकायाः स्व-
धर्मसम्पदः समासन्नां शिशिरोपकरणसामग्रीमुपलक्षयन् कामवत्याः शरी-
रान्तःसन्तर्पं लक्षयति । शरदित्यनेन ऋतुविशेषोऽभिधीयते सा गण्डयो-
रनुपपद्यमानस्थितिः प्रशंसावचनस्यापि स्थलशब्दस्यानुस्मरणशक्त्या
समाहाय्यमाणः काशकुसुमहंसागमकुसुदसरःप्रसादचन्द्रातपादिकायाः स्व-
धर्मसम्पदः समासन्नां गण्डयोः पाण्डुतां लक्षयन् मृगेक्षणया विरह-
क्षामतामुपलक्षयति । ग्रीष्म इत्यनेनापि ऋतुविशेष एव लक्ष्यते । सोऽप्य-
ज्ञनाङ्गेऽनुपपद्यमानः सूर्यप्राशुकार्कश्यप्रतप्तप्राशुतापरुपोष्णानिलत्वदा-
वाग्निकालुष्यादेः स्वधर्मसम्पदः समानानीकभूताभूतपूर्व्यानङ्गज्वरलिङ्ग-
सम्पदमुपयन्त्रट्मनीं कामावस्थां लक्षयति । मार्गशीर्ष इत्यनेन तु पूर्वा-
वयवेन हेमन्तो लक्ष्यते । तेन च यथा हेमन्तो तिलवनं लूयते तथा तस्याः
सुखासिका साम्प्रतं लूयते इति लक्ष्यते । तेनातिशयिनी मनःपीडो-
पलंक्षिता भवति । का पुनः सुखासिकानिलवनयोः समानधर्मता । येयं
स्नेहनिर्भरता नाम । अभिसारिकाणां च प्रायेण तिलवनाजिनीपण्डयो-
रेव ब्रजमानप्रसिद्धिः । यदित्यमाहुः ।

अत्तान्तहरमणिज्जं अमृहं गामस्स मण्डणीह्वयं ।

मनश्चमत्कारकारिणो रामस्य स्मृतिद्वारेण घटनादतिक्रान्तघटना ॥
पदघटना यथा,—

किञ्चेनापतता वज्रौ यन्मुखेन हठात् कते ।

स्वेति हेति हरेणोक्ते स्वाहासीत् सैव रावणः ॥

इयं स्वेति हेति वर्णाभ्यां स्वाहेति पदस्य घटितत्वात् पदघटना ॥
वाक्यघटना यथा,—

इंस प्रयच्छ मे कान्तां गतिरस्यस्वया हता ।

विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते ॥

इयं पूर्वप्रास्ननिबद्धसरोत्तरार्द्धस्य तदर्थानुयायिनापि प्रस्तुतार्था-
विरुद्धेन पूर्वार्द्धेनैकवाक्यतयैव घटितत्वाद्वाक्यघटना ॥

प्रकीर्णघटना यथा,—

एकचित्तिं अच्छिदि सावणु अस्मदि महवड ।

मावड महिअलसचरि गण्डवले सरड ॥

अव्वदि गिम्ह सुवच्छिद्द तिलवणे मगसिड ।

सुव्विदि मुहपङ्कअसरि आवासिड सिमिह ॥

अत्र आवणादीनामनुगपङ्गावित्वेन विप्रकीर्णानां घटनादियं प्रकी-
र्णघटना ॥ प्रकीर्णशब्दश्चायं श्रेयवाची तेनान्यासामपि प्रकीर्णघटना-
नानिहावकाशो भवति । तेन वा इमा महाकविप्रबन्धेषु सुख्या गौणी
लक्षणा तद्भाषापत्तिरुपचरिता लक्षितलक्षणेतिशब्दवृत्तयस्ता अपौह
अन्यन्ते । तत्तादितः पदस्थाधारवचनेषु सुग्धाया इति सखन्विपदे च
सुख्या, श्रेययो हयोरधारवचनयो गौणी, आवणादिषु चतुर्षु मांसवचनेषु
लक्षणा, पदस्थपि चाधेयवचनेषु वर्णादिषु लक्षिताभिहितेष्वपि अनुग-
पदसम्प्रवृत्तस्य अनुतार्थापत्तिलभ्या तद्भाषापत्तिः, आवासित इति क्रिया-
पदं चोपचरिता व्यक्तमेव प्रतीयते । लक्षितलक्षणापि चैतास्वेष व्याख्या-
नत उच्यते । तथाह्यावासितशब्दोऽयमभिमतप्रदेशनिषेधितमहापरि-
च्छेदे सद्याराजादौ निरुद्धाभिधानशक्तिः । स चोपचारेण आवणादिषु

प्रयुज्यमानोऽप्यामपि महत्तुमभिलष्यन् महापरिच्छदतां महारम्भत्वञ्च
लक्षयन् प्रसूताया अपि प्रवृत्तेर्महान्तमनुबन्धं लक्षयति । ते च सुगमलोच-
नादावनुपपद्यमानस्थितयः स्वशब्दशक्तिमित्तत्वं तत्र निवेद्यमानाः स्वधर्म-
सम्पदः प्रत्यासन्नाभायां तद्धर्मसम्पदमुपलक्षयन्ति । असावसौ विरहवत्या
अपि वियोगवेदनातिशयं लक्षयन्ती कमितरि स्नेहातिशयं लक्षयति । तत्र
आवणौ भाद्रपद इत्युभयभाभ्यामवयवाभ्यां वर्षर्तुं लक्ष्यते । स च लोचनयो-
रनुपपद्यमानस्थितिरपि विभक्तिश्रुत्या निवेशितः पयःपदप्रवाहलक्ष-
णायाः स्वधर्मसम्पदः प्रत्यासन्नामविच्छिन्नाश्रुप्रवाहसम्पदमुपलक्षयन्
समागमोत्काया उत्कण्ठातिशयं लक्षयति । माधव इत्युत्तराव-
यवेन वसन्तो लक्ष्यते । सोऽपि महीतल्लक्षरेऽनुपपद्यमानस्थितिः प्राग्व-
देव शब्दशक्त्या निवेशितः कुसुमकिशलयमृणालकमलिनीदलादिकायाः स्व-
धर्मसम्पदः समासन्नां शिशिरोपकरणसामग्रीमुपलक्षयन् कामवत्याः शरी-
रान्तःसन्तापं लक्षयति । शरदित्यनेन ऋतुविशेषोऽभिधीयते सा गण्डयो-
रनुपपद्यमानस्थितिः प्रशंसावचनस्यापि स्थलशब्दस्यानुस्मरणशक्त्या
समाह्वयमाणः काशकुसुमहंसागमकुसुदसरःप्रसादचन्द्रातपादिकायाः स्व-
धर्मसम्पदः समासन्नां गण्डयोः पाण्डुतां लक्षयन् मृगेक्षणया विरह-
चार्मतामुपलक्षयति । ग्रीष्म इत्यनेनापि ऋतुविशेष एव लक्ष्यते । सोऽथ-
प्यनाङ्गेऽनुपपद्यमानः सूर्येणांशुकार्कस्थप्रतप्तपांशुतापर्योष्णानिलत्वदा-
वाग्निकालुष्यादेः स्वधर्मसम्पदः समानानीकभूताभूतपूर्व्यान्निवृत्तलिङ्ग-
सम्पदमुपयन्तृष्टमीं कामावस्थां लक्षयति । मार्गशीर्ष इत्यनेन तु पूर्व्या-
वयवेन हेमन्तो लक्ष्यते । तेन च यथा हेमन्ते तिलवनं लूयते तथा तस्याः
सुखासिका साम्प्रतं लूयते इति लक्ष्यते । तेनातिशयिनी मनःपीडो-
पलक्षिता भवति । का पुनः सुखासिकातिलवनयोः समानधर्मता । येषं
स्नेहनिर्भरता नाम । अभिसारिकाणां च प्रायेण तिलवनाजिनोपगण्डयो-
रेव वज्रमानप्रसिद्धिः । यदित्यमाहुः ।

अन्तान्तहरमणिर्ज्वरं यमहं गामस्य मण्डलीह्वयं ।

लुब्धं तिलवाङ्गिसरिच्छं सिसिरेण कञ्चग्निसिणिसरुडं ॥

अत एवायमुत्तरयाकेन कमलसरःशब्देनाजिनीखण्डमपि निर्दिशति ॥
तद् यथा,—

सुहृदि सुहृपद्मसरि आवासिच सिसिर ॥

तत्र शिशिर इत्यनेन षट्पदविशेषेण सुग्धामुखेऽपि पद्मसरसौव शब्दशक्त्या-
भिनिवेशितेन कमलवनोपप्लवादेः स्वधर्मसम्पदो लोकप्रतीतायाः प्रत्या-
सन्ना सुग्धामुखास्युच्छलोचनोत्पलस्मितकुसुमदशनकेशरादेः काव्यापरि-
म्लानि लक्ष्मणा विमलम्लानुभावप्रकर्षमुपलक्षयति । शिशिरलक्ष्मीधर्षण-
प्रसादाच्च सुखमर्हं शरीरस्य सर्वं वा सुखमुत्पन्न इति स्थानप्राधा-
न्यलक्षण्या सर्वार्त्तभरः शिशिर एवेह प्रधानमित्यपि लक्षितं भवति ॥

काकुत्सरपदच्छेदभेदाभिनयकान्तिभिः ।

पाठो योऽर्थविशेषाय पठितिः चेह पद्धिषा ॥ ५६ ॥

तत्र काका यथा,—

यदि मे वल्लभा दूती तदाहमपि वल्लभा ।

यदि तस्य मित्रा वाचस्तन्ममापि प्रियमियाः ॥

अत्रैकया काका विधिरन्यथा तु निषेधः प्रतीयते ॥

सूत्रेण यथा,—

सुभ्रूलं कुपितेत्यपास्तमशनेत्यक्ता कथा योषिताम्

दूरादेव मयोज्जिताः सुरमयः स्वगन्धधूपादयः ।

रागं रागिणि सुखं मयप्रवर्तते दृष्टे प्रसीदाधुना

सत्यं तद्विरहाद् भवन्ति दयिते सुखी ममान्वा दिशः ॥

अत इष्ट इत्यत्र पुनस्तत्स्वरकरणात् कुपितकान्ताप्रसादनपरमपौढं वाक्यं
सत्कुपितदृष्टिप्रसादनपरतां प्रतिपद्यते ॥

पदच्छेदेन यथा,—

सर्वचितिभतां नाय दृष्टा सर्वाङ्गसुन्दरी ।

रामा रम्ये वनान्तेऽस्मिन् मया विरहिता त्वया ॥

अतु मया विरहितेतेत्रतावति पदच्छेदे पुरुरवसस्वयेतेत्रतावति तु
पर्वतस्य वाक्पभेदो भवति ॥

पदभेदेन यथा,—

येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो

यो गङ्गां विदधेऽन्धकक्षयकारो यो वर्हिषतुप्रियः ।

यस्यैराङ्गः प्रशिमच्छिरोद्धर इति स्तुत्यश्च नामामराः ।

सोऽभ्यादिष्टभुजङ्गहारवलयस्त्रां सर्व्व दोषाधवः ॥

अतु येन ध्वस्तमनोभवेनेत्यादे र्येन ध्वस्तमनोऽभवेनेत्यादेच पदभेदा-
दुमाधवो माधव इत्यर्थद्वयं प्रतीयते । तयोश्च द्वयोरपि प्राधानेनोपा-
दानादङ्गाङ्गिभावेन प्रकृताप्रकृतरूपतया चानवस्थानात् परस्परमस-
म्बन्धेनायं श्लेषः ॥ पदभेदेन तु पाठे पर्यत्रायतोऽर्थद्वयप्रतीतेरियं श्लेषोप-
सर्जनात् पदभेदपठितिः ॥

अभिनयेन यथा,—

एह हमेतत्प्रणिष्ठा एह हमेत्तेहिं अखिवत्तेहिं ।

एह हमेत्तावत्या एह हमेत्तेहिं दिश्येत्तेहिं ॥

अतु यन्मातृजनैत्यादीनां तथाभूतहस्ताभिनयैः सच पठनात् तथाविधा-
र्थविशेषो गम्यते ॥

अपदेशोऽप्यभिनयविशेष एव यथा,—

इतः स दैत्यः प्राप्तश्चौर्नत एवार्हति क्षयम् ।

इतः प्राप्तां नमश्चिद्विष्टं वृत्ते ॥

कान्तत्रा यथा,—

यस्यारिजातं वृषतेरपश्यदवलम्बनम् ।

ययौ निर्भरश्चलौघै रपश्यदवलं वनम् ॥

अत्रावलम्बनमवलं वनमिति पदे पदद्वये वा द्वितीयस्तुर्थस्थानयो र्यौ
वकारौ तयोरन्तःस्थपवर्गाभ्यां पवर्गान्तःस्थाभ्यां वा कान्तिमिति पाठेऽर्थ-

भेदो जायते ॥

अपरे पुनः पठितिमन्यथा कथयन्ति ॥

पदपादाह् भाषाणामन्यथाकरणेन यः ।

पाठः पूर्वोक्तसूक्तस्य पठितं तां प्रचक्षते ॥ ५७ ॥

तत्र पदान्यथाकरणं द्विधा प्रकृतितो विभक्तितश्च ॥

तत्र प्रकृतितो यथा,—

असकलहसितत्वात् चालितानौव कान्तरा

सुकुलितमयनत्वाद्भक्तकर्णोत्पलानि ।

पिवतु मधुसुगन्धीन्यामनानि प्रियाणाम्

त्वयि विनिहितभारः कुन्तलानामधीशः ॥

अत्र त्वयौत्यस्य स्थाने यदा भयीति पठ्यते तदैतत्प्रार्थनावाक्यमपि अनुमतिवाक्यं भवति ॥

विभक्तितो यथा,—

सह भत्यगणं भवान्धवं सहमितं ससुतं सहाशुजम् ।

स्वबलेन निहन्ति संयुगे न चिरात् पाण्डुसुतः सुयोधनम् ॥

अत्र यदा पाण्डुसुतः सुयोधनमित्यस्य स्थाने पाण्डुसुतं सुयोधनं इति पठ्यते तदैतदमङ्गलार्थमपि सुयोधने मङ्गलार्थं भवति ॥

पादान्यथाकरणेन यथा,—

एकान्ते विजने रात्रावन्तर्वेश्मनि सारुषे ।

न्यासापङ्गवने चैव दिव्या सम्भवति क्रिया ॥

अत्र यदा तृतीयपादस्थाने तनुङ्गौ यदि लभ्येतेति पाठो भवति तदैतत् परीक्षेपयिकमपि कामौघयिकं भवति ॥

अर्हान्यथाकरणेन यथा,—

तप्तावदेव अग्निः स्फुरितं गरीयो

यावन् तिमिरचिमण्डलः सुप्रदेति ।

अधुप्रदत्ते सकलधामनिधौ तु तस्मिन्

• इन्द्रोः सिताब्जकलशस्य च को विशेषः ॥

अत्र यदा मध्यमपादयोः स्थाने “यावन्त्र ताः किमपि गौरतरा हसन्ति ताभिः पुनर्विहसिताननपङ्कजाभिः” इति पठ्यते तदैतद्वीरार्थोक्तिरूपमपि शृङ्गारोक्तिरूपं संपद्यते ॥

पादत्वयान्यथाकरणेन यथा,—

त्यागेन युक्ता दिवसुत्पतन्ति तत्रागेन हीना नरकं व्रजन्ति ।

न तत्रागिनां दुष्करमस्ति किञ्चित् तत्रागो हि सर्वव्यसनानि हन्ति ॥

अत्र यदा तुरीयपादमेवादाय पादत्वयान्यथाकरणेन वक्ष्यमाणः पाठो भवति तदैतत्तत्रागप्रशंसार्थमपि त्यागनिन्दार्थं जायते ॥

तद् यथा,—

त्यागो हि सर्वव्यसनानि हन्तीत्यलीकमेतद् भुवि संप्रतीतम् ।

जातानि सर्वव्यसनानि तस्यास्तत्रागेन मे सुगन्धविलोचनायाः ॥

भाषान्यथाकरणेन यथा,—

किं तादेण नरेन्द्रशेखरसिंहालीङ्गपादेण मे

किं वा मे सुसुरेण वासवसहासींहासणहासिणा ।

• ते देशा गिरिणो अ ते वनमहो स च्छेप मे वल्लभा

कोसल्लातणअस्सजल्य चरणो वन्दे अ नन्दामि अ ॥

अत्र यदि भाषान्तरेण पठ्यते तदैतच्छैरसेनीभाषया सीतायाय संस्कृतभाषया सुमन्त्रेण दशरथाय निवेदितं भवति ॥

तद् यथा,—

• किं तातेन नरेन्द्रशेखरशिंखालीङ्गपादेन मे

• किं वा मे श्वशुरेण वासवसमासिंहासनार्द्धासिना ।

ते देशा गिरयश्च ते वनमहो सा चैव मे वल्लभा

कौशल्यातनयस्य यत्र चरणौ वन्दे च नन्दामि च ॥

येयमेवंमकारा पठितिः ॥

विभिन्नायैकरूपाया या वृत्ति र्वर्णसंहतेः ।

अव्यपेतव्यपेतात्मा यमकं तन्निगद्यते ॥ ५८ ॥

तदव्यपेतयमकं व्यपेतयमकं तथा ।

स्थानास्थानविभागाभ्यां पादभेदाच्च मियते ॥ ५९ ॥

तत् पादादिमध्यान्ताः स्थानं तेषूपकल्प्यते ।

यदव्यपेतमन्यद्वा तत् स्थानयमकं विदुः ॥ ६० ॥

चतुस्त्रिहोत्रकपादेषु यमकानां विकल्पना ।

आदिमध्यान्तमध्यान्तमध्याद्याद्यन्तसर्वतः ॥ ६१ ॥

अत्यन्तं दृढवस्तेषां भेदाः संभेदयोनयः ।

सुकरा दुष्कराद्यैव दृश्यन्ते तत्र केचन ॥ ६२ ॥

तत् चतुष्पादयमकेष्वव्यपेतमादियमकं यथा,—

राजीवराजीवमलोलभङ्गं मुष्णन्तमुष्णं ततिमिस्तरूपां ।

कान्तालकान्ता सलगः सुराणां रघोभिरघोभितमुहन्तम् ॥

तदेव मध्ययमकं यथा,—

दधतमाकरिभिः करिभिः घृतेः समवतारसमैरसमैस्तैः ।

विविधकामहिता महिताग्नयः स्फुटसरोजवना जवना नदौः ॥

तदेवान्तयमकं यथा,—

व्यथितसिन्धुमनोरणमैः जनै रमरलोकनधूजधनै र्धनैः ।

फणभतामभितो विततं ततं दयितरम्यलतावकुलैः कुलैः ॥

आदिमध्ययमकं यथा,—

घना घनामस्य मही महीयसः सुरासुराणां दयितस्य तस्य स

धराधराकारगृहा गृहार्थिनो बभूव भूमे नगरी गरीयसी ॥

आद्यान्तयमकं यथा,—

द्रुतं द्रुतं वङ्गिसमागतं गतं महीमहीनद्वृत्तिरोचितं चितम् ।

समं समन्तादपगोपुरं पुरं परैः परैरप्यनिगद्यतं हृतम् ॥

मध्यान्तयमकं यथा,—

- उदयि ते दयिते जघनं घनं स्नानवती नवतीर्थतनु स्तनुः ।
सुमनसामनसा सहस्रौ दृशौ धुकुसुमे कुसु मे ऽभिमुखं मुखम् ॥

आदिमध्यान्तयमकं यथा,—

सीमासीमानभूमिः क्षणिवलवलनोज्जाविराजीविराजी
हारौ हारीतवद्भिः परिसरसरणावस्त्वमालैस्तमालैः ।
देवादेवात्तरच्चः कृतभवभवतोऽग्रे न दीनो नदीनो
सुक्तासुक्ताच्छरत्नः सितश्चिश्चिरोष्मासमुद्रः समुद्रः ॥

त्रिपादयमकेष्वव्यपेतयमकं यथा,—

विशदा विशदामत्तसारसे सारसे जले ।

कुर्वते कुर्वते नेयं हंसी मामन्तकामिपम् ॥

नास्य प्रचुरः प्रयोग इति श्रेयभेदा नोदाक्रियन्ते ॥

द्विपादयमकेष्वव्यपेतमादियमकं यथा,—

करोति सहकारस्य कलिकोत्कलिकोत्तरम् ।

मन्मनो मन्मनोऽपेय मन्मकोकिलनिःस्वनः ॥

तदेव मध्ययमकं यथा,—

तुलयति स्त्र विलोचनतारकाः कुरवकक्षवकथतिपक्षिणि ।

गुणवदाश्रयलब्धगुणोदये मलिनिमालिनि माधवयोपिताम् ॥

अन्तयमकं यथा,—

खण्डिताशंसया तेषां पराङ्मुखतया तया ।

आविशेय कृपा केवलकृतोच्चैर्वा नरं नरम् ॥

एवमादिमध्यादीन्यपि द्रष्टव्यानि । एकपादयमकेष्वव्यपेतमाद्यन्तयोरनु-
क्षेप्तेष्वपि नोदाक्रियन्ते ॥

रुध्ययमकान्तु चतुर्थपाद एवोक्लिषति यथा,—

विलुलितालकसंहतिरामृगन् मृगहृतां अभवारि ललाटजम् ।

तनुतरङ्गततौः सरसां दलन् कुवलयं वलयन् मण्डपावधौ ॥

एवमावृत्तप्राधिक्येऽप्यव्यपेतमुदाहार्यं यथा,—

वियद् वियदृष्टिपरम्परं परं घनाघनासौ रसिता सितासिता ।
सरःसरस्रः सरसारसारसाः समा सभा रात्रिरतारतारता ॥

आवृत्तेरकरूपतायामपि तत्रादियमकं यथा,—

याम यामवयाधीनायामया मरणं निशा ।
यामयाम धिया ऽस्त्यर्थाया मया मयितैव सा ॥

तदेव मध्यमकं यथा,—

स्विरायते यतेन्द्रियो न जीयते यतेर्भवान् ।
अमायतेयतेऽप्यभूत् सुखाय तेऽयते क्षयम् ॥

तदेवान्तयमकं यथा,—

भवावृथा नाय न जानते नते रसं विरहो खलु सन्नतेनते ।
य एव दीनाः शिरसा नतेन ते चरन्तत्रलं दैन्यरसेन तेन ते ॥

तदेतत् सर्वमप्यव्यवहितारवृत्तेरप्यपेतयमकं भवति ।

अथ चतुर्थे पादेषु व्यपेतमादियमकं यथा,—

काश्चिप्रतोलीमनु कामिनीनां काश्चिखवन्तीवगमातरिष्ठा ।
काश्चिप्रभत्याभरणोज्ज्वितानां काश्चिस्तुनीते सुरतश्चमार्त्तिम् ॥

तदेव मध्यमकं यथा,—

मदमदारुण उत्थित उच्छिखो मधुमदारुणहूणसुखच्छविः ।
तरुणिदारुण एव दिशः समं मेम हृदारुणदाश्ववनानलः ॥

अन्तयमकं यथा,—

तव प्रिया सञ्चरिता प्रमत्तया विभूषणं धार्यप्रमिहंशुमत्तया ।
रतोत्सवामोदविशेषमत्तया न मे फलं किं वनकान्तिरुत्तया ॥

आदिमध्यमकं यथा,—

वनगिरीन्द्रविलङ्घनशालिना वनगता वनलवङ्गमिलोचना ।
जनमता दृष्टे जनकात्मजा तरुमुगेण तरुस्थतथायिनी ॥

आद्यन्तयमकं यथा,—

विहगाः कदम्बसुरभाविह गाः कलयन्तप्रसुक्षणमनेकलयम् ।

• भ्रमयन्नुपैति सुऊरभ्रमयं पवनस्य धूतनवनीपवनः ॥

मध्यान्तयमकं यथा,—

मितमवददुदारं तां हनूमान् सुदारम्

रघुवृषभसकाशं यामि देवि प्रकाशम् ।

तव विदितविपादो दृष्टस्तुसामिपादः

श्रियमनिशमवन्तं पर्वतं माल्यवन्तम् ॥

आदिमध्यान्तप्रमकं यथा,—

समं स सैन्येन समन्ततः समं पुरन्दरयीः पुरसुचनोपुरम् ।

मदालसां तां प्रमदां सुसम्भदां ययौ निधायामययौवनां ययौ ॥

विपादयमकेषु व्यपेतामादियमकं यथा,—

करेण ते रणेच्छान्तकरेण हियतां हताः ।

करेणवः चरद्रुक्ता भान्ति सन्ध्याधना इव ॥

अस्यापि नातिप्रचुरः प्रयोग इति शेषभेदा नोदाह्रियन्ते ॥

द्विपादयमकेषु व्यपेतामादियमकं यथा,—

सुदा रमणमनीतसुदारमणिभूषणाः ।

मदभ्रमहः कर्तुमदभ्रजघनाः क्षमाः ॥

मध्ययमकं पुनरनुष्टुप्खीति परिह्रियते ॥

अन्तयमकं यथा,—

इह सुऊर्मुदितैः कलभैरव प्रतिदिशं क्रियते कलभै रवः ।

स्फुरति चासुवर्णं चमरीचयः कनकरु सुवर्णं च चमरीचयः ॥

एकपादयमकमिह श्रुद्धं न सम्भवति । तस्य स्थाने द्विपादयमकयोगो-
द्ध्रियते ॥

तदादियमकं यथा,—

मधुरेणहृशां मानं मधुरेण सुगन्धिना ।

सहकारोद्गमेनैव कथाशेषं करिष्यति ॥

इहापि मध्यमकममुखे खीति परिङ्कियते ॥

अन्तयमकं यथा,—

यस्याङ्गरतिगम्भीरजलदप्रतिमं गलम् ।

स वः करोतु निःसङ्गसुदयं प्रति मङ्गलम् ॥

एवमावृत्ताधिक्येऽपि यथा,—

अवसितं हसितं प्रसितं सुदा-विलसितं क्रसितं स्मरभाषितम् ।

न समदाः प्रमदा हतसंमदाः पुरहितं विहितं न समीहितम् ॥

आवृत्तेप्रकरूपतायामपि तत्रादियमकं यथा,—

सारयन्तसारसा रमयन्ती सारभूतसुरसारधरा तम् ।

सारसाशुक्लतसारसकाशिः सा रसायनमसारमवैति ॥

मध्यान्तयमकं यथा,—

लीलाक्षितेन शुचिना भृङ्गोदितेन

व्यालोकितेन लघुना शुष्णा गतेन ।

व्याजृम्भितेन जघनेन च दर्शितेन

सा चन्ति तेन गलितं मम जीवितेन ॥

आद्यन्तयमकमादिमध्यान्तयमकञ्च हास्यानयमकत्वप्रसङ्गान्न सङ्गच्छेते ।

आदिमध्यान्तयमकानि तु प्रथममेषोदाहृतानि ॥

आवृत्तेप्रकरूपतायामावृत्ताधिक्ये च मध्यमकं यथा,—

सभासु राजन्मसुराहते मुखे मर्होसुराणां वसुराजितैः स्तुताः ।

न भासुरा यान्ति सुरान् न ते शुष्णाः ।

प्रजामु रागात्मसुराश्रितां गताः ॥

तदेतत् सर्वमपि व्यवहितावृत्ते वैप्रपेतमादियमकं भवति ॥

नादौ न मध्ये नान्ते यत् सन्धौ वा यत् प्रकाशते ।

अव्यपेतव्यपेतं तदस्यानयमकं विदुः ॥ ५८ ॥

पादे श्लोके च सत् प्रायः पादसन्धौ च वध्यते ।

न योजितात्मानमनङ्गतापिता गतापि सापाय ममासु नेयते ॥

अत्रान्तादिसन्दंशादव्यपेतं प्रवर्तते । व्यपेतन्तु पादसन्धिषु निर्वर्तते
इत्यस्यानयमकमिदं स्थूलावृत्तेः सन्धिस्थूलाव्यपेतमुच्यते ॥

अन्यभेदानुच्छेदेन सूक्ष्मं यथा,—

मत्तान्धुनानारमतामकामतामतापलब्धाग्रिमतामुलोमता ।

मतावयतुत्तमताविलोमतामतास्यतक्षे समता न वामता ॥

अत्र वप्रपेतानुच्छेदेनैव पादसन्धिष्वव्यपेतमुत्पद्यत इत्यस्यानयमक-
मिदं सूक्ष्मावृत्तेः सन्धिसूक्ष्माव्यपेतमुच्यते ॥

रूपभेदे पूर्वं भेदानुच्छेदेन स्थूलं यथा,—

सतमाः सतमालो यः पारापारायतः सदादोऽदावः ।

लोकालोकासुष्ठति सच्चः सच्चयमनभ्रकूटेः कूटेः ॥

अत्र विषमपादयोः समपादावन्तेऽवतिष्ठमानावादिद्यमकाद्यन्तयमकयो-
रादिमथान्तयमकतामापादयतः । पारपारेति सच्चः रुच्च इत्यावृत्तौ
स्यन्ते एवादिमध्यमकव्यपदेशश्च समेते इत्यस्यानयमकमिदं रूपभेदे पूर्वं-
भेदानुच्छेदि स्थूलाव्यपेतमुच्यते ॥

तदेव स्वान्यभेदोच्छेदि सूक्ष्मं यथा,—

सनाकवनिनितम्बश्चिरं चिरं सुनिनदैर्नदैर्हन्तमसुम् ।

मता फणवतो घतो रसंपरापरास्तवमुधा मुधाऽधिवसति ॥

अत्र पादान्तादिषु व्यपेतं यदा मध्येष्वव्यपेतं तदुभयमपि पादान्तादि-
संज्ञितायामव्यपेतमभिन्वजातीर्थं जायते । न च प्राचीना मध्यमकर्ता
जहातीत्यस्यानयमकमिदं सूक्ष्मावृत्तेरन्यतो भेदेन रूपभेदानुच्छेदि सू-
क्ष्माव्यपेतमुच्यते ॥ तदुभयमपेक्षंविधे एव च्छन्दसि द्रष्टव्यम् ॥

पादे स्थूलव्यपेतं यथा,—

अस्त्रिष्टयसत्त्वमुहसत्तापं रविं दृष्टान्तेऽष्टरक्षिद्विभक्ते ।

भद्रावलि येसत्र तटे निपीतरसा नमन्तामरसा न मत्ता ॥

अत्र मा भूदव्यपेतप्रसङ्ग इत्येकमेषाक्षरं विज्ञाय स्थूलावृत्तिद्वयेन श्लोक-
पादयोर्व्याप्तत्वादादिमथान्तता न सम्भवतीत्यस्यानयमकमिदं स्थूल-

व्यपेतसुचप्रते ॥

फट एव सूक्ष्मं यथा,—

करेणुः प्रस्थितोऽनेको रेणु ईश्टाः सङ्घस्रणः ।

करेऽणुः शीकरो जज्ञे रेणु तेन शमं ययौ ॥

अतु विषमपादयोः करेणुः करेणुरितप्रादावावृत्तं समपादयोस्तु रेणुः
रेणुरिति । तत्तु स्वापेक्षया न मध्यमन्यापेक्षया नादिरितप्रस्थानय-
मकमिदं सूक्ष्मव्यपेतसुचप्रते ॥

श्लोके स्थूलव्यपेतं यथा,—

जपन्ति ते सदादेहं नमस्रन्ति जपन्ति ते ।

भवान्यतो नमस्रन्ति सदादेहं भवान्यतः ॥

अतु स्थूलव्यपेतावृत्तिचतुष्टयेन श्लोकोऽपि व्याप्त इतप्रादिमथान्ताभावा-
दस्थानयमकमिदं स्थूलव्यपेतसुचप्रते ॥

स्थूल एव सूक्ष्मव्यपेतं यथा,—

यामानीता नीतायामा लोकाधीरा ऽधीरालोका ।

सेनासन्ना सन्नासेनासारं हत्वाह त्वा सारम् ॥

अतु यद्यपि यामायामेतप्रादौ व्यपेतमाद्यन्तश्रमकं, नीतानीतेतप्रादौ
च मध्यमकमव्यपेतं विद्यते, तथापि मण्डूकपूतिन्यायेन गतप्रतप्रा-
गते र्यतेच नैतदुल्लिखति । अपि, तु श्लोकोऽपि द्वाभ्यां द्वाभ्यामक्षराभ्यां
सूक्ष्मावृत्तप्रा व्याप्त इव लक्ष्यते । तेनास्थानयमकमिदमादिमथान्ताना-
मभावात् सूक्ष्मावृत्तेः सूक्ष्मव्यपेतसुचप्रते ॥

पादसन्धौ स्थूलव्यपेतं यथा,—

हठपीतमृहाराष्ट्रीदशनच्छदपाटला ।

पाटलाकलिकानेकै रेकैका लिलिहे ऽलिभिः ॥

अत्रापि प्राग्वदेव यतिविच्छेदात् पूर्वोत्तरार्द्धयोरसंहितायां पाटला-
पाटलेतप्रावृत्तेर्नाव्यपेतयमकत्वम् । न चैतत् पादयोरादावन्ते च शक्यते
वक्तुमपि त्वेकसप्रादावन्यस्य चान्त इतप्रस्थानयमकमिदं स्थूलावृत्तेः

स्थूलव्यपेतमुच्यते । न चैतद्वाचस्पतिद्वारागेतत्रादौ काश्चियमकेऽप्ययं
न्याय इति तस्यैव तथाभूतलक्षणत्वात् । काश्चियमक एवाव्यपेतास्थान-
यमकभेदे सूक्ष्मव्यपेतं यथा,—

धराधराकारधरा धराभुजां भुजा महीं पातुमहीनविक्रमाः ।

कमात् सहन्ते सहसा इतारयो रयोद्ध रा मानधुरा च लम्बिनः ॥

अत्रान्तपादे धुराधुरेति सूक्ष्मव्यपेतं वर्त्तते ॥

स्वभेदान्धभेदयोः स्थूलं सूक्ष्मञ्च यथा,—

सालं वहन्ती सुरतापनीयं साऽलं तडिद्वासुरतापनीयम् ।

रक्षोभरक्षोभरसत्किं कृटा लङ्का कलङ्काकलिकाद्रिङ्गा ॥

अत्र 'सालं' 'सालमिति' स्वभेदे सुरतापनीयं सुरतापनीयमिति स्थूलः
रक्षोभरक्षोभेति लङ्का कलङ्केतत्रयभेदे कृटाङ्गटेति सूक्ष्मञ्च व्यपेते
भेदो दृश्यते तदिदमस्थानयमकं स्थूलसूक्ष्मव्यपेतमुच्यते ॥

यत् सूक्ष्मभागं ब्रह्माहति तदपि स्थूलसूक्ष्ममेव । यथा,—

मधुरया मधुबोधितमाधवी मधुसमृद्धिसमेधितमेधया ।

मधुकराङ्गनया भुङ्क्त्वन्मदध्वनिभता निभताधरमुज्जगे ॥

स्थानस्थानविभागोऽयमव्यपेतव्यपेतयोः ।

क्रमेणोक्तस्तयोरेव प्रादुर्भेदोऽयं कथ्यते ॥ ६५ ॥

तत्राव्यपेतभेदेषु प्रथमप्रादुर्भावेति यथा,—

न मन्दया वर्जितमानसात्मया नमन् दयावर्जितमानसात्मया ।

उरसुप्रपासीर्णपयोधरहयं मया समालिङ्ग्यत जीवितेश्वरः ॥

अत्रैव द्वितीयतृतीययो र्यथा,—

दृश्यस्त्वयायं पुरतः पयस्थानानाकलाली रश्मिरेण नेत्रा ।

नानाकलालीरश्मिरेणनेत्रा देवी यदस्मादजनि स्वयं श्रीः ॥

एवं तृतीयचतुर्थयोरपि यथा,—

अरानलो मानविवर्द्धितो यः स निर्दृष्टिं ते किमपाकरोति ।

समन्ततस्त्वाभरसेचणे न समं ततस्त्वाभरसेचणेन ॥

व्यपेतभेदेषु प्रथमतःतीययो र्यथा,—

सभा सुराणामबला विभूषिता गुणैस्तवारोहि मृणालनिर्मलैः ।

स भासुराणामबला विभूषिता विहारयन्निर्विश सम्पदः पुराम् ॥

तत्रैव प्रथमचतुर्थयो र्यथा,—

कलङ्कमुक्तं तनुमध्यामिका स्नानद्वयी च त्वद्वते न हन्तप्रतः ।

न याति भूतं गणने भव्युषे कलङ्कमुक्तं तनुमध्यामिका ॥

एवं द्वितीयचतुर्थयोरपि यथा,—

या विभर्त्ति कलवस्रकौशुणस्नानमानमतिकालिमालया ।

नात् कान्तमुपगीतया तया स्नानमानमतिकालिमालया ॥

अर्द्धाभ्यासः समुद्गः सत्रात्तसत्र भेदा स्त्रयो मताः ।

व्यपेतव्यपेतश्च उभयात्मा च स्त्रिभिः ॥ ६६ ॥

तेषु व्यपेतो यथा,—

अनेकपादभ्रमदभ्रशालं मानेप्रहृशभीरुपतत्रिकुटम् ।

अनेकपादभ्रमदभ्रशालं मानेप्र हृश भीरु पत त्रिकुटम् ॥

अव्यपेतो यथा,—

घनं विदार्यत्रार्जुनवाणपूगं घनं विदार्यत्रार्जुनवाणपूगम् ।

ससार वाणो द्युगलोचनसत्र र्च सारवाणो द्युगलोचनसत्र ॥

व्यपेताव्यपेतो यथा,—

कलापिनां चारुतयोपयान्ति वृन्दानि लापोदघनागमानाम् ।

वृन्दानिलापोदघनागमानां कलापिनां चारुतयोपयान्ति ॥

पादत्रयाभ्याससु नातिसुन्दर इति तद्भेदा नोदाक्रियन्ते ॥

एकाकारचतुष्पादं महायमकमुच्यते ।

श्लोकाभ्यासश्च तत्राद्यं पुनरभ्यासमर्हति ॥ ६७ ॥

तत्राव्यपेतभेदे प्रथमं महायमकं यथा,—

सभासमाना सहसा परागात् सभासमाना सहसापरागात् ।

सभासमाना सहसापरागात् सभासमाना सहसापरागात् ॥

अथपेतभेदे द्वितीयं महायमकं यथा,—

प्रवणमदध्वमदचलद्विपराजितमूढविमलमद्वितरङ्गम् ।

धिरसं सदातिमिश्रितमनुप्रतधाम प्रतीतशिखिचरितधनम् ॥

अथपेतभेदे आद्यसत्र पुनरभ्यासो यथा,—

समानयास मानया समानयासमानया ।

समानया समानया समान या समानया ॥

एकरूपेण वाक्येन हयोर्भणनमर्थयोः ।

तन्त्रेण यत् स शब्दसौः श्लोप इत्यभिप्रेक्षितः ॥ ६८ ॥

प्रकृतिप्रत्ययोत्थौ द्वौ विभक्तिषचनाश्रयो ॥

पदभाषोद्भवौ चेति शब्दश्लेषा भवन्ति घट् ॥ ६९ ॥

तेषु प्रकृतिश्लेषो यथा,—

आत्मनश्च परेपाश प्रतापस्तव कीर्त्तिशुत् ।

भयलङ्घ्यते बाहुर्हि याश्च सुहृदाश्च ते ॥

अत्र कीर्त्तिशुदित्यत्र नौतिशुदित्यो भयलङ्घित्यत्र करोतिश्रुतं तेनैव प्रकृत्योः किमपि तुल्यं रूपमिति प्रकृतिश्लेषोऽयम् ॥

लिङ्गश्लेषोपि प्रकृतिश्लेष एव स यथा,—

कुवलयदलद्विपतासौ दृष्ट्वा च वपुषा च कंजं दर्शयते ।

अधरीकृतप्रवालश्रियाङ्गिणाशेन च नमश्च ॥

अत्र दृग्बुधोरास्यचरणयोश्च कुवलयद्विपतेत्यधरीकृतप्रवालश्रियेति च लिङ्गभेदेऽपि तुल्यरूपे विशेषणे इति लिङ्गश्लेषोऽयम् ॥

प्रत्ययश्लेषः सोऽङ्गो निसर्गदेव तयोराद्यो यथा,—

तस्या विनापि हारेण निसर्गादेव हारिणौ ।

जनयामासतुः कसत्र विस्मयं न पयोधरौ ॥

अत्र - हारिणाविति इनिणिनिप्रत्यययोरेकरूपत्वाद्दिनापि चारेणेति च
मत्वर्थीयोङ्गेदात् सोङ्गेदः प्रत्ययश्लेषोऽयं ॥ द्वितीयो यथा,—

त्वदुद्धृता मयस्यानरूढवर्णकिणाकृतिः ।

विभानि हरिणीभूता शशिनो लाण्डनच्छविः ॥

अत्र - हरिणीभूतेति चोर्ध्वपञ्च तुल्यरूपतायां तदुद्धेदो नास्तीत्युद्धेदः
प्रत्ययश्लेषोऽयम् । विभक्तिश्लेषो द्विधा भिन्नजातीययोरभिन्नजातीययोश्च ।
तयोराद्यो यथा,—

विषं निजगले येन बभ्रु च भुजगप्रभुः ।

देहे येनाङ्गजो दध्ने जाया च स जयत्यजः ॥

अत्र येन विषं निजगले भुजगराजस्य निजगले बभ्रु अङ्गजो देहे जाया
च देहे दध्ने इति लिङ्गात्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचनसप्तमेप्रकथनान्तदो-
रेकरूपत्वाद्भिन्नार्थत्वाद्भिन्नजातीयसुप्तिङ्विभक्तिश्लेषोऽयम् ॥

द्वितीयो यथा,—

त्वमेव धातुः पूर्वोऽसि त्वमेव प्रत्ययः परः ।

अनाद्यातं न ते किञ्चिन्नाय केनोपसीयसे ॥

अत्र धातुरिति प्रथमान्तस्य पठन्तस्य चैकरूपत्वाद्भिन्नार्थत्वाद्भि-
न्नजातीयसुप्तिङ्विभक्तिश्लेषोऽयम् । वचनेश्लेषो द्विधा सोङ्गेदो निरुद्धेदश्च ।
तयोः सोङ्गेदो यथा,—

प्राजत्रप्रभावः प्रभवो धर्मस्यादारजसमाः ।

सुक्तात्मानः शिवं नेमिरन्येऽपि ददता जिनाः ॥

अत्र नेमिरित्यन्येऽपीति एकवचनवक्तव्यार्था ददतागित्यत्र तिङ्गो-
प्राजत्रप्रभावः प्रभव इत्यादिषु च सुयन्तेऽन्तेकवचनवक्तव्ययोरुद्धेद-
इत्ययं सोङ्गेदो नाम वचनश्लेषः ॥

निरुद्धेदो यथा,—

तनुत्वरम्भीयस्य मथस्य च भुजस्य च ।

अभवन्वितरो तस्या वलयः कान्तिः ह्ये ॥

अत्राभवन्निति वलय इति पदयोः शिङन्तद्वयन्तयोरेकवचनवङ्गवचने अनुङ्गित्वे एव शिप्पेते इत्ययं निरुद्धो दो नाम वचनश्लेषः ॥

पदश्लेषो यथा,—

अरिभेदः पलाशश्च बाहुः कल्पद्रुमश्च ते ।

बालेबोद्यानमालेयं सालकाननशोभिनी ॥

अत्र प्रकृतिप्रात्ययविभक्तिवचनानां दृश्याभिधानादभिधानमालोक्तानि प्रातिपदिकानेव पदशब्देनोच्यन्ते । तेन पूर्वार्द्धे शत्रुभेदो मांसादसौ बाहुरित्यर्थेनारिभेदपलाशाख्यदृष्टनामनीति शिप्पते ॥ उत्तरार्द्धे सालानां काननेन शोभते इत्येवंपीलैयमुद्यानमालेत्यर्थेन सालकेन चाननेन शोभत इत्येवंपीला बालेतुप्रपमानार्थः शिप्पते स एव पदश्लेषो नाम शब्दश्लेषः ॥

वर्णश्लेषोऽपि पदश्लेष एव । स यथा,—

त्वमेव देव पातालमाश्रानां त्वं निबन्धनम् ।

त्वञ्चा मरमरङ्गभिरैकोलोकयाम्बकः ॥

अत्र त्वमेव पातालमित्यकारः पाश्चात्थ्ये, त्वं च अमरमरङ्गभिरिति चकारः पौरुषेऽचरे श्लिष्टः पातालञ्चामरेति च पदं रचयति ॥ सोऽयं पदश्लेष एव वर्णश्लेष उच्यते ॥

भाषाश्लेषो यथा,—

कुरु लालसभूलेहे महिमोचहरे तुहारिविच्छिन्ने ।

हरिणारिसारदेहे वरे वरं हर उमे भावम् ॥

अत्र, “थाननीताञ्जरुद्राणीं कान्ताश्च सुरतः स्थिताम् ।” रणेच्छुः कसिदानर्चं दिव्यप्राप्ततया गिरा ॥” तत्र रुद्राणीपक्षे हे उमे हरे भवे वरं अष्टं भावं कुरु किम्भूते लालसभूलेहे लालसभूः कामंस्तं लेदि यस्तस्मिन् तथा महिम्ना प्रमायेष जहं वितर्कमपहरति यस्तस्मिन् महिमोचहरे महेश्वरसन्निधौ हि सर्वज्ञानाभिभव इति व्यूयते । अतएव तोहन्ति अर्हयन्ति ये अरयस्ते विच्छिन्ने विरहिते । अपर-

मप्यरीणां विच्छेदकारणमाह । हरिणारिसारदेहे हरिणारिः सिंह-
स्तस्य सारो बलं स देहे यस्य तस्मिन् वरे परिणेतरीति । उमाया
एव वा इमानि सबोधनविशेषणानि । कान्तापद्ये तु हे कान्ते तव
योऽयं हरिनार्यत्रा श्रियाः सार उत्कृष्टो देहस्तत्तु यद्वरं श्रेष्ठं विलो-
चनाननस्तनजघनादि तन्मे भावमभिलाषं हरतु कामं पूरयत्वित्यर्थः ।
किम्भूते देहे, कुटिलालसम्भ्रलेखे महीमोहगृहे हारिणि विच्छिन्ने च
तमुमथत्वादिभिरिति ॥

यथा वा,—

रुचिरं जितारिहेति जननमितं सामकायमकलङ्कम् ।

सन्तममितञ्च मानय कमलासनमभिविराजन्तम् ॥

भूतसंस्कृतभाषायां द्विनमस्कृत्य माधवम् ।

जगाम समरं कोऽपि कस्य श्रेयसि हृतयः ॥

तत्र भूतभाषायां यथा, रुचिरं मनोहरं जितारिहेति भगवत्पदाद्युधं
जनैर्नमितं श्यामकायमकलङ्कं शान्तं शान्तरूपं अमितं अनन्तं
च समुच्चये कमलासनं ब्रह्माणं अभिलषीकृत्य विराजन्तं शोभमानं
मानय पूजयेति ॥ संस्कृतभाषायां यथा । रुचिभिः रञ्जिता अरिहेतयः
चक्रदौमत्यः येन तं, जननैः दशभिरवतीरैर्नितं परिच्छिन्नं, सामानि
कायति गायति यः स सामकायः तं, न विद्यते कला यस्य सोऽकलस्तं,
कं सन्तं ब्रह्माणं सन्तम्, अं त्रिणुं हृतं गतं, अभि विराजं तं
गह्वरन्तुमभि तं प्रसिद्धं कमलासनं श्रिया संसक्तं मा नय मां प्रापयेति ॥

आवृत्तिर्या तु वर्णानां नातिदूरान्तरस्थिता ।

अलङ्कारस्य विद्वद्भिरनुप्रासः प्रदर्शयते ॥ ७० ॥

श्रुतिभि र्वृत्तिभि र्वर्णैः पदैर्नामहिरुक्तिभिः ।

लाटानामुक्तिभिश्चायं पदप्रकारः प्रकाशते ॥ ७१ ॥

प्रागेण श्रुतत्रनुप्राससौध्वनुप्राप्तनायकः ।

सनाथैव हि वैदर्भी भाति तेन विचित्रिता ॥ ७१ ॥

निवेशयति वाग्देवी प्रतिभानवतः कवेः ।

पुरो येऽमुमनुप्रासं ससमाधिनि चेतसि ॥ ७३ ॥

स त्रिधा ग्राम्यो नागर उपनागरश्च । तेषु ग्राम्यश्चतुर्धा मरुणो वर्ष-
मरुणो वर्षोत्कटो वर्षानुत्कटश्च ॥ तेषां मरुणो यथा,—

एष राजा यदा लक्ष्मीं प्राप्तवान् ब्राह्मणप्रियः ।

तदा प्रसूतिं धर्मस्य लोके ऽस्मिन्नुत्सवो ऽभवत् ॥

अत्र स्थानतः समानश्रुतीनां मूर्ध्नि स्थितालव्यदन्तौ छत्रकण्ठवर्णानां प्रथम-
तृतीयपादयोर्निरन्तरा द्वितीयचतुर्थपादयोश्च सान्तरा षट् इव खण्डा-
न्नीव वा वर्षप्रदानान्मरुणैवावृणोति ॥ सोऽयं श्रुत्यनुप्रासो मरुण-
श्चतुश्चरते ॥

वर्णमरुणो यथा,—

स्थिता घणं पद्मसु ताङ्गिताधराः पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।

बलीषु तसत्राः सुप्रलिताः प्रपेदिरे चिरेण नाभिं प्रथमोदविन्दवः ॥

अत्र दन्तमूर्ध्नि व्याघोष्ठौ उल्लयो वैश्येन दन्तप्रसक्तं मूर्ध्नि इत्यादि-
क्रमेण यद्यपि पूर्ववत् स्थानतः समानश्रुतितया मरुणैवावृणोति तथापि
चित्तषट् इव माल्यग्रथन इव वा १ योऽयं घणं पद्मसु ताङ्गिताधराः
पयोधरो बली सुप्रलिताः प्रपेदिरे चिरेण नाभिं प्रथमोदविन्दव
इति नानावर्णात्मकः सूत्रान्तरसेत्रव पुण्यान्तरसेत्रव वा, स्थानभेदेन
मरुण एव निवेशः । तेनैव श्रुत्यनुप्रासो वर्णमरुणश्चतुश्चरते ॥

वर्णोत्कटो यथा,—

विमुच्य सा हारमहार्यप्रमिश्रया विलोलहृष्टिः प्रविलुप्तचन्दना ।

बभन्ध बालारुणवम्भु वल्कलं पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति ॥

अत्र सर्वं पूर्ववत् ॥ किन्तु तृतीयपादे बभन्धबालारुणवम्भुवल्कलमिति
वर्णाधिक्ययोगः ॥ सोऽयं वर्णोत्कटो नाम श्रुत्यनुप्रासः ॥

वर्णासुत्कटो यथा,—

ततः प्रधत्तुप्रन्मदना पितु गृहे ललाटिकाचन्दनधूसरालका ।

न जातु बाला लभते अ निर्वृतिं तुपारसंघातशिलातलेष्वपि ॥

अत्र दन्तप्रवर्णं प्रायतया अतिमृष्टत्वे शिलातलेष्विति दन्तप्रवर्णाभ्यामेव

वर्णस्तोमो दत्तः । सोऽयं वर्णासुत्कटो नाम श्रुत्यनुप्रासः । तेऽमी चत्वारो-

ऽप्यतिप्रसिद्धतया ग्राम्या उच्यन्ते । ग्राम्यवैपरीतेन नातिप्रसिद्धो

नागरः । यथोच्यते,—

एकत्वबुद्धिर्भेदेऽपि तत्तुऽप्येकत्वनिष्पन्नः ।

यस्य वर्णस्य तं प्राङ्गुलप्रासस्य जीवितम् ॥ ७४ ॥

तत्र भेदे ऽप्येकत्वबुद्ध्या समानस्यानयो र्यथा,—

हरे लङ्कितवर्मास्तु व्योम्नि दीर्घेण रञ्जसा ।

बलिबन्धनधोरोऽङ्घ्रिरङ्घ्रः सङ्घं निरन्तु वः ॥

अत्र हकारस्य तुल्यस्यानेन घकारेण सङ्घं भेदे ऽप्येकत्वबुद्धेस्तुल्यश्रुति-

त्वमिति भेदे ऽप्येकत्वबुद्ध्या नागरानुप्रासोऽयम् ॥

तथैवासमस्यानयो र्यथा,—

उच्छलन्मत्स्यपुष्पाग्रदण्डपाताङ्गताम्रमसि ।

जगद्गद्गानंमग्धोधावुग्धमज्ज समज्ज वः ॥

अत्र उच्छलन्मत्स्यपुष्पाग्रेत्यत्र हकारयोरिव दन्तकारक्यापि तुल्य-

श्रुतित्वमिति असमानस्यानत्वेन भेदेऽप्येकत्वबुद्ध्या नागरानुप्रासो-

ऽयम् ॥ तत्तुऽप्येकत्वनिष्पन्नेन हकारवकारसकाराणां यथा,—

कोङ्गे भा डिम्भमादाय चण्डि पीडय घघसा ।

कर्णे प्रच्छि घयस्याया सुवा यदयमुच्यते ॥

अत्र हकारादीनामीपत्सृष्टतादिभिरेकत्वेऽपि भेदाप्रमाण इति ननु

ऽप्येकत्वनिष्पन्नेन नागरानुप्रासोऽयम् ॥

तथैव हकारवकारसकाराणां यथा,—

नवोद्वे त्वं कुचादपि नोपगूढाय ढीकसे ।

वहन् बाञ्जलते झीणो वरः पुलकलङ्घिते ॥

अत्र ढकारादीनामीपत्सृष्टतादिभिरैकत्वेऽपि भेदावभास इति तत्तु
ऽपेक्षकत्वनिष्क्रयेन नागरानुप्रासोऽयम् ॥

उभयगुणयोगान्वात्यप्रसिद्ध उपनागरः । यथोच्यते,—

उलयोरैक्यमित्यादिवाक्यैः संस्रातुमीयते ।

समानश्रुतितान्योन्यं सोऽनुप्रासः प्रशस्यते ॥ ७५ ॥

स उलयोरैक्येन यथा,—

प्रयने यस्य प्रेषाहि सनीडे बडवानलः ।

महासाहसिनामग्रं तमीडे जडप्रायिनम् ॥

स्यसुपनागरः श्रुत्यनुप्रासः ॥

नणयोरैक्येन यथा,—

वाणैः क्षुक्षेपु सैन्येषु त्वया देव रणाङ्गणे ।

हतश्रेयाः श्रयन्तीमे धन्यारण्यानि विहिपः ॥

अत्र क्षुक्षेपु सैन्येषु धन्यारण्यानि इति नकारणकारयोः स्वल्पश्रुतित्व-
मेकत्वं वा भासत इति उपनागरोऽयं श्रुत्यनुप्रासः ॥

रलयोरैक्येन यथा,—

विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन सूर्यप्रसन्न रथ्याः परितः स्फुरन्त्या ।

रत्नैः पुन र्यत्त रत्ना रत्नं स्वामानिन्धिरे वंशकरीरनीलैः ॥

अत्र करीरनीलैरिति रेफलकारयोरैक्येन तुल्यश्रुत्या चतुर्ध्वपि-पादै-
ष्वनुप्रासनिर्वहणमितुपनागरोऽयं श्रुत्यनुप्रासः ॥

दन्तप्रतालव्यानामैक्येन यथा,—

विद्यास्यन्दो वाग्विदो यः प्रसन्नः सुख्यां वाचं देवतां तां नमाम् ।

यां प्रह्लाषन्ति यन्तो विशोकाः सा नो देवात् सुप्रतास्तुतानि ॥

अत्र दन्तप्रतालव्यानामैक्येन तुल्यश्रुतितेतुपनागरोऽयं श्रुत्यनुप्रासः ॥

सर्वेऽपि चानुप्रासाः प्रायेण विसृष्टवर्णान्तरिता एव स्वदन्ते । इत्यो-
ष्ठकण्ठवादीनामिहानुप्रवेशो भवति ॥

यथा जपोत्सू चन्द्रमसं यथा लावण्यमङ्गनाम् ॥

अनुप्रासस्तथा काव्यमलङ्कृतमयं घमः ॥ ७६ ॥

अनुप्रासः कविगिरां पदवर्णमयोऽपि यः ।

सोऽप्यनेन श्लवकितः श्रियं कामपि मुपयति ॥ ७७ ॥

मुञ्जरावर्त्तमानेषु यः स्ववर्गेषु वर्त्तते ।

काव्यव्यापी स संदर्भो वृत्तिरित्यभिधीयते ॥ ७८ ॥

कार्णाटी कौन्तली कौङ्क्षी कौङ्क्षणी वानवासिका ।

द्राविडी माथुरी मातृसी भागधी ताम्रखित्तिका ॥ ७९ ॥

श्रीङ्गी श्रीङ्गीति विद्वद्भिः सा द्वादशविधेयते ।

अथ लक्षणमेतासां सोदाहरणमुच्यते ॥ ८० ॥

तासु कवर्गानुप्रासवती कार्णाटी यथा,—

कान्ते कुटिलमालोक्य कर्णकण्डूयनेन किम् ।

कामं कथय कल्याणि किङ्करः करवाणि किम् ॥

चवर्गानुप्रासवती कौन्तली यथा,—

ज्वलज्जटिलदीपास्त्रि रञ्जनोज्ज्वलचारवः ।

चम्पकैषु चकोरास्त्रि चञ्चरीर्कायकासति ॥

टवर्गानुप्रासवती कौङ्क्षी यथा,—

कुम्भकूटाटुकूट्टाककुटिलोत्कटपाणिरुट् ।

हरिः करटिपेटेन न द्रष्टुमपि चेष्टते ॥

तवर्गानुप्रासवती कौङ्क्षणी यथा—

मधु मधूनि गान्धर्वमन्दिरे मदिरेचणा ।

इन्द रैन्दौवरं दाम काममानन्दयन्ति नः ॥

पवर्गानुप्रासवती वानवासिका यथा,—

मिया प्रगल्भा ताम्बूलं परिखुम् फुल्लसुतपलम् ।

ष्टपत्काः पञ्चवाणस्य पञ्चमः पञ्चमध्वनिः ॥

अन्तःस्थानुप्रासवती प्राविष्टी यथा,—

मियाललवलीतालतमासैलायनावली ।

भाति पत्रलचिन्तालद्यतपुण्ड्रा बधूरिव ॥

अप्राप्तप्रासवती मायुरी यथा,—

पुष्पातौ पुष्पधनुषं पुष्पातौ पुष्पविपुः ।

मियन्तौ निर्निमेषेण चक्षुषा मातुषी न सा ॥

द्वित्रिवर्गानुप्रासवती मातुषी यथा,—

कोकिलालापयाचालो नामेति मलयानिलः ।

उच्छलच्छीकराच्छाच्छनिर्भराम्भःकणोदितः ॥

द्वाभ्यां विदर्भितैकवर्त्या नागधी यथा,—

अधौधं नो वृत्तिं हस्य घनाघनघनध्वनिः ।

इत्याद् बुबुपुराघोरः सुदीर्घो घोरवर्धरः ॥

स्वान्तप्रसंयोगप्रथिता ताम्रलिप्तिका यथा,—

शिञ्जानमञ्जुमञ्जीरायारकाञ्चनकाञ्चयः ।

कङ्कणाङ्कशुला भान्ति जितानङ्ग तवारुनाः ॥

सङ्कपसंयोगप्रथिता धौण्डी यथा,—

सङ्कतापल्लवोलासी चित्तवृत्तचरो वृणाम् ॥

मञ्जतीञ्जलसञ्जासु नदीषु मलयानिलः ॥

असङ्कपसंयोगप्रथिता धौण्डी यथा,—

अक्षमक्षकपर्यक्षसमक्षार्कश्रुसंक्षरा ।

पीनस्तनस्थिता ताम्रकम्बवस्त्रेव धारणी ॥

अकठोराचरादामं भातिनिर्वृत्तै यिता ।

अथै यिल्यस सन् कर्तुं ह्यत्रानुप्रासमीभते ॥ ८१ ॥

कचिदस्ति कचिन्नास्ति कचिदस्ति च नास्ति च ।

वर्णानुमास एया तु सर्वतो ऽस्तीति भिद्यते ॥ ८२ ॥

अनेत्र पुनरन्यथा वृत्तिं व्याचक्षते ॥

स्पर्शादीनामसम्बन्धः सम्बन्धो वापि यो मिथः ।

स्तुटादिवन्धसंसिद्धयै सेह वृत्तिर्निगद्यते ॥ ८३ ॥

वाक्यव्यापौ च संदर्भो वृत्तिरित्यभिधीयते ।

सौकुमार्यत्रयमथ प्रौढिर्मध्यमत्वं च तद्गुणाः ॥ ८४ ॥

गम्भीरीजस्त्रिणी प्रौढा मधुरा निष्ठुरा श्रुया ।

कठोरा कोमला मिथ्या परुषा बलिता मिता ॥ ८५ ॥

इति द्वादशधा भिन्ना कविभिः परिपद्यते ॥

कारणं पुनस्तृप्तस्त एवासां विजानते ॥ ८६ ॥

तासु गम्भीरा यथा,—

अपूफ्रन्दन्तेषु णष्टं मर्हि च तद्धितञ्चमाविशदिसेष ।

पुन्दरिगम्भीररवं पुन्दरिचं श्रुतुवाहेष ॥

सैया प्रायस्तवर्गपवर्गयोस्तृतीयचतुर्यानां प्रकारककारयोश्च स्वसंयोग-
विन्दयोगाभ्यां जायते ॥

प्रोजस्त्रिणी यथा,—

पताञ्च सीभराहयधाउसिलाअलणिसवराइअजलअं ।

सञ्चं ओज्जुरपहसिददरिसुहणिमहियवउलमइरामोअं ॥

सैयं मूर्धन्यानां प्रथमचतुर्थपञ्चमद्वित्रैस्तदावृत्तया च प्रायो जायते ॥

प्रौढा यथा,—

छत्वा पुंवत् पातसुच्चैर्भृगुभ्यां मूर्द्धि श्रावणां जर्जरा निर्ऋतीषाः ।

कुश्चन्ति द्यामुत्पतन्तः स्युरार्त्तं स्वर्लोकस्त्रीगात्रनिर्वाणमत ॥

सैया प्रायेण मूर्धन्यानामन्तःस्थानां संयोगात् पूर्वगुणत्वेन जायते ॥

मधुरा यथा,—

किञ्चत्कसङ्गी शिक्षामभङ्गलाघ्यतपश्चक्रः ।

अयं मधुरपैति त्वां चण्डि पङ्कजदन्तुरः ॥

सैषा प्रायोऽनुस्वारपुरोवर्त्तिस्पर्येतया जायते ॥

निष्ठुरा यथा,—

स्वाङ्गिष्ठाद्रिजन्मानं नेवाञ्चिः पुष्टमन्त्रयम् ।

स्तौमि तत्रचं कुरपज्जेरुठं दैत्यश्रेण्याञ्चिं ताङ्गिकम् ॥

सैषा प्रायःसंयोगभूयस्त्वोत्पद्यते ॥

श्रुया यथा,—

दयितजनविहविगलितनयनोदकपौतहरिणमदतिलकम् ।

घदनमपगतमृगमदशधिकरणं वहति खोलहृष्टम् ॥

सैयं प्रायो व्यञ्जनानामसंयोगेन जन्यते ॥

कठोरा यथा,—

निसर्गनिर्गतानर्घधर्षरध्वनिहास्तिकम् ।

चक्रे चक्रं बुधि कामन्त्रलकीः कर्कशाकर्कम् ॥

सैषा प्रायःकण्ठरेफादिसंयोगादुत्पद्यते ॥

कोमला यथा,—

दाहणरणे रणन्तं करिंदारणकारणं क्षपाणं त्ते ।

रमणस्तते रणरणकौ पश्यति तरुणीजनो दिव्यः ॥

सैयं रेफणकारादसंयुक्ताकोमलवर्षविरचनया निष्पद्यते ॥

मिश्रा यथा,—

पिनटीव तरङ्गाग्रैरुदधिः फेनचन्दनम् ।

तदादाय करैरिन्दुर्लिम्पतीव दिग्द्वजाः ॥

सैषा प्रायःकठोराणामोष्ठकण्ठग्रन्थानां बाहुल्यादिभिरुपलभ्यते ॥

पद्मा यथा,—

जङ्गे निङ्गादिङ्गादोऽसौ कङ्काराङ्गादितङ्गदः ।

मसृष्टा भत्वा गच्छा त्वमर्हणार्हः शरम्भरत् ॥

सैषा प्रायेणोष्णामन्तःस्थादिसंयोगैरवस्थाप्यते ॥

ललिता यथा,—

द्राविडीनां भ्रुवं लीलारोचितञ्चूलते सुखे ।

आसजत्र राजत्रभारं स्वं सुखं स्वपिति मन्मथः ॥

सैषा प्रायेण दन्तप्रौष्ठप्रतालध्यानां मध्येऽन्तःस्थादिसंयोगैः स्थाप्यते ॥

अमिता यथा,—

वकुलफलिकाललामनि कलकण्ठीकलकलाकुले काले ।

कलया कलावतोऽपि हि कलयति कलिकास्त्रतां मदनः ॥

सेयममितयोरेव ककारलकारबन्धयोरनुप्रासेन प्रसूयते ॥

इति द्वादशधा वृत्तिः कैचिद् या कथितेह सा ।

न गुणेभ्यो न वृत्तिभ्यः पृथक्त्वेनावभासते ॥ ८७ ॥

अत्यनुप्रासवर्णानुप्रासयोरपि दुष्कराः ।

कचिद्भेदाः पृथक्कर्तुमस्याहेनह नेष्यते ॥ ८८ ॥

यथास्नातकपुष्पादिः छगादे वर्ण उच्यते ।

वर्णावृत्तिस्तथा वाचां वर्णानुप्रास उच्यते ॥ ८९ ॥

स तु स्तवकवान् स्थानी गर्भो विवृतसंश्रुतः ।

गृहीतमुक्तः क्रमवान् विपर्यस्तोऽथ संपुटम् ॥ ९० ॥

मिथुनं वेषिका चित्रो विचित्रस्तेति वर्ण्यते ।

वर्णावृत्तिः प्रयोगेभ्यस्तेभ्यस्तेभ्यो मनीषिभिः ९१ ॥

तेषु स्थाने स्थानेऽनुप्रासविन्यासतः स्तवकवान् यथा,—

यस्यावासौक्यतर्हिमागिरे गुञ्जतां कुञ्चराणा-

माविन्दके वनगजमदाम्राणधोरायितानि ।

दर्पोत्फुल्लस्फुरणविकटाकाण्डकण्डूलगण्ड-

स्वच्छाकायवर्णितसरलानोकहस्तान्धगन्धः ॥

अथ गुञ्जतां कुञ्चराणामित्यादे वर्णस्तवकस्य स्थाने स्थाने विन्यासादयं

वर्णाशुभासः स्वकवानितुप्रचरते ॥

नियतविवक्षितस्यानविशेषः स्थानी यथा,—

बाले मालेयमुच्चैर्न भवति गगनस्थापिनी नीरदानाम्
किं त्वं पद्मान्तराले मलिनयसि सुधा वक्त्रमयुप्रवाहैः ।

एषा प्रोहसमस्तहिपकटकपणसुखविन्ध्रोपलाभा

दावाग्ने र्योमलग्ना मलिनवति दिग्भा मण्डलं धूमलेखा ॥

अत्र पादप्रथमत्रिभागस्थानेषु बाले मालेयमित्यादिनियमेन वृत्तिः सोऽयं
वर्णाशुभासः स्थानीतुप्रचरते ।

आवृत्ते वर्णान्तरायेण गर्भा यथा,—

कालं कपालमालाङ्गमेकमन्वकच्छदनम् ।

वन्दे वरदभीष्टानं प्रासनं पुण्यधनुनः ॥

अत्र कालं कलापमालेत्यङ्गमेकमिति वन्दे वरदभीष्टानं प्रासनमित्या-
दिषु प्रकारवकारमकाररेफकारगर्भाधानादयं वर्णाशुभासो गर्भ
इतुप्रचरते ॥

स्थाने स्थाने विकाससङ्कोचाभ्यां विवृतसंवृतौ यथा,—

न मालतीदाम विमर्हयोगं न प्रेम मवंत्र सहतेऽपराधान् ।

ज्ञानायि न ज्ञायति केशरस्त्रं देवी न खण्डप्रणया कथञ्चित् ॥

अत्र प्रथमपादे मालतीदामेत्यादिभिर्विकासः । द्वितीयपादे प्रेमेतेत्र-
कावृत्तत्रा सङ्कोचः ॥ तृतीयपादे ज्ञानायि न ज्ञायतीतेत्रताभ्यां
केशरस्त्रगितेत्रताभ्याश्च विकासः ॥ चतुर्थेनेति सङ्कोचः । सोऽयं वर्णाशुभासो
विवृतसंवृत इतुप्रचरते । चक्रवालवह्मनोपादानाभ्यां गृहीतमुक्तौ यथा,—

सोलल्लवन्नलवलीवलय निकुञ्ज-

कूजत् कपिञ्चलकुलायकुलावनद्धाः ।

अधूपिरे कनकचम्पकराजिकान्ता

येनापरान्तविजये जलधेरुपान्ताः ॥

अत्र चक्रवाङ्मकसः सुव्यक्त एव । सोऽयं वर्णाशुभासो गृहीतमुक्त इतुप्रचरते ।

क्रमेण द्वित्राणां त्रिचतुराणां वर्णानामसंयोगस्वरानामावृत्तिः क्रमवान्
यथा,—

नितम्बगुर्वी गुरुणा प्रयुक्ता बधू विधातृप्रतिमेन तेन ।

चकार सा मत्तचकोरनेत्रा लज्जावती लाजविमोकमग्नौ ॥

अत्र गुर्वी गुरुणा प्रयुक्तेति बधू विधातृ इति चकार चकोरेति लज्जा-
वती लाजेति विमोकमग्नौ इति द्वयोस्त्रयाणां स्वरसंयोगवर्णानां
क्रमेणावृत्तिः । सोऽयं वर्णानुप्रासः क्रमवानितुप्रचरते ॥

क्रमवतां विपर्यययोपन्यासाद्विपर्यययो यथा,—

प्रणवः प्रवणो यत्र प्रथमः प्रमथेयु यः ।

रणवान् वारणसुखः स धः पातु विनायकः ॥

अत्र वुप्रतृकमो व्यक्त एव सोऽयं वर्णानुप्रासो विपर्यय इतुप्रचरते ।

स्वाद्यवर्णवृत्तिना स्वरेण सह पादमथान्तयोरनुप्रासः संपुटः । यथा,—

स्थिरापायः कायः प्रणयिषु सुखं स्थैर्यप्रविमुखम्

महारोगा भोगाः कुवलयदृशः सर्पसदृशः ।

गृहावेशः क्लेशः प्रकृतिचपला श्रीरपि खला

यमः स्वैरौ चैरौ तदपि न हितं कर्म विहितम् ॥

तदेतल्लघुणेनैव व्याख्यातम् । सोऽयं वर्णानुप्रासः संपुटमितुप्रचरते ॥

अन्तःपादसुपसंहारोपक्रमयो विवक्षितस्वरानुप्रासो म्रियुनं यथा,—

त्यज मनसि सदाहे हे स्मर स्थानमस्मिन्

नृनु किरसि शरीरे रे किमिन्दो मयूखान् ।

अथि परिहर मायो योगमङ्गैर्मदीयैः

प्रणयिनि समयेते ते भवन्तः सखायः ॥

तदेतन्निगदेनैव व्याख्यातम् । सोऽयं वर्णानुप्रासो म्रियुनमितुप्रचरते ॥

आवाक्यपरिसमाप्तेर्वर्णानुप्रासनिर्वाहो वेणिका यथा,—

विद्राणे दृष्टदन्दे सवितरि तरले वज्रिणि ध्वसावज्जे

जाताशङ्के शशाङ्के विरमसि मरुति तत्रक्तवैरे कुवेरे ।

वैकुण्ठे कुण्ठितास्ते महिषमतिरूपं पौरुषोपपन्ननिघ्नम्
निर्विघ्नं निघ्नतो वः प्रमथतु दुरितं भूरिभावा भवानी ॥
तदेतन्नातिदुर्बोधं । सोऽयं वर्णानुमासो वेणिकेतुत्रचरते ॥

उक्तलक्षणभ्योऽन्यच्चित्तः । यथा,—

नीते निर्वप्राणदीर्घामघवति मधवद्वज्रनिद्रानिदाने
निद्रा द्रागेव देवहिमि सुपितरवः संस्मरन्तगाः स्वभावम् ।
देव्या हम्भप्रसिद्धभ्यस्त्रय इव गलिता राशयो रक्तताया
रक्षन्तु त्वां विशूलघतिकुडरभुवो लोहिताम्भःसमुद्राः ॥
एवमन्येऽपि द्रष्टव्याः । एकवर्णाष्टे वृत्तप्रमुमासस्य वर्णान्तरवैचित्त्येण
विचित्रो यथा,—

चक्षुत्काक्षमकाक्षयो लयचलक्षोलाक्षलैर्वक्षिता-

क्षारौसक्षरणैकबाधरणाः सिद्ध्यन्ति चित्तं मम ।

लीलाचक्षु रचक्षरौकरचिभिषूलालकैवर्चिताः

किञ्चिच्चन्दमचन्द्रचम्पकवचां चौर्यो मृगीलोचनाः ॥

अन्ये पुनरन्यथा चित्रविचित्रयो र्लक्षणं व्याचक्षते । तत्र यमकच्छायातु-
कारौ चित्राः, सप्तवर्णानुमासवान् विचित्र इति ॥

तत्र चित्रो यथा,—

सर्वाशारधि दग्धवीरधि सदा सारङ्गवज्रकुधि

चामष्पारहि मन्दमुग्धधुलिहि स्फुप्पन्दकन्दद्गहि ।

शुष्यत्क्षोतसि तप्तभूरिरजसि ज्वालायमानाग्नि

जेप्रष्ठेन भासि खराफतेजसि कथं पान्य वज्रन् जीवसि ॥

विचित्रो यथा,—

उदाहर्हिमि दर्दुरारवपुमि प्रघीणपात्यासुधि

पत्रोतहिपु, यि चन्द्ररश्मि सुखे हंसहिमि प्राटपि ।

मा सुखोच्चकुषान्तसन्वतगलहाप्याकुलां बालिकाम्

काले कालकरालनीलजलदव्यालुप्तमास्वत्वमि ॥

वर्णाटित्तिरनुप्रास इति यः क्षतलक्षणः ।

सोऽयं द्वादशधा भेदैः प्रविभज्य प्रदर्शितः ॥ ८३ ॥

समग्रमसमग्रं वा यस्मिन्नावर्त्तते पदम् ।

पदान्त्रयेण स प्रायः पदानुप्रास उच्यते ॥ ८३ ॥

विसर्गविन्दुसंयोगस्वरस्थानाविवक्षया ।

अनिर्वाह्याच्च स प्रायो यमकेभ्यो विभिद्यते ॥ ८४ ॥

मद्यणो दन्तुरः श्लुष्णः संपुटं संपुटावली ।

खिन्वः क्षवक्वान् स्थानी मिथुनं मिथुनावली ॥ ८५ ॥

गृहीतसूक्तनामान्यस्ततोऽन्यः पुनश्चक्रिमान् ।

इति द्वादशभेदोऽयं मनोपिभिरिहेष्यते ॥ ८६ ॥

तेषु मद्यणो यथा,—

स रणे वारणास्थस्य दग्नेऽग्निसम्भवे ।

चकार वलयाकारं भुजं भुजगभीषणम् ॥

सोऽयमसंपुक्तवर्णाटित्तेः पदानुप्रासो मद्यण इत्युच्यते ॥

दन्तुरो यथा,—

स नैषधस्याधिपतेः सुतायामुत्पादयामास निषिद्धशत्रुः ।

अनूनसारं निषधान्गनेन्द्रात् पुत्रं यमाञ्ज निषधाप्यमेव ॥

अत्र निषिद्धशत्रुरिति पदे संयोगाधिक्येन दन्तुरता । सोऽयं पदानुप्रासो

दन्तुर इत्युच्यते ॥

श्लुष्णो यथा,—

अप्रेरहि कान्ते वैदेहि देहि प्रतिवचो मम ।

अरविन्दाक्षि दाक्षिण्यमलङ्कारो हि योषिताम् ॥

अत्र स्वरेण सहाटित्तेः श्लुष्णता । सोऽयं पदानुप्रासः श्लुष्ण इत्युच्यते ॥

संपुटं यथा,—

सदर्प इव कन्दर्पक्षरला माहृणां मतिः ।

असार इव संसारः कुरुष्व मदनुग्रहम् ॥

अत्रेव शब्दस्यापदत्वे नाव्यवधायकत्वादनुप्रासोऽयं संपुटमितुत्रचरते ॥
संपुटावली यथा,—

करोति किं किरातोऽपि समाकृत्य शिलीमुखान् ।

शिलीमुखान् समाकृत्य किङ्किरातः करोति यत् ॥

अत्र करोतीत्येकं संपुटं, किं किरातः किङ्किरात इति द्वितीयं, समा-
कृत्य समाकृष्येति तृतीयं, शिलीमुखान् शिलीमुखानिति चतुर्थम् । सोऽ-
पदानुप्रासः संपुटावलीतुत्रचरते ॥

खिन्नो यथा,—

कुलजातिसमाकुलीलतानां सुखदसुखाश्रयमूढचेतनानाम् ।

अभवविभवलाभलोलुभानां भव भवबन्धविभेदमाय भूयः ॥

अत्र रीतेरनिर्वाहात् खिन्नता । सोऽयं पदानुप्रासः खिन्न इतुत्रचरते ॥
स्तवकवान् यथा,—

भासयतत्रपि भाषादौ कविवर्गे जगन्त्रयीम् ।

के न यान्ति निबन्धारः कालिदासस्य हासताम् ॥

सोऽयं वर्णानुप्रासवत् पदानुप्रासोऽपि स्थाने स्थाने निवेष्टात् स्तवकवा-
नितुत्रचरते ॥

स्थानी यथा,—

परं जोष्ण्हा उष्ण्हा गरलसरिसो चन्द्रणरसो

सदक्सारो हारो मलयप्रवणा देहप्रवणा ।

मुणालौ बाणालौ जलदिश्र जलद्वा तणुलदा

वरिटठा जं दिटठा कमलवज्रणा सा मुष्मज्जणा ॥

सोऽयं पदानुप्रासः स्थाननियमात् स्थानीतुत्रचरते ॥

मिथुनं यथा,—

पुरः पारापारा तटभुवि विहारः पुरवरम्

गतः सिन्धुः सिन्धुः फणिपतिवर्गं पावनमतः ।

तदग्रे हृदयो गिरिरिति गिरेस्तस्य पुरतो

विमाला मालाभि र्ललितललनाभि विजयते ॥

तदेतत् प्रतिपादं ह्यो ह्योः पदानुप्रासयो विन्यासान्मिथुनम् ॥

मिथुनावली यथा,—

शिरसि शरभः क्रोडे क्रोडः करौ करटे रटन्

उरसि च रुर मर्मणेऽणः शिखौ मुखरो मुखे ।

कपिरपि हृदि क्रादौ दूराद्वरि हिं पजिह्वतो

धनुर्वि लघुता लघ्वेऽत्र पूर्वो जयोऽस्य यश्चिह्नः ॥

येयं ह्यो ह्योः पदानुप्रासयो निरन्तरमावृत्ति मिथुनावलीतुप्रचरते ॥

गृहीतमुक्तो यथा,—

पुन्नागनागकेशरकेशरपरिवासवासनासुरभिः ।

सुरभि र्मधुरमधुमियपदचरणाचरणवान् मातः ॥

सोऽयं चक्रवालवत् पदानुप्रासो गृहीतमुक्त इतुप्रचरते ॥

पुनरुक्तिमान् यथा,—

धूमाद् धूमकलुसे जलद् जलन्तान्तहत्तजीआवन्धे ।

पङ्क्तिरपङ्क्तिरुच्छदिसेरसद्भिरसन्तति सिद्धरे धणुमि णहभलं ॥

अत्र धूमादीनां पुन र्वचनात् पदानुप्रासोऽयं पुनरुक्तिमानितुप्रचरते ॥

वर्णोदन्तिरनुप्रासः पादेषु च पदेषु च ।

पूर्वानुभवसंस्कारबोधिनी यद्यद्वरता ॥ ८७ ॥

लाटानुप्रासवर्गस्य यावद्वा यच्चरते गतिः ।

पदानुप्रासवर्गोऽपि तावच्चैव प्रपञ्चरते ॥ ८८ ॥

स्वभावतश्च गैःश्या च वौश्यामीच्छादिभिर्य सा ।

नाम्नां द्विरुक्तिभि र्वाक्येऽत्र तदनुप्रास उच्यते ॥ ८९ ॥

सा स्वभावतो यथा,—

कुर्वन्तोऽमी कलकलं भावतेन चलाचलाः ।

प्राप्त गुलुगुलायन्ते गजा इव घनाघनाः ॥

अथ कलकलमितादिषु स्वाभाविकी पुनरुक्तिरपदिश्यते ॥

गोप्या यथा,—

अमृतममृतं चन्द्रश्चन्द्रः सायाम्बुजमम्बुजम्
रतिरपि रतिः कामः कामो मधूनि मधून्यपि ।

इति न भजते वस्तु प्रायः परस्परसङ्करं

तदियमवला कान्तिं धत्ते कुतः सकलाभिकाम् ॥

अत्रामृतममृतमित्यादिष्वभेदेऽपि भेदोपचारेण विशेषणविशेषप्रभावः
सामान्यविशेषभावादभवन् पुनरुक्तिवद्भासते ॥ गोप्या यथा,—

शैले शैले न मायिकं न मौक्तिकं न गजे गजे ।

देशे देशे न विद्यासुखन्दनं न वने वने ॥

येयं द्रव्यवैभाष्यां द्विरुक्तिः ॥ एवं गुणजातिक्रियावैभवाभ्यपि द्रव्यं ॥

प्रकारे गुणवचनसेत्रत्यादिरपि वीक्षाप्रकार एव । यथा,—

मानिमौजनविलोचनपातागुष्णवाप्यकलुषान् प्रतिगृह्णन् ।

मन्दमन्दसुदितः प्रगयौ खं भीतभीत इव शीतमयूखः ॥

आभीक्ष्ण्येण यथा,—

श्लेष्मं श्लेष्मं मृगहृणा दत्तमाननपङ्कजम् ।

मया भुक्कुलिताद्येण पायं पायमदृश्यत ॥

सोऽयमाभीक्ष्ण्ये णसुब् स चातुमसुजयते इति पुनरुक्तिः ।

क्रियापदाभीक्ष्ण्यग्राहिरुक्तौ तु पुनरुक्तेरपि पुनरुक्तिर्यथा,—

जयति जयति देवः श्यामकण्ठः पिपाकी

जयति जयति देवी लोकमाता भवानी ।

जयति जयति धन्यः सोऽपि भक्तस्तयो र्यः

किमपरमिह धन्यं वर्णयते यावदेव ॥

आदिग्रहणेन निमूलसम्प्रसादयः परिगृह्यन्ते । तेषु निमूलादि र्यथा,—

निमूलकायं कपति स्वान्तमन्तः स्मरणरे ।

लाजफोटं स्फुटन्तग्राशु हृदये स्मरणदृश्य ॥

सम्भ्रमेण यथा,—

अस्थीन्यस्थीन्यजिनमजिनं भस्त्र भस्त्रेन्दुरिन्द-

गङ्गा गङ्गोरग उरग इत्याकुलाः सम्भ्रमेण ।

भूपावेपोपकरणगणप्रापणव्याघ्रतानाम्

हृत्पारम्भप्रणयिनि शिवे पान्तु वाचो गणानाम् ॥

हर्षावेशविस्त्रयादयोऽपि सम्भ्रमस्योपाधयो भवन्ति । तेषु हर्षसम्भ्रमेण

यथा,—

रुरुधुः कौतुकोत्तालास्तसहाममरावतीम् ।

कार्जुनः कार्जुन इति वृषत्यो नाकयोपितः ॥

आवेगसम्भ्रमेण यथा,—

कञ्चुकं कञ्चुकं सुखं हारं हारं परित्यज ।

हा हा दहति दावाग्निं वस्त्रं वस्त्रमपाकुरु ॥

अत्र सुखं परित्यज दहति अपाकुरु इति क्रियापदेष्वावेगसम्भ्रमाभावा-

त् द्विरुक्तिः । तथाहि अरण्यानीप्रवेशे विजिगीषुद्विषो योयिद्वावाग्निस-

म्भ्रमावेगात् कयापेयवसुचरते ॥ तत्र प्रथमं कञ्चुक एवावेगसम्भ्रमः । स हि

आगते दावाग्नावुत्तारयितुमशक्यः । ततस्तदप्रासङ्गहेतौ हारे, अनन्तरं

प्ररापित्तदावाग्निदीप्ते वाससीति ॥

विस्त्रयसम्भ्रमेण यथा,—

अहो रूपमहोरूपमहो सुखमहो सुखम् ।

अहो मध्यमहो मध्यमस्याः सारङ्गचक्षुषः ॥

एतेषु समस्तेष्वपि सम्भ्रमेषु यावद्बोधमिति द्विरुक्तिः ॥

एवं त्विरुक्तिरपि द्रष्टव्या,—

जय जय जय श्रीमन् भोज प्रभाति विभावरी

वद वद वद श्रुतं विद्वन्निदं ह्यवधीयते ।

शृणु शृणु शृणु त्वदत् स्वर्योऽनुरजप्रति मण्डलम्

नहि नहि नहि क्षामार्त्तण्ड घणेन विरजयते ॥

क्रियासमभिहारश्च क्रियाभ्यासश्च यः पुरा ।
 सुक्ताबुदाहृतः सोऽपि नामानुप्रास उच्यते ॥ १०० ॥
 जायते न च दोषाय कावेरऽलङ्कारसङ्करः ।
 विभूयति हारोऽपि स्तनौ शीवां मृगीदृशाम् ॥ १०१ ॥
 अर्थाभेदे परावृत्तिः प्रवृत्त्या भिन्नयेह या ।
 स स्फुरिभिरनुप्रासो लाटीय इति मीयते ॥ १०२ ॥
 स चाव्यवहितो व्यस्तः समस्त उभयः पुनः ।
 उभयश्चकषालश्च गर्भश्चेहाभिधीयते ॥ १०३ ॥
 यस्तु वप्रवहितो नाम नेगता तस्य प्रक्यते ।
 कर्तुमेकादिगणना पदवृत्त्यादिभङ्गिभिः ॥ १०४ ॥

तैष्ववप्रवहितभेदेषु व्यस्तो यथा,—

उग्रद्विष्णु जखेण जसं धीरं धीरेण गरुड्या वि गरुधं ।
 रामो निरुठिण अविठिणं मण्डू रवेण अ रवं समुप्फुदन्तो ॥
 अत्राव्ययानां द्योतकत्वादिवादिभिर्व्यवधानं नाश्रीयते ॥ न ह्रीषादेः
 प्राकल्प्येऽपि दृश्यं पदत्वं प्राप्तिः । यदेवमिदमिहोदाहरणं सुजयते ॥
 त्वन्मुखं त्वन्मुखमिव त्वहग्नौ त्वहग्राविव ।
 त्वन्मूर्तिरिव मूर्तिरिहो त्वमिव त्वं कृष्णोदरि ॥ इति ।
 अस्ते प्रवैतत् । किन्तु यथा, “अमृतममृतं चन्द्रचन्द्र” इत्यादिकसभेदेऽपि
 भेदोपचारान्नामहिङ्गित्वायेयमितुप्रपेक्षते ॥

समस्तो यथा,—

अपहस्तितान्यकिञ्चलयकिञ्चलयशोभं विलोकयाशोकम् ।
 सखि विजिता पुरसुमनःसुमनः सुभगश्च मधुतिलकम् ॥
 अत्र किञ्चलय किञ्चलय इति, सुमनः सुमन इति च समस्तानामेवा-
 व्यवधानादयं लाटीयानुप्रासोऽव्यवहितसमस्तः पूर्वः पुनरवप्रवहित-
 व्यस्त इत्युच्यते । उभयस्य द्विधा प्रथमः समस्तोऽपरो व्यस्तः प्रथमो

व्यस्तो ऽपरः समस्त इति च ।

तयोः प्रथमो यथा,—

जितक्लाटाङ्गनावक्त्रं वक्त्रं तस्या मृगौदशः ।

कस्य न घोमजनकं जनकं पुष्पधनूतः ॥

तदिदं लक्षणेनैव व्याख्यातम् । द्वितीयो यथा,—

नलिनी नलिनीनाथकरसन्ततिसङ्गमात् ।

विकचा विकचास्थानां कान्तानां हरति त्रियम् ॥

अस्यापि लक्षणेनैवोक्तोऽर्थः । स्वापेक्षया व्यस्तोऽन्यापेक्षया समस्तो द्वितीयो

व्यस्तः समस्त इति च द्वितीयोभयशब्दवाच्यः । सोऽपि द्विधा प्रति-

पादमन्ताद्यो गर्भ इवानुप्रासविन्यासात् । तयोः प्रथमशङ्कुबालं यथा,—

जयति क्षुस्तिमिरस्तिमिरान्धैकवल्लभः ।

वल्लभीकृतपूर्वाशः पूर्वाशातिलको रविः ॥

अत्र तिमिरवल्लभ पूर्वाशेति शब्दास्तिमिरादिशब्दापेक्षया व्यस्तः, यथास्त्वं

पूर्वोत्तरपदापेक्षया च समस्तः, पादान्ताद्यो विनिवेशित इति यथोक्त-

लक्षणादनुगमाद्धाटीयानुप्रासोऽयमव्यवहितो व्यस्तसमस्तशङ्कुबालमितुत्र-

चरते ॥ एतेन पादमन्थेऽनुप्रासविन्यासाद् गर्भोऽपि व्याख्यातः ।

यथा,—

समाधवा माधवदत्तदृष्टिः सकौतुका कौतुकमन्दिरे स्यात् ।

सविभ्रमा विभ्रमदायिनी वः सपङ्कजा पङ्कजलोचना श्रीः ॥

व्यवहितभेदेषु व्यस्तो यथा,—

प्रकाशो यशसा देवः प्रकाशो महसा रविः ।

दुःसहो विद्विषां स्वामी दुःसहस्तमसाक्ष सः ॥

तदेतन्नातिदुर्बोधमिति न व्याकियते । सोऽयमेकगुणो व्यस्तश्च लाटीयानु-

प्रासो व्यवहित इतुत्रचरते ॥

व्यस्त एवानेकगुणो यथा,—

किञ्चिद्वच्मि न वच्मि वच्मि यदि वा किं वच्मि वच्मीदृशम्

दृश्यन्ते न भवादृशेषु यतिषु स्वेषामदोषे दमाः ।

ते किं सन्ति न सन्ति सन्ति यदि वा के सन्ति सन्तीदृगाः ।

सर्वज्ञेषु गुणैर्गृहीतच्छब्दयो लोकः कुतो वर्त्तते ॥

अत्र वच्मोति सन्तीति तत्रयोरनेकगुणां दन्ति ॥

समस्त एकगुणो यथा,—

चन्द्रानन चन्द्रदिनं मृगलोचन मृगशिरश्च नक्षत्रम् ।

तियिरतिथिप्रियदशमौ परतस्त्वेकादशौ मघरात् ॥

ननु च तियिरित्यसमस्तम् । न केवलमसमस्तं भिन्नार्थतया लाटीयानु-
प्रासोऽपि न संगच्छते । संगच्छते च केनचित् पदानुप्रासेन च लाटी-
यानुप्रासो वा नामानुप्रासो वा पदानुप्रासाद् भिद्यत इति ॥

समस्तोऽनेकगुणो यथा,—

ब्रह्माण्डच्छत्रदण्डः शतधृतिभुवनान्मोक्षो नालदण्डः

घौषीनीकूपदण्डः धरदमरनदीपट्टिकाकेतुदण्डः ।

अत्रोत्तिष्ठकाक्षदण्डस्त्रिभुवनमभवनस्तन्मदण्डोऽङ्घ्रिदण्डः

श्रेयस्त्रैविक्रमस्तो वितरतु विबुधहोषिणां कालदण्डः ॥

अत्रानेकयो दण्ड इत्यस्यादन्तिः । आभ्यां व्यस्तसमस्तभेदोऽपि व्याख्यातः ॥

यथा,—

दशरश्मिगतोपमद्वृत्तिं यशसा दिक्षु दशस्वपि श्रुतम् ।

दशपूर्वरथं यमाख्यया दशकण्ठारिषु वं विदुर्वुधाः ॥

अत्रानेकधा दशशब्द आवर्त्तते । अव्यवहितेऽपि द्वैगुणप्रादे न विरोधः ॥

यथा,—

यस्यायन्ते नदीनां सितकुसुमधराः शकसङ्काशकाशाः

काशाभा भान्ति तासां नवपुलिनचराः श्रीनदीहंसहंसाः ।

हंसामाभ्योदमुक्तः धरदमलरुचिर्मेदिनीचन्द्रचन्द्र-

चन्द्राङ्कः शारदस्तो जयलङ्घनतो विहिषां कालकालः ॥

अवहिताव्यवहितभेदोऽपि दृश्यते यथा,—

यद्यनुप्रासलेखोऽपि हन्त तत्र निवेश्यते ॥ १०६ ॥

कुण्डलादिविस्तृतापि कान्ता किमपि शोभते ।

कुङ्कु मेनाङ्गरागश्चेत् सर्वाङ्गीनः प्रयुज्यते ॥ १०७ ॥

श्रुतिवर्णानुप्रासावेकविधौ कुन्तलेषु गौडेषु ।

प्रदयो निरनुप्रासो द्वेधा त्वेधा च साटेषु ॥ १०८ ॥

वर्णस्थानस्वराकारगतिबन्धान् प्रतीक्ष्यः ।

नियमसादृष्टैः षोढा चित्रमित्यभिधीयते ॥ १०९ ॥

वर्णशब्देन चात्र स्वराणां दृष्ट्यङ्निर्देशाद् व्यञ्जनान्येव प्रगृह्यन्ते । तत्र
वर्णचित्रेषु चतुर्व्यञ्जनं यथा,—

जजौजोजाजिजिज्जाजौ सं ततो ऽतिततातितुत् ।

भाभो ऽभौभाभिभूभाभूरारारिररिरीररः ॥

त्रिव्यञ्जनं यथा,—

देवानां मन्दनो देवो मोदनो वेदनिन्दिनाम् ।

दिवं बुदाव नादेन दाने दानवनन्दिनः ॥

द्विव्यञ्जनं यथा,—

भूरिभि भौरिभि भौरौभूमैरभिरिभिरै ।

भेरौरेभिभिरभ्रामै रभौरभिरिभै रिभाः ॥

एकव्यञ्जनं यथा,—

न नोननुन्नो नुन्नो नो ना ऽना नानामना ननु ।

नुन्नोऽनुन्नो ननुन्वे नो ना ऽनेनानुन्ननुन्ननुत् ॥

कमस्यसर्वव्यञ्जनं यथा,—

कः खगौघळचिच्छैजा भाङ्जोटीठीडडंढणः ।

तथोदधीन् पफर्षाभौ र्भयोरिल्लाशिषां सहः ॥

छन्दोऽधरव्यञ्जनं यथा,—

सरत्सुरारातिभयाय जाग्रतो जगत्प्रलं सोढजनस्य जायताम् ।

स्मितं स्मरारे गिरिजास्थनीरजे समेतनेतृत्तितयस्य भूतये ॥

पङ्कजादिस्वरव्यञ्जनं यथा,—

सा ममारिधमनीनिधानिनी सामधामधनिधामसाधिनी ।

मानिनी सगरिमा ऽपपापपा सापगा समसमागमाऽसमा ॥

सुरजाक्षरव्यञ्जनं यथा,—

खरगरकालितकण्ठं मथितगदं मकरकेतुमरणकरम् ।

तडिदिति ह्रस्वगुण्डहरं हरमन्तहरं दधे घोरम् ॥

चतुःस्थानचित्तेषु निष्कण्ठं यथा,—

भूरिभूतिं पृथु प्रीतिसुखमूर्त्तिं पुरुस्थितिम् ।

विरिञ्चिं स्रुचिरुचिधौः शुचिमि नृतिभि र्द्विषु ॥

निस्तालव्यं यथा,—

स्तुरत्कृण्डलरत्नौघो मधवह्वसुकर्बुरः ।

मेषनादोऽथ संग्रामे प्राट्टकालवदाबभौ ॥

निर्दन्तं यथा,—

पाप्मापहारी शृण्कर्म्मशैश्वर्यगुण्डीशमिश्रो मम चक्रपाणिः ।

भूयाच्छ्रियापञ्चमयेक्षऽमाणो मोक्षाय सुख्यामरपूगपूजयः ॥

निरौष्ठं यथा,—

नयनानन्दजनने नक्षत्रगणशालिनि ।

अवने गगने दृष्टिरङ्गने दीयतां सकृत् ॥

निर्मूर्धन्यं यथा,—

श्लभा इव धावन्तः सायकास्तस्य भूभुजः ।

निपेतुः सायककिञ्चास्तेन संयुगसीमनि ॥

त्रिस्थानचित्तेषु निरौष्ठदन्तं यथा,—

जीयाज्जगज्जेष्टगरिष्ठवारस्यकार्चिषा कृष्णकङ्कहारकायः ।

हरि र्हरिणप्राचशरीरहारी खगेभ्यः श्रीश्रयणीयशययः ॥

निरौष्ठमूर्धन्यं यथा,—

प्रतिव्यञ्जनविन्यस्तस्वरं यथा,—

तापेनोग्रोऽस्तु देहे नो हेये विलोभिनिन्दिना ।
जायाये हि शुष्णिप्रेष्ठा हितोऽचेपोऽमृतोक्षिणी ॥

तदेवापास्तसमस्तस्वरं यथा,—

तपनग्रस्तदहनं हयवस्तुभनन्दन ।
जय ग्रहगणप्रष्ठ हतक्षय भतक्षय ॥

आकारचित्त्वेष्वदलं यथा,—

या श्रिता पावनतया यातनच्छिदनी च या ।
याचनीया धिया माया या माया संस्तुता श्रिया ॥

अत्र, कर्णिकायां न्यसेदेकं द्वे द्वे दिक्षु विदिक्षु च ।
प्रवेशनिर्गमौ दिक्षु कुयर्त्राददृशलांस्तुजे ॥ ११३ ॥

द्वितीयमष्टदलं यथा,—

चर स्कारवर चारवरकार गरण्वर ।
चलस्ताल धलचालबल कालगल ज्वल ॥
अदधा कर्णिकावर्णः पत्रेष्वष्टौ तथापरि ।
तेषां सन्निधौ चाप्यष्टावत्र पत्रसरोरुहे ॥ ११४ ॥

तृतीयमष्टपत्रं यथा,—

न प्रशीघ्र नवे भावे नमत्काम नतनत ।
नमामि माननमन न तुत्वानु नयं न यम् ॥
अत्र, प्राक्कणिकां पुनः पर्णं पर्णाग्रं पर्णकर्णिके ।
प्रतिपत्रं वजेहीमानिह त्वष्टदलांस्तुजे ॥ ११५ ॥

एवं चतुष्पत्रपोडशपत्रे अपि द्रष्टव्ये । तयोश्चतुष्पत्रं यथा,—

सासवा त्वा सुमनसा सा नमत्पौवरोरसा ।
साररोमैति सहसा साहसर्द्धं सुवाससा ॥

कर्णिकातो नयेदूर्ध्वं पद्माकाराक्षरावलीम् ।
प्रवेशयेत् कर्णिकायां पद्ममेतत् चतुर्दलम् ॥ ११६ ॥

योऽष्टपदं यथा,—

नमस्ते महिमप्रेम नमस्यामतिमद्म ।
धामसोम नमत्काम धामभीम समधम ॥
शोभूत्तिकाकमेण सुप्र वर्णां सर्वं समाः समाः ।
मध्ये मवर्णं विन्यासात् पद्मोऽयं योऽष्टपदः ॥ ११७ ॥

अष्टपदमेव कविनामाङ्गं यथा,—

रातावद्याधिराजरा विसरररसविद् यत्रालवाक् क्षमापकारा
राका पद्माभशेषा नयननयनस्या स्वया सव्यमारा ।
रामा व्यसस्थिरत्वां तुहिनननचित्तुः श्रीः करधारधारा
राधा रक्षासु रुद्धां शिवमममवशिष्यालविद्यावतारा ॥
निविटाष्टदलन्यासमिदं पादाङ्गं भक्तिभिः ।
अस्यष्टकर्णिकं कोणैः कविनामाङ्गमस्युजम् ॥ ११८ ॥

तत्राङ्गो राजशेखरकमलः । एतेन चक्रमपि व्याख्यातं यथा,—

स त्वं मानविशिष्टमाजिरमसादालम्ब्य भव्यः पुरो
लब्धावधयश्चुद्धिरुद्भुतरश्रीवत्सभूमि मुद्रा ।
मुक्ता काममपास्तभीः परमृगव्याधः स नादं हरे-
रेकौधैः समकालमभवसुदयी रोपैस्तदा तद्वरे ॥

पुरः पुरो लिखेत् पादानत त्रीन् पङ्करीकृतान् ।
तुर्यप्रन्तु अमयेन्वेनौ नामाङ्गयकसंविधिः ॥ ११९ ॥

एवं चतुरङ्गमपि यथा,—

ग्रहं बहुसुरास्थिसारविषमत्वग्र गज्यातिस्थिर
अष्टोहर्षरजः पदं गवि गवा घोणेन चसदसुवा ।

तथै चिन्तितशक्तिरसविधिदिग् नैन्द्रश्च नक्तं शुचा

धारोऽप्रांशुरदम्भमुग्रतनु मे रम्यो भवानीरुचा ॥

अत्राहुः शुभ्रतरवाचा बहुचित्तिचक्रं राजगुरुणेदं सादरमवादि । गति-
चित्तेषु गतप्रत्यागतं यथा,—

धारणागगभीरा सा सारामौगगणारवा ।

कारितारिबधा सेना नासेधावरितारिका ॥

अत्राहुः क्पादयोर्गति युक्त्वादयोः प्रत्यागतिः । तद्वरागतं यथा,—

निष्मितासिरतोऽभीकोनेत्रजतेऽमरणा रुचा ।

चारुणा रमते जनेत्र कोभीतो रसिताग्निनि ॥

अत्र प्रतिगत्यागतिभ्यां स एव श्लोकः ।

श्लोकान्तरम् । यथा,—

वाहनाऽजनि मानासे साराजावनमां ततः ।

मत्तसारगराजे भे भारीहावज्जनध्वनि ॥

अत्र प्रातिलोमेत्रनापरः श्लोको भवति यथा,—

निध्वनज्जवहारौभा भेजे रागरसात्तमः ।

ततमानवजारासा सेना मानिजनाहवा ॥

आर्षान्तरगतं यथा,—

इह रे बहला लासे बाला राह्मलीससा ।

सालका रसलीला सा तुङ्गालालि कलारत ॥

अत्र प्रातिलोम्य नापरः प्राकृतश्लोको भवति ॥

तरला कलिला गातुं सालाली सरकालसा ।

सामली मङ्गरालावा सेलाला हव रेहह ॥

तदर्थानुगतं यथा,—

विदिते दिवि केऽनीके तं यान्तं निजिताग्निनि ।

विगदं गवि रोद्धारो योद्धा यो नतिमेति न ॥

अत्र प्रातिलोम्येन स एव यदर्थः ॥ तुरङ्गपदं यथा,—

बाला सुकालबाला सा कान्तिबालकलालिता ।
 सखा सुतवती सारा-दर्पिका व्रतगङ्गिता ॥
 कमात् यादचतुष्केऽस्य पङ्क्तिः परिलेखिते ।
 तुरङ्गपदपातेन श्लोकोऽन्य उपजायते ॥ १२० ॥

यथा,—

बाला ललिततीव्रखा सुकला रागदर्पिका ।
 सुदन्तिका वृष्टिता वा सा सालातलवासका ॥
 व्याङ्गरङ्गभ्रमं नाम श्लोकारङ्गभ्रमणं यदि ।
 तदिष्टं सर्वतोभद्रं सर्वतो भ्रमणं यदि ॥ १२१ ॥

तयोरङ्गभ्रमं यथा,—

ससत्वरतिदे नित्यं सदरामर्पनाग्निनि ।
 त्वदाधिककसंज्ञादे रमकत्वमकर्षति ॥

सर्वतोभद्रं यथा,—

देवाकानिनि कावादे वाहिकास्वस्वकाहि वा ।
 काकारेभभरे काका निस्वभव्यव्यभस्वनि ॥

बन्धचित्तेषु द्विचतुष्कचक्रबन्धो यथा,—

जय देव मतेन्द्रादे लब्धोदर विनायक ।
 जगदेधनचन्द्राभालङ्घिदन्त विभापति ॥

भूह शिखरसन्धिमाला विधयादङ्गं समान्रितैर्वर्णैः ।
 द्विचतुष्कं चक्रबन्धे नेमिविधौ चापरं भ्रमयेत् ॥ १२२ ॥

द्विचतुष्कचक्रबन्धो यथा,—

कंरासञ्जवर्णं खगौरवस्य कलारसम् ।
 सन्धायं वलयाग्रद्वामगौरीं मे वनात्मक ॥

नृणां पत्न्यं पुनः नृङ्गं ग्रन्थे नृङ्गं वनेदिति ।

द्विष्टहाटकबन्धे ऽस्मिन्नेभिः श्रेयाघरैर्भवेत् ॥ १२३ ॥

अथाङ्को राजशेखरस्य ॥

विविधितिवन्धो यथा,—

सा सती जयतादत्र सरन्ती यमितातृसा ।

सारं परं स च जयी शमिताऽस्यन्दनैः ॥

शिखरादन्यतरस्मात् प्रतिपर्व भ्रमति रेखयाद्यहम् ।

नेनौ तदितरमर्हं विविधितचक्राग्निधे बन्धे ॥ १२४ ॥

शरयन्त्रबन्धो यथा,—

नमस्ते जगतां गात्र सुदानवकुलघय ।

समस्ते ऽज सतां नात्र सुदामवन लघय ॥

चतुष्पि च पादेषु षड्क्तिग्रो लिखितेष्विह ।

आदेरादेशु रक्षस्य पादैः पादः समाप्यते ॥ १२५ ॥

व्योमबन्धो यथा,—

कमलावलिहारिविकासविशेषवहं जनकाङ्क्ष

जनगामिकरं दिविसारमनारमणं जरितानाम् ।

तमसां बलहानिविलासवरोऽनवरं जनकान्त

न नमामि चिरं सवितारमनादिमहं जगतां न ॥

श्रुष्टादशशिखरचरीं गौमूत्रिकया चतुष्पदीं पश्येत् ।

यत्नाद्यन्तैर्हृष्टां स श्रेयो व्योमबन्ध इति ॥ १२६ ॥

सुरजबन्धो यथा,—

सा सेना गमनारम्भे रसेनासीदमारता ।

तारनादजना मत्तधीरनागमनामया ॥

अत्र पादचतुष्के ऽपि कुमशः परिलेखिते ।

श्लोकपादक्रमेण स्याद्देखासु सुरजतृयी ॥ १२७ ॥

एकाक्षरसुरजबन्धो यथा,—

सुरानन त्वां न न हाननष्टये पुनः सुखेऽनर्घघनपुवाननम् ।

मनसत्रनूनस्थसनप्रधूननं सकाननस्थाननदीननर्दनम् ॥

श्लोकस्यै तस्य पादेषु लिखितेषु चतुर्ष्वपि ।

त्रिमृदङ्गकरीञ्च स्याच्चतुरेकाक्षरावली ॥ १२८ ॥

सुरजप्रस्तारो यथा,—

तालसारप्रभा राका तारकापतिदंशिता ।

भारधामा रमाधौता बलयाभास सागरम् ॥

क्रमेणै वासत्र पादेषु प्रचक्षतेषु चतुर्ष्वपि ।

तुर्यत्रान् सुरजमार्गेण श्लोकोऽयमुपजायते ॥ १२९ ॥

वरकारप्रदं धीरं तारधामाऽसमाश्रिता ।

सा लतामालयाऽमाऽप ताराभाऽतिरसागता ॥

उदाहरणमात्रेणै तत् । तेन गतिचित्रादिगोमूत्रिकादयोऽप्येऽपि चित्रप्रका-
रा भवन्ति ॥

गतिरुच्चावचा यत्र मार्गं मूत्रस्य गोरिव ।

गोमूत्रिकेति तत् प्राञ्ज ईष्करं चित्रयेदित् ॥ १३० ॥

तेषु पादगोमूत्रिका यथा,—

काङ्क्षन् पुलोममनयासनताडितानि

वधःस्थलोत्थितरयाश्चनपौडितानि ।

भायादपापभयतो नमुचिप्रहारी

मायामपास्य भवतोऽम्बुमुचां प्रसारौ ॥

स्येयमशुग्मतः पादगोमूत्रिका । शुग्मतो यथा,—

देवः शश्याङ्गशकलामरणः पिपांकी देयं शमैकविकलेभरणः सनागः ।

चित्ते महासुरजनेन शुभं विधत्तां चित्तं महासुरजनानतमहधनुः॥

अहं श्लोकगोमूतिका यथा,—

चूडाप्रोतेन्दुभागदुप्रतिदलिततमस्कन्दलीचक्रबालो
देवो देयादुदारां शममरजनतानन्दनोऽनन्यधामा ।
क्रीडाधृतेशभामा दुप्रसदनतनिमच्छेदनी च भ्रुवा नो
देहे देवौ दुरीरं दममरतनतानन्दिनोमान्यधामा ॥

श्लोकगोमूतिकायां प्रथमश्लोको यथा,—

पायाहचन्द्रधारी सकलसुरशिरोलीङ्गपादारविन्दो
देव्या रुद्राङ्गभागः सुरदनुजदवः स्तत्रागसंविन्निधानम् ।
कन्दर्पघोददधः सरससुरबधूमण्डलीगीतगवौ
दैत्याधीशान्धकेनानतचरणखः शङ्करो भव्यभाव्यः ॥

द्वितीयो यथा,—

देयान्धचण्डधामा सलिलहरकरो रुद्रकन्दारविन्दो
देहे रुग्भङ्गरागः सुरमनुजदमस्तत्रागसम्पन्निधानम् ।
मन्दं दिक् क्षोभदधौः सदसदरबधूखण्डनागीरगम्यो
दैतेषु धीबन्धनानावततरसनयः शंपरो दिव्यसेव्यः ॥

विपरीतश्लोकगोमूतिकायां प्रथमः श्लोको यथा,—

विनायकं दानसुगन्धिवक्त्रं स्त्रिताननं मन्दचरं कथासु ।
नमामि विघ्नावलिहारिसारं सतीसुतं शङ्करबद्धभं च ॥

विपरीतश्लोको यथा,—

चलस्तारबधूशमं सुभासं संसारहारं वल्लविप्रमान्यम् ।
सुधाकरं चन्द्रमसं नतोऽखि सवर्णं गभं नवकम्बुनाव्यम् ॥

भिन्नच्छन्दोगोमूतिकायां प्रथमश्लोको यथा,—

नमत चन्द्रकलामयमण्डनं नगसुताभुजसङ्गतकन्धरम् ।
हरमभाग्यरदं सवसादरं शमितरावणशासंनविक्रमम् ॥

द्वितीयो यथा,—

कामदं चण्डकम्भं मदामर्दिनं नागदन्ताजप्रजयंत्र गदाकर्बुरम् ।
धीरशोभाभरय्यत्नकं सासुरं नौमि नारायणस्यासमं विभ्रमम् ॥

संस्कृतप्राकृतगोमूत्रिकायां संस्कृतश्लोको यथा,—

स्कन्दो रुन्दर्द्धि मिष्टो वितरतु सरलो दारितारातिवर्गे
सस्यन्दो ऽमन्दसज्जो भवभयकलने सङ्करे केलिकारी ।
स्कन्दोद्धोद्धासलासी जन इह बलिहा चण्डताभूरखर्वो
देवैर्जोराजदोहे महिमनि निरतो विक्रमाडम्बरेण ॥

प्राकृतश्लोको यथा,—

चन्दो कन्दप्यमित्तं विहरणसङ्गलो दारितारापवन्धो
सच्छन्दो चन्दपिज्जो कुबलयदलनो सङ्करे मेलिकारी ।
कन्दोद्धोद्धासलासी जघ्ण सिबसिहामसङ्गलीभूदखण्डो
देत्ता जोङ्हा जलोहे विह्विअणिअरई विब्रममाणं वलेण ॥

समसंस्कृतप्राकृतेन पादगोमूत्रिका यथा,—

बाला विलासावलिहारिहासा लोलामला भावसहा सहावा ।
देहं हरन्ती सहसा मुरामा नेहं चरन्ती सहसा विरामा ॥

अङ्गगोमूत्रिकाप्रस्तारो यथा,—

नमो दिवसपूराय सुतामरसभासिने ।
नतमथ्यादिदाराय सुसारलयभाविने ॥
अत्र गोमूत्रिकाश्लोकोऽयमुत्तिष्ठति,—
नतदिव्यासदाराय सुसामलसभासिने ।
नमो भवविपूराय सुताररयभाविने ॥

गोमूत्रिकाधेनु र्थथा,—

मम स्फुरतु चिह्नतः सततचिन्ताप्ररघा मतिः
समस्तविचितितस्तुतरुचिः स्मरघ्नेमद्यत् ।
समर्द्धिरतचिन्तितः क्षतविविधरथ्यामयो
नमस्कारणचिह्नितः स्मितरुचिर्हरः सामरः ॥

चतुर्णामपि पादानां क्रमेष वृत्तक्रमेण च ।

इयं गोमूत्रिकाधेनु वैपरीत्यवशेन च ॥ १३१ ॥

अतधेनु र्यथा,—

वन्द्या देवी पर्वतपुत्री नित्यं मधुमधुरकमलवदना पुरन्ध्रप्रतिदेवता

देवैः स्तुत्याकिञ्चरगेया भक्त्या वरचरितमहिषमथनी जगन्नुयनादिका ।

सिद्धैर्धिया केशरियाणा काव्या रणचतुररसिकछट्या तिलोचनवल्लभा

धीरैः पूज्या दर्पणपाणि नूनं गुणनिलयलटभललिता सतीषु पुरन्धरा ॥

यतिविच्छेदिनी हेत्रया श्लोकधेनुस्तुत्तमा ।

छन्दोभेदाच्छतमिधं प्रसूते श्लोकतर्णकान् ॥ १३२ ॥

सहस्रधेनु र्यथा,—

नखसुखपाणिकण्ठचिकुरैर्गतिभिः सहस्राश्रितेन ललितेषुहृष्टा

मणिशमिपद्मकम्बुचमराः करिणः सुतनोः सुधावहसिता हरिणः ।

फणिगणसिद्धसाध्यदयिता न समाः सकलास्त्वया च खड्गवच्छलिता-

स्तव बलरूपदर्पविजिता नितरा विबुधाश्चिरायचरितैश्चतुरैः ॥

पदविच्छेदिनी हेत्रया श्लोकधेनुस्तुत्तमा ।

छन्दोभेदांश्चतुर्णामपि प्रसूते श्लोकतर्णकान् ॥ १३३ ॥

अष्टधेनु र्यथा,—

क्रिये जयसि जृम्भसे हजसि जायसे त्वायसे

स्रुपे मृषसि मृपसे ह्रपसि पीयसे प्रीयसे ।

स्तुपे मृडसि होडसे कुडसि गल्मसे क्लीवसे

ऋपे हरसि रजपसे रजसि राजसे भ्राजसे ॥

एषा तु पदविच्छेदिन्येव धनुः क्रियापदैः ।

सम्बोधनाग्रैर्दृष्टास्त्राभिः श्लोकाद्युतप्रसूः ॥ १३४ ॥

लक्षधेनु र्यथा,—

दुर्गे भद्रे सुभद्रे ऽदिति सुरभि दिने सैहिके गौरि पद्मे
नितेय च्छदेय वरेण्ये कलि कमलिकले कालिके चण्डि चण्डे ।
धनेय पुण्ये अरण्ये अचि अवरि शिवे भैरवे राक्षि सन्धेय
छाये माये मनोज्ञे ऽवनि जननि जये मङ्गले देहि अं नः ॥

सम्बोधनैरियं धेनुः कृत्वा सैकक्रियापदैः ।

लक्षत्रयं सहस्राणि पटिं श्लोकान् प्रसूयते ॥ १३५ ॥

एषान्तरपदभेदेन सम्प्रमादिद्विबक्तिभिः ।

यावद्वोधं ध्रुवः स्रुते प्रसृतं श्लोकतर्णकान् ॥ १३६ ॥

कोटिधेनु र्यथा,—

स्यूलं दत्तसे हृत्पद्मं धत्तसे

भुवि भवसि नभसि रमसे रमे दिवि मोदसे

छिन्तसे वाङ् मिन्तसे गाङ्

रुपि मिपसि धनुषि मनुषे जये पुरि जृम्भसे ।

स्वल्पं प्रेये कल्पं प्रेये

चिति चरसि यशसि यतसे चले सुधि गल्भसे

म्रूये वामं स्रूये कामं

स्रुदि विशसि वचसि सचसे हवे हृदि दीपयसे ।

सम्बोधने हिंतीयान्तैः सप्तम्यन्तैः क्रियापदैः ।

श्लोककोटीरियं तिष्ठः सार्द्धा धेनुः प्रसूयते ॥ १३७ ॥

यदा तु सम्प्रमादिभ्यो भवन्तरस्या द्विबक्तयः ।

स्युलादीनां तदा चैषा दशकोटीः प्रसूयते ॥ १३८ ॥

कामधेनु र्यथा,—

महोसि एव चले मेष्टासितो विकिस्नुकु. वाणं उज्जु अ क्खु कहाहि ।

वाणं उज्जु माइ गेहिह्वउ अस्सवि

को मल्लणउ वारिज्जन्तु रमट्ठाइ ।

करइ वलिवडंउ च वक्कइ मंच्छलु अहिमुहं

हि तरुणिहिं अच्चासइ उक्कइ ॥

स्येयसुभयतोऽपि ऋजुनैव मार्गेणोक्तिप्रतुप्रक्तयोः समा प्रवृत्तिरिति ।

स्येयमृजुक्तिर्नाम वाकोवाक्यम् ।

सैवोपनागरिका यथा,—

बाले नाय विसुच्च मानिनि इषं रोषात्मया किं कृतम्

खेदोऽस्मासु न मेऽपराधति भवान् सर्वेऽपराधा मयि ।

तत् किं रोदिपि गह्वदेन वचसा कस्याद्यतो वदते

नने तन्मम का तवास्मि दयिता नास्मीत्यतो वदते ॥

स्येयमेकतः काष्ठा कुटिलेऽतिविषमेयमृजुक्तिर्नाम वाकोवाक्यम् ।

वक्रोक्तिर्हि धा, निर्बूत्रडा अनिर्बूत्रडा च । तयो निर्बूत्रडा यथा,—

किं गौरि मां प्रति वपा, ननु गौरहं किम्

कुप्यामि कां प्रति, मयीत्यनुमानतोऽहम् ।

आनामि सत्यं मनु मानत एव सत्य-

मित्यं गिरो गिरिशुवः कुटिला जयन्ति ॥

स्येयमावाक्यपरिभ्रमात्ते निर्वाहाच्चिर्बूत्रडेति वक्रोक्तिर्वाकोवाक्यम् ।

अनिर्बूत्रडा यथा,—

केयं मूर्ध्नि प्रन्वकारे, तिमिरमिह कुतः सुभ्रु कान्तेन्दुयुक्ते,

कान्ताप्यद्वैव कामिन्वनु भवति मया दृष्टमेतावदेव ।

नाहं हृदं करोमि व्यपनय शिरस कर्णमेनामिदानी-

मेवं प्रोक्तो भवान्वा प्रतिवचनण्डः धातु धो मन्त्रधारिः ॥

स्येयमनिर्वाहादनित्यं हृदितिवक्रोक्तिर्नाम वाकोवाक्यम् । ते इमे उभे

अपि ऋषेयवक्रोक्ती भवतः ॥ द्वैवात्योक्तिर्हि धा स्वाभाविकी नैमि-

स्तिकी चेति । तयोः स्वाभाविकी यथा,—

नादेयं किमिदं जलं, घटगतं नादेयमेवोच्यते,

सत्यं नाम पिबामि, कल्पपटपः पीतेन नाम्नाभवन् ।

किं वर्णा अपि सन्ति नाम्नि, रक्षितं किं तैरखं त्वं कुतो,

यस्मादेव भवान्, भगिन्यसि ततस्तु नैव मां बाधसे ॥

अत्र स्वैरिष्याः सहजाद् वैयात्यात् स्वाभाविकीयं वैयात्योक्तिर्नाम वाकोवाक्यम् ॥

नैमित्तिकी यथा,—

कुपलं राधे, सुखितोऽसि कंस, कंसः क्व नु क्व सा राधा ।

इति प्रारोप्रतिवचनैर्विलक्ष्यहसो हरिर्जयति ॥

अत्र गोत्रसुखलिते विपक्षनाम्नैव वैयात्येऽनोत्तरं दत्तमिति नैमित्तिकीयं वैयात्योक्तिर्वाकोवाक्यम् ॥

गूढोक्तिर्द्विधा मुख्य्या गौणी च । तयोर्मुख्या यथा,—

केशव यमुनातीरे व्याहृतवांगुषसि संसिकां कोऽब्ध ।

क्रान्ताविरहभयात्तुरह्णदयः प्रायः प्रियेऽहं सः ॥

अत्र प्रियेऽहं इत्यत्रावर्णलोपे प्रिये अहं स इत्यर्थस्य मुख्य्यैव दत्तम्

गूढत्वादियं मुख्य्या गूढोक्तिर्नाम वाकोवाक्यम् ॥

गौण्या यथा,—

निरर्थकं जन्म गतं नलिन्या यथा न हृष्टं लुहिनांशुविम्बम् ।

उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्फलैव कृता विनिद्रा नलिनी न येन ॥

साविमौ पूर्वोत्तराह्वयोरन्योन्योक्तयोः गूढकामलेखावित्तीयं गौणी गूढोक्तिर्नाम वाकोवाक्यम् ॥

प्रश्नोत्तरोक्तिर्द्विधा, अभिधीयमानहृद्या प्रतीयमानहृद्या च । तयोराद्या यथा,—

क्व प्रस्थितासि करमोक्षं घने निशीथे

प्राणाधिको वसति यत्वन जनः प्रियो मे ।

एकाकिनौ वद विभेपि कथं न बाले

ननुस्ति मुह्यितशरो मदनः सहायः ॥

स्येयं हृदयप्रवृत्त्यस्यैव स्पष्टमभिधेयैव अभिधानादभिधीयमानहृद्या नाम
प्रत्योक्तिर्वाकोवाक्यम् ॥

द्वितीया यथा,—

क्रियन्मात्रं जलं विप्र जानुदन्नं नराधिप ।

तथापीयमवस्था ते न हि सर्वे भवादृशाः ॥

स्येयं शब्दविद्यावैशारद्यस्य हृद्यस्य प्रतीयमानत्वात् प्रतीयमानहृद्या
नाम प्रत्योक्तिर्वाकोवाक्यम् ॥

चित्रोक्तिर्हिं धा चित्रा चित्रा च । तयोराद्या यथा,—

लभ्यन्ते यदि वाञ्छितामि यमुनामागीरथीसङ्गमे

देव प्रेक्ष्यजनस्तदेव भवतो भर्त्तव्यतां वाञ्छति ।

ननु तन्मरणेन किं तु मरणं कायान्मनोविशुद्धि-

दीर्घं जीव मनस्तवाङ्घ्रिकमले कायोऽत्र नस्तिष्ठति ।

तदिदं सङ्कल्पितोक्तिप्रतुष्टिभ्यां जीवतोऽपि जन्मान्तरफलावाप्तिसाध-
नेनाद्यर्थहेतुरिति चित्रा नाम चित्रोक्तिर्वाकोवाक्यम् ।

द्वितीया यथा,—

कोऽयं भामिनि, भूषणं कितव ते, शोणः कथं, कुङ्कुमात्,

वृषांसान्तरितः प्रिये विनिमयः, पश्चादपरं कास्ति मे ।

पश्चात्मीत्यभिधाय सान्द्रपुलको मृदन् मृदङ्गान्वाः सानौ

हस्तौ न प्रतिनिर्जितेन्द्रवत्तात् द्रुते हस्तौ वो हरः ॥

अत्र उक्तिप्रतुष्टिप्ररोरनन्तरं स्तनमर्दनवैचित्र्यादिना परिसमाप्तेर्विचि-
त्रोक्तिसंक्षमिदं वाकोवाक्यम् ।

प्रहेलिका सकृत् प्रश्नः सापि पोदा चुरताधरा ।

दत्ताधरोभयं मुष्टिर्विन्दमत्यर्थवत्पि ॥ १४८ ॥

कौडागोष्ठीविनोदेषु तज्ज्ञैराकीर्णमन्त्रणैः ।

परध्यामोहने चापि सोपयोगाः प्रहेलिकाः ॥ १५० ॥

तासु चुप्रताक्षरा यथा,—

पयोधरभराक्रान्ता संनमन्ती पदे पदे ।

पदमेकं न का याति यदि हारेण वर्जिता ॥

अत्र विडङ्गिका काहारेण वर्जिता न यातीति वक्तव्येन हारेण वर्जिते-
तु प्रकम् । अतः केत्यक्षरस्य चुप्रतत्वात् चुप्रताक्षरेयम् ॥

दत्ताक्षरा यथा,—

कान्तयानुगतः कोऽयं पौनस्कन्धो मदोद्धतः ।

मृगाणां पृष्ठतो याति श्वरो रुढयौवनः ॥

अत्र श्वर इति, श्वर इत्यनुस्वाराक्षरस्य दत्तत्वादत्ताक्षरेयम् ॥

चुप्रतदत्ताक्षरा यथा,—

विदग्धः सरसो रागी नितम्बोपरिसंस्थितः ।

तनुर्ज्वालितः कण्ठे कलं कूजति को विटः ॥

अत्र विट इत्यखिन् पदे विकारे चुप्रते वकारे दत्ते वटः कूजति
इति द्वितोयोऽर्थो भवतीति सेयं चुप्रतदत्ताक्षरा ॥

अक्षरमुष्टि र्वेया,—

अतिः अतिः अन्य अलं प्रीय रदय जय फय ।

मेला मेला मेलं मेलं फस फस फस फस ॥

इयमक्षराणां मुष्टिरित्यक्षरमुष्टिका । अत्र पादश्चतुष्पङ्क्तिलिखितायां
चतुर्भिर्मुरजबन्धैः श्लोक उपतिष्ठति । स यथा,—

अद्य मे सफला प्रीतिरद्य मे सफला रतिः ।

अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे सफलं फलम् ॥

विन्दुमती यथा,—

तवाववादः प्रत्यब्धि यताकाः प्रतिसङ्हरम् ।

न मयागोरसामिन्नं चेतः कस्मात् प्रकुप्यसि ।

अस्थानरुदितैरेभिरलमालोहितेक्षणैः ॥

अत्र न मे आगोरसामिन्नं चेत इति सम्बन्धिपदस्य मयेति तृती-
याभ्रान्तग्रा गोपितत्वादिदं सम्बन्धगूढम् ।

पादगूढं यथा,—

कुप्रवियद्गामिनौ तारसंरावविहतश्रुतिः ।

हैमीपुमाला शुश्रुमे—

अत्र पूर्वाह्नं स्थितै हिंतीयप्रथमसंज्ञमपञ्चनैकादशमवमत्रयोदशपोषाक्षरै-
श्चतुर्थपादो गूढ उक्त्याप्यः । यथा, विदुप्रतामिव संहतिरितीदं पादगूढम् ।

अभिप्रायगूढं यथा,—

जहू देभरेण भणिया खगान्धे क्षण राउलं वञ्च ।

ता किं सेचअ वड्डए हसि जाण वलोइअं सअणम ॥

अत्र निरोक्षितमनेनात्र पुरुषायितलक्ष्मपादलाक्षादिकं तेन निवृङ्क्तं
मां न कर्मणौतत्रभिप्रायेण बध्वाः शयनावलोकनमित्यभिप्रायगूढम् ।

वस्तुगूढं यथा,—

पानीयं पातुमिच्छामि त्वन्नः कमललोचने ।

यदि दास्यसि नेच्छामि न दास्यंसि पिवास्यहम् ॥

अत्र दास्यसीति दासीलक्षणसत्र वस्तुनो गूढत्वादिदं वस्तुगूढम् ।

यस्य पर्यत्रसुयोगस्य निर्भेदः क्रियते पदैः ॥

विदग्धगोष्ठ्यां वाक्छै वां तं हि प्रश्नोत्तरं विदुः ॥ १५२ ॥

अन्तः प्रश्नवह्निःप्रश्नवह्निरन्तःसमाह्वयैः ।

जातिष्टोत्तराभिख्यैः प्रश्नैस्तदपि यद्धिधम् ॥ १५३ ॥

तेष्वन्तः प्रश्नं यथा,—

काहमस्मि शुद्धा वक्ति प्रश्नेऽस्मिन् किमुत्तरम् ।

कयमुक्तं न जानासि कदर्थयसि यत् सखे ॥

फलं प्रत्यद्भुतोपायं यथासि न तु न कश्चित् ॥

इत्यनेन श्लोकेनोक्तार्थस्य यथास्थितस्वरासुस्वारविसर्जनौदसंयोगस्य
श्लोकान्तरस्य विन्दभिरेव सूचनाक्रम इति विन्दमती । तद् यथा,—

०००१ ०००१ ००० ००० ००० ००० ००० ००० ।

००० ००० ००० ००० ००० ००० ००० ००० ॥

निर्भेदः, उदधाबुदधावाप्ता संसृगे संसृगे जयः ।

साङ्गसे साङ्गसे सिद्धिः सर्वत्र तव कौर्त्तयः ॥

अर्थप्रहेलिका यथा,—

उत्तमकाक्षनाभासं संदष्टदशनच्छदम् ।

सरसं सुख्यते हृष्टैर्हृष्टैरपि किमुज्ज्वलम् ॥

येयमपि सूचितस्यैव प्रकाशफलमित्यस्य द्वयार्थपदप्रयोगेणावगतरर्थप्रहे-
लिका ।

क्रियाकारकसम्बन्धे पादाभिप्रायवस्तुभिः ।

गोपितैः पङ्क्तिं प्राङ्गुणं गूढं गूढार्थवेदिनः ॥ १५१ ॥

तद्गु क्रियाश्रुतं यथा,—

स न जघनभराभिराममन्दं गमनमिदं मदिरारूपेक्षणायाः ।

कथमिह सहसा विलोकयन्तो मदनशरज्जरज्जरा युवान् ॥

अतः जघनभराभिराममन्दं मदिरारूपेक्षणाया गमनं विलोकयन्तो
हे युवानः कथमिव यूयं मदनशरज्जरज्जरा न कोति क्रियापदस्य स्तन-
शब्देन जघनसान्निध्याद् गोपितेन क्रियागूढमिदम् ।

कारकश्रुतं यथा,—

पिवतस्ते शरावेष वारि कङ्कारश्रीमलम् ॥

केनेमौ दुर्विदग्धेन हृदये विनिवेशितौ ॥

अतः शराविति कर्मकारकस्य गूढत्वात् कारकगूढमिदम् ।

सम्बन्धगूढं यथा,—

न मयागोरसामिन्नं चेतः कक्षात् प्रकुप्यसि ।

अस्यानरुदितैरेभिरलमालोहितैश्चणे ॥

अत्र न मे आगोरसामिन्नं चेत इति सम्बन्धिपदस्य मयेति तृती-
याभ्रान्तरा गोपितत्वादिदं सम्बन्धगूढम् ।

पादगूढं यथा,—

पुत्रवियद्गामिनी तारसंरावविह्वलयुतिः ।

हैमीषुमाला शुशुभे—

अत्र पूर्वाह्नं स्थितै द्वितीयप्रथमसप्तमपञ्चमैकादशनवमत्रयोदशषोडशाक्षरै-
श्चतुर्थपादो गूढ उच्यते । यथा, विदुप्रतामिव संवित्तिरितीदं पादगूढम् ।

अभिप्रायगूढं यथा,—

जहू देअरेण भण्णिआ खगान्धे क्षण राउलं वञ्च ।

ता किं सेचअ वञ्चए हसि ऊण वलोइअं सअणम् ॥

अत्र निरौक्षितमनेनात्र पुरुषायितलक्ष्यपादलाक्षादिकं तेन नियुङ्क्ते
मां न कर्मणीतत्रभिप्रायेण बध्वाः शयनावलोकवमित्यभिप्रायगूढम् ।

वस्तुगूढं यथा,—

पानीयं पातुमिच्छामि त्वन्तः कमललोचने ।

यदि दास्यसि नेच्छामि न दास्यंसि पिवास्यहम् ॥

अत्र दास्यसीति दासीलक्षणस्य वस्तुनो गूढत्वादिदं वस्तुगूढम् ।

यस्तु पर्यत्रनुयोगस्य निर्मेदः कियते पदैः ॥

विदग्धगोष्ठ्यां वाक्छै वा तं हि मन्त्रोत्तरं विदुः ॥ १५२ ॥

अन्तः प्रश्नवद्भिः प्रश्नवद्भिः समाह्वयैः ।

जातिष्टोत्तराभिध्यैः प्रश्नैस्तदपि पद्धिषम् ॥ १५३ ॥

तेष्वन्तः प्रश्नं यथा,—

काहमस्मि गुहा वक्ति प्रश्नेऽमुस्मिन् किमुत्तरम् ।

कथमुक्तं न जानासि कदर्थयसि यत् सुखे ॥

अत्र कदर्ययसीति पदं कथमुक्तं रेफयकारमुक्तं दर्यसीति सप्रात् ।
अतो वाक्यान्तरे प्रश्नोत्तरस्थोक्तत्वाद् अन्तः प्रश्नमिदं ।

वह्निः प्रश्नं यथा,—

भद्र मानवकाष्याहि कीदृशः खलु ते पिता ।

वैलान्दोलितकल्लोलः कीदृशश्च महोदधिः ॥

अत्र मज्जन् मकर इत्यस्य उत्तरस्य प्रश्नाद्वह्निर्हृत्कत्वाद् वह्निःप्रश्नमिदम् ।
वह्निरन्तः प्रश्नं यथा,—

सुभद्रा क उपायंस्तु प्रश्नेऽमुष्मिन् य उत्तरः ।

स कीदृक् कपिमाचष्टे ध्याग्नि पर्णस्थितिः कुतः ॥

अत्र वायुत इत्युत्तरेण प्रश्नाद्वह्निर्हृत्केन वायुतो नरो बान्तरो भवतीति
सुभद्रोपयन्तामुत्तरव्रते । तेनैतत् वह्निरन्तःप्रश्नं भवति ।

जातिप्रश्नं यथा,—

कीदृशा भूमिभागेन राजा श्रान्तोऽनुमीयते ।

प्राद्वृणं कुरुतेतुरक्ताः किमाहुस्तदनिच्छवाः ॥

"हेमवारकरञ्जिना नाजिहं करवान्हे" इत्युत्तराभ्यां गतप्रत्यागताभ्यां
प्रश्नोत्तरजातिरभिधीयते जातिप्रश्नमिदम् ।

ष्टप्रश्नं यथा,—

को सो जोश्रणवाच को दण्डणं इवे सहस्राह ॥

का काली का मधुरा किं शुकष्टयुकाननच्छायम् ॥

अत्र य एव प्रश्नाः, कः स योजनपादः को दण्डानां हे सहस्रे इत्यादयः,
त एव क्रोशो योजनपादः कोदण्डानां हे सहस्रे इत्यादीनुत्तराणि
भवन्ति । एवं काकाली कामधुरा किं शुकष्टयुकाननच्छायमिमुत्तरं
किमभिहितशेषस्य प्रष्टव्यमिति षट्प्रश्नम् ॥

उत्तरप्रश्नं यथा,—

किं वसन्तसमये वनमद्यः षट्शान् स शृङ्गलोमविलेखः ।

उत्तरञ्च किमवापतुरेतौ काननादतिमिरादपि काली ।

अत्र प्रश्नस्य हे काननाद हे तिमिराद पिकालीत्येतदपि कालीत्येत-
देव उत्तरप्रश्नमिदम् ॥

यद्विधौ च निषेधे च वृत्तपक्षेरेव कारणम् ।
तदथेयं विदुस्तेन लोकयात्रा प्रवर्तते ॥ १५४ ॥
काव्यं शास्त्रेतिहासौ च काव्यशास्त्रं तथैव च ।
कावेप्रतिहासः शास्त्रेतिहासस्तदपि यद्विधम् ॥ १५५ ॥

तेषु काव्यं यथा,—

यदि स्मरामि तां तनीं जीविताया कुतो मम ।
अयं विस्मृत्य जीवामि जीवितव्यं सनेन किम् ॥

तदिदं उक्तिप्राधान्यात् काव्यमितुत्रचरते ॥

शास्त्रं यथा,—

स्निग्धोन्मताग्रतमुतापन्नखौ कुमार्यग्राः
भादौ समोपचितचारुनिगूढगुल्फौ ।
श्लिष्टाङ्गुली कमलकान्तितली च यस्या-
सामुह्यहेद् यदि भुवोऽधिपतित्वमिच्छेत् ॥

अत्र स्निग्धत्वादेः शब्दप्राधान्यमिति शासनाच्छास्त्रमिदम् ।

इतिहासो यथा,—

हिरण्यकशिपुर्देवो यां यां स्त्रित्वापुनर्देधत ।
भयाद्भ्रान्तैः सुरैश्चक्र तस्यै तस्यै दिशे नमः ॥

सोऽयमतीतार्थप्राधान्यादितिहासः ॥

काव्यशास्त्रं यथा,—

नान्दीपदानि रतनाटकविघ्नशान्ता-
वाज्ञाधराणि परमाण्यथ वा स्मरस्र ।
दृष्टेऽधरे प्रणयिणा विधुताग्रपाणि-
सीत्कारशुष्करुदितानि जयन्ति नार्यग्राः ॥

अत्र कावेत्रन शास्त्रमभिहितम् इतीदं काव्यशास्त्रम् ॥

कावेत्रतिहासो यथा,—

स सच्चरिण्यु सुर्वनान्तरेषु यां यदृच्छयाश्चित्रयदाश्रयः श्रियाम् ।

अकारि तस्मै सुकुटोपलसूत्रलतकरैस्त्रिसन्धं त्रिदशैर्दिशे नमः ॥

अत्र प्रागुक्तसैत्रवेतिहासार्थसत्र कावेत्रनामिधानात् कावेत्रतिहासोऽयम् ॥

शास्त्रेतिहासो यथा,—

धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ ।

यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत् कश्चित् ॥

अत्र धर्मार्थकाममोक्षाणामितिहासे निवेष्टितत्वात् अयं शास्त्रेतिहासः ॥

अव्यं तत् काव्यमाहुर्धन्नेत्यते नाभिधीयते ।

ओतयोरेव सुखदं भवेत् तदपि पङ्क्तिधम् ॥ १५६ ॥

प्राची नान्दी नमस्तारो वभुनिर्देश इत्यपि ।

प्राचिमिका भ्रुवा चेति श्रेपो ध्येयं भविष्यति ॥ १५७ ॥

तत्राग्नी यथा,—

भूयाहः त्रेयसे देवः पार्वतीदयितो हरः ॥

पातु वः परमं ज्योतिरंवाप्स्यन्सगोचरः ॥

अत्र आशंसायां लिङ् लोट् च । तदिदं वाक्यद्वयमाग्नीः ॥

नान्दी यथा,—

भद्रं भोक्तुं सरस्वतीं कर्णो मन्दन्तु वासाङ्गणो

पञ्चाणं पि मरं पञ्चदश धरा बाणो षष्ठदशपिपा ।

यक्षोमी तच्च माध्वी पुरतः सो सा किं च धृष्टालिया

रीदीन्योऽवितिङ्गु काव्यकुसुमाः शोचन्त्येतेऽपि ॥

येयं रङ्गमङ्गलान्तस्त्रययनं नान्दी ।

नमस्कृति यथा,—

जयति ब्रह्मभूः गङ्गा चन्देभश्च महेश्वरम् ॥

इदं गुरुभ्यः पूर्वैभ्यो नमोवाकं प्रशास्यहे ॥

सेयं स्तुतिर्नमस्कृत्या नमस्कृतिरेव भवति ॥

वस्तुनिर्देशो यथा,—

अस्तुप्रदामजटाभारम्भान्तगङ्गाभ्युपशेखरः ।

आदिदेवो हरो नाम स्मृतिसंहारकारणम् ॥

सोऽयं कथाशरीरव्यापिनो वस्तुनो नायकस्य निर्देशो वस्तुनिर्देशः ॥

आचिप्तिका यथा,—

पद्मपीडिभ्रमहिषासुरदेहेहिं

भुञ्जन्मन्त्रालुआवससिलेहेहिं ।

सुरसुहृदेत्तवक्षिभ्रवल्किहिं

जम्बू सहासं वञ्जन् मन्त्रालुहिं ॥

सेयमभिधित्स्वितरागविशेषप्रयोगमात्रफलं वञ्चनमाचिप्तिका ।

भ्रुवा यथा,—

मन्त्रवह्निमित्तपिङ्गमद्दसुखं गुरुं पिएक्षण ।

लङ्कावसरो गच्छिष्य मोन्तिआद् गच्छो वाहो ।

सेयं पात्रप्रवेशरसाशुसन्धानादिप्रयोजना भ्रुवा ।

यदाङ्गिकैर्निर्वर्तयन्मुञ्जितं वाचिकादिभिः ।

नर्तकैरभिधीयेत प्रेक्षणाचेडिकादि तत् ॥ १५८ ॥

तस्मात्स्यं ताण्डवं चैव च्छलिकं शम्पया सह ।

हल्लीसकं च रासञ्च घटप्रकारं प्रचक्षते ॥ १५९ ॥

तेषु लासं यथा,—

उच्चिउवालिपिअ पंथहिं जंतउ ।

पेक्षमि छत्य होइ जइ लोअणवन्तउ ॥

तर्दिदं षट्द्वाररसप्रधानत्वात् लासप्रभम् ॥

ताण्डवं यथा,—

सुश्रवश्चक्षुरारण्यसुषुप्तिश्च दारुणुरोसयिसदृष्टपद्मचरुहिरारण्य ।

अलिङ्ग्य चाण्डालश्च रिचसंतावण्यप्रणलसरिच्छ जे होइ महारण्य ॥
इदं वीररसप्रधानत्वात् साशब्दवम् ।

छलिकं यथा,—

पिसुषुप्ति पक्ष्मं तुरचरुच भुगिड हिंसि हसन्ति ।

पिचकन्त डादजुअलेहिं पुणु पुणु य य डसन्ति ॥

इदं तु शृङ्गारवीरप्रधानत्वाच्छलिकम् ॥

ग्रन्था यथा,—

वीहेसि हरिसुहि अठ होहि मं गले लेहि सइ ।

कन्दइ रिट्ठासुसमारिउ कण्ठवल्लिउ य पइ ॥

तदिदं छलिकमेव किञ्चरविप्रयं ग्रन्था ।

हल्लीसकं यथा,—

चन्दणधूसरअं आउलिअलोअणअं

हासपरं सुहअं षीसासकिलासिअअं ।

दुम्भणदुम्भणअं संकामिअमण्डणअं

माणिणिआणणअं किं तुज्जं कवट्ठिअअं ॥

मण्डलेम तु यत् स्त्रीणां श्रुत्यं हल्लीसकन्तु तत् ।

तत्र नेता भवेदेकी गोपस्त्रीणां हरि र्मेधा ॥ १६० ॥

हल्लीसकमिदम् ॥

रासोयथा,—

अइ दुम्भणदुम्भणया अज्ज कि णो पुच्छामि तुमं ।

य जिविज्जइ जेण विसासो पलिहिज्जइ की स जणो

तदिदं हल्लीसकमेव तालवबन्धविशेषयुक्तं रास इत्युच्यते ।

अथ याकुसुत्वजाचार्य्याः सामान्यचित्त इत्यमी ।

पडताभिनयास्तद्वदभिनेयं यचो विदुः ॥ १६१ ॥

तेष्वाङ्गिकाभिनयवद् यथा,—

दोर्दण्डाः क्व घृताङ्गदाः क्व च गिरानहौ भुजौ ह्यविमौ
वक्त्राणि क्व तु कान्तिमन्ति यलिमत् क्वेदं ममेदं सुखम् ।
वाचसाः क्व जितार्णवध्वनिधनाः फायं वचःसंयमो
हेलाकम्पितभूधरः क्व चरणन्यासः क्व मन्दा गतिः ॥

आत्माङ्गिकाभिनयानां प्रतिपादितत्वाद् दूदमाङ्गिकाभिनयम् ॥

वाचिकाभिनयवद् यथा,—

कुर्वीरा मदनधरव्यायां यङ्गन्या तनुङ्गत्रा यदभिहितं मुग्धः सखीनाम् ।
तङ्गयः शिशुशुकसारिकाभिरुक्तं धन्यानां श्रवणपयानिधित्वमेति ॥
अत्र वाचिकाभिनयानां प्रतिपादानादिदं वाचिकाभिनयम् ॥

शात्विकाभिनयवद् यथा,—

वारं वारं तिरयति दृशोरुहमो वाष्पपूरः
तत्संकल्पोपहितजङ्गिमशाग्नमभ्येति गात्रम् ।
सद्यः स्विद्यन्वयमविरतोत्कम्पलोलाङ्गुलीकः
पाणिर्लैखाविधिषु न तरां वर्त्तते किं करोमि ॥

अत्र वाष्पजाड्यशाग्नक्षेदकम्पानां प्रतिपादितत्वादिदं शात्विका-
भिनयम् ॥

आहार्यत्राभिनयवद् यथा,—

चूडाधुम्बितकङ्कपत्रमभितरणीह्वयं दृष्टतो
भक्ष्यसोमप्रवितृलाभ्यनसुरो धत्ते त्वधं रोगयीम् ।
सौवीर्यमेखलया नियन्त्रितमधोवासस्य मास्त्रिष्ठकम्
पाणौ कार्मुकमघञ्चतुर्वलये दण्डोऽपरः पैप्पलः ॥

आहार्यत्राभिनयानां प्रतिपादितत्वादिदं आहार्यत्राभिनयम् ॥

सामान्याभिनयवद् यथा,—

राक्षोश्चन्द्रकलामिवाननचरीं देयात् समामाद्य मे
दस्योरस्य क्षपापपातविषयादाच्छिन्द्याः प्रेयसीम् ।

आतङ्काद् विकलं द्रुतं कर्णया विज्ञोभितं विस्मयात्
क्रोधेन ज्वलितं मुदा विकसितं चेतः कथं वर्त्तताम् ॥

अत्र चतुर्णामभिनयानां प्रयोगादिदं साध्याभिनयम् ॥

चित्ताभिनयवद् यथा,—

व्यतिकर इव भीमं स्तामसो वैकुण्ठश्च

क्षणसुपहतचक्षुर्वृत्तिरुद्धय आन्तः ।

कथमिह न वयस्यस्तत् किमेतत् किमन्यत्

प्रभवति हि महिम्ना स्वेन योगेश्वरीयम् ॥

अत्र उक्ताध्यायपदाध्याययोः कथितत्वाच्चित्ताभिनयमिदम् ॥

चतस्रो विंशतिर्येताः शब्दालङ्कारजगतयः ।

शब्दसन्दर्भमात्रेण हृदयं हर्तुमीशते ॥ १६२ ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमद्भोजराजविरचिते सरस्वतीकण्ठभरणे
शब्दालङ्कारनिर्णयो नाम द्वितीयः परिच्छेदः ॥

अलमर्थमलङ्कर्तुं यद् वृत्तपक्षपादिवर्त्तना ।

ज्ञेया जात्यादयः प्राज्ञैर्ज्ञेयालङ्कारसंज्ञया ॥ १ ॥

जाति विभावना हेतुरहेतुः सूक्ष्ममुत्तरम् ।

विरोधः सम्भवोऽन्योन्यं परिरुप्तिर्निर्दर्शना ॥ २ ॥

भेदः समाहितं भ्रान्तिर्विर्तको भौलितं स्मृतिः ।

भावः प्रत्यक्षपूर्वाणि प्रमाणानि च जैमिनेः ॥ ३ ॥

तेषु नानावस्थासु जायन्ते यानि रूपाणि वस्तुनः ।

स्वेभ्यः स्वेभ्यो निसर्गम्यस्तानि जातिं प्रपद्यते ॥ ४ ॥

अर्थव्यक्तेरियं भेदमियता प्रतिपद्यते ।

जायमानमियं वक्ति रूपं सा सार्वकालिकम् ॥ ५ ॥

स्वरूपमाश्रयो हेतुरिति तद्भेदे हेतवः ।

ते संस्थानादय तेषु सा विशेषेण शोभते ॥ ६ ॥

तत् स्वरूपसंस्थानमवस्थानं तथैव च ।

वेशो व्यापार इत्याद्यौः प्रभेदैर्बद्धा स्थितम् ॥ ७ ॥

सुगन्धाङ्गनाभकस्तिर्यङ् नीचपात्राणि चाश्रयः ।

देशः कालश्च शक्तिश्च साधनानि च हेतवः ॥ ८ ॥

तेषु संस्थानं यथा,—

स दक्षिणापाङ्गनिविष्टसुष्टिं नतांसमाकुञ्चितसव्यपादम् ।

ददर्श चक्रीकृतचारुचार्यं प्रहर्तुमभुजद्यतमात्मयोनिम् ॥

अतः धनुर्धरेणैवमङ्गानि सम्यग्बुद्धिपूर्वकं स्थापनीयानीति संस्थानमिदं जातिभेदः ॥

अवस्थानभेदेन यथा,—

पादावष्टम्भनन्वीकृतमहिषतनोरुस्रसद्व्याङ्गमूलम्

शूलं प्रोक्तासयन्तत्राः सरलितवपुषो मधुभागस्य देव्याः ।

विष्णिष्टसुष्टदृष्टोन्मत्तविरलबलिव्यक्तगौरान्तराला-

स्तिस्रो वः पाण्डु लेखाः कमवशविकसत्कञ्चुकप्रान्तसुक्ताः ॥

अत्र स्त्रियाः शूलप्रोक्तासनादौ व्यापारे बुञ्जिकारितमपि शरीरावस्थान-
मीदृशं जायते इतीदमवस्थानं नाम जातिभेदः ॥

वेशो यथा,—

लसृपिष्टधूसरत्थणि मङ्गमञ्जुमन्त्रि कुवलशाहरणे ।

कञ्चिकञ्चु मञ्जरि पुञ्जि तुष्ट मण्डितो गामो ॥

अत्र वसन्तोत्सवे ग्रामतरुणीनामयं वेशो जनमनःप्रमोदाय जायते इति
वेशो नामायं जातिभेदः ॥

व्यापारो यथा,—

अग्रे गतेन वसतिं परिगृह्य रम्या-

मापात्य सैनिकनिराकरणाकुलेन ।

यान्तोऽन्यतः पुं सकृत्स्वरमाशु दूरा-

दुर्वाकृताजुक्कविरे मुक्तरात्मवर्ग्याः ॥

अत्र तादृशव्यापारे व्याप्तानामौदृशमेव स्वरूपं जायत इति व्यापार-
नामायं जातिभेदः ॥

आश्रयेषु सुगन्धवति यथा,—

सहिष्माहि भन्नामाणायणए लणं कुसुमा उपपन्ति ।

सुहृवकृष्णा हसिज्जइ पप्फोडन्ती णहसवशाद् ॥

अत्र सुगन्धव्याप्तिप्रतियोगस्वरूपभणनादियं सुगन्धाङ्गनाश्रिता जातिः ॥
अर्भकाश्रिता यथा,—

आक्रोशन्नाहुयन्वन्यान्नाधावन् मण्डलं रुदन् ॥

गाः कालयति दण्डेन डिम्माः प्रसावतारिणीः ।

अत्राभर्भकाश्रितव्यापारस्वरूपोक्तेरियमर्भकाश्रिता जातिः ॥

तिर्यग्गान्धया यथा,—

लौदंशस्रविषाण्डरापनखयोराकीर्णदीर्घं सुखम्

विन्यस्याग्निमयो युगे चरणयोः सदो विभिन्नद्विपः ।

एतस्मिन्मदगन्धवासितसटः सावध्नतिर्यग्बलत्-

सङ्क्रान्ताहतिधूतलोलमंधुपः कुञ्जेषु मते हरिः ॥

अत्र सिंचस्वरूपभणनादियं तिर्यग्गान्धया जातिः ॥

नीचाश्रया यथा,—

भद्रं ते सदृशं यदध्वगमतेः कीर्त्तिलयोदपुष्पते

स्थाने रूपमनुत्तमं सुकृतिना दानेन कर्णो जितः ।

इत्यालोच्य चिरं दृशा कर्णया जीतातुरेष स्तुतः

पात्र्येनैकपलालमुष्टिरुचिना गर्वायते चालिकः ॥

अत्र हीनपात्रचालिकस्वरूपोक्तेरियं नीचाश्रया जातिः ॥

अथ हेतयः ॥ तेषु देशे यथा,—

इमांश्च विन्वत्राद्रेः शुक्रहरितवंशीधनधना

भुवः क्रीडालोलहिरदरदनाद्यग्नतरवः ।

लताकुञ्जे यासामुपनदि रसक्लान्तश्वरी-

कपोलखेदोन्मःपरिचयमुदो वान्ति भवतः ॥

अत्र विन्धवाद्रेरीदृशेषु प्रदेशेषु इत्यन्मूला वायवो वान्तीति हेतुत्वेनोक्त-
त्वात् देशस्य देशहेतुर्जातिरियम् ॥

कालहेतु र्थया,—

कम्पन्ते कपयो भ्रमं जलकृशं गोऽजाविकं ग्लायन्ति

श्वा चुष्टीकुङ्करोदरं क्षणमपि क्षिप्तोऽपि नैवोन्मति ।

श्रीतार्क्षिष्यसनातुर पुनरयं दीनो जनः कूर्मवत्

स्थान्यङ्गानि शरीर एव हि निजे निजोत्तुमाकाङ्क्षति ॥

अत्र हेमन्तहेतुकतियत्रगादाश्रयव्यापारस्वरूपोक्तेरियं कालहेतु नाम
जातिः ॥ शक्ति र्थया,—

बभ्रन्वक्षेपु रोमाश्वं कुर्वन् मनसि निर्वृतिम् ।

नेत्रे निमीलयन्नेप प्रियास्पर्शः प्रवर्तते ॥

अत्र रोमाश्वबन्धादिषु प्रियास्पर्शप्रवृत्ते निमित्तस्योक्तत्वादियं शक्तिहेतु
नाम जातिः ॥

साधनहेतु र्थया,—

उपनिहितहलीपासार्गलहारमारात्

परिचकितपुरन्ध्रीसारिताभ्यर्णभाग्डम् ।

पवनरयतिरश्चो वारिधाराः प्रतीच्छन्

विशति बलितशृङ्गः पामरागारमुष्मा ॥

अत्र जायमानक्रियाहेतुभूतयोः कटकर्मणोः साधनयोः स्वरूपवर्णनादयं
साधनहेतु नाम जातिभेदः ॥

प्रसिद्धहेतुव्यावृत्तया यत् किञ्चित् कारणान्तरम् ।

यत्र स्वाभाविकं वापि विभावंत्र सा विभावना ॥ २ ॥

शुद्धा चित्वा विचित्रा च त्रिविधा सा विगद्यते ।

शुद्धा यत्रैकमुद्दिश्य हेतुरेको निवर्त्तते ॥ १० ॥

अनेको यत्र सा चित्ता विचित्रा यत्र तां प्रति ।

तयान्यथा वा गौर्भङ्गा विधेयः कश्चिदुच्यते ॥ ११ ॥

तत्र कारणान्तरविभावनायां शुद्धा यथा,—

अपीतचीयकादश्वमसंष्ट्टामलाश्वरम् ।

अप्रसादितसूक्ष्माश्व, जगदासीन्मनोहरम् ॥

अत्रैकं कादम्बादिकमुद्दिश्य चीवतादेः पीतत्वादिरैकैः प्रसिद्धहेतु
व्यावर्त्तते, हेत्वन्तरश्च शरत्प्रभावो विभाव्यते । सेयं शुद्धा नाम का-
रणविभावनायां विभावना ।

स्वाभाविकत्वविभावनायां शुद्धा यथा,—

अनञ्जिता ऽसिता दृष्टिभ्रूनावर्जिता नता ।

अरञ्जिताकण्ठायमधरसव सुन्दरि ॥

अत्रैकैकं दृष्ट्यादिकमुद्दिष्टासितत्वादेरञ्जितत्वादिरैकैको हेतु व्याव-
र्त्तते, स्वाभाविकत्वासासितत्वादिदृष्ट्यादेर्विभाव्यते । सेयं शुद्धा नाम
स्वाभाविकत्वविभावनायां विभावना ॥

कारणान्तरविभावनायां चित्ता यथा,—

असम्भृतं मण्डनमङ्गयटोरनासवाख्यं कारणं सदस्य ।

कामस्य पुण्यव्यतिरिक्तसखं बाल्यात् परं साध्य वयः प्रपेदे ॥

अत्रैकमेव वयोलक्षणं पदार्थमुद्दिष्टाप्यनेको मण्डनादेः प्रसिद्धो हेतुः
संभृतत्वादि व्यावर्त्तते, कारणान्तरश्च स्तनोद्धेदधादपचयलावण्य-
लक्ष्मीलाभादि विभाव्यते । सेयं चित्ता नाम कारणान्तरविभावना ॥

सैव स्वाभाविकत्वविभावनायां यथा,—

एतच्च अविट्ठिअतुङ्गं अविसारिअधिस्सुअं अणोणअगहिरं ।

अम्मलल्लअपरिसरापं अषाअपरमत्तपाअडं मज्झमच्चयं ॥

अत्रैकमेव मधुमयनमुद्दिष्टानेकमुद्भवादेः प्रसिद्धत्वादिः प्रसिद्धो हेतु
व्यावर्त्तते, स्वाभाविकत्वश्च तं प्रत्येयं विभाव्यते । सेयं चित्ता नाम

स्वाभाविकत्वविभावनायां विभावना ।

तथैव गीर्भङ्गत्रा यथा,—

वक्तुं निसर्गसुरभि वपुरव्याजसुन्दरम् ।

अकारणरिपुहास्या निर्निमित्तं सुहृत्त मे ॥

अत्रोत्तरयो विरहसमागमादिकारणान्तरविभावनयोः स्वाभाविकीभ्यां प्राग्विभावनाभ्यत्रं यथासङ्गत्रं विशेष उक्तः । सेयं विभावनयैव विभावनायां विशेषोक्तेस्तथैव गीर्भङ्गत्रा विचित्रा नाम विभावना भवति ॥

सैवान्यथा गीर्भङ्गत्रा यथा,—

वनेचराणां वनितासखानां दरीगृहोत्सङ्गनियतभासः ।

भवन्ति यत्प्रौपद्यो रजन्यामतै लपूराः सुरतप्रदीपाः ॥

अत्रातै लपूराः सुरतप्रदीपा इति स्वाभाविकत्वविभावनायां शेषपदार्थै-
रविभावनारूपै विशेष उक्तः । सेयमन्यथा गीर्भङ्गत्रा विचित्रा नाम
विभावना भवति ॥

क्रियायाः कारणं हेतुः कारको ज्ञायकश्च सः ।

अभावश्चित्तहेतुश्च चतुर्विध इहेष्यते ॥ १२ ॥

यः प्रवृत्तिं निवृत्तिश्च प्रवृत्तिं चान्तरा विभनू ।

उदासीनोऽपि वा कुर्यत्रात् कारकं तत् प्रचक्षते ॥ १३ ॥

तेषु प्रवर्त्तकः क्रियाविष्टो यथा,—

अयमान्दोलितप्रौढचन्दनद्रुमपल्लवः ।

उत्पादयति सर्वस्य प्रीतिं मलयमारुतः ॥

सोऽयं यथोक्तो मलयमारुतः प्रीतुप्रत्पादनक्रियासमावेशात् प्रवर्त्तको
नाम कारकहेतुभेदः ।

स एव क्रियानाविष्टो यथा,—

तस्य राज्ञः प्रभावेन तदुदानानि जञ्जिरे ।

आर्द्रांशुकप्रवालानामास्यद् सुरशाखिनाम् ॥

अत्र भावः क्रियायामनिविष्टमान एव हेतौ तृतीयं प्रयोजयति न कर्त्त-
रोति क्रियायामनाविष्टोऽयं कारकहेतुभेदः ॥

निवर्त्तकक्रियाविष्टो यथा,—

चन्दनारण्यप्रमाधूय स्पृष्ट्वा मलयनिर्भरान् ।

पथिकानां प्रमाथाय पवनोऽयमुपस्थितः ॥

अत्रैवंविधस्य पवनस्य पथिकप्रमाथसाधनक्रियायां कर्त्तृत्वेनापेक्षान्वि-
वर्त्तको नामायमाविष्टक्रियः कारकहेतुभेदः ॥ -

स एव क्रियानाविष्टो यथा,—

प्रजागरात् खिलौभूतससत्राः स्वप्नसमागमः ।

बाष्पस्य न ददतिप्रनां दृष्टुं चित्तगतमपि ॥

अत्र समागमनिवृत्तावनिविष्टमानः प्रजागरः तृतीयार्थं पञ्चमीं प्रयोज-
यति । बाष्पः पुनर् दानक्रियापेक्षादर्थनक्रियायामनाविष्टत्वं कर्मसम्बन्धात्
तामप्रधानभावेन चोपगृह्णाति । इत्यनाविष्टक्रियो नाम निवर्त्तकोऽयं
कारकहेतुभेदः ।

प्रयोजकः क्रियाविष्टो यथा,—

तस्मिन् जीवति दुर्धर्षं हतमप्यहतं बलम् ।

हनुमत्प्रज्ज्मितप्राणो जीवन्तोऽपि मृता वयम् ।

अत्र बलप्रतुर्जीवनमरणक्रिययोः सप्तमीवाच्यनैमित्तिकाधिकरणकार-
कभावेन हनुमानाविष्टन् प्रयोजको भवतीति क्रियाविष्टोऽयं प्रयोजको
नाम कारकहेतुभेदः ॥

स एव क्रियानाविष्टो यथा,—

मानयोग्यां करोमीति प्रियस्थाने स्थितां सखीमम् ।

बाला भ्रूभङ्गजिह्वाच्चौ पश्यति क्षुरिताधरा ॥

अत्र मानाभ्यासक्रियायां भ्रूभङ्गजिह्वाचिप्रेक्षणादिरूपाया आत्मनेप्रवा-
त्तनः समावेशो न भवतीति क्रियानाविष्टोऽयमिति शब्दाभिधेयप्रयोजको

नाम कारकहेतुभेदः ॥

• द्वितीया च तृतीया च चतुर्थी सप्तमी च यम् ।

क्रियानाविष्टमाचष्टे लक्षणं नायकश्च सः ॥ १४ ॥

स द्वितीयावाचरो यथा,—

तां प्रत्यभिव्यक्तमनोरथानां महीपतीनां प्रणयाग्रदूत्यः ।

प्रबालप्रोभा इव पादपानां ष्टङ्गारचेष्टा विविधा वभूवुः ॥

अत्र क्रियानाविष्टतयैव इन्दुमत्यां महीपतीनां ष्टङ्गारचेष्टा भवन्ताप्रो लक्ष्यन्ते । सोऽयं लक्षणहेतुः प्रतिना योगे द्वितीयासुत्पादयति ।

तृतीयावाचत्रमित्यन्तलक्षणं यथा,—

कण्ठेकालः करस्येन कपालेनेन्दुशेखरः ।

जटाभिः स्निग्धतान्वाभिराविरासीद् दृढध्वजः ॥

अत्र कण्ठेकाल इत्यादीनि क्रियायामनिविशमानानेव दृढध्वजं विज्ञापयन्ति, यथा जटाभिश्चापस इति ।

तृतीयावाचत्र एव अङ्गविकारलक्षणं यथा,—

स बाल आसीद्वपुषा चतुर्भुजो मुखेन पूर्णेन्दुनिभस्त्रिलोचनः ।

• सुषा कराक्रान्तमहौभदुच्चकैरसंश्वं सम्प्रति तेजसा रविः ॥

अत्र वपुषा चतुर्भुजो मुखेन त्रिलोचनसोजसा रविरित्यङ्गविकारैरङ्गिनो विवृतिर्लक्ष्यते, यथाख्या काण इति ॥

चतुर्थीवाचत्रसुत्पातलक्षणं यथा,—

गोनासाय नियोजितागदरजाः सर्पाय वह्नौपधिः ।

• कण्ठस्थाय वियाय वीर्यत्रमरुते पाणौ मणीन् बिभ्रती ।

• भर्तुं भूतगणाय गोतृजरतीनिर्दिष्टमन्त्राधरा

रक्षत्वद्रिसुता विवाहसमये प्रीता च भीता च वः ॥

अत्र • वीर्यत्रा विवाहमङ्गलानौचित्येनोत्पातरूपैरगदरजोनियोगादिभिर्भगवद्गता गोनासादयो ज्ञाप्यन्ते । यथा वाताय कपिला विद्वत्-

दिति । तत्तद्योत्पातेन ज्ञाप्यमान इति सम्बन्धस्योभयनिष्ठत्वात् तादर्थ्यत्र
इव लक्ष्यवाचिनश्चतुर्थी न लक्ष्यवाचिनः । तृतीयाविषयापहारा
एकैव विभक्त्या उभयगतस्यापि सम्बन्धस्य राज्ञः पुरुष इतिवदुक्तत्वात्
तृतीयापि न भवति ॥

सप्तमीवाचं भावलक्षणं यथा,—

इति शासति सेनान्यां गच्छतस्ताननेकधा ।

निपिथ्य हसता किञ्चित् तस्यै तत्पुन्यकारिणा ॥

अत्र सेनान्यः पलायमानगणानुशासनक्रिययान्वकारे स्वप्रकाशनक्रिया
लक्ष्यते । यथा गोषु बुद्धमानासु गत इति । उपलक्षणञ्चैतत् । तेनान्यदे-
पि भावलक्षणं शस्त्राद्यभिधेयमुपलक्ष्यते यथात्रैव हसता तस्य इति ।
यथा वा,

यज्वभिः संभृतं हव्यं विततेज्यध्वरेषु स ।

जातवेदोसुखान् मायी मियतामाच्छिनत्ति नः ॥

इत्यनादरोपाधिके भावलक्षणे पठ्यपि भवतीति ।

अभावः प्रागभावादिभेदेनेह चतुर्विधः ।

घटाभावादिभेदान्तु तस्य संख्या न विद्यते ॥ १५ ॥

तैषु प्रागभावो यथा,—

अनभ्यासेन विद्यानामसंसर्गेण धीमताम् ।

अनिग्रहेण चाक्षाणां व्यसनं जायते कृणाम् ॥

अत्र विद्यामभ्यासादेः प्रागभावस्य व्यसनादिकारणत्वं ॥

मध्वंसाभावो यथा,—

गतः कामकथोन्मादो गलितो यैवमश्वरः ।

क्षतो मोक्षच्युता तृणा कृतं पुण्याश्रमे मनः ॥

अत्र कामकथोन्मादगमनादेः मध्वंसाभावस्य पुण्याश्रमातुसन्धानका-
रणत्वम् ॥

इतरैतराभावो यथा,—

वनान्यमूनि न गृहाण्येता नद्यो न योमितः ।

मृगा इमे न दायादास्त्वमे नन्दति मानसम् ॥

अत्र वनानि अमूनि न गृहाणीत्यादेरितरैतराभावस्य मनःप्रमोदकारणत्वम् ॥

अत्यन्ताभावो यथा,—

अत्यन्तमसदार्थप्राणामनालोचितचेष्टितम् ।

अतस्तेषु विवर्द्धन्ते निर्विवन्धा विभूतयः ॥

अत्रानालोचितचेष्टितस्य अत्यन्ताभावो विभूतीनां निर्विवर्द्धहेतुः ।

एतेनाभावाभावोऽपि व्याख्यातः ॥

तत्र प्रागभावाभावो यथा,—

उद्यानसहकाराणामनुङ्गिन्ना न मञ्जरी ।

देयः पथिकनारीणां सतिलः सलिलाञ्जलिः ॥

अत्र वस्तुन उत्पादः प्रागभावाभाव उच्यते । तेनैव सहकारमञ्जरीणासु-
द्भेदस्य पथिकनारीणां मरणे कारणत्वम् ॥

प्रध्वंसाभावाभावो यथा,—

पौनःपुन्ये गभीरनाभि निभतं मध्ये भृशोच्चस्वनम्

पांयाहः परिरब्धमब्धिदुहितुः कान्तेन कान्तं वपुः ।

स्वावासानुपधातानिर्वृतमनास्तत्कालमौलदशे

यस्मै सोऽनुप्रतनाभिपङ्कवसति वैधाः शिवं ध्यायति ॥

अत्र यद्योक्तेन वपुषा योऽयमालिङ्गनेऽपि विधिनिवासनाभिपङ्कजानु-
पधातः, स इह वस्तुनोऽवस्थानमेव प्रध्वंसाभावाभाव उच्यते । स चेह-
नुप्रतनाभिपङ्कजनिवासिनो विधेर्मनोनिर्वाणकारणं भवति ।

विदूषकार्यप्रः सञ्जः कार्यप्रानन्तरण तथा ।

शुक्तो न शुक्त इत्येवमसङ्गप्राविष्टहेमयः ॥ १५ ॥

तेऽसौ प्रयोगमार्गेषु गौणवृत्तिव्यपायथाः ।

कायर्त्रीः काव्येषु वैचित्त्रं यथा ते कर्तुमीशते ॥ १७ ॥ .

तेषु विदूरकायर्त्री यथा,—

अननुधानेन शुगोपमानमलव्यसौर्वीकिणलाप्यनेन ।

असृष्टखड्गत्वेषापि चासौद्रचावती तस्य भुजेन भूमिः ॥

सोऽयं बाल्य एव नवयौवनकार्यप्रकरणात् विदूरकायर्त्री नाम चित्र-
हेतुः ॥

सहजो यथा,—

सममेव समाक्रान्तं ह्यं हिरदगामिना ।

तेन सिंहासनं पितृप्रमखिलञ्चारिमण्डलम् ॥

अत्र राजप्राभिषेकरिपुमण्डलाक्रमणयो हेतुहेतुमद्भावेन सत्यपि पौर्वा-
पर्यं विप्रकारित्वान्तुल्यमेव कार्यप्रकारणभावो विवक्षितः । तेन सहजो
नामायं चित्रहेतुः ॥

कार्यप्राप्तान्तरजो यथा,—

पश्चात् पर्यस्य किरणानुदीर्णं चन्द्रमण्डलम् ।

प्रागेव हरिणाचीणामुदीर्णो रागसागरः ॥ .

अत्र चन्द्रोदयलक्षणाद्देतोः पूर्वकालमेव रागसागर उदीर्ण इति कार्य-
स्य उदयलाभः । स इह गुणवृत्तप्राश्रयणेन हेतावतिशयं पुपत्रतौत्थयं
कार्यप्राप्तान्तरजो नाम चित्रहेतुः ॥

युक्तो यथा,—

गुणानुरागमिश्रेण यशसा ते प्रसर्पता ।

दिग्बधूनां पुष्पे चाकल्पकलादङ्कुकुङ्कुमम् ॥

अत्र दिग्बधूसुखेषु ते गुणानुरागः कुङ्कुमं यशसु चन्दनमित्ययं युक्तो
नाम गौणवृत्तिव्यपाययच्चित्रहेतुः ॥

नयुक्तो यथा,—

न मीलयति पद्मानि न नमोऽप्यवगाहते ।

त्वन्मुखेन्दुर्ममासूनां हरणायैव यस्थिति ॥

अत्र सुखेन्द्रोः पद्मानिमीलादि न युज्यते इति नयुक्तो नाम चित्तहेतुः ॥

एवं शब्दस्य प्रकारवाचित्वात् व्यधिकरणादयः प्रयुज्यन्ते यथा—

सा बाला वयमप्यगल्भवचसः सा स्त्री वयं कातराः

सा पीनोन्नतिमत् पयोधरयुग्मं धत्ते सखेदा वयम् ।

साक्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयम्

दोषैरन्यजनाञ्चितैरपटवो जाताः स्म इत्यङ्ग तम् ॥

अत्राभिध्यक्तमेव व्यधिकरणत्वं कार्यप्रकारणयोः प्रतीयते इतदयं व्यधिकरणो नाम चित्तहेतुः ॥

वस्तुनो वा स्वभावेन शक्ते र्वा हानिहेतुना ।

अक्षतात्मीयकार्यः स्यादहेतु र्वाह्यतस्तु यः ॥ १८ ॥

तत्राक्षतकार्यो वस्तुस्वभावेन यथा,—

न विरहिता ललाटतटसास्यकरी भ्रुकुटि-

र्न पर्यङ्कतेन मधुरस्मितमन्तरितम् ।

न तव निशुम्भसम्भ्रमवशादपि दारुण्या

भगवति चेष्ट क्लृपितं वदनाम्बु रुहम् ॥

अत्र निशुम्भसम्भ्रमस्य हेतोरनुत्पादितभ्रुकुट्यादिदारुणचेष्टाद्वारेण भगवतीमुखाम्बुरुक्कालुष्यस्य कारणे यदसामर्थ्यं तत्र तन्मुखाख्यस्य वस्तुनः स्वभावो निमित्तमिति स्वभावादनुत्पादितकार्योऽयमहेतुः ॥

अ एव शक्ते र्हानिहेतुना यथा,—

अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तत्पुरःसरः ।

अहो दैवगतिश्चिन्ता तथापि न समागमः ॥

अत्रानुरागवत्तत्पुरःसरत्वयोः समागमहेत्वोः सामर्थ्यविधाते दैवगतिः कारणमिति शक्ते र्हानिहेतुनायमक्षतस्वकार्यो नामाद्येतः ॥

वस्तुनः स्वभावेन व्याहृतो यथा,—

नीवीबन्धोच्छसनश्रियिलं यत् यक्षाङ्गनानाम्

घौमं रागादनिमेतकरेष्वधिपत्सु प्रियेषु ।

अर्चिं सुहानभिमुखगतान् प्राप्य रत्नप्रदीपान्

ह्रीमूढानां भवति विफलप्रेरणा चूर्णमुष्टिः ॥

अत्र रत्नप्रदीपनिर्वापणे चूर्णमुष्टेरपरित्यक्तस्वरूपस्यापि विघाते रत्न-
प्रदीपाख्यवस्तुस्वभावः कारणमित्ययं वस्तु स्वभावेन व्याहृतो नामाहे-
तुभूतः ।

स एव शक्तेर्हानिहेतुना यथा,—

शम्भो हतशतकर्मणि करे कङ्कालमाद्यं हरेः

संघट्टस्फुटितेन्दुरुण्डलगलत्पीयूषसञ्जीवितम् ।

तत्तत्काजप्रणते सुरहिपि नवे दृष्ट्वा विलासं श्रियः

कुर्व्यत्कोपकप्रायितेन मनसा मिश्रोत्तुप्पुतिः पातु यः ॥

अत्र कोपकप्रायितमनसस्तस्योत्तुप्पुतिकरणसमर्थस्यापीश्वरकरप्रहणान्ति-
यत्रापदाधीयमानः प्रतीतो व्याघातः । ततोऽयं शक्तेर्हानिहेतुना
व्याहृतो नामाहेतुभेदः ॥

यस्तु कारणमालेति हेतुसन्तान उच्यते ।

पृथक् पृथगसामर्थ्यात् सोऽप्यहेतोर्न भिद्यते ॥ १९ ॥

एकोऽभिधीयमानेषु हेतुत्वेषु भवेत्तयोः ।

प्रतीयमानेष्वपरः कारणत्वेषु जायते ॥ २० ॥

मयोरादयो यथा,—

जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणपूर्यो विनयादवापन्ते ।

गुणाधिके पुंसि जनोऽनुरञ्जते जनानुरागप्रभवाच्च सम्पदः ॥

अत्र जितेन्द्रियत्वादीनामुत्तरोत्तरं प्रति हेतुमूतानामपि सम्पदुत्पत्तौ
पूर्वपूर्वसव्यपेक्षायां समुदिताभावेव कारणत्वं साधनादिपदैरभि-

धीयत इति सोऽयमभिधीयमानहेतुत्वं कारणमालेत्यहेतुभेदः ॥

द्वितीयो यथा,—

पीणक्षणदुग्धेज्जं जस्स भुरग्धाअन्त णिट्ठुरपरिगाद्धिअं,

रिट्ठस्सं विसमवल्लिअकंठं दुक्खेण जीवीअं वो लीणं ॥

अत्र जीवितदुःखातिक्रमणे कण्ठसत्र बलनं बलनसत्र निष्ठुरग्रहणं निष्ठुर-
ग्रहणसत्रापि पीनत्वं दुर्विगाह्यत्वे हेतुरिति प्रतीयमानकारणत्वं
कारणमालेत्यहेतुभेदः ॥

इङ्गिताकारलघ्नोऽर्थः सूक्ष्मः सूक्ष्मगुणानु सः ।

सूक्ष्मः पुत्रप्रवृत्तः सूक्ष्मोऽपुत्रप्रवृत्ति इति भिद्यते ॥ ११ ॥

वाचप्रः प्रतीयमानश्च सूक्ष्मोऽत्र द्विविधो मतः ।

इङ्गिताकारलघ्नप्रत्यं लक्ष्यसामान्यमेतयोः ॥ १२ ॥

तत्रेङ्गितलक्ष्यमभिधीयमानसूक्ष्मं यथा,—

तां प्रत्यभिव्यक्तमनोरथानां महीपतीनां प्रणयाग्रदूत्यः ।

प्रवालशोभा द्वय पादपानां षट्कारचेष्टा विविधा बभूवुः ॥

अत्र स्वयंवरमिलितानां राज्ञां राजपुत्रीं प्रति प्राप्तिलक्षणसत्र मनोरथ-
सत्राभिधीयमानस्य षट्कारचेष्टात्मकेतेङ्गितेन व्यङ्गत्वादयमिङ्गितलक्ष्यो-
ऽभिधीयमानः सूक्ष्मभेदः ॥

तदेवाकारलक्ष्यं यथा,—

सा यूनि तस्मिन्त्रभिलापबन्धं शशाक शालीनतया न वक्तुम् ।

रोमाञ्चलक्षणे स गात्रयष्टिं भित्वा निरकामदरालकेश्याः ॥

अत्राभिलापबन्धो रोमाञ्चलक्षणे गात्रयष्टिं भित्वा निरकामदित्यने-
नाभिधीयमान आकारलक्ष्यः सूक्ष्मभेदोऽभिहितः ॥

तदेवोभयलक्ष्यं यथा,—

तदर्पितदृशस्तसत्रा गीतगोष्ठग्रामवर्द्धन ।

उद्दामरागपिशुना च्छाया कापि सुखाम्बुजे ॥

अत्र तदर्पितहंश्च इतीक्षितं, ज्ञाया कापि सुखाख्यं च इत्याकारः । ताभ्या-
मुद्दामरागपिप्पुनेत्यनेनाभिधीयमानसप्राननरागस्य सूक्ष्मरूपतया लक्ष-
माणत्वादयमभिधीयमानोभयलक्ष्यः सूक्ष्मभेदः ॥

प्रतीयमानमिद्विगतलक्ष्यं यथा,—

धाहिता पडिवचणं ण देव रूपइकमे कग्गि ।

अज्जा वज्जेण विणा पइयमाने नईकच्छे ॥

अत्र प्रतिवचनादानपरिजनप्रकोपाभ्यां प्रदीप्यमाने नदीकच्छ इति हेतुना
प्रत्यायप्रमानः सङ्केतकुडराद्गदाहोङ्गवधूमनस्तापो वाक्यार्थत्वेन
लक्षित इत्ययमिद्विगतलक्ष्यः प्रतीयमानः सूक्ष्मभेदः ॥

प्रतीयमानमेवकारलक्ष्यं यथा,—

सामाए सामलीए अहच्छिपलोअमुहसोहा ।

जम्बूदलकअकयायअंस भमिरे हलिअउत्ते ॥

अत्रार्द्धाधिप्रलोकनमुखश्यामताभ्यामाकाराभ्यां जम्बूदलकलिप्रतावतं
इत्यनेन प्रज्ञाप्यमानः सङ्केतगमनभ्रंशसम्भवः श्यामाया मनस्तापो लक्ष्य-
ते इत्ययमाकारलक्ष्यः प्रतीयमानः सूक्ष्मभेदः ॥

तदेवोभयलक्ष्यं यथा,—

प्रयच्छतोच्चैः कुसुमानि सानिनी विपन्नगोतं दयितेन लङ्घिता ।

न किञ्चिद्रूचे चरणेन केवलं लिलेख धाप्याकुललोचना भुवम् ॥

अत्र चरणेन भूमिलिखनमिद्विगतं दृशो धाप्याकुललोचनाकारस्ताभ्यां
गोतं सूत्रलनोद्भवो सानिन्या मनस्तापः प्रतीयमानो लक्ष्यते इत्ययं प्रतीय-
मानमिद्विगताकारलक्ष्यः सूक्ष्मभेदः ॥

पदार्थानान्तु यः सारसाङ्गुत्तरमिहोच्यते ।

सधर्मधर्मिरूपाभ्यां व्यतिरेकाच्च भिद्यते ॥ २३ ॥

तेषु धर्मस्वरूपं यथा,—

दानं वित्ताहतं वाचः कीर्त्तिधर्मौ तथासुपः ।

परोपकरणं कायादसारात् सारमुद्धरेत् ॥

अतः दानसत्यकीर्त्तनीदीनां वित्तादिधर्मवस्तुधर्माणां सारभूतानामुद्धार-
ादयं धर्मरूपः सारः ॥

धर्मरूपो यथा,—

मधुविकचसितोत्पलावतंसं शशिकरपल्लवितश्च हर्मप्रप्लवत् ।

मदनजनितविभ्रसा च कान्ता सुखमिदमर्थवतां विभूतयोऽन्याः ॥

अतः मधुप्रभतीनां विभूतिभ्यः सारभूतानामुद्धरणादयं धर्मरूपः
सारः ॥

अथ व्यतिरेकेण धर्मरूपो यथा,—

पोढमहिलाण जं जं सुसिक्खिअं तं रए सुहावेइ ।

जं जं असिक्खिअं णववहणं तं तं रइं देइ ॥

अतः प्रौढानां सुशिक्षितं सुरतकर्म अमैदृशीणां पुनरशिक्षितं सुखय-
तीति कर्मान्तरलक्षणेभ्यो धर्मैभ्यः सुशिक्षिताशिक्षितरतकर्मलक्षणा
धर्माः स्त्रीधर्मा व्यतिरेकेण प्रतिपद्यते इति धर्मव्यतिरेकरूपोऽयं सारः ॥
व्यतिरेकेण धर्मरूपो यथा,—

राजेत्र सारं वसुधा वसुधायां यत्तनं पुरे सौधम् ।

सौधे तल्पं तल्पे वराङ्गनानङ्गसर्वस्वम् ॥

अत्र वसुधादयो धर्मिण उत्तरोत्तरक्रमेण पूर्वतः पूर्वतो व्यतिरिच्यन्त
इत्ययं धर्मव्यतिरेकः सारः । एतेन धर्मधर्मिस्वरूपोऽपि व्याख्यातः ।

स द्विधा सामान्यतो विशेषतश्च । तत्र सामान्यतो यथा,—

गीतशीतांशुताम्बूलकपूर्वनितादिभिः ।

असारोऽप्येव स संसारः सारवानिव लक्ष्यते ॥

अत्र गीतादीनां जगतः सारभूतानामविशेषेणैव सर्वेषामुपादाना-
द्देतुल्यतयान्ततया च संसारसारवत्त्वेऽङ्गभावादयं सामान्यतो धर्मध-
र्मिरूपः सारः ।

विशेषतो यथा,—

अथैमि पूतमात्मानं ह्येनैव द्विजोत्तमाः ।

मूद्भिर्गङ्गाप्रपातेन धौतपादाश्मसा च वः ॥

अत्र गङ्गाप्रपातसप्तर्षिपादोदकयोर्विशेषेण सारभूतयोरुपमानाद्विभ-
वतः पूतत्वे चाद्भूतत्वादयं विशेषतो धर्मधर्मिरूपः सारः ॥

विरोधस्तु पदार्थानां परस्परमसङ्गतिः ।

असङ्गतिः मत्प्रतीकमधिकं विषमश्च सः ॥ १४ ॥

तेषु विरोधः शुद्धो प्रयितश्च । तयोराद्या यथा,—

क-सुवतिमार्दवं क च महाहवदारुणता

क च वलयौ करः क करिदन्तजमुष्टिरसिः ।

क च मवयौवनं क कुसुमायुधनिःस्पृहता

तव ललनाविचेष्टितविरुद्धमहो ललितम् ॥

अत्र सुवतिमार्दवादीनां महाहवदारुणतादीनाञ्च शुद्धानामेव परस्पर-
सङ्गतत्वादयं शुद्धविरोधः ।

द्वितीयो यथा,—

दिग्वासा यदि तत् किमस्य धनुषा शस्त्रस्य किं भस्त्रा

भस्त्रायास्य किमङ्गना धदिष सा कामं परिह्वेष्टि किम् ।

इत्यन्योन्यविरुद्धचेष्टितमिदं यथान्विजस्त्रामिनो

शस्त्री सान्द्रशिरावनहपक्षं धत्तेऽस्थिशेषं वयुः ॥

अत्र दिग्वासस्त्रादीनामुत्तरोत्तरग्रथनादन्योन्यासङ्गतादयं प्रयितना-
मा विरोधभेदः ।

असङ्गतिर्यथा,—

सा उ प्यङ्गिं गोठ्ठ उद्दिणो कवीकवि विसगंठि ।

भिडियच्चे छिउ सो मरइ जम्मा ण लगाइ कंठि ॥

अत्रायं विषमजि र्थस्य कण्ठे न लगति स म्वियत इत्येतयोः परस्परमस-
ङ्गतेरयमसङ्गतिर्नाम विरोधभेदः ॥

प्रत्यनीकं यथा,—

उत्कण्ठा सन्तापो रणरणको जागरस्तनोस्तनुता ।

फलमिदमहो मयाप्तं सुखाय मृगलोचनां दृष्ट्वा ॥

अत्र मृगलोचनादर्शनस्य किल निर्वृतिः फलं मया तु तां दृष्ट्वा अन्तस्ता-
पादिकं प्राप्तमिति प्रतप्रनीकफलत्वादयं प्रत्यनीकाख्यो विरोधः ॥

अधिको यथा,—

एको दाशरथिः कामं यातुधानाः सहस्रशः ।

ते तु यावन्त एवाञ्जौ तावद्वा दृष्ट्वा स तैः ॥

अत्रैकस्य दाशरथेरनेकसङ्ख्यायै यातुधानै र्यत् समरकर्म तत् तैरस्य ता-
वद्वा, दृश्यमानत्वेनैकसङ्ख्याविबुद्धमाधिक्यं गम्यते इत्ययमधिकाख्यो
विरोधः ।

विषमं यथा,—

दिशामलीकालकभङ्गतां गतस्त्रयीबधूकर्णतमालपङ्क्तयः ।

चकार यस्याध्वरधूमसञ्चयो मलीमसः शुक्लतरं भवद्यशः ॥

अत्र मलीमसाध्वरधूमसञ्चयेन यद् यशसः शुक्लीकरणं तद् यादृशादेव
जायते तत्तादृशेव भवतीति प्रसिद्धे वैषम्यात् परस्परमसङ्गतैरयं वि-
षमाख्यो विरोधः ॥

प्रभूतकरणालोकात् सप्रादेवमिति सम्भवः ।

स विधौ वा निषेधे वा ह्ये वा न ह्येऽपि वा ॥ २५ ॥

एषु विधिविषयो यथा,—

त्वयप्रादातुं जलमवनते शार्ङ्गिणो वर्णचोरे

तसप्राः सिन्धोः पृथुमपि तनुं दूरभावात् प्रवाहम् ।

प्रेक्षिष्यन्ते गगणगतयो नूनमावर्जत्र दृष्टौ-

रेकं सुतागुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम् ॥

अत्र त्वयि जलमादातुमवनते सति तसप्राः सरितः प्रवाहो मध्यनिविष्टे

न्द्रनीलमणिमुक्तागुण इव गगणगतिप्रेक्षणीयो भविष्यतीति विधेः संभाव्यमानत्वादयं विधिविषयः सम्भवः ॥

निषेधविषयो यथा,—

परस्य भूयान् विवरेऽभियोगः प्रसङ्ग संरक्षणमात्मरन्ध्रे ।

भीष्मोऽप्यसम्भाव्यमिदं सुरौ वा न संभवतेत्य वनेचरेषु ॥

अत्रेदं भीष्मद्रोणयोरसम्भाव्यमानं धनुर्वेदकोशलमस्त्रिन् वनेचरे न सम्भवतीति निषेधविषयः सम्भवः ॥

विधिनिषेधविषयो यथा,—

उत्पश्यामि द्रुतमपि सखे मत्प्रियायं वियासोः

कालत्रेपं ककुभसुरभौ पर्वते पर्वते ते ।

सुक्तापाङ्गैः सजलनयनैः स्वागतीकृत्य केताः

प्रतुष्टयातः कथमपि भवान् गन्तुमाशु व्यग्रवसेत्रत् ॥

अत्र द्रुतमपि वियासोः कालत्रेपं तवोत्पश्यामि इति विधिरूपं, कथमपि भवान् गन्तुमाशु व्यग्रवसेदिति निषेधरूपस्तदेवं विधिनिषेधयोरसम्भाव्यमानत्वादयमुभयविषयः सम्भवः ॥

अनुभवविषयो यथा,—

तस्यैः पातुं सुरगजं इव ध्योमि पूर्वाह्णलक्ष्मी

त्वच्चैदच्छलटिकविशदं तर्कयेस्तिथ्यग्रगम्भः ।

संसर्पन्ताग्राः सदसि भवतः खोतसि च्छामया सा

सत्रादस्थानोपगतयसुनासङ्गमेनाभिरामा ॥

अत्र यदि त्वमेवं कुर्येष्टास्तदेवं सत्रादिति विधिनिषेधयोरनवगतैरयमनुभवविषयः सम्भवः । एतेन विधिनिषेधयोर्विकल्पविषयोऽपि व्याख्यातः ॥ यथा,—

यदि भवति सुखानां वाक्पटूनां सहस्रम्

निरुपममवधानं जीवितं चातिदीर्घम् ।

कमलसुखि तयापि क्षमापतेस्तस्य कर्तुम् ।

सकलगुणविचारः शक्यते वा नयेति ॥

तदेतन्निर्गदेनैव व्याख्यातम् ।

द्रोणस्य सम्भवः खार्यग्रां शते पञ्चाशतो यथा ।

तथानेन सम्भवं प्राहुः सोऽनुमानान्ध भिद्यते ॥ २६ ॥

भिद्यते तु, पद्यनिश्चयः सग्रात् यथा,—

हृष्टापाङ्गप्रसरमलकैरञ्जनस्रैश्चपून्म

प्रत्यादेशादपि च मधुनो विस्मृतम्न विलासम् ।

नयनसुपरिस्फुलिङ्गं शङ्खे मृगाद्याः

नीनघोभाकुलकुवलयस्थीतुलामेष्यतीति ॥

अत्र यथा खार्यग्रां द्रोणं शते पञ्चाशदिति नियमः नैव । विप्रलम्भे अल-
कानामकल्पनमनञ्जनमत्स्यो मधुनो वा पुतप्रादेशः, सुष्ठून्तलाभारम्भे
वा नयनस्फुलिङ्गानि सम्भाव्यन्ते च प्रभूतकरणालोकादितेजोऽपि विधि-
रूप एव सम्भवः ।

अन्योन्यमुपकारो यस्तदन्योन्यं विधा च तत् ।

वाचत्रं प्रतीयमानस्य तृतीयमुभयात्मकम् ॥ २७ ॥

• अन्योन्यचूडिकान्योन्यभ्रान्तिरन्योन्यमेकता ।

अन्योन्यालङ्घनेरनास्रयमेतदिहेष्यते ॥ २८ ॥

तेष्वभिधीयमानमन्योन्यमिह यथा,—

कण्ठस्य तस्यग्राः स्नानबन्धुरस्य सुक्ताकलापस्य च निःफलस्य ।

अन्योन्यशोभाजननाद् वभूव साधारणो भूषणभयभावः ॥

अत्रान्योन्यशोभाजननेनेतप्रादिना उपकारप्रोपकारकभावस्य द्वयोरप्य-
मिहितत्वाद्भिधीयमानमिदमन्योन्यम् ।

प्रतीयमानं यथा,—

• उहच्छो पिश्रु जलं जह जह विरलङ्गली चिरं पश्चिमो ।

पाश्चावलिश्रावि नह तह धारं तेणुयं पि तणुएह ॥

अथ पथिकप्रपापालिकयोर्मिथोऽनुरागे यदेकस्य विरलाङ्गुलिना करेण
पानीयपानमन्यस्राः सुतरां वारिधारातनूकरणं तेन परस्परमुपका-
र्योपकारकभावात् प्रतीयमानमिदमन्योन्यम् ॥

प्रतीयमानाभिधीयमानं यथा,—

गोलाविसमोच्चारच्छलेण अप्या उरग्निं से सुखो ।

अणुद्रव्यापिहोसं तेष्वपि सा गाढमुपजडा ॥

अथ गोदावरीविषमावतारव्याजेन तथा तस्योरपि आत्मा क्षिप्तः तेना-
पि अतुकम्पानिर्होया सा गूढमुपगूढे तत्रभिधीयमानः परस्परानुरागा-
दुपकार्योपकारकभावः प्रतीयत इत्युभयात्मकमिदमन्योन्यम् ।

अन्योन्यचूड़िका यथा,—

शशिना च निशा निशया च शशौ शशिना निशया च यया गगनम् ।

भवता च सभा समयो च भवान् समयो भवता च तथा भुवनम् ॥

अथ निशाशशिनोः सभाभक्तौ च परस्परमुपकार्योपकारकभावे वर्त-
मानयोरेदिदं गगनं जगती च प्रति द्वयोरुपकारकत्वं चूड़िकेवोपर्यु-
परि सभ्रते सेयमन्योन्यचूड़िका ।

अन्योन्यभ्रान्तिर्यथा,—

जम्बूनां कुसुमोत्करे नवमधुन्यारब्धपानोत्सवाः

कीराः पक्वफलाशया मधुकरीषु भ्रान्तिं मुञ्चन्ति च ।

एतेषामपि नीलकिंशुकदलैरेभिः समानन्विषाम्

पुष्पभ्रान्तिभिरापतन्ति सहसा चक्षुषु भ्रष्टाभ्रगाः ॥

अथ जम्बूकुक्षस्थितमधुकरीषु शुक्लशकुन्तानां या पक्वजम्बूफलभ्रान्ति-
र्या च मधुकरीणां शुक्लचक्षुषु किंशुककुसुमभ्रान्तिः सेयमन्योन्यभ्रान्ति-
रन्योन्यादृश्यगेव ।

अन्योन्यात्मकता यथा,—

प्रफुल्लतापिच्छनिभैरभीषुभिः शुभैश्च सप्तच्छदपांशुपाण्डुभिः ।

परसरेण च्छुरितामलच्छवी तदेकवर्णाविव सौ बभूवतुः ॥

अत्र श्यामपाण्डुतयोः परस्परव्यतिरेकेणैकवर्णकरणादन्योन्यभेकता ना-
म भ्रान्तिभेदोऽन्योन्यादृश्यगेव ।

व्यत्ययो वस्तुनो यस्तु यो वा विनिमयो मिथः ।

परिवृत्तिरिहोक्ता सा काव्यालङ्कारलक्षणे ॥ २८ ॥

सा त्रिधा व्यत्ययवती तथा विनिमयात्मिका ।

तृतीया चोभयवती निर्दिष्टा काव्यसूरिभिः ॥ ३० ॥

त्रिधापि चासौ सुख्यासुख्यभेदाद्भिन्नाभूय षोडश संपद्यते ।

तासु व्यत्ययवती सुख्या यथा,—

कुसुदवनमपञ्चि श्रीमदम्भोजपण्डम्

त्यजति सुदसुलूकः प्रीतिमाद्यकवाकः ।

उदयमहिमरश्मिर्याति प्रीतांशुरसम्

हृत्पिधिललितानां हा विचित्रो विपाकः ॥

अत्र यत् कुसुदवनादीनामपञ्चिकत्वादिकं यच्चाम्भोजपण्डादीनां श्रीमत्ता-

दिकं सुख्यमेव प्रातरुपलभ्यते तेयं व्यत्ययवती सुख्या नाम परिवृत्तिः ।

व्यत्ययवत्यसुख्या यथा,—

जो तोअ अहरराउ रन्ति उव्वासिओ पिअअमेण ।

सोअिअ दीसइ गोसे सवन्तिणअण्णेषु संकत्तो ॥

अत्र प्रियतमेन रात्रावुद्भासितस्याधररागस्य तेयं सपत्नीलोचनेषु

संक्रान्तिः प्रातरसुख्या तेनेयमसुख्या व्यत्ययवती परिवृत्तिः ।

विनिमयवती सुख्या यथा,—

प्रथप्रोतन्मादसरसौणि निम्नगायाः

क्रीडन्तो गजपतयः यथासि कृत्वा ।

किञ्चल्कव्यवहितताम्बदानलेखे-

रत्नेरः सरसिजगन्धिभिः कपोलैः ॥

अत्र करिकपोलमदामोदस्याम्भोजरजःपरिमलस्य च सरित्सलिलद्विप-

कपोलपाल्योर्मुख्यत्वेनैव परस्पररोपकारकरणादियं विनिमयवती मुख्या
नाम परिहृतिः ।

विनिमयवत्यमुख्या यथा,—

तस्य च प्रवयसो जटासुपः स्वर्गिणः किमिह शोचन्ते ऽधुना ।

येन जर्जरकलेवरव्यायात् क्रीतमिन्दुकिरणोज्ज्वलं यशः ॥

अत्र जर्जरकलेवरं दत्ता शशिकिरणशुभ्रं यशः क्रीतमित्यमुख्येव वृत्त्या
विनिमयोक्तेरमुख्येयं विनिमयवती परिहृतिः ।

उभयवती मुख्या यथा,—

लोचनाधरकृताक्षतरागा वासितानमविशेषितगन्धाः ।

वारुणी परगुणाभगुणानां व्यत्ययं विनिमयश्च वितेने ॥

अत्र वारुण्या यदधराद्वागोऽप्युद्धतत्र चक्षुषोर्निषिद्धः तेनेयं व्यतत्रय-
यती यच्च मुखामोदवासितया स्वामोदेन मुखामोदो विशेषितस्येन
विनिमयवती तदियमुभययापि मुख्यवृत्तौवोक्तेति मुख्येयमुभयवती
परिहृतिः ।

उभयवतत्रमुख्या यथा,—

किं चित् यदि देवेन भूयतः करदौक्षताः ।

देवोऽपि दापितः किं भै न पुनः श्रुतः करम् ॥

अत्र भूयतामकरदानं यत् करप्रदानं जिगीषोश्च यत् श्रुते हस्तनिघेषः
स एव द्रव्यगुणादीनां स्वामादिपरिहृत्तौ व्यतत्रयः । यच्च देवेन भूयतः
करदौक्षताः देवोऽपि तैः श्रुतः करं दापित इति सोऽयं दानप्रतिपादन-
लक्षणो विनिमयः । एतदुभयमपौष्टिष्टपदामिधेयत्वादमुख्यवृत्तौवोचत्र-
मानमुपलभ्यते इत्युभयवतीयममुख्या परिहृतिः ।

वृष्टान्तः प्रोक्तमिहैत्र यः सिद्धेऽयं तन्निदर्शनम् ।

पूर्वोत्तरसमत्वे तदृजु यकश्च कथ्यते ॥ ११ ॥

तेषु पूर्वमृजु यथा,—

उदयन्नेव सविता पद्मेष्वपर्ययति श्रियम् ।

विभावयति भूतीनां फलं सुहृदनुग्रहः ॥

अत्र षष्ठ्युक्तैरेव पूर्वं दृष्टान्तः, यथादार्ष्टान्तिकं प्रदर्शितमितोदमृजुपूर्वञ्च निदर्शनं सूर्यग्रहद्वान्तेन विभूतीनां सुहृदनुग्रहः फलमिति विज्ञापयति ।

तदेव वक्तुं यथा,—

या ण उदीय विजलि ऊष ऊचवहो जलइ जस्स वाउम्मि ।

णउ त्ते परिहरिअव्विसमदसासंठिआ पुरिसा ॥

अत्रापि पूर्वं दृष्टान्तः यथादार्ष्टान्तिकं किन्तु यथा पूर्वतोदीयमान सविता सुहृत्पद्मेषु श्रियमपर्ययतीति तुल्येतिवृत्तता षष्ठ्युक्त्या शब्देनैवाभिधीयते नैवमतः । किं तर्हि जलनेतिवृत्तेन तुल्यं तन्तु सत्पुरुषाणामिति-वृत्तशब्दवृत्तिचातुर्येणात् प्रतीयते तदिदं पूर्वञ्च वक्तुं निदर्शनम् ।

उत्तर मृजु यथा,—

दिअअ तिरच्छीयइ समुहयच्छागइ अकडक्ख ।

पडिअ एकज्जे गोरडीणं च उद उवच्छ ॥

अत्र षष्ठ्युक्त्या शब्दत एवाभिधीयमानसाधर्म्यं दार्ष्टान्तिकमभिधायोत्तरकालं दृष्टान्तोऽभिहितः तदिदमुत्तरमृजुनिदर्शनम् ।

तदेव वक्तुं यथा,—

उपरि धनं धनपटलं दूरे दयिता किमेतदापतितम् ।

हिमवति दिव्यौषधयः कोपाविटः फणी शिरसि ॥

अत्रापि दार्ष्टान्तिकमभिधायोत्तरकालमेव दृष्टान्तो निहितसादिदमुत्तरमृजुनिदर्शनम् । किन्तु यथा पूर्वमृजुद्वये तिर्यग्गितरादिभिः शब्द एव षष्ठ्युक्त्या साधर्म्याभिधानं नैवमतः तथा अपितु किमेतदापतितमिति उक्तिचातुर्येण विपर्ययेण च लिङ्गसङ्ख्या यथासङ्ख्यानां तदेतदुत्तरवक्तुं निदर्शनम् ।

सममृजु यथा,—

याति चन्द्राशुभिः स्पृष्टा ध्वान्तराजो पराभवम् ।

सद्यो राजविरुद्धानां दर्शयन्ती दुरन्तताम् ॥

अत्र राजविरुद्धानामिति श्लिष्टपदेन दर्शयन्तीति वर्तमानकाललक्षणात्
सद्य इति तद्वितेत समकालमेव दृष्टान्तदार्ढ्यान्तिकयोः शब्दत आनुक्त्यै
वोक्तत्वादिदमृजु समश्च निदर्शनम् ।

तदेव वक्तुं यथा;—

य ऊण वरकोअण्डदण्डए सुतिमाणुसेवि एमेअ ।

गुणवज्जिए ण जाअद्दु वंसुप्पम्मे सि टङ्कारो ॥

अत्र न केवलं कोदण्डदण्डके मानुषेऽप्येवमेव इतीतरयोगवहकतया
सुगपदभिधानं गुणवर्जितत्वं श्रोतृपक्षेऽपि टङ्कारो न जायत इति श्लिष्ट-
पदत्वेऽपि व्यतिरेकमुखेन गुणवृत्तया चाभिधानाद्भुषीव मानुषेऽपि
गुणवतेष्वमहान् शब्दो भवतीति वक्तोक्तया साधर्म्यावगतिः । तदि-
दमशब्दत्वादिभिः पूर्वाद् भिद्यमानं समं वक्तुं निदर्शनम् ।

शब्दोपात्ते प्रतीति वा सादृश्ये वस्तुनोर्हयोः ।

भेदाभिधानं भेदश्च व्यतिरेकश्च कथ्यते ॥ ३२ ॥

स्वजातिव्यक्तुपाधिभ्यामेकोभवभिदा च सः ।

सादृश्याद् वैसादृश्याच्च भिन्नः षोढाभिजायते ॥ ३३ ॥

तत्र शब्दोपात्तसादृश्ये स्वजातिव्यतिरेको यथा,—

अरत्रालोकसंघार्यप्रभवार्थं सूर्यप्ररश्मिभिः ।

दृष्टिरोधकरं यूनां यौवनप्रभवं तमः ॥

अत्र यौवनप्रभवस्य तमसस्तमोजातया सङ्ग दृष्टिरोधकरमिति सादृ-
श्यमुक्त्वा अरत्रालोकसंघार्यं प्रभवार्थं सूर्यप्ररश्मिभिरिति व्यतिरेको
विहितः । सोऽयं स्वजातिव्यतिरेकः ।

प्रतीयमानसादृश्ये स्वव्यक्तिव्यतिरेको यथा,—

अणुपेक्षि मुचरिअ सयहिं अणुदिणवद्वि अमाणु ।

अप्यण विण्ड मञ्जु पित्र हञ्ज व्याण्ण समाण ॥

अतः प्रतीयमानोपमानसादृश्योपचरितभेदादात्मव्यक्तोरन्यैरन्यैश्च सुच-
रितशतैः स्वव्यक्तित एव भेदोऽभिहितः सोऽयं स्वव्यक्तित्वतिरेकः ।
शब्दोपात्तसादृश्य एको वप्रतिरेको यथा,—

प्रेयानेव दृपस्तथापि सततं भूतिस्तथापि स्थिरा
दुर्गाया भवतापि भूधरभुवः सम्यग् गृहीतः करः ॥
निर्व्याजं परमेश्वरत्वमित्यता नोपासि वक्तुं जनै-
र्हलोक्षासितवाङ्मनीशमयने यन्त्रो विद्यादौ भवान् ॥

अतः प्रियदृपत्वादिभिरभिहितसादृश्ययोरुपमानोपमेययोरुपमेयस्यैव
यथोक्तसादृश्यविषये विषादितुसुक्तमितेप्रकव्यतिरेकोऽयम् ।

स एव प्रतीयमानसादृश्यो यथा,—

सकलङ्गेन जडेन च साम्यं दोषाकरेण ते कीदृक् ।

अभुजङ्गः समनयनः कथमुपमेयो हरेणासि ।

अतः प्रतीयमानसादृश्यस्य पूर्वार्द्धे चन्द्रोपमानस्य सकलङ्गतादिरन्तरा-
र्द्धेन वर्णनीयोपमेयस्याभुजङ्गत्वादिरेकस्यैव भेदकः स्वधर्मोऽभिहितः
सोऽयमपेप्रकव्यतिरेक एव ॥

शब्दोपात्तसादृश्ये उभयव्यतिरेको यथा,—

अभिन्नबेलौ गन्धौरावस्तु राशिर्भवानपि ।

आसावज्जनसङ्काशस्वश्च चामीकरदुप्रतिः ॥

अतः द्वयोरप्यभिधीयमानसादृश्यमुपन्यसत्रोभयोरपि दृयक् दृयग् भेदकः
स्वधर्मोऽभिहितः सोऽयमभिधीयमानसादृश्ययोरुभयव्यतिरेकः ।

स एव प्रतीयमानसादृश्यो यथा,—

त्वन्मुखः पुण्डरीकश्च द्वयोरप्यनयोर्भिदा ।

कमलं जलसंरोद्धि त्वन्मुखं त्वदुपाग्रयम् ॥

तदेतन्निगदेनैव व्याख्यातम् । सोऽयं प्रतीयमानसादृश्ययोरुभयव्यति-
रेकः ।

अभिधीयमानसादृश्ययोः सदृशव्यतिरेको यथा,—

त्वन्मुखं पुण्डरीकं फुल्ले सुरभिगन्धिनी ।

अमद् अमरमङ्गोजलोलहृष्टिमुखं तु ते ॥

अत्र मुखाम्गोजयोः फुल्ले सुरभिगन्धिनी इति यदाभ्यामभिधीयमान-
सादृश्ययोः सदृशमेव । अमद् अमरत्वं लोलहृष्टिस्त्वच्च भेदकमुपन्यसमिति
सोऽयं शब्दोपात्तसादृश्ययोः सदृशव्यतिरेकः ।

स एव प्रतीयमानसादृश्ययो र्यथा,—

चन्द्रोऽयमम्बरोत्तमो हंसोऽयं तोयभूषणम् ।

नभो नक्षत्रमालीदमिदमुत्कुमुदं ययः ॥

अत्र पूर्वार्द्धे चन्द्रहंसयोः प्रतीयमानसादृश्ययोरम्बरोत्तमत्वतोयभूषण-
त्वे उत्तरार्द्धे तु नभःपयसोर्नक्षत्रमालितोत्कुमुदत्वे सदृश एव भे-
दके सोऽयं प्रतीयमानसादृश्ययोः सदृशव्यतिरेकः ।

अभिहितसादृश्ययोरसदृशव्यतिरेको यथा,—

अथाकं हृष्टिर्नैवानासुत्सङ्गे तस्य भूषणम् ।

विरराम न रामस्य धारासन्ततिरश्रुणः ॥

अत्र भूषणद्वितयेन साक्षादुपात्तसादृश्ययो रामनाल्यवतोर्योऽयमुत्सङ्गे
समसाश्रुधारापातो यच्च नैव हृष्टेरभावसादिदशुभयोरसदृशमेव भेदकं
सोऽयमभिधीयमानसादृश्ययोरसदृशव्यतिरेकः ।

स एव प्रतीयमानसादृश्ययो र्यथा,—

अभ्रविलासमसृष्टमदरागं मृगेक्षणम् ।

इदन्तु नयनहन्तं तव तद्गुणभूषितम् ॥

अत्र कान्तामृगेक्षणयोः प्रतीयमानसादृश्ययोऽभ्रविलासमदरागौ . तद-
भावौ च विसदृशौ भेदकाविति सोऽयं प्रतीयमानसादृश्ययोरसदृशव्यति-
रेकः ।

सदृशसदृशव्यतिरेकाभ्यामेव तदुभयव्यतिरेको यथा,—

निर्मलेन्दु नभो रेजे विकचालं ममौ सरः ।

परं पर्यत्र्युवदनौ मन्त्रतु र्वातरावुभौ ॥

अत्र नभःसरसोः प्रतीयमानसादृश्ययो निर्मलेन्दुत्वं विकचालत्वं च प्राग्वदेव सदृशे भेदके । ताभ्यां च सुखचन्द्रमुखकमलाभ्यां मनोहराह्लादकत्वाभ्यां च प्रतीयमानसादृश्ययोरेव रामलक्षणयो र्येयं सुखपर्यत्र्युता तनौ च स्नानिः निर्मलेन्दुताविराजमानत्वयो र्विक चालत्वशोभमानत्वयोश्च सा विसदृशीति सोऽयं सदृशासदृशभेदकत्वकृत-भेद एव तदुभयव्यतिरेकः । एतेनैव व्यतिरेकादिसम्भेदोऽपि व्याख्यातः । यथा,—

मित्रा देव भुजेन तेऽल्पविभवः कल्पद्रुमः सङ्घते

नहेत्रनं भुवनत्रयाभयमहासत्तौ कृपाणोऽञ्चति ।

तुल्यस्तत्र भवान् प्रयागविटपी यस्यैतदेकार्णवे

कायान्तर्विनिवेश्य विश्वमखिलं शाखासु शेते हरिः ॥

अत्र वर्णनीयवाङ्मयकल्पद्रुमयोरभिमतफलदायित्वादिभिः प्रतीयमानसादृश्ययो-भुवनत्रयाभयप्रदायौ वर्णनीयवाङ्मयौ कृपाणो भेदक इति एकव्यतिरेकः । तथा वर्णनीयवाङ्मयः प्रयागवटस्य च प्राग्वदेव प्रतीयमानसादृश्ययोरेकस्य भुवनत्रयाभयमहासत्तौ कृपाणः स शाखासु शेते अन्यस्य तु महापुलयेऽस्व-कार्यान्तर्विनिवेशिताखिलविश्वो वैकुण्ठः । ताविसौ तयोः सदृशावेव भे-दकौ हरिकृपाणयोर्वा श्यामतादिभिः प्रतीयमानसादृश्ययोरिमावेव धर्मा भेदकौ सोऽयमेव प्रकारो व्यतिरेकसङ्कर उन्वयेयः । स्वजातिव्य-तिरेके प्रतीयमानसादृश्यस्वव्यतिरेकव्यतिरेके चाभिधीयमानसादृश्यं यदुपदाहरणं दृश्यते सम्भवति वा तदा तदुपदाहार्यम् ।

कायत्रारम्भे सङ्गायाप्ति र्देवादैवकृतेषु या ।

आकस्मिकी बुद्धिपूर्वोभयी वा तत् समाहितम् ॥ ३४ ॥

तत्राकस्मिकी दैवकृता यथा,—

मानमस्य निराक र्मुं पादयोर्म पतिव्यतः ।

आकस्मिकी बुद्धिपूर्वा दैवकृता यथा,—

सा कौमुदी नयनयोर्म वतः सुजन्मा

तस्या भवानपि ममोरयवन्धवन्धुः ।

तत्सङ्गमं प्रति सखे न हि संशयोऽस्ति

यस्मिन् विधिश्च मदनश्च कृताभियोगः ॥

अत्र माधवस्य योऽयं मालतीं प्रति समागमाभिलाषः तत्रैव मालतया
आकस्मिकी बुद्धिपूर्वा च तथा प्रवृत्तिः सोभयत्रपि दैवकृता च सहायाप्तिः
समाहितभेदः ।

आकस्मिकी बुद्धिपूर्वा चादैवकृता यथा,—

हृष्टिर्वन्दनमालिका स्तनयुगं लावण्यपूर्णं घटौ

शुभ्राणां प्रकरः स्मितं सुमनसां वक्त्रप्रभा दर्पणः ।

रोमाक्षोद्गम एव सर्पपकषाः पाणौ पुनः पक्षवौ

स्वाङ्गैरेव गृहं प्रियस्य विप्रतस्तनुग्राह्यतं मङ्गलम् ॥

अत्र गच्छतः प्रियस्यैव वन्दनमालिकादिमङ्गलक्रिया मनःपरितोषहेतु-
स्तस्यास्तनुग्राह इङ्गिताकारैरेव यन्निवर्तनं सोऽयमाकस्मिकः स्वबुद्धि-
पूर्वकश्च तत्सहकारिकारणत्वाददैवकृतश्च समाहितभेदः ।

आन्तिर्विपर्ययज्ञानं द्विधा सापि प्रयुज्यते ।

अतत्त्वे तत्त्वरूपा च तत्त्वे चातत्त्वरूपिणी ॥ ३५ ॥

अतत्त्वे तत्त्वरूपा या त्रिविधा सापि पठ्यते ।

अवाधिता बाधिता च तथा कारणबाधिता ॥ ३६ ॥

तत्रातत्त्वे तत्त्वरूपाऽबाधिता यथा,—

मोक्षविरमे सरोसं थोरत्यणमण्डले सुरवह्णाम् ।

जेण करिकुम्भसम्भावणाद् दिट्ठी परिट्ठविद्या ॥

अतः सुरवह्णस्तनमण्डले करिकुम्भत्वेन गृहीते तत्त्वरूपे यन्मिथैत्रव तत्त्वा-
रोपणं नचानन्तरं बाधकोपन्यासकृतस्तेनेयमबाधिता अतत्त्वे तत्त्वरूपा

भ्रान्तिः ।

अतत्त्वे तत्त्वरूपा बाधिता यथा,—

हसिन् सद्यत्थतालं मुकुखवडं उपगच्छि ।

पहिएहि पत्तपफलसारिच्छे उड्डीणे मूसवदग्निं ॥

अत्र यत्र फलितोऽयं न्यग्रोध इत्यतत्त्वरूपे तत्त्वबुद्धावुत्पन्नायां य उत्तर-
कालमप्यतानिफलताप्रत्ययस्तेनेयमतत्त्वे तत्त्वरूपाया बाधिता भ्रान्तिः ।

अतत्त्वे तत्त्वरूपा कारणबाधिता यथा,—

कनककलशस्वच्छे राधापयोधरमण्डले

नवजलधरश्यामामात्मदुर्गतिं प्रतिविम्बिताम् ।

असितसिन्धुप्रान्तभ्रान्तग्रा सुज्जमुज्ज्वलचिपन्

जयति जनिमत्रौडाहासः प्रियाहसितो हरिः ॥

अत्र श्यामामात्मदुर्गतावसितसिन्धुप्रान्तबुद्धिरतत्त्वे तत्त्वरूपा प्रिया-
हसितेन च कारणेन बाधिता । सैषा अतत्त्वे तत्त्वरूपा कारणबाधिता
भ्रान्तिः ।

अतत्त्वरूपा तत्त्वेया सापि त्वै विधसिद्धये ।

ज्ञानोपादानयोर्हेतुद्वयेषायाश्च जायते ॥ ३७ ॥

तत्र तत्त्वे ऽतत्त्वरूपा ज्ञानहेतु र्यथा,—

सो मुहुमिन्द्रो मथतण्डिआहिं तच्च दूषो हआसाहि ।

जह सम्भावमर्दवि णर्देण परम्भुहो जाओ ॥

अत्र पारमार्थिकीष्यपि नदीषु मृगदण्डाप्रवारितः सन् यन्त्र मृगः पयः
पातुं प्रतिपद्यते प्रतुष्टत त्यजति तेनेयं तत्त्वेऽप्यतत्त्वरूपा ज्ञानहेतु-
भ्रान्तिः । तत्त्वे अतत्त्वरूपोपादानहेतु र्यथा,—

समर्थये यत् प्रथमं प्रियां प्रति क्षणेन तस्मै परिवर्त्ततेऽन्यथा ।

अतो विनिद्रे सहसा विलोचने करोमि न स्पर्शविभावितप्रियः ॥

अत्राङ्गीकृतलतारूपोर्षशीपरिष्वङ्गमुखनिमीलिताघस्य पुरुरवसः शापा-

न्ताविर्भूतसत्त्वरूपायामपि तस्यां येयं पूर्वानुभूतैव विधाने कविप्रलम्भस-
म्भावनया नयनयोरनुमीलनबुद्धिः सेयं तत्त्वेऽप्यतत्त्वरूपोपादानहेतु-
भ्रान्तिः ।

तत्त्वेऽप्यतत्त्वरूपोपेक्षाहेतुं यथा,—

चिकंसया कृत्विमपतिपङ्क्तेः कपोतपालीषु निकेतनानाम् ।

मार्जारमप्यायतनिश्चलाङ्गं यस्यां जनः कृत्विममेव मेने ॥

अत्र तत्त्वरूपेऽपि मार्जारे कृत्विमोऽयमिति बुद्धौ जातायां तस्यां
प्रयोजनत्वेन यदुपेक्षणं सेयं तत्त्वेऽप्यतत्त्वरूपोपेक्षाहेतुभ्रान्तिः ।

भ्रान्तिमान् भ्रान्तिमाला च भ्रान्तेरतिशयश्च यः ।

भ्रान्तप्रपञ्चवसायश्च भ्रान्तिरेवेति मे मतम् ॥ ३८ ॥

तत्र भ्रान्तिमान् यथा,—

कपाले मार्जारी यय हृति करान् लेदि शशिन-

स्तदृच्छिद्गे प्रोक्तान् विसमिति करौ संकलयति ।

रतान्ते तल्पस्थान् हरति दयितापत्रं शुक्लमिति :

प्रभासत्तद्वन्दो जगदिदमग्रे विभ्रमयति ॥

अत्रेन्दुमरौचिषु पयःप्रभृतिभ्रान्तिभूत्वायं भ्रान्तिमान् नाम भ्रान्तेरेव
भेदः ।

भ्रान्तिमाला यथा,—

नीलेन्द्रीवरशङ्कया नयनयोर्वन्धूकबुद्ध्याधरे

पाणौ पद्मधिया मधूककुसुमभ्रान्तग्रा तथा गण्डयोः ।

लीयन्ते कवरीषु बान्धवजनव्यामोहजातस्मृहा

दुर्वारा मधुपाः कियन्ति तरुणि स्थानानि रक्षिष्यसि ॥

अत्र युवत्यवयवेषु नयनादिषु मधुवतानां येयं नीलोत्पलादिबुद्धिः सेयं
मालाक्रमेणोपजायमाना भ्रान्तिमाला भ्रान्तेरेव भेदः । भ्रान्तप्रतिशयो
द्विधा वितर्कहेतुर्विपर्ययहेतुश्च । तयोः पूर्वमुपमाभ्रान्तिमाचक्षते द्विती-

यन्तु भ्रान्तरतिशयमेव । तत्रोपमाभ्रान्ति र्वथा,—

हृतोष्ठरागैर्नयनोदधिन्दुभिर्निमग्ननाभेर्निपतङ्गिरङ्कितम् ।

चुरतं रूपा भिन्नगतेरसंशयं शुकोदरश्याममिदं स्तनाशुकम् ॥

अत्र शाहलेऽपि समुत्पन्नस्तनाशुकभ्रमस्य पुरुरवसो योऽयं सादृश्या-
तिशयितो वितर्कः सेयमुपमाभ्रान्तिः ।

भ्रान्तरतिशयो यथा,—

दिश्याद्दर्जटिजूटकोटिसरिति ज्योत्स्नालवोद्भासिनी

शाशाङ्गी कलिका जलभ्रमिवशाद् द्वाग्दृष्टनष्टा मुदम् ।

यां चक्षुष्मफरीभ्रमेण मुकुलीकुर्वन् फणालीं मुक्त-

मुक्तान् लक्ष्यमहिर्जिह्वतितमामाकुञ्चनमाश्चनैः ॥

तत्र गङ्गाभ्रप्रतिफलितं रजनिकरकलामालोकयतो वासुकेर्ययं
भ्रफरीभ्रमेण मुकुलीकुर्वन् फणालीं भ्रफरीयमित्यध्यासिता विपर्यय-
बुद्धिः सोऽयं भ्रान्तरतिशयो नाम भ्रान्तेरेव भेदः ।

भ्रान्तरनध्यवसायोऽपि द्विधा सालम्बनो निरालम्बनश्च । तयोः सालम्बनो
यथा,—

विरहिषिङ्गिभ्रमकथं तद्धिं निष्प्राप्यद्

तत्तु खण्डिषाद्भ्रजद् अलिखिवहेहिं चित्ते ए चक्षुषणे ।

अद्वितामुविममरन्दे हिमो रंदाणि भ्रद्

जह ए कलम्ब ए भ्रम्ब ए जम्बू जापिभ्रद् ॥

अत्र न कदम्बो नाम्बो न जम्बूरिति ज्ञायते इति त्रयाणामेवावलम्बनभू-
तत्वात् सालम्बनो नामायं भ्रान्तरनध्यवसायो भ्रान्तिर्भेदः ।

निरालम्बनो यथा,—

स्यौ रम्भास्तम्भानुपरि विपरितौ कपलयो-

रदूहं रटाशमस्यलमथ दुरुहं किमपि यत् ।

ततः कुम्भो पद्मात् विसफिसलये कन्दलमये

तदग्निन्दाविन्दीवरमधुकराः किं पुनरिदम् ॥

अत्रोर्वादिषु सुवत्यवयवेषु उत्पन्नरन्भास्तन्मभ्रान्ते योऽयमतत्समुदाये
किमिदमित्यालम्बनं विना सतोऽन्यवसायः स एव निरालम्बनो नाम
भ्रान्त्यन्यवसायो भ्रान्तेरेव भेदः ।

ऊहो वितर्कं सन्देहनिर्णयान्तरधिष्ठितः ।

द्विधासौ निर्णयान्तश्चानिर्णयान्तश्च कीर्त्तयते ॥ ३८ ॥

तत्तामुपात्यतत्तानुपाती यद्योभयात्मकः ।

स निर्णयान्त इतरो मियग्रामियग्रोभयात्मकः ॥ ३९ ॥

तेषु निर्णयान्तस्तत्तामुपाती यथा,—

मैनाकं किमयं कृणद्धि गगने मन्मार्गमव्याहतं

शक्तिसास्य कुतः स वज्रपतनाद् भीतो महेन्द्रादपि ।

ताच्छयः सोऽपि समं निजेन विभुना जानाति मां रावणम्

आ ज्ञातं स जटायुरेव जरसा क्लिष्टो बधं वाञ्छति ॥

अत्र निरूपितलक्षणे वितर्कं जटायुरेव इति तत्तानुपाती निर्णयान्तो
वितर्कः ।

स एवातत्तानुपाती यथा,—

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः

वृद्धारैकनिधिः स्वयं नु मदनी भासो नु पुष्पाकरः ।

येदाभ्यासजङ्गः कथं नु विषयव्यावृत्तकौटुहलो

निर्मातुं प्रभवेन् मनोरममिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥

अत्र किमिदं रूपं निर्मातुं यथोक्तः पुराणो मुनिः प्रभवेद्दत्तश्चन्द्रादि-
प्लव्यतमेन प्रजापतिना भवितव्यमित्यतत्तानुपातित्वादतत्तानुपात्ययं
निर्णयान्तो वितर्कः ।

स एवोभयात्मको यथा,—

चित्ते नियेश्च परिकल्पितसत्तुयोगा-

द्रूपोच्चयेन रचिता मनसा स्रता तु ।

स्त्रीरत्नस्रष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे

धातु विभुत्वमनुचिन्तय यद्युच्य तस्याः ॥

सोऽयं तत्त्वानुमानित्वाच्चोभयात्मा निर्णयान्तो वितर्कः ।

अनिर्णयान्तो मिथ्यारूपो यथा,—

अद्रेः ष्टङ्गं हरति पवनः किं स्थितितुल्यमुसीमि-

हंष्टोच्छ्रायश्चकितचकितं सुग्धसिद्धाङ्गनाभिः ।

स्थानादध्यात् सरसमिषुलादुत्पतोदङ्मुखः खम्-

दिङ्नागानां यद्यि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपान् ॥

अत्र किमिदमद्रेः ष्टङ्गं पवनो हरतीति मेघं प्रति कल्पनाया मिथ्या
तूहसुनद्यानिर्णयान्निर्णयान्तो मिथ्यारूपो वितर्कः ।

स एवामिथ्यारूपो यथा,—

अयमसौ भगवानुत पाण्डवः स्थितमवाङ्मुनिना शशिमौलिना ।

समधिहृदमनेन तु जिष्णुना स्थितिं देवगशान्मुमुदे गणैः ॥

अत्र भगवत्पार्थयोरमिथ्यारूपत्वेन देवगवादेकस्यानिर्णयान्तोऽमि-
थ्यारूपो वितर्कः ।

अनिर्णयान्त उभयात्मा यथा,—

मायास्थितेपा भतिविश्वमो वा ध्वस्तं तु मे वीर्यप्रसुताहमेत्यः ।

गाण्डीवमुक्ता हि यथा पुरा मे पराक्रमन्ते न शराः किराते ॥

अत्र मायादीनां विकल्पनामिथ्यारूपत्वात्सम शराः किराते न वत्राप्रि-
यन्त इत्यस्यामिथ्यारूपत्वादनर्णयान्तत्वाच्चायमनिर्णयान्त उभय-
रूपो वितर्कः ।

वस्त्रन्तरतिरस्कारो वस्तुना मीलितं स्मृतं ।

पिहितापिहिते चैव तद्गुणातद्गुणौ च तत् ॥ ४० ॥

अत्र मीलितमभिधीयमानगुणेन प्रतीयमानगुणेन च वस्तुना सम्भवति ।
तयोराद्या यथा,—

एतो वि ण सञ्जविओगो से पस रत्तपख्खवारुणक्काओ ॥

मज्जणत'वेसु महो तथ महत्त'वेसु लोअण'से अमरिसो ॥

अत्र मज्जनताम्योर्लोचनयोर्मदरागः मदाताम्योः कोपानुरागः साक्षा-
दभिधीयमानेनैव गुणेन तिरस्क्रियमाणो निदर्शित इत्यभिधीयमानेन
वस्तुनैतन्मीलितम् ।

प्रतीयमानेन यथा,—

पियदःसण'ण सुहरसमुल्लियाइ' जरिसेण होन्ति अअणाइ' ।

ता केणकस्सरइअं लक्खिज्जइ कुवल्लयं तिस्सा ॥

अत्र प्रियदर्शनमुखेन सुकुलितयोरेव लोचनयोस्तस्याः कर्णकुवल्लयं ल-
क्ष्यते नत्वसुकुलितयोरिति वस्तुना वस्वन्तरतिरस्कारः प्रतीयमानगुण-
तयोपपादित इति प्रतीयमानगुणेन वस्तुना मीलितमिदम् ।

पिहितं यथा,—

पाअडिअण'हेहसम्भावविभभामं तीअ अइ तुमं दिहो ।

संवरणणवावडाए अस्सो विजणो तइ ज्ञेअ ॥

अत्र प्रकटितस्नेहविभ्रमं तथा त्वमवलोकितः नैतदन्यजनो जानात्विति
सर्वत्र स्निग्धदृष्टिपातेन पिहितमयैतन्मीलितभेद एव ।

अपिहितं यथा,—

दिडाइ अं ण दिहो आलविआए वि जण आलविओ ।

उवआरो जण कओ त'टिअ कलिअ'ळइस्सेहिं ॥

अत्र दृष्टया यन्न दृष्टं, सम्भाषितया यन्न सम्भाषितः न चाभ्यागतोपहारो
विहितस्तेन तदनुरागः परं न पिहितः, अतुप्रतच्छादनेन छेकानां
प्रकटित इतप्रपिहिताख्योऽयं मीलितभेदः ।

तङ्गणो यथा,—

गोरङ्गउ तरुणीअण ओण्हाइ अहिसरइ

सिअण'वेवच्छपडिच्छअवल्लवट्टरइ ।

तच्छाअहिं पुण चल्लिअउ सामलगाति

पीलयेसवच्चितिचि मध्ममंतिअहिं ॥

अत्र गौराङ्गस्तखणोजनः सितनेपवयो जयोत्सवायां श्यामसु नीलनेपथ
तस्यः कायासु गच्छतीति तद्गुणाखं मीलितमिदम् ।

अतद्गुणो यथा,—

कर्कन्ध्रफलमुच्चिनोति श्वरी सुक्ताफलाकाङ्क्षिणी
कुहोलूककदम्बकस्य पुरतः काकोऽपि हंसायते ।
कीर्त्तया ते धवलीकृते विभुवने क्षमापाललक्ष्मीः पुरः
कृष्णं वीक्ष्य बलोऽयमितुत्र पङ्क्तिव्रीडं शनैर्जल्पति ॥

अत्र कर्कन्ध्रफलानामपगतनिजगुणत्वाद् तद्गुणाख्यं मीलितमिदम्

सहस्राष्टचिन्तादेरनुभूतार्थवेदनम् ।

स्मरणं मत्प्रभिक्षानस्वप्नावपि न तद्वहिः ॥ ४१ ॥

तत्र सहस्रार्थं यथा,—

अहश्चन्त पुरस्तेन खेलाः खञ्जनपङ्क्तयः ।

अस्मर्यन्त विनिःश्वस्य प्रियानयनविभ्रमाः ॥

अत्र खञ्जनपङ्क्तिदर्शनात् तत्सहस्रप्रियानयनविभ्रमस्मरणात् तत्-
सहस्रदर्शनजं स्मरणमिदम् ।

अहश्चाद्यथा,—

मुनिसुताप्रणयस्मृतिरोधिना मम विद्युक्तमिदं तमसा मनः ।

मनसिजेन सखे प्रचरिष्यता धनुषि चूतशरस्य निवेशितः ॥

अत्र मुनिसुताप्रणयस्मृतिरोधिना तमसा मे मनो विद्युक्तमित्यह-
कृतं स्मरणमिदम् ।

चिन्तया यथा,—

पुरा यत् स्वीतः पुलिनमधुना तत्र सरिताम्

विपर्ययासं जातो घनविरलभावः चितिरुद्धाम् ।

यद्दोर्दृष्टं कालादपरमिव जातं वनमिदम्

निषेधः शैलानां तदिदमिति बुद्धिं द्रुदयति ॥

अत्र प्रत्यक्षेष्वपि खोतस्वरूपिणादिषु स्मरणस्य चिन्ताजन्यत्वादिदं
चिन्तोद्भूतं स्मरणम् ।

परप्रयत्नाद्यथा,—

दर्शनपथमायाता साक्षादिव तन्मयेन हृदयेन ।

स्मृतिकारिणा त्वया पुनरपि चित्तीकृता कान्ता ।

अत्र परकृतात् प्रयत्नविशेषाच्चिन्तायाः प्रवृत्तत्वादिदमपि स्मरणमेव ।

स्वप्नाद्यथा,—

जाने स्वप्नविधौ ममाद्य बुलुकोत्सेकां पुरस्तादभूत्

प्रह्वये परिषेपमण्डलमिव जत्रोत्स्राप्तसन्धं मच्चः ।

तस्यान्तर्गन्धनिस्तुपीकृतशरच्चन्द्रमैरङ्गकै-

र्दृष्टा काप्यवला बलात्कृतवती सा रुन्धयं मन्धयम् ॥

अत्र स्वप्नस्य चिन्ताजन्यत्वात् स्वप्नस्मृतिरपि स्मरणमेव ।

प्रत्यभिज्ञानं यथा,—

गृहीतो यः पूर्वं परिणयविधौ कङ्कणधरः

सुधामूर्त्तः पादैरमृतशिथिरै र्यः परिचितः ।

स एवायं तस्यासादितरकरौपम्यसुभगो

मया लब्धः पाणि र्ललितलवलीकन्दलनिभः ॥

अत्र गृहीतो यः पूर्वं स एवायं तस्याः पाणिरिति प्रत्यभिज्ञानमपि
स्मरणमेव ।

अभिप्रायानुकूलेन प्रवृत्तिर्भाव उच्यते ।

सोद्भेदोऽयं निरुद्भेदश्चैकतयाभितथ्य सः ॥ ४२ ॥

तत्तैकतः सोद्भेदो यथा,—

गेण्ड पलोण्ड इमं विअसिअवअणा पिअस्स अप्पेइ ।

घरिणी सुअस्स पढसुब भिअदन्तजुअलं किअं वोरं ॥

अत्र सुतस्य दन्तोद्गमादहसुपभोगयोग्यास्मीति गृहिण्या एवमभिप्रायः
प्रकर्षयिकाशिनयनतयोद्भिद्यते न पुनः पतुप्ररितेप्रकतः सोद्भेदोऽयं भावः ।
अभिहितः सोद्भेदो यथा,—

सालोए च्चिअ सूरै घरिणी घरसामिअस्सा घेऊण ।

ऐच्छन्तंम्वि पाए धुअइ हसन्ती हसन्तस्स ॥

अत्र सालोक एव सूर्ये गृहपतेर्गृहागमनं गृहिण्याच्च यत् पादधारनं
तदावाच्यामद्य वेष्टनो न निर्गन्तव्यमिति भावः स च द्वयोरपि हासे-
नाभिहितः उद्भिद्यत इत्यभिहितः सोद्भेदोऽयं भावः ।

एकतो निरुद्भेदो यथा,—

सालिवणगोविआए उज्जीवन्ती अपूसविदाइ ।

सय्झसुन्दरीएवि पडिआ अप्पहीइ पेच्छन्ति ॥

अत्रातिसौन्दर्येण देवीभ्रान्त्या सालिवनगोपिकामालोकयन्तां पथि-
कानां तद्वचिनिरोक्षणे अयमभिप्रायः सालिवनतिरस्तारेण देवमानुषयो-
र्विशेषभूतः पङ्कजमेव भूमिस्पर्शो भूम्यस्पर्शो वा न लक्ष्यते इति तद्वचिणी
एव पथ्यामः यदीयं निमिषति तदा मानुषीयं यदि न निमिषति
तदा देवीयमिति सर्वाङ्गसुन्दर्या अपि पथिकानामेव जायमानो नेह-
केनचित् कर्मणोद्भिद्यत इत्येकतो निरुद्भेदश्चायं भावः ।

अभितो निरुद्भेदो यथा,—

गोलाअउट्टिअं पेच्छि जं ए गह्वइसुअं हलिअसोण्हा ।

आइत्ता उत्तरिउं डुक्खत्ताराइ पयवीए ॥

अत्रागच्छन्तीं हालिकक्षुपां दृष्ट्वा गृहपतिस्त्रजोर्गोदावरीतटे यदवस्थानं
यद्य तमवलोक्य तस्यैव दुर्गतरमार्गेणावतरणारम्भश्चात्मायं तयोरभि-
प्रायः हस्तावलम्बदानेनावयोरहसद्वन्द्वः सम्पद्यतामिति स चाभितः
द्वयोरपि जायमानो नेह केनचित् कर्मणोद्भिद्यत इत्यभितो निरुद्भेद-
श्चायं भावः ।

हृद्यं सूक्ष्मञ्च भिद्येत न हि भावात् कथञ्चन ।

हृद्योदाहरणं तत्र तैरिदं प्रतिपाद्यते ॥ ४३ ॥

हिद्यए रोसुवभिणं पाअप्पहरं सिरेण पत्थन्तो ।

एह उदयोमाणं सिणीअथोरंसुअं रेणं ॥

अत्र हृद्ये उद्भूतपादप्रहारं यद्यं शिरसा प्रार्थितवान् यच्च तयासौ
न ताडितस्तत्र हृद्ये वसुभा वसतीति भावः । स च प्रार्थनारोदनाभ्यासु-
द्भियमानः सोद्भेदो भावः हृद्य इतुप्रचरते ।

निरुद्भेदस्तु यो भावः स सूक्ष्मस्यै निर्गद्यते ।

इङ्गिताकारलब्धात् स सूक्ष्मात् सप्ताद् भूमिकान्तरम् ॥ ४४ ॥

यथा,—कदासौ सङ्गमो भावीत्याकीर्णं वक्तुमद्यमम् ।

अवेत्य कान्तमबला लीलापद्मं न्यमौमिलत् ॥

अत्र वक्तुमद्यमतायामिङ्गिताकारयोरप्रतीयमानत्वाद्भावगतेर्भूमिकान्तर-
मिदं भवति ।

पद्मसंमेलनाच्चात्र सूचितो निशि सङ्गमः ।

आश्वासयितुमिच्छन्त्या प्रियमङ्गलपौडितम् ॥

अत्रावुक्तार्थप्राप्तकरणे अपि भूमिकान्तरिते एव भवत इति सोऽयं निरुद्-
भेदो भाव एव सूक्ष्म इतुप्रचरते ।

प्रत्यक्षमद्यं ज्ञानं मानसञ्चाभिधीयते ।

स्नानुभूतिभवञ्चैवमुपचारेण कथ्यते ॥ ४५ ॥

तत्राक्षरं द्विधा युगपदेकशब्दं तयोर्युगपदयथा,—

कान्तकान्तवदनप्रतिविम्बे भग्ननालसहकारसुगन्धौ ।

स्वादुनि प्रणिहितालिनि शीते निर्ववार मधुनीन्द्रियवर्गः ॥

अत्र मदिराश्रयाणां सुसप्रतिविम्बसौगन्धप्रस्वादुताश्रयत्वशैत्यानां हृग्-
प्राणरसनश्रवणत्वगिन्द्रियप्रत्यक्षता प्रतीयते ।

एकशो यथा,—

मन्दमन्दविगलक्ष्णमौपच्यक्षुस्त्वसितपक्ष्म दधत्या ।

वौघत्रते स्म शनैर्नैववध्वा कामिनो मुखमधोमुखयैव ॥

तदेतच्चाक्षुषम् । एवं आवणादीन्यप्युदाहरणीयानि ।

मानसमपि द्विधा सुखादिविषयमनुभूतार्थविषयश्च तयोः सुखादिविषयं यथा,—

अशोकविस्मयमपि स्मृत्पूर्वदृष्टमुद्धूतनूतनभयञ्जरज्जरं नः ।

एकक्षणक्षुटितसंघटितप्रसोदमानन्दशोकश्वसत्त्वमुपैति चेत्तः ॥

एतन्निगदेनैव व्याख्यातम् । अनुभूतार्थविषयं यथा,—

पिहिते वासागारे तमसि सूचीमुखाग्रसंभेदे ।

मयि च निमीलितनयने तथापि कान्तामुखं व्यक्तम् ।

इदमपि नातिदुर्बोधमिति न व्याख्यातम् ।

स्वामुभूतिभवं द्विधा मियत्रात्मकममियत्रात्मकश्च तयोर्मियत्रात्मकं यथा,—

अथ दीर्घतरं तमः प्रवेक्ष्यन् सहसा हृन्नरयः स संभ्रमेण ।

निपतन्तमिवोष्णरश्मिर्मुखं वलयीभूततर्षं धराश्च मेने ॥

तदिदमिन्द्रियेषु मनसि चानवतिष्ठमानमात्मन्येवावतिष्ठते ।

अमियत्रात्मकं यथा,—

मनः प्रत्यक्चित्ते सविधमवधायान्तमहतः

प्रहृष्यद्रोमाणः प्रमदसखिलोत्सङ्गितहृद् ॥

यदालोक्ष्याह्लादं क्रुद भूव निमज्जत्रामृतमये

दधत्यन्त क्षुत्वं किमपि यमिनस्तत् किल भवान् ॥

अस्यात्मविषयता व्यक्तेषु योगिभिर्हृद्गीयते ।

लिङ्गाक्षुप्रसृष्टिजिनो ज्ञानमयुनानं तदुच्यते ।

पूर्ववच्छेषवच्चैव दृष्टं सामान्यतश्च यत् ॥ ४६ ॥

फलसामर्थ्यप्रभेदेन द्विधैतद् भिद्यते दृश्यम् ।

उदाहरणमेवैषां रूपव्यक्ते र्भविष्यति ॥ ४७ ॥

तेषु यत्र कारणं दृष्ट्वा कार्यप्रमनुमीयते तत् पूर्ववत् यथा,—

अविरलबिलोलजलदः कुटजार्जुननीपसुरभिवनवातः ।

अयमायातः कालो हन्त हताः पथिकगेहिन्यत्रः ॥

अत्र वर्षन्तोः कारणभूतात् कार्यप्रभूतविरहिणीनां मरणमनुमीयते तेनैतत्
पूर्वं कारणमिहासीति पूर्ववदुच्यते ।

यत्र कार्यं दृष्ट्वा कारणमनुमीयते तच्छेपवत् यथा,—

सायन्नमागमिष्यन्ब्रून् पतितोऽसि पादयोस्तस्याः ।

कथमन्यथा ललाटे पावकरसतिलकपङ्क्तिरियम् ॥

अत्र पावकरसतिलकपङ्क्तेः कार्यप्रभूतायाः कारणभूतं पादपतनमनु-
मीयते तेनैतच्छेपः कार्यप्रमिहासीति शेपवदुच्यते ।

यत्र न कार्यं न कारणं केवलमविनाभावमात्रं प्रतीयते तत् सामान्यतो-
दृष्टं यथा,—

गज्जन्ते खे मेहा पुष्पा णीवा पण्डित्या मोषा ।

ण्डो चण्डण्डोभ्रो वासारत्तो हलायत्तो ॥

अत्र वर्षन्तुरविनाभूतै र्भयगर्जितादिभिः सामान्येनैवानुमीयते
इति सामान्यतोदृष्टमिदम् । तानेप्रतानि भावसाधनेऽनुमानशब्दे
फलपक्षे उदाहरणानि भवन्ति । यदी पुनः करणसाधनोऽनुमानशब्दः
तदानुमीयते अनेनेत्यनुमानशब्देन यथोक्तं लिङ्गमुच्यते । यदाह ।

अनुमेयेन सम्बद्धं प्रसिद्धञ्च तदनुते ।

तद्भावे च यन्नास्ति तच्छिद्ममनुमापकम् ॥ ४८ ॥

तत् पूर्ववति यथा,—

आइ सच्चि वकुल्ला विरिच्छंहिहिसि गोत्तस्थ मत्यए कारम् ।

अञ्चन्तदन्तदिद्वेष सामिवलिण्ण हसिण्ण ।

अत्रैवं प्रकार्या वक्तव्या एव विधेन हसितेनोपलक्षिता त्वमग्रतो गोत्रं
द्रूपयिष्यसीति कारणतो यत्र कार्यप्रानुमानं तदिदं सामग्रीपक्षे पूर्वव-

दितुप्रचरते ।

शेषवति यथा,—

दीसद् ण चूयमउलं अत्ता ण अ वाद् मलअगन्धवहो ।

एत्तं वसन्तमासं सहि जं उद्धगित्थं चेत्थं ॥

अत्रोत्कण्ठाक्षणेन कार्येण वसन्तः कारणभूतोऽनुमीयत इति सामग्री-
पक्षे इदं शेषवदितुप्रचरते ।

सामान्यतोद्दष्टं यथा,—

आदिर्भवन्ती प्रथमं प्रियायाः सोच्छ्रासमन्तःकरणं करोति ।

सन्तापदग्धस्र शिखण्डियनो रष्टेः पुरस्तादचिरमभेव ॥

स्येयं विदुर्दिव इष्टिं कामन्द्यपि प्रथमत उपलभ्यमाना अविनाभायेन
मालत्या गमनं गमयतीति सामग्रीपक्षे सामान्यतोद्दष्टमेतत् ।

यदाप्तवचनं तद्धि ज्ञेयमागमसंज्ञया ।

उत्तमं मध्यमञ्चाथ जघन्यञ्चेति तन्निधा ॥ ४८ ॥

तत्रोत्तमं द्विधा विधिरूपं निषेधरूपञ्च तयोर्विधिरूपं यथा,—

दमं दानं दयां शिष्टेः स्नयितुं वदत्यसौ ।

ददद् इति वाग्देयी दयध्वं दत्त दाम्यत ॥

अत्र च एषा दैवी वागनुवदति यत् स्नयितुं ददद् इति द
दाम्यतेति तदेतत् त्वयं शिष्टेः दमं दानं दयानिति श्रुतेस्तदेतत्
विधिरूपमाप्तवचनम् ।

निषेधरूपं यथा,—

निवार्यप्रतामालि किमप्ययं वटुः पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः ।

न केवलं यो महतोऽपभापते शृणोति तस्यादपि यः स परंपभाक् ॥

अत्रोत्तरार्धोक्तनिषेधानुवादवर्धितवृत्तपक्षेयस्याया योऽयमपवदमान-
वटुनिवारणोपदेशः तस्य महान्तो नापभापितव्या इति वाक्यार्थतान्-
पर्यत्रादयं निषेधरूप आगमः । तदेतनुभयमप्यवश्यामुद्येयत्वावुत्तमम् ।

मध्यमं द्विधा निर्दिष्टवक्तृकमनिर्दिष्टवक्तृकञ्च । तयोरादंयं यथा,—

कल्याणी वत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मे ।

एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ॥

अत्र जीवन्तरः पश्यति भद्रमिति अयमेवार्थो निर्दिष्टवक्तृकः । तदेतत् सर्ववाक्यानां विधिनिषेधयोः पर्यवसानात् प्राणैपण्यायां पतितव्यमिति विधिरूपमाप्तवचनम् ।

द्वितीयं यथा,—

अक्षे वसति पिशाचः पितृमन्दे दिनपति वटे यक्षः ।

विश्रास्यति पद्मे श्रीस्तिष्ठति गौरौ मधूकतरौ ।

तदिदमनिर्दिष्टवक्तृकमनादिलोकमसिद्धिपरम्परायातमैतिह्यं । अत्रापि सर्ववाक्यानां विधिनिषेधयोः पर्यवसानात् तस्मादक्षं न खेयेत, पितृमन्दं न निक्षन्तेत, वटं न छिन्द्यात्, पद्मं न मूर्ध्नि बिभृयात्, मधूकं न पदा स्मृयेत् इत्याद्याहारो भवति । सोऽयं निषेधरूप आगमः । उभयमपेक्षतन्त्रावस्थानुष्ठेयमिति मध्यमम् ।

जघन्यं द्विधा काव्यं निपिह्यते । तयोः काव्यं यथा,—

सु'डू आचुणकसाश्रसाहिअं माणणापणविडूणं ।

तेह्णं पलिअत्यणीणं विकुण्णेश् पण्णए यणए ॥

तदेतत् पूर्वं वत् विधिरूपं काव्यमाप्तवचनम् ।

निपिह्यं यथा,—

वयं बाल्ये बालांस्तदृषिमनि यूनः परिणता-

वपौच्छामो वृद्धान् परिणयविधानस्थितिरियम् ।

त्वयारब्धं जन्म क्षपयितुमकाण्डेन विधिना

न नो गोत्रे पुत्रि कचिदपि सतीलाञ्छनमभूत् ॥

तदेतन्निषेधरूपं निपिह्यमेवाप्तवचनं उभयमपि चैतदलङ्कारिभिः संमृजेत्रत इत्यादिदोषान्त्रानुष्ठेयमिति जघन्यम् ॥

सदृशान् सदृशज्ञानमुपमानं द्विधेह तत् ।

सप्रादेकमनुभूतेऽर्थेऽननुभूते द्वितीयकम् ॥ ५० ॥

तयोरनुभूतार्थविषयं यथा,—

सर्वप्राणप्रवणमधवन्मुक्तमाहृत्य वच-

स्तात्संघट्टाद्विधटितदृष्टत्खण्डमुञ्चएडरोचिः ।

एवं वेगात् कुलिशमकरोद्गोम विडुप्रतुसहस्रै-

र्भक्तुं षंज्ज्वलनकपिशस्ते च रोपादृष्टासाः ॥

अत्र रामकरालव्यमाणभग्नधूर्जटिधनुर्विमुक्तज्योतिश्छटासहस्रसंकु-
लमाकारं पश्यतो रावणदूतसेत्रयं स्वयं दृष्टेषु प्रभुयवःस्यलविदीर्ण-
वज्रप्रकलविस्तूलेषु तद्रोपादृष्टासेषु वियद्व्यापिषु तत्सादृश्यबुद्धिः ।
तदिदमनुभूतविषयं नामोपमानं सीमांशका वर्णयन्ति ।

अननुभूतविषयं यथा,—

तां रोहिणीं विजानीहि ज्योतिषामत्र मण्डले ।

समूहक्षारकाणां यः शकटाकारमायितः ॥

अत्र यथाविधः शकटाकारक्षयाविधो रोहिणीतारकासमूहाकार-
दूतेत्रयमवधारिताप्तोपदेशस्य तदाकारतारकचकदयेनादिदं तद्रोहिणी-
शकटमितीति येयं संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिस्तदिदमनुभूतविषयमुप-
मानं नैयायिकाः समुग्रयन्ति ।

तथाभूतार्थविज्ञानजनकत्वेन हेतुना ।

नास्मादभिनयालेष्यसुद्राविश्वादयः शयक् ॥ ५१ ॥

तेष्वभिनयो यथा,—

वरविवरप्रिगृगचदलो एरण्डो ग्रासद्वय तरुणा ।

या एतय घरे छलिप्रयङ्ग एदृमेत्तयणो वसद् ।

अत्र पयोधरातिपरिणाद्यष्टपञ्चोक्तानमसारिताङ्गुलिच्छाभिनयेसंनिधै-
रण्डदलसन्निवेशद्वयमात्रं स्वयमदृष्टेऽपि छालिकवधूसानपरिणादे पूर्वाभू-

तेवविधस्तानपरिणाहसम्बन्धप्रतिपत्तिः तदिदमनुभूतार्थविषयमुपमानमे-
वाभिनययन्तुतन्तमेवचेतते ।

आलेख्यं यथा,—

तवालेख्ये कौतूहलतरलतनीविरचिते

विधायैका चक्रं रचयति सुपर्णासुतमधः ।

अथास्त्रिदशपाणि स्वरितमपमृजैरतदपरा

करे पौष्पं चापं मकरमुपरिष्ठाञ्च लिखति ॥

अत्र यदासुभूतनायकसन्दर्शनायाः स्वरूपालेख्यप्रदर्शनाद् एवम्भूतः
स इति वित्तानसुतपद्यते गोपनार्थञ्च तथाभूतयोरेव देवकुलादिदृष्ट-
विष्णुकामयोः प्रतीति भवति तदेतदनुभूतार्थविषयं भवति । यदा
पुनरनुभूतनायकादिसेदर्शनाया इत्यमात्रोपदेशः एवम्भूतः सुपर्णकै-
तुश्चक्रपाणि विष्णु भवति एवम्भूतो मकरध्वजः पुष्पचापः कामो भवति ।
योह्यश्रविमौ तादृशश्च स ते मनोरथभूमिः केवलसंस्थ गन्धर्वदादयो न
विद्यन्ते तदा तदुत्तरकालमालेख्यागन्ततदाकारदर्शनात् सोऽयं मम प्रे-
यानिति सहिषया कयापि लिखितो भविष्यतीति तद्गोपयाम्येन विष्णु-
चिह्नाभ्यामिति गुरुत्वाच्चक्रेऽधः प्रदेशेहस्तयोः केतुहस्तयोर्निवेशयति । अ-
थापरा प्रतिविधितुं गोपायन्ती प्रकाशयन्ती च प्रत्यासन्नोपमानं सम्म-
याकारमाचिख्यासुः करे पौष्पं चापं मकरमुपरिष्ठाञ्च लिखति । अत्राद्यतौ
पदार्थे या इमास्तयोर्लोकानां सोऽयमिति विष्णुरिति काम इति च
संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तयः । तदिदमनुभूतार्थविषयमुपमानमालेख्य-
माख्यायते ।

सुद्धा यथा,—

सचकितमिव विस्मयाकुलाभिः

शुचिसिकतास्वतिमानुपाणि तामिः ।

क्षितिषु दहशरे पदानि जिष्णो-

रपठितकेतुरथाङ्गलाञ्छनीनि ॥

अत्र चक्रध्वजाङ्कितजिष्णुपादमुद्रादर्शनात् येयमनानुपी पादमुद्रा
भवतीति संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिः । तदिदमननुभूतार्थविषयमुपमा-
नमेव मुद्रेतुप्रचरते । यदपि चाहट्टेऽपि जिष्णुपदे मृगौहशमीहशः
स इत्यनुमानज्ञानं तदुपप्रयमानार्थनिबन्धनमेव ।

अपि चास्तप्रनुमानेऽपि सादृश्यं लिङ्गलिङ्गिनोः ।

पदेन यत्र कुञ्जेन कुञ्जः पादोऽनुमीयते ॥

प्रतिविम्बं यथा,—

दर्पणे च परिभोगदर्शिनी पृष्ठतः प्रणयिनो निपेक्षुपः ।

बौद्ध विम्बमनुविम्बमात्मनः कानि कान्यपि चकार लज्जया ॥
यदा तावदेव सम्बन्धग्रहः कौहशं स्वं सुखं यादृशमादर्शं प्रति-
विम्बं तदालोकनादहट्टेऽपि स्वसुखे येयमौहशं मे सुखमिति प्रति-
पत्तिः । तदिदमननुभूतार्थविषयम् । यदा पुनरित्यन्तातोपदेशाद् यादृशं
वस्तु तादृशमादर्शादौ प्रतिविम्बं तदापि प्रियप्रतिविम्बालोकना-
दिदं तन्मम प्रियप्रतिविम्बमितीयं संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिस्तद-
प्यननुभूतार्थविषयम् । यदातु चित्रादिष्वनुभूतस्वसुखदर्शनायाः प्रतिवि-
म्बदर्शनादनेन सदृशं मे सुखमिति प्रतिपत्तिर्हट्टप्रियतमाका-
रायाश्च प्रतिविम्बाकारदर्शनादेतदाकारो मम प्रेयानिति प्रतिप-
त्तिः प्रतिविम्बसन्निधौ प्रतिविम्बोद्भूतो हट्टस्तदिह सन्निहितेन तेन
भवितव्यमिति यो बौद्धाविकारभूतस्तदासुभूतविषयमेतदुपमानं प्रतिविम्ब-
मित्याचक्षते ।

प्रत्यक्षादिप्रतीतोऽर्थो य स्तथा नोपपद्यते ।

अर्थान्तरस्य गमयत्यर्थोपत्तिं वदन्ति ताम् ॥ ५२ ॥

सर्वप्रमाणपूर्वत्वादेकशोऽनेकशश्च सा ।

प्रत्यक्षपूर्विकेत्यादिभेदैः षोढा निगद्यते ॥ ५३ ॥

तासु प्रत्यक्षपूर्विका एकशो यथा,—

निर्णेतुं शक्यमस्तीति मध्यं तव नितम्बिनि ।

अन्यथाऽनुपपत्तैव पयोधरभरस्थितेः ॥

अत्र स्तनभरनितम्बयोर्मध्यं नोपलभ्यते स्तनभारावस्थानञ्च दृश्यते तत्र येयं पयोधरस्थितिः सान्यथानुपपद्यमानाधारकं मध्यमनुपलभ्यमानं बोधयति चेयं प्रतप्रघ्नपूर्विकार्थापत्तिरेकञ्च एवेह विवक्षिता ।

इयमपि ह्येवं वक्तव्यो भवति यत्तदर्थ्यापत्तिलब्धं मध्यं तदपि धारणशक्तिमन्तरेण तत् कर्मासमर्थमिति तस्यापि शक्तिः कल्पयते । चेयमर्थ्यापत्तिपूर्विकार्थापत्तिः । यस्यायमर्थ्यापत्तिविकल्पस्य मध्यस्थोपसम्भाभावः सोऽपि प्रकारान्तरेणासम्भवत्कान्तिकार्षत्रयो रतृर्कपं ब्रूते साचेयमभावपूर्विकाऽनुपपत्तिर्भवति । न चैतदिह शब्दमपि तु वाक्यार्थसामर्थ्याद् गम्यते ।

प्रतप्रघ्नादिपूर्विकानेकशो यथा,—

एतदालोक्य लोलाक्षि रूपमप्रतिमं तव ।

कल्पयामः कलातत्त्वगुरुतामादिवेधसः ॥

अत्रेदं रूपमप्रतिमं तवेति प्रत्यक्षपूर्वता आभावपूर्वता च व्यक्तमेव प्रतीयते तेनेयमनेकशः । अत्रापि येयं रूपस्याप्रतिमतान्यथानुपपद्यमाना कलातत्त्वगुरुविनिर्मितत्वमात्मनोऽवस्थापयति सोर्धश्चहत्यादिरूपोपमानज्ञानपूर्विका या तत्कर्तृरर्थ्यापत्तिकल्पिता कलातत्त्वगुरुता सापि तथाविधशक्तिकल्पनापूर्विकेति उपमानपूर्विकार्थापत्तिपूर्विका चेयमर्थ्यापत्तिः सापि तत्कर्तुं वेधसः कलातत्त्वगुरुता तथाभूतशक्त्याधारता वा साध्यनुमानत आगमतो वा तस्य कल्पप्रतद्वत्प्रनुमानपूर्विका चेयमर्थ्यापत्तिः । न चैतच्चतुष्टयमिहापि शब्दमपि तु वाक्यार्थसामर्थ्याद् गम्यते । एकशोनुमानपूर्विका यथा,—

कपोलपुलकेनास्थाः सूचितो भदनज्वरः ।

मनो निरन्तरासक्तं सख्यः कथयति प्रिये ॥

तत्र योऽयं कपोलपुलकेनानुमीयमानो मनोभवज्वरः स मनसः प्रिये

अत्र चक्रध्वजाङ्कितजिष्णुपादमुद्रादर्शनात् येयममानुषौ पादमुद्रा
भवतीति संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिः । तदिदमननुभूतार्थविषयमुपमा-
नमेव मुद्रेतुमर्हते । यदपि चाहृष्टेऽपि जिष्णुपदे मृगीदृशामीदृशः
स इत्यनुमानज्ञानं तदुपप्रमानार्थनिबन्धनमेव ।

अपि चाक्षत्रनुमानेऽपि सादृश्यं लिङ्गलिङ्गिनोः ।

पदेन यत् कुजेन कुजः पादोऽनुमीयते ॥

प्रतिबिम्बं यथा,—

दर्पणे च परिभोगदर्शिनीं पृष्ठतः प्रणयिनो निपेक्षुषः ।

बौद्ध विम्बमनुविम्बमात्मनः कानि कान्यपि चकार लज्जया ॥
यदा तावदेव सम्बन्धग्रहः कीदृशं स्वं सुखं यादृशमादर्शं प्रति-
बिम्बं तदालोकनादहृष्टेऽपि स्वमुखे येयमीदृशं मे सुखमिति प्रति-
पत्तिः । तदिदमननुभूतार्थविषयम् । यदा पुनरित्यमात्रोपदेशाद् यादृशं
वस्तु तादृशमादर्शादौ प्रतिबिम्बं तदापि प्रियप्रतिबिम्बालोकना-
दिदं तन्मम प्रियप्रतिबिम्बमित्यर्थं संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिस्तद-
प्यननुभूतार्थविषयम् । यदातु चित्रादिष्वनुभूतस्वमुखदर्शनायाः प्रतिबि-
म्बदर्शनादनेन सदृशं मे सुखमिति प्रतिपत्तिर्हृष्टप्रियतमाका-
रायाश्च प्रतिबिम्बाकारदर्शनादेतदाकारो मम प्रेयामिति प्रतिप-
त्तिः प्रतिबिम्बसन्निधौ प्रतिबिम्बोदयो दृष्टस्तदिदं सन्निहितेन तेन
भवितव्यमिति यो त्रीडाविकारभूतसादासुभूतविषयमेतदुपमानं प्रतिबिम्ब-
मित्याचक्षते ।

प्रत्यक्षादिप्रतीतोऽर्थो यस्तथा नोपपद्यते ।

अर्थान्तरस्य गमयत्यर्थपत्तिं वदन्ति ताम् ॥ ५२ ॥

सर्वप्रमाणपूर्वत्वादिकशोऽनेकशस्य सा ।

प्रत्यक्षपूर्विकेत्यादिभेदैः षोढा निगद्यते ॥ ५३ ॥

तासु प्रत्यक्षपूर्विका एकशो यथा,—

निर्णेतुं शक्यमस्तीति मध्यं तव नितम्बिनि ।

अन्यथानुपपन्नैव पयोधरभरस्थितेः ॥

अत्र स्तनभरनितम्बयोर्मध्यं नोपलभ्यते स्तनभारावस्थानञ्च दृश्यते तत्र येयं पयोधरस्थितिः सान्यथानुपपद्यमानाधारकं मध्यमनुपलभ्यमानं बोधयति येयं प्रतप्रक्षपूर्विकार्थापत्तिरेकश्च एवेह विवक्षिता । इयमपि ह्येवं वक्ष्यो भवति यत्तदर्थ्यापत्तिलब्धं मध्यं तदपि धारणशक्तिमन्तरेण तत् कर्मासमर्थमिति तस्यापि शक्तिः कल्पयते । सेयमर्थ्यापत्तिपूर्विकार्थापत्तिः । यन्त्रायमर्थ्यापत्तिविकल्पस्य मध्यस्योपलम्भाभावः सोऽपि प्रकारान्तरेणासम्भवत्कान्तिकार्यप्रयो रत्कर्षं ब्रूते साचेयमभावपूर्विकाऽनुपपत्तिर्भवति । न चैतदिह शाब्दमपि तु वाक्यार्थसामर्थ्याद् गम्यते ।

प्रतप्रक्षादिपूर्विकानेकशो यथा,—

एतदालोप्य लोलाघि रूपमप्रतिमं तव ।

कल्पयामः कलातत्त्वगुरुतामादिवेषसः ॥

अत्रेदं रूपमप्रतिमं तवेति मत्त्यक्षपूर्वता अभावपूर्वता च व्यक्तमेव प्रतीयते तेनेयमनेकशः । अत्रापि येयं रूपस्याप्रतिमतान्यथानुपपद्यमाना कलातत्त्वगुरुविनिर्मितत्वमात्मनोऽवस्थापयति सोर्वश्वहल्यादिरूपोपमानज्ञानपूर्विका या तत्कर्तुरर्थ्यापत्तिकल्पिता कलातत्त्वगुरुता सापि तथाविधशक्तिकल्पनापूर्विकेति उपमानपूर्विकार्थापत्तिपूर्विका चेयमर्थ्यापत्तिः सापि तत्कर्तुर्वेषसः कलातत्त्वगुरुता तथाभूतशक्तिप्राधारता वा साध्यनुमानत आगमतो वा तस्य कल्पयत इत्यनुमानपूर्विका चेयमर्थ्यापत्तिः । न चैतच्चतुष्टयमिहापि शाब्दमपि तु वाक्यार्थसामर्थ्याद् गम्यते । एकशेनुमानपूर्विका यथा,—

कपोलपुलकेनास्याः स्रचितो मदनज्वरः ।

मनो निरन्तरासक्तं सख्यः कथयति प्रिये ॥

तत्र योऽयं कपोलपुलकेनानुमीयमानो मनोमवज्वरः स मनसः प्रिये

निरन्तरासक्तिमन्तरेणाशुपपन्न इतरनुमानपूर्विकेयमर्थोपपत्तिः । अनेकश
उपमानादिपूर्विका यथा,—

त्वदास्येन्दु समौ दृष्ट्वा तदिदं कल्पयामहे ।

अन्योन्यगामि सावर्ण्यमनयोरेव केवलम् ॥

अत्र त्वदास्येन्दु समौ दृष्ट्वेत्युपमानपूर्वकता अर्थोपपत्तेः प्रत्यक्षपूर्वता च
शङ्कत एव प्रतीयते । या च मितः सादृश्याशुपपत्तिलभ्या सावर्ण्यान्योन्यगा-
मिता सापि तथाविधं विधातारमन्तरेण न संगच्छत इत्यादीनापि
पूर्वबद्धाभ्यासार्थसामर्थ्यतोऽवगन्तव्यम् ।

एकशोऽभावपूर्विका यथा,—

एनदासत्रं विना हासत्रं निवेदयति सुभ्रुवः ।

प्रियापराधदृष्टानो मनो भाजनतां गतम् ॥

अत्र सुभ्रुव इत्यनेन विलासवत्याः समस्तप्रशस्तलक्षणयोगो लक्ष्यते ।
तथाविधायाश्च वक्त्रे विलासहासस्याभावोऽनुपपद्यमानः शोकव्यतिरिक्त-
भास्कारणं कल्पयतीति अभावपूर्विकेयमर्थोपपत्तिः ।

अनेकशोऽर्थोपपत्तत्रादिपूर्विका यथा,—

दृष्ट्वा विभ्रमिणीमेतां विश्वो लीलागुरुं स्मरम् ।

स्मरश्च मृगशावाच्या मनसत्रस्याः कृतास्सदम् ॥

अत्र विभ्रमिणीति प्रशंसायां मत्वर्थीयस्तेन विभ्रमाणासुत्कर्षो लक्ष्यते । ते
चान्योपदेशादसम्भवन्तो मग्नयमुपाधार्य बोधयन्ति । तसत्राग्रतः पार्श्वतो
वानुपलभ्यमानस्य तन्मनस्यवस्थानं लक्ष्यते । श्वेतमाद्यप्रत्यक्षपूर्विका
हितोया चार्थोपपत्तिपूर्विकार्थोपपत्तिर्भवति । अथमेव च मनोभू मर्नसि
कामिनीनां सम्भवतीति आतोपदेशादागमपूर्विकापि भवति ।

असत्ता या पदार्थानामभावः सोऽभिधीयते ।

प्रागभावादिभेदेन स पट्टिषु दृष्टेयते ॥ ५४ ॥

तेषु प्रागभावो यथा,—

सुगं अपारिजातं कोट्युत्पलपक्षीविरचितं मङ्गलमरुतं उरं ।
सुमरानि मङ्गलपुरयो असुद्धयदं च चरं अगपवमारं ॥

प्रध्वंसभाषो यथा,—

धृतिरशसिता गतिशुभता विरतं गेयमृतु निरुत्सयः ।
गतमाभरणप्रयोजनं परिशून्यं शयनीयमद्य मे ॥

• इतरेतरभाषो यथा,—

कर्णोत्पलं न चक्षुषो न चक्षुः श्रवणोत्पलम् ।
इति जानन्नपि जनो मन्यते नेत्रदीर्घताम् ॥

अत्यन्ताभाषो यथा,—

जं जम्बु होइ मारं तं सो देइति किमत्य अष्टरेम् ।
अणहो जं पि छुदि सांतइदो जगां सबसौषं ॥

अन्ये पुनरन्यथात्यन्ताभावभावसंज्ञते यथा,—

प्रसीद सद्यो सुखे मं चण्डि मानं मनोगतम् ।
दृष्टमात्रेऽपि ते तत्र रोपः खकुसुमायते ॥

सामर्थ्याभाषो यथा,—

मानुषीषु कथं वासत्रादसत्र रूपसत्र सम्भवः ।
न प्रभातरलं जगोतिरुदेति वसुधातले ॥

त एते षडपि निगंदेनैव व्याख्याताः । अभावाभाषोऽप्यभाव एव । तत्र
प्रागभावप्रध्वंसो यथा,—

उद्यानसङ्गकाराणामनुद्भिन्ना न मञ्जरी ।

द्वयः पङ्क्तिनारीणां सुतिलः सुलिलाञ्जलिः ॥

प्रध्वंसप्रागभावो यथा,—

न मर्तत्रलोकस्त्रिदिवात् प्रक्षीयते म्रियेत नाग्रे यदि पशुभो जनः ।

प्रध्वंसप्रध्वंसो यथा,—

निवृत्तमेव त्रिदिवप्रयोजनं मृतः स चेज्जीव(वि)त एव जीवति ।

प्रध्वंसप्रागभावप्रध्वंसो यथा,—

नामिलितमस्ति किञ्चित् काश्चीदंशस्य सर्वथा नाथ ।

प्रसरतु करुणावायं प्रकृतिक्रमे मध्यदेशेऽपि ॥

प्रध्वंसप्रध्वंसस्य प्रध्वंसो यथा,—

एषा प्रवासं कथमप्यतीतत्र याता पुनः संशयमन्यथैव ।

को नाम पाकाभिमुखस्य जन्तोर्द्वाराणि दैवस्य पिपातुमीदृ ॥

इतरैतराभावाभावो यथा,—

शांसनेऽपि रुग्णि व्यवस्थितं ह्यत्यवस्तुनि नियुङ्क्षु कामतः ।

तत् प्रयोजनधनं धनञ्जयादन्य एष इति मां च मावगाः ॥

अत्यन्ताभावस्य सामर्थ्याभावस्य च प्रध्वंसाभावो यथा,—

अनाप्तपुष्पप्रोपचयैर्दुरापा फलस्य निर्दूतरजाः सवित्नी ।

तुलत्रा भवहर्षनसम्पदेया दृष्टे दिवो वीतवलाहकायाः ॥

एते नातिदुर्बोधा इति न व्याख्याताः ।

अर्थालङ्कृतयोऽपेक्षतासतुर्विंशतिसङ्ख्या ।

कथिताः काव्यवित्तानां चित्तप्रह्लादहेतवै ॥ ५५ ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमद्भोजराजविरचिते सरस्वतीकण्ठाभरणे
अर्थालङ्कारनिर्णयो नाम तृतीयः परिच्छेदः ॥

शब्देभ्यो यः पदार्थेभ्य उपमादिः प्रतीयते ।

विशिष्टोऽर्थः कवीनां स उभयालङ्किया भक्ता ॥ १ ॥

उपमा रूपकं साव्यं संख्योक्तिरपङ्क्तिः ।

समाधुक्तिः समासोक्तिरुत्प्रेक्षाऽप्रसूतस्तुतिः ॥ २ ॥

सतुल्ययोगितोषोऽसः ससदोक्तिः समुच्चयः ।

साधोपोऽर्थान्तरग्यासः सविशेषा परिष्कृतिः ॥ ३ ॥

दीपककमपर्यत्रायातिशयस्ये पमाविकाः ।

संस्फटिरिति निर्दिष्टास्ताश्चतुर्विंशतिर्वर्धैः ॥ ४ ॥

तत्र,—प्रसिद्धेरसुरोधेन यः परस्परमर्धयोः ।

भूयोऽवयवसामान्ययोगः सेहोपमा मता ॥ ५ ॥

एकाभिधीयमाने स्यात् तुल्ये धर्मे पदार्थयोः ।

प्रतीयमानेऽप्यपरा द्विविधामि च सा त्रिधा ॥ ६ ॥

पदवाक्यप्रपञ्चाख्यैर्विशेषैरुपपद्यते ।

अथगटविधत्वेन ताश्चतुर्विंशतिः पुनः ॥ ७ ॥

समासात् प्रत्ययाच्चैव द्विविधा स्यात् पदोपमा ।

या समासोपमा तत्र चतुर्धा साभिपद्यते ॥ ८ ॥

इवार्थान्तर्गतेरेका सामान्यान्तर्गतेः परा ।

अन्तर्भूतोभयार्थान्या सान्या सर्वसमासभाक् ॥ ९ ॥

तास्वन्तर्भूतेवार्था यथा,—

मुखमिन्दुसुन्दरं ते विसकिसलयकोमले भुजालतिके ।

जघनस्थली च सुन्दरि तदग्नैलशिलाविशालेयम् ॥

अत्रेन्द्ररिव सुन्दरमिन्दुसुन्दरमितीवार्थः, उपमानानि सामान्यवचनैरिति

समासेनैवोक्तः । . एवं विसकिसलये इव कोमले, ग्नैलशिलेव विशालेति ।

सेयमन्तर्गतेवार्था नाम समासोपमासु पदोपमाभक्तिः ।

अन्तर्भूतसामान्या यथा,—

चन्द्रसरिसं सुहृ से अमत्रसरिच्छो म सुहृरसो ।

विस्मोसकत्रपाहररुमुज्जलचुम्बणं सरिसं सा ।

अतः चन्द्रेण सहृणं चन्द्रसहृणं सुखं, अमृतेन सहृणोऽमृतसहृणो

सुखरस इति समासे सुन्दरमधुरादिसामान्यशब्दप्रयोगो न श्रूयते

प्रतीयते च सहृणादे र्योक्तकादिति सामान्यधर्मस्य सौन्दर्यप्रमाधुर्यप्रादेः

उपमानप्रसिद्धस्य उपमेये समासेनैव प्रतिपादितत्वादियमन्तर्भूतसामा-

न्यानाम समासोपमासु पदोपमाभक्तिः ।

अन्तर्भूतोभयार्था यथा,—

कमलकरा रम्भोरु कुवलयवज्रघ्ना मिश्रं कवघ्ना सा ।

कह णु णवचंपश्रंगौ मुणालवज्रपि आतव इव ॥

अत्र कमलमिव ताम्रौ रम्भेव पीवरौ कुवलयमिव श्यामे मृगाङ्ग इव
‘म्रेक्षणीयं नवचम्पकमिव गौर’ मृणालमिव ‘कीमलौ करावुक्क’ नयने
वदनमङ्गयसत्रा; सा तयोक्तैत्यन्यपदार्थेन समासेनैव द्योतकसामान्ययो-
रुक्तत्वादियमन्तर्भूतेष्वसामान्या नाम समासोपमासु पदोपमाभक्तिः ।

सर्वसमासा यथा,—

शरदिन्दुसुन्दरमुखी कुवलयदलदीर्घलोचना सा मे ।

दहति मनः कथमनिशं रम्भागर्भाभिरामोरुः ॥

अत्रोपमानोपमेयधर्माणामिन्दुसुन्दरादिशब्दैरिवार्थसत्रं समासेनैवा-
भिधानं सर्वं समासे सत्रादिति सर्वसमासोपमेयं समासोपमासु पदो-
पमाभक्तिः ।

या प्रत्ययोपमेतुक्ता काव्यविद्धिः पदोपमा ।

चतुर्धा भिद्यते सापि प्रत्ययार्थप्रभेदतः ॥ १० ॥

प्रत्ययो ह्युपमेये सत्रादुपमानेऽपि कचन ।

तत् सामान्ये भवेत् कश्चिदिवार्थं कश्चिदिष्यते ॥ ११ ॥

तेषां वशात्तदुपमा भवेत्तद् व्यपदेशभाक् ।

उदाहरणमेवासत्रा रूपय्यत्तैत्र निदर्शयते ॥ १२ ॥

तत्र प्रत्ययसत्रोपमेयसत्रार्थं यथा,—

धंसो ध्वाङ्गविरावौ सत्रादुष्ट्रकोशी च कोकिलः ।

खरनादौ मयूरोऽपि त्वक्षेहृदसि वाग्मिनि ॥

अत्र कर्तर्युपमान इतः प्रनेन यदोपमाने उपपदे ध्वाङ्ग इव विरौतीति
सामानाधिकरणेन कर्तर्येव प्रत्ययः तदोपमेयसत्रार्थो भवति । एव-
मुष्ट्रकोशी खरनादीतेष्वन्येष्वपि द्रष्टव्यम् । सेयसुपमेयार्थप्रत्यया नाम
प्रत्ययोपमासु पदोपमाभक्तिः ।

प्रतत्रयस्रोपमानार्थं यथा,—

पूर्णन्दुकल्पवदना मृणालीदेशदोर्लता ।

चक्रदेशीयजघना सा स्वर्गेऽपि न दृश्यते ॥

अत्र पूर्णन्दुरिव पूर्णन्दुरित्प्रादिकयोपचारवृत्तप्रा यद्यपि पूर्णन्दु-
प्रभृतय उपमानशब्दा अपुत्रपमेयेषु वदनादिषु वर्तन्ते तेभ्यश्च यद्यपि
स्वार्थ एव स्यार्थिकाः कल्पवादयो भवन्ति तथापि ते शब्दशक्तिस्वा-
भाव्याद् गुणभूतसुपमानार्थमात्रं ब्रुवते । यथा शुक्लादिभ्यस्तरवादयः
तथा ह्ययश्च शुक्लोऽयमनयोः शुक्लतर इतुप्रक्ते शौक्लप्रसत्रैव प्रकर्षो
गम्यते न शौक्लप्रवतः सेयसुपमानार्थप्रत्यया नाम प्रत्ययोपमासु पदो-
पमाभक्तिः ।

सामान्यार्थप्रत्ययेन यथा,—

सूर्यायति सुधारश्चि मन्त्रयोऽतिमृतायते ।

मृतस्य कान्तायिरहे स्वर्गोऽपि नरकीयति ॥

अत्रोपमानादाचारादिभिः सूर्यादिभ्यः क्यजादय आचारसक्षणक्रिया-
विशेष उत्पद्यमाना उपमानोपमेययोः सामान्य एवोत्पद्यन्त इति सेयं
सामान्यार्थप्रतत्रया नाम प्रतत्रयोपमासु पदोपमाभक्तिः ।

इवार्थप्रत्ययेन यथा,—

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

एकधा बल्लभा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥

अत्र तेन तुल्यक्रिया चेदतिरित्यनेन चन्द्रशब्दाच्चन्द्रेण तुलं दृश्य
त इतौवार्थ एव प्रत्ययो नतु तुलप्रक्रियार्थे अन्यथा दृश्यत इति
इवार्थ इव तुल्यक्रियाप्रयोगोऽपि न स्यात् । तदप्रयोगोऽपि च गौरिव
शवयं इत्यादौ वतिः प्रसज्येत । सेयमिवार्थप्रतत्रया नाम प्रतत्रयोपमासु
पदोपमाभक्तिः ।

वाक्योपमा तु या तत्र द्वैविध्यं सापि गच्छति ।

एका पदार्थयोः सामेप्र परा वाक्यार्थयो र्मिथः ॥ १३ ॥

यादा पूर्णा च लुप्त च लुप्तपूर्णा तथैव च ।

पूर्णलुप्तेति चाख्याता कविमुखैश्चतुर्विधा ॥ १४ ॥

तत्र, पूर्णा सामान्यधर्मस्य प्रयोगे द्योतकस्य च ।

उपमानस्य च भवेदुपमेयस्य चैव हि ॥ १५ ॥

यथा, कमलमिव चारुवदनं मृणालमिव कोमलं भुजायुगलम् ।

अलिमालेव सुनीला तथैव मदिरघणे कवरी ॥

अत्र कमलमृणालालिमालादीनामुपमानद्योतकतुल्यधर्मोपमेयवाचकानां चतुर्णामपि पदानां द्वयम्, द्वयम्, प्रयोगे पदार्थयोः सादृश्याभिधीयमानत्वादियं पूर्णा नाम पदार्थोपमासु वाक्योपमाभक्तिः ।

लोपे सामान्यधर्मस्य द्योतकस्य च योपमा ।

प्रतीयमानसादृश्ये द्वयोर्लुप्तेति तां विदुः ॥ १६ ॥

यथा, न पद्मं सुखमेवेदं न मृगौ चक्षुषौ श्मे ।

न केसराणि कान्ताया देवासा दन्तपङ्क्तयः ॥

अत्र कान्तासुखादावुपमेये पद्मादिविपर्ययज्ञानप्रतत्राख्यानेन द्वादीनामभावेऽपि कान्त्यत्रादिलुप्तधर्मप्रतीते लुप्ता नामेयं पदार्थोपमासु वाक्योपमाभक्तिः ।

लोपे सामान्यधर्मस्य लुप्तपूर्णेति गद्यते ।

यथा, राजौवमिव ते वक्त्रं मेले नीलोत्पले इव ।

रश्माश्चाविरोक् च करिकुम्भाविव स्तनौ ॥

अत्र सामान्यधर्मो लुप्ते प्रतीयमानसादृश्यत्वेन पदार्थयोरुपमानोपमेयभावस्य परिपूर्णत्वे लुप्तपूर्णा नामेयं पदार्थोपमासु वाक्योपमाभक्तिः ।

द्योतकस्य तु लोपे या पूर्णा लुप्तेति सा चतुर्था ॥ १७ ॥

यथा, त्वमुखं पुण्डरीकञ्च फुडौ सुरभिगन्धिनी ।

कोमलाषाटलौ तन्नि पल्लवस्थाधरश्च ते ॥

अत्र तन्त्रेण सहस्योरनभिधानात् सादृश्यस्य पुनरुपमानोपमेयभाव-

विवक्षा तेन श्लेषतोऽन्यत्वे सतीतरस्वरयोगेनोपमानोपमेययोरेक-
श्लेषेण च तद्विश्लेषणयोः समुदायेनाभिधानादिवादिमन्तरेणापि उप-
मानादीनां चतुर्णामपि पूर्णत्वे सत्युक्तार्थत्वादिवादिलुप्यत इति पूर्ण-
लुप्ता नामेयं पदार्थोपमासु वाक्योपमाभक्तिः ।

यापि वाक्यार्थयोः सापि चतुर्थैकेवशब्दिका ।

• नैकेवशब्दिकेवादिभूत्या वैधर्म्यवत्यपि ॥ १८ ॥

• तास्त्रैकेवशब्दा यथा,—

पाण्डुरोऽयमंसार्षितलम्बहारः क्षुभ्राङ्गरागो हरिचन्दनेन ।

• आभाति भालातपरक्तसासुः सनिर्भरोद्गार इवात्रिराजः ॥

अत्र हिमवत्पाण्डुरयोर्निर्भरहारयोर्बालातपद्मरिचन्दनयोश्च परस्पर-
सुपमानोपमेयविवक्षायां विशेषणविशेष्यभावपरिकल्पनेन वाक्यार्थयो-
र्द्वयोरपि कल्पितत्वादेकेनैव शब्दशब्देन तयोः परस्परसुपमानोपमेयभा-
वोऽभिहितः इतीयमैकेवशब्दा नाम वाक्यार्थोपमासु वाक्योपमाभक्तिः ।

अनेकेवशब्दा यथा,—

दिने दिने सा परिवर्धमाना लब्धोदया चान्द्रमसौव लेखा ।

पुषोप लावणप्रमयान् विशेषान् अत्रोत्स्नान्तराशीव कलान्तराणि ॥

अत्र क्रियापदसत्रावाक्यार्थद्वयैकतापत्तिहेतोः सकर्मकत्वात् कर्तुः कर्मण-
स्योपमानात् इयंगिवशब्दप्रयोग इति सेयमभिधीयमानसादृश्याऽनेकेव-
शब्दा नाम वाक्यार्थोपमासु वाक्योपमाभक्तिः ।

अनिवादिशब्दा यथा,—

दिवो जागर्ति रघायै पुलोमारि सुर्वो भवान् ।

• अमुरास्तेन हन्यन्ते सावलेषा वृषा खया ॥

अत्र पुलोमारिवर्णनीययो र्द्यावाभूयोरसुराणामवलिप्तपार्थिवानाञ्च तुल्य-
क्रियासमावेशादिवादिमन्तरेणापि वाक्यार्थानां परस्परसुपमानोप-
मेयभावोऽवगम्यते इतीयमनिवादिशब्दा नाम वाक्यार्थोपमासु वाक्यो-
पमाभक्तिः ।

वैधर्म्यवती यथा,—

6.52 | प्रहितः प्रधानाय साधवानहमाकारयितुं महीभृता ।
न परेषु महीजसन्धलादपकुर्वन्ति मलिखुषा इव ॥
अथ सत्यपुत्रपमाने सत्यपुत्रपमेये सत्यपि चेदशब्दे महीजसां मलिखु-
षानाञ्च योऽयं कलापकरणं नाम वस्तुधर्मः स उपमान एव न निय-
म्यत इति वैधर्म्यवती नामेयं वाक्यार्थोपमासु वाक्योपमाभक्तिः ।

यत्प्रोक्तिभङ्गा वाक्यार्थसादृश्यमवगम्यते ।

वाक्यार्थयोर्विस्तरतः सा प्रपञ्चोपमेय्यते ॥ १८ ॥

सा तु प्रकतरूपा स्याद्रूपेण विहता तथा ।

तयोः प्रकतरूपा सा विज्ञेया च चतुर्विधा ॥ १० ॥

सत्रात् समस्तोपमा तद्वदेकदेशोपमा परा ।

भालोपमा तृतीया सत्राच्चतुर्थी रसनोपमा ॥ ११ ॥

तासु समस्तोपमा यथा,—

अलिवलयैरलकैरिव कुशुमस्रवकैः स्तनैरिव वसन्ते ।

भान्ति लता ललना इव पाणिभिरिव किशलयैरधिकम् ॥

अथ वसन्तलक्ष्मीपरिसंस्कृतानां लतानां ललनानाञ्च प्रतीयमानसा-
दृशानामुपमानोपमेयभावविवक्षायां येयमलिवलयादिभिरलकादीनां
प्रतीयमानसादृशानामेव उच्यते उच्यते उच्यते प्रयोगवन्तीति विस्तारेणा-
वयमिदोऽव्यवानाञ्चेति सामक्षेत्रेण वाक्यार्थयोरौपत्योक्तिभक्तिः सेव
समस्तोपमा नाम प्रकतरूपोपमासु प्रपञ्चोपमा भक्तिः ।

एकदेशोपमा यथा,—

कमलदलैरधरैरिव दशनैरिव केशरैर्विराजन्ते ।

अलिवलयैरलकैरिव कमलैर्वदनैरिव नलिन्यः ॥

अथ नलिनीनां विलासिनीनाञ्च परस्परमुपमानोपमेयभावे वक्तव्ये
विलासिनीलक्षणसुपमानार्थमेवावयवान्तराणि च यानि स्तनाद्युप-
मेयानि तानि परितत्रत्र कमलमेवैकं तदवयवैर्दलादिभिः सहाधरा-

दिभिरुपमानैः पृथक् पृथगिव प्रयोगाद्विस्तरेणोपमितं तेनेयमेकदेशोपमा
नाम प्रकृतरूपोपमासु प्रपञ्चोपमाभक्तिः ।

मालोपमा यथा,—

सोऽप्य लक्ष्मणमुहं वणमालं च विभ्रतां विरहस्य उरं ।

किंति च पवणतण्डवा राघवलाङ्गसे विलपाद् द्रिष्टुः ॥

अत्र रामदृष्टे लक्ष्मणमुखादिविवेचिन्याः शोभादुपमानमालया
प्रतीयमानसादृश्यया विस्तरेणोपमिते मालोपमा नामेयं प्रकृतरूपोपमासु
प्रपञ्चोपमाभक्तिः ।

रसनोपमा यथा,—

चन्द्रायते शुक्लरुचाय चंसो चंसायते चारुगतेन कान्ता ।

कान्तायते स्पर्शमुखेन वारि वारीयते सूक्ष्मतया विहायः ॥

अत्र चन्द्रादीनां शैलगादिभिरभिधीयमानसादृश्यै र्येयं रसनाक्रमेण
पद्माद्वलनया विसरवती हेतुमती च प्रत्ययोपमापङ्क्तिः तथैक-
वाक्यताकरणेन अरद्रमणीयतोपवर्णनमिति येयं रसनोपमा नाम प्रकृ-
तरूपोपमासु प्रपञ्चोपमाभक्तिः ।

इतीमांस्तत्तत्सोऽपि रूपेण प्रकृतेन याः ।

उपमानास्तत्सोऽन्या विस्तरेण प्रवक्ष्यहे ॥ २२ ॥

विपर्यासोपमा तासु प्रथमाद्योभयोपमा ।

अथोत्पाद्योपमा नाम तुरीयानन्वयोपमा ॥ २३ ॥

तासु विपर्यासोपमा यथा,—

यत्तन्नेत्रसमानकान्तिसलिले मग्नं तदिन्द्रीवरम्

मेघैरन्तरितः प्रिये तव मुखच्छायायुकारी शशी ।

येऽपि त्वद्गमनानुकारिगतयस्तो राजहंसा गता

स्तत् सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षमते ॥

अत्र नेत्रादीनामुपमेयत्वमिन्द्रीवरादीनामुपमानत्वमिति प्रसिद्धौ येय-
मत्यनुरागान्नेत्रादिष्वधिष्ठबुद्धिर्नातत्रनुरागादिन्द्रीवरादिषु तदनु-

कारुह्यस्त्येह रामेण विरहिणा अभिधीयमानसाहस्यानाममीपां
परस्परसुपमानोपमेयभावः प्रसिद्धे विपर्ययात् कल्पित इति चेद्यं विप-
र्यासोपमा नाम विरुतारूपोपमासु प्रपञ्चोपमाभक्तिः उभयोपमा यथा,—

तवाननमिवाप्नोजमप्नोजमिव ते सुखम् ।

निलीनां नलिनीं पश्ये कथं तु त्वां लभेमहि ॥

अत्राप्यत्यन्तसाहस्यत् एकस्मिन् पक्षे प्रसिद्धे विपर्ययात् इति श्रियं
प्रतीयमानसाहस्योभयोपमा नाम विरुतारूपोपमासु प्रपञ्चोपमाभक्तिः ।
उत्पादोपमा यथा,—

उभौ यदि व्योम्नि दधन्मवाजाकाशगङ्गापयसः पतेताम् ।

तदोपमीयेत तमालनीलमासुक्तमुक्ताक्षतमस्य वधः ॥

अत्रोपमानार्थमुत्पादोपमेयेन प्रतीयमानमभिधीयमानश्च साहस्यमभि-
हितमिति श्रियमुत्पादोपमा नाम विरुतारूपोपमासु प्रपञ्चोपमाभक्तिः ।
अनन्वयोपमा यथा,—

तन्मुखं तन्मुखमिव त्वद्दृष्टौ त्वद्दृष्टाविव ।

तन्मूर्तिरिव मूर्तिरिव त्वमिव त्वं लक्ष्मोदरि ॥

अत्र त्वमेवेदृष्टौ नाग्या तत्सदृष्टौत्यनन्वये सति उपमानोपमेयभाव-
विवक्षयैकस्यापि वस्तुनोभेदसुपकल्प्य प्रतीयमानसाहस्योपमेयनाभि-
हितमिति श्रियमनन्वयोपमा नाम विरुतारूपोपमासु प्रपञ्चोपमाभक्तिः ।

यदोपमानशब्दानां गौणवृत्तिव्यप्याख्यात् ।

उपमेये भवेद्वृत्तिसादा तद्गूढं विदुः ॥ १४ ॥

शब्दार्थोभयभूयिष्ठभेदात्तेषां तदुच्यते ।

शब्दभूयिष्ठमेतेषु प्रकृतं विरुतं तथा ॥ १५ ॥

अर्थभूयिष्ठमप्याहुः प्राधान्येनाङ्गिनो द्विधा ।

हिषेवोभयभूयिष्ठं शुद्धसंकीर्णभेदतः ॥ १६ ॥

चतुर्धा प्रकृतं तेषु शब्दभूयिष्ठमुच्यते ।

समस्तं व्यस्तमुभयं सविशेषमित्यपि ॥ १७ ॥

10738

तेषु समस्तं यथा,—

पाणिपद्मानि भूपानां सङ्कोचयितुमीशते ।

तत्पादनखचन्द्राणामर्चिषः कुन्दनिर्मलाः ॥

अत्रोपमितव्याप्तादिभिः सामान्याप्रयोग इति समासे पद्मानौ पद्मानि चन्द्रा इव चन्द्रा इत्यभेदोपचारेणात्यन्तसादृश्यात् पाणीनां नखानाञ्च पद्मचन्द्रादिभिरभिधाने सामान्येवादिशब्दाप्रयोगादुपमानार्थस्तिरोभूत इति सोऽयं गौणशब्दव्यपाथ्यः समासहेतुकः समस्तरूपं नाम प्रकृतरूपकेषु शब्दभूयिष्ठरूपकभेदः ।

व्यस्तं यथा,—

अङ्गुल्यः पञ्चवान्यासन् कुसुमानि नखार्चिषः ।

बाह्व लते वसन्तश्रीश्वं नः प्रत्यक्षचारिणी ॥

अत्रापि पूर्ववत् पञ्चवकुसुमलतावसन्तश्रीशब्दानां गुणवृत्तप्राश्रयेणाङ्गुलीनखार्चिर्बाह्वर्षनीयनायिकाभिः सह सामानाधिकरण्यात् सामान्येवादिशब्दाप्रयोगाच्च तिरोभूतेऽप्युपमानार्थं समासो न कृत इत्यसमस्तरूपं नाम प्रकृतरूपकेषु शब्दभूयिष्ठरूपकभेदः ।

समस्तव्यस्तं यथा,—

स्मितं सुखेन्दो जग्रोत्स्ना ते प्रभास्वु कुचकुम्भयोः ।

दोर्लतापङ्क्तये पाणौ पुष्पं सखि नखार्चिषः ॥

अत्र सुखेन्दोः स्मितमेव जग्रोत्स्ना कुचकुम्भयोः प्रभास्वु दोर्लतयोः पङ्क्तवभूते पाणौ नखार्चिष एव पुष्पमिति समस्तानामसमस्तानाञ्च गौणशब्दानासुपमातिरस्तारेण दर्शितत्वादिदं समस्तव्यस्तं नाम प्रकृतरूपकेषु शब्दभूयिष्ठरूपकभेदः ।

सविशेषणं यथा,—

हरिपादं शिरोलग्नजङ्गुकन्याजलाशुकः ।

जयतप्रसुरनिःशङ्कसुरानन्दोत्सवध्वजः ॥

अत्र यथोक्तविशेषणविशिष्टो यो हरिपादः यश्च हरिहतासुरेभ्यो निःश-

क्षानो सुराणामानन्दोत्सवध्वजस्तयोः सविशेषणयोरेव प्रतीयमान-
सादृश्ययोः परस्परसुपमानोपमेयभाव इति सविशेषणं नाम प्रकृतरूपकेषु
शब्दभूयिष्ठरूपकभेदः । तदेतच्चतुष्टयमपि प्रकृतसमासादिशब्दैर्निबद्ध-
मिति प्रकृतसुच्यते ।

चतुरो विस्तृतसत्राणि प्रभेदान् प्रतिजानते ।

परम्पराय रशना माला रूपकरूपकम् । २८ ।

तेषु परम्परा यथा,—

ववसाधरद्वयशोरो रोसगद्गद्दिदसिंखलापडिवन्धा ।

कह कह बि दासरहिणो जयकेसरिपञ्चरो गयो घणसमग्रो ॥

अत्र दाहरयिसम्बन्धिनो व्यवसायसत्र रविणा रोपसत्र गजेन्द्रेण ज-
यसत्र केशरिणा सहोपमानोपमेयभावकल्पनया यदेकं रूपणम् अथैतत्-
सम्बन्धितया प्रदोषष्टङ्गलाप्रतिबन्धपञ्चराणां द्वितीयं ततस्त्वयाणाम-
पि घनसमयेन तृतीयं तेनेयं रूपकपरम्परा नाम विस्तृतरूपकेषु शब्द-
भूयिष्ठरूपकभेदः ।

रशना यथा,—

किशलयकरै लंतानां करकमलै मृगदृशां जगज्जयति ।

नलिनीनां कमलमुखै मुखेन्दुभिर्योपिता मदनः ॥

अत्र किशलयकरैः करकमलैः कमलमुखै मुखेन्दुभिरिति रशनाक्रमेण
शब्दानां संदर्भं उपलब्धमानसदृशानां मनोभुवो जगद्विजये लतादि-
सम्बन्धात् करणाभावमगमयतीति रशना नामैतद् विस्तृतरूपकेषु
शब्दभूयिष्ठरूपकभेदः ।

माला यथा,—

सामी दुर्नववारणत्रयिकरे शौर्यत्रोपदेशे गुरु-

विस्त्रम्भे हृदयं नियोगसमये दासो भये चाश्रयः ।

दाता सप्तसमुद्रसीमरशनादामाङ्गितायाः चितेः

सर्वाकाररुहो सुदम्बररुचत् को वा न कर्णो मम ॥

यत् स्वाम्यादीनां मालाकमेण निरूपितत्वात् मालारूपकं नाम वि-
कृतरूपकेषु शब्दभूयिष्ठरूपकभेदः ॥

रूपकरूपकं यथा,—

मुखपङ्कजरङ्गेऽखिन् भ्रूलता नर्तकी तव ।

लीलानाद्याश्रितं हृदौ सखि यूनां निपिञ्चति ॥

अत्र मुखमेव पङ्कजं तदेव रङ्गः भ्रूरेव लता सैव नर्तकी लीलैव
'नाय्य' तदेवाश्रितमिति रूपितानामपि रूपणेन समासेन रूप-
करूपकं नामाद्य' विकृतरूपकेषु शब्दभूयिष्ठरूपकभेदः । तदेतच्चतु-
ष्टयमपि परम्परादिभिर्विकृतसमासादिशब्दैर्निबद्धमिति विकृत-
सुषत्रते ।

समस्तश्वासमस्तश्च युक्तश्चायुक्तमेव च ।

चतुर्धाङ्गिप्रधानं स्यादर्थभूयिष्ठरूपकम् ॥ २८ ॥

तेषु समस्तं यथा,—

तान्नाङ्गलिदलश्रेणि नखदीधितिकेशरम् ।

प्रियते मूर्द्धि भूपालैर्भवच्चरणपङ्कजम् ॥

अत्र समस्तोपमायामिव पादाख्यः पङ्कजाख्यश्चावयवी परम्परमुपमानो-
पमेयभूतः प्रतीयमानाभिधीयमानसादृश्यै रङ्गुलिश्रेणिनखदीधितिभिर्दल-
श्रेणिकेशैश्च सह सामस्त्येन रूपितसादृश्यस्यानविन्यासेन चार्थस्य
प्राधान्यमभिहितमिति समस्तं नाम रूपकमिदमङ्गिप्रधानरूपकेष्वर्थ-
भूयिष्ठरूपकभेदः । न चैतद्वाच्यं पाणिपद्मानि भूपामामित्यादेरुदाह-
रणादिर्दं न भिद्यते इति । तत्र हि वाक्ये नखार्चिषां क्रियासमावेशेन
प्राधान्यमवगम्यते न नखचन्द्राणां ततश्च न रूपकं । पाणिपद्मानित्यस्य तु
यद्यपि सङ्कोचक्रियायामस्ति समावेशस्तथापि न तानि वर्णनीयत्वेन उपन्य-
स्तानि अपि तु जिगीषुभाषवर्णनाङ्गतया । अतः समावेशमात्रमप्यनान्तं तत्र
पाणिपद्मानां नापि नखचन्द्राणामर्थप्राधान्यमपि तु शब्दप्राधान्यमेव ।
इह तु चरणपङ्कजताम्बाङ्गुलिदलश्रेण्यादिविशेषणविशिष्टस्य भूपालमौलि-

विनिवेशनेन प्राधान्यं प्रतीयत इति उभयमपि निरवयवम् ।

असमस्तं यथा,—

अक्षमादेव ते चरिड स्फुरिताधरपल्लवम् ।

सुखं सुताहवो धत्ते धर्माः कणमञ्जरीः ॥

अत्रापि प्रकदेशोपमाकमेव अधरपल्लवस्ते दास्युः कणमञ्जरीणां सञ्ज्ञा-
हार्थावयवानामभिधानादुपमानावयवविनयानभिधानादिदमसमस्तं नाम
रूपकमङ्गिप्रधानेष्वर्थभूयिष्ठरूपकभेदः । अत्रापि च मुख्यवस्तुनः स्फुरि-
ताधरपल्लवमिति विशेषविशिष्टस्य धर्माग्नः कणमञ्जरीधारणक्रिया-
समावेशः प्राधान्यं स्थापयति ।

युक्तं यथा,—

स्मितपुष्पोज्ज्वलं लोलनेत्रभङ्गमिदं सुखम् ।

न कस्य नन्दनं सुधु सुरभिश्चसितानिलम् ॥

अत्र स्मितपुष्पोज्ज्वलं लोलनेत्रभङ्गं सुरभिश्चसितानिलं ते सुखं न
कस्य नन्दनमिति पुष्पभङ्गादीनां परस्परं युक्त्युपपत्तेर्युक्तं नामाय-
मङ्गाङ्गिप्रधानरूपकेष्वर्थभूयिष्ठो रूपकभेदः । अत्र यद्यपि नन्दनमिव
नन्दनमिति गौणवृत्तिव्यपात्रयः शब्द एव समस्तविशेषणैः परिष्क्रियते
तथापि नन्दयतीति नन्दनमिति छद्भिहितक्रियासमावेशे सुखाख्यस्यैव
वस्तुनः प्राधान्यमवगम्यते, तस्य त्वपङ्क्तिरत इत्यर्थप्रधानमेवैतत् ।

अयुक्तं यथा,—

इदमार्द्रं स्मितजग्रोत्पलं स्निग्धनेत्रोत्पलं सुखम् ।

जगन्नेत्रेन्द्रस्माकं कथं तापाय कल्पते ॥

अत्र जग्रोत्पलोत्पलयोरयोगजगन्नेत्रेन्द्रोद्य सुखस्य सन्तापकारण-
मिदमयुक्तं नामाङ्गिप्रधानरूपकभेदेष्वर्थभूयिष्ठरूपकभेदः । अत्रापि पूर्व-
वक्तुं सुखाख्यस्य वस्तुनो विशेषणैः परिष्करणमिति तस्यैव प्राधान्य-
मवगम्यते ।

भेदानङ्गप्रधानस्य चतुरोऽवयवाश्रयान् ।

सहजाहार्यत्रतद्योगतद्वैषम्यैः प्रवक्षते ॥ ३० ॥

तेषु सहजावयवं यथा,—

पंपुफुरिअचट्ठदलचं तत्तुणविगलितचरुहिरमड्डविच्छटम् ।

उक्खल्लिअकगुणालं पडिअं कुउदसण्णैसरं सुउकमलम् ॥

अत्रौष्ठादीनां दलादीनाश्च सुखान्मोजावयवानां स्फुरितविगलितोत्-
खण्डितस्फुटविशेषणविशिष्टानां परस्परमुपमानोपमेयभायरूपितानां
सुखपक्षे कमलपक्षे च सहजत्वं गम्यत इति सहजावयवो नामायमन्न-
प्रधानरूपकेष्वर्पभूयिष्ठरूपकभेदः । नैतद्वाचं तावद्भुतिदमये णीत्यादे-
रर्थप्रधानभेदादिदं न भिद्यते । तत्र हि भूपालमौलिधारणक्रियासमावेष्टे-
नावयविनः प्राधान्यं विवक्षितमिह तु पतनक्रियायामवयवानाम् । अतएव
ते तत्र स्फुरितादिविशेषणैर्विधिष्यन्ते ।

आहार्यत्रावयवं यथा,—

तो कुम्भअणपडिवअणदण्डपडिअट्ठिअमरिसणोरयिसो ।

गलितंसुअणिमोओ जाओ भीमणअरो दसाणएभुअओ ॥

अत्र कुम्भकर्षप्रतिवचनममर्षोऽश्रुकमिति दशाननपक्षे दण्डो धोर-
विषं निर्मोक इति भुजगपक्षे ये अवयवास्तोषामाहार्यत्रादिदमाहा-
र्यत्रावयवं नाम रूपकसन्नप्रधानरूपकेष्वर्पभूयिष्ठरूपकभेदः । अत्रापि
कुम्भकर्षसम्बन्धपरिषद्वितगलितविशिष्टानामवयवानामेव दशाननभुजगभीषण-
तरीकरणक्रियायां प्राधान्यमवगम्यते ।

उभयावयवं यथा,—

यस्यां वीजमड्डुति गुर्गसरो मूलं ममेति अहो

नित्यत्वमृतिरङ्कुरः सुतमुड्डुत्यादयः पञ्चवाः ।

स्कन्धो दारपरिग्रहः परिभवः पुष्पं फलं दुर्गतिः

सा मे त्वञ्जरणाह्मणापरशुना तृप्तालता नूयताम् ॥

अत्र वीजं मूलमङ्कुरः पुष्पं फलमिति लतापक्षे सहजाः तृप्तापक्षे पुन-
रङ्गुत्यादयः आहार्यावयवा इति तदिदं सहजाहार्याणामवयवानां

परस्परमुपमानोपमेयभावरूपेणोभयावयवं नाम रूपकमिदमङ्गप्रधान-
रूपकेष्वर्थभूयिष्ठरूपकभेदः । अत्रापि चाङ्गारमन्ताधौव्यस्मरणमुता-
दिदारपरिग्रहपराभवदुर्गतीनामवयवानामेव बीजादिरूपेण रूपितानां
भगवदाराधनकुठारेण तृष्णालता खूयतामिति प्रार्थनक्रियया समावेशेन
प्राधान्यमवगम्यते ।

विषमावयवं यथा,—

मदरक्तकपोलेन मन्मथसम्प्लुतेन्दुना ।

नर्तितभ्रूलतेनालं भर्तुं भुवमवयम् ॥

अत्रेन्दुना सुखावयवी रूपितः भ्रुवौ च तदवयवी लतावयविभ्यां मद-
रक्तौ तु कपोलौ न केनापोति सर्वतो वैपस्याद्विषमावयवं नाम रूपक-
मिदमङ्गप्रधानरूपकेष्वर्थभूयिष्ठरूपकभेदः । अत्रापि मदरक्तनर्तितयोः
कपोलभ्रुवोरेव मन्मथस्य जगन्ति तयमदनक्रियायां प्राधान्यं साधकत-
मत्वमवगम्यते ।

आधारवन्निराधारं केवलं व्यतिरेकि च ।

इति शब्दार्थभूयिष्ठं शुद्धमाङ्गवर्धम् ॥ ३१ ॥

तैव्याधारवदयथा—

योहृद् विमुहकिरणो गगणसमुद्गराणि वैलालगो ।

तारामोक्तामचरो कुटुबिहडिअमेहसिप्यिसमुच्चविमुक्तो ॥

अत्र समुद्रत्वेन रूपितं गगनसाधारं परिकल्प्य रजनिमेघतारकौवामां
वेताशुक्तिसुक्ताफलप्रकाराणां च प्रतीयमानाभिधीयमानसाहस्यानां
शब्दप्राधान्यतोऽर्थप्राधान्यतश्च रूपणं हतमिति आधारवन्नाम रूपक-
मिदं शुद्धरूपकेषु शब्दार्थभूयिष्ठरूपकभेदः ।

निराधारं यथा,—

वणराष्ट्रकेसहत्या कुसुमावहसुरहिसंचरन्तध्रुववृद्धा ।

ससिअरमुञ्जतमेहा तमपडिहत्या विणेत्ति धूसूपीडा ॥

अत्र धूमोत्प्लीष्टानां वनराजिकेशहस्तावेन कुसुमासुधसुरभिसञ्चरद्-

चपटत्वेन अशिकरमुद्धर्तमेधत्वेन तमःप्रतिहस्तत्वेन च रूपितानां
निराधाराणामेव शब्दप्राधान्यमर्थप्राधान्यश्चावधार्यत इति निराधारं
नाम रूपकमिदं शुद्धरूपकेषु शब्दार्थभूयिष्ठरूपकभेदः ।

केवलं यथा,—

वेक्षितम्बु गलहर्मजलमालोहितेक्षणम् ।

विवृणोति मदावस्थामिदं वदनपङ्कजम् ॥

अत्रावयविन एव केवलस्य वदनपङ्कजमियेति रूपणादस्य शब्दप्राधान्यं
वेक्षितम्बु प्रभृतिविशेषोपादानाच्चावधार्यप्राधान्यमेव लक्ष्यते तेन केवलं
नाम रूपकमिदं शुद्धरूपकेषुभूयभूयिष्ठरूपकभेदः ।

व्यतिरेकवदयथा,—

अनाघ्रातं पुष्पं किसलयमलूनं करचङ्के-

रनाविद्धं रत्नं मधु नवमनास्वादितरसम् ।

अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघम्

न जाने भोक्तारं कश्चित् समुपस्थास्यति विधिः ॥

अत्र पुष्पकिसलयरत्नमधुपुण्यफलानामनाघ्रातमित्यादिविशेषणापादित-
व्यतिरेकाणां प्रतीयमानसादृश्येन शकुन्तलारूपेण रूपणादर्थतः शब्दतश्च
प्राधान्यमवधार्यत इति व्यतिरेकवन्नाम रूपकमिदं शुद्धरूपकेषुभूय-
भूयिष्ठरूपकभेदः ।

अथ सङ्कीर्णभेदानां चतुष्टयमिहोचरते ।

स्यात् सावयवसङ्कीर्णं तथा नावयवाद्यम् ॥ ३१ ॥

तथैदीभयसङ्कीर्णं सौपोपहितमित्यपि ।

सैषा रूपकभेदानां विंशतिचतुष्टयम् ॥ ३२ ॥

तेषु सावयवसङ्कीर्णं यथा,—

रङ्गचरकेसरणिवर्हं सोहङ्ग धवलदलसङ्क्षुपरिगद्यम् ।

मञ्जमन्दं सणजोगं पित्रामङ्ग्यन्तिपङ्कजं व शङ्खलम् ॥

अत्र पितामहोत्पन्तिपङ्कजमिव नमसलं शोभत इत्युपमानोपमेत-

भावेनावयविनोरभेदस्राविषयायामुभय न रूपकम् । रविकरधव-
लाभ्रदलसहस्रयोः कैशरनिकरदलसहस्रयोश्च प्रतीयमानाभिधीयमान-
सादृश्ययोश्च सहजाचार्यावयवभूतयोरभेदोपचारेण रूपमिति साव-
यवरूपेणोपमायाः संकीर्णत्वादिदं सावयवसङ्कीर्णं नाम सङ्कीर्णरूप-
केषुभयभूयिष्ठरूपकभेदः ।

निरवयवसङ्कीर्णं यथा,—

दीप्तो दिग्गद्गुच्छो रङ्गविस्फङ्गामणिप्यहं विश्रसन्तो ।

अवरसमुद्गसुवगधो सुसन्तो कञ्जुअश्वअणिवहं ॥

अत्र दिवसावयविनो भुजङ्गावयविनश्चाभिधीयमानप्रतीयमानदैर्घ्यप्रदाह-
णादिधर्मयोरभेदोपचारेण रूपमवयवयानां चतुर्थी रविविस्मातपफणा-
मणिनिर्मोकाणां सत्यामप्यभेदोपचारयोग्यतायां ह्योग्यशब्दप्रयोगेनोप-
मायां ह्योस्तुल्यरूपेणोपि असमानाधिकरणान्नावयवावयवविभावो
विभावत्रते इति निरवयवस्रोपमायां सङ्कीर्णत्वाच्चिरवयवसङ्कीर्णं नाम
सङ्कीर्णरूपकेषु उभयभूयिष्ठरूपकभेदः ।

उभयसङ्कीर्णं यथा,—

धुपमेहमल्लशराधो घणसमआश्रुत्तिथो ण अ विसृक्ताधो ।

णइपाअवसाहाओ गिअअवट्ठाणं व पङ्गिअ दिसाओ ॥

अत्र पादपरूपेण रूपितस्य नभसो यदेतद्दितां शाखाकूपेण रूपणं मेघा-
नाञ्च मधुकरप्रकरेण तदुभयमप्यन्यपदार्णपट्टीसमासयोरभिधीयमानेन
सावयवं निरवयवश्चेति उत्प्रेक्षया च सङ्कीर्णमाणमुभयसङ्कीर्णरूपक-
व्यपदेशं लभते सोऽयं सङ्कीर्णरूपकेषुभयभूयिष्ठरूपकभेदः ।

स्रोपपङ्क्तिं यथा,—

पीणपत्रोहरलग्नं दिसाणयणसत्तजलअसमअविद्वस्म ।

सोहणपदमङ्गलं पथाअह सरसणहपअ व इन्दहणुम् ॥

अत्र सरसनखपदाकारेणन्द्रधनुष उत्पन्नसादृश्यादभेदोपचारेण
रूपेण योऽयं सरसे नभसि पदमसेति दुरतृप्तया श्लिष्टरूपेण

तद्विशेषणप्रकारः यद्य शोभायाः प्रथममग्रं चिह्नं सौभाग्यस्य च प्रथमं चिह्नं पीनपयोधरे मेघे स्तने वा सग्नमित्यादिविशेषणविशेष्यभावः तेनेदं खेपोपधीयत इति खेपोपहितं ताम सङ्कीर्णरूपकैर्भूयभूयिष्ठ-रूपकं भेदः ।

हयोर्यत्रोक्तिचातुर्यादौ पस्यार्थोऽवगम्यते ।

उपमा रूपकान्यत्वे साम्यमित्यामनन्ति तत् ॥ ३४ ॥

तदानन्तेन भेदानामसङ्घट्टं तस्य वक्तव्यः ।

हृष्टान्तोक्तिः प्रपञ्चोक्तिः प्रतिवस्तूक्तिरेव च ॥ ३५ ॥

तत्र वादेः प्रयोगेन हृष्टान्तोक्तिं प्रचक्षते ।

पूर्वादेरप्रयोगेण प्रपञ्चोक्तिं मनौषिणः ॥ ३६ ॥

वस्तु किञ्चिदुपन्यस्य न्यसनात्तत्समर्पणः ।

साम्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिवस्तूक्तिश्चरते ॥ ३७ ॥

तत्र क्रियाजातिगुणद्रव्ययोगादिहेतुके ।

सामेय पूर्वादिभेदेन हृष्टान्तोक्तिरिधीयते ॥ ३८ ॥

सा क्रियायोगनिमित्तसाम्या हृष्टान्तोक्तिः सामान्यतः पूर्वा यथा,—

स्थितः स्थितासुञ्चलितः प्रयातां निषेदुपीमासनबन्धधोरः ।

जलाभिलाषी जलमाददानां ज्ञायेव तां भूपतिरन्यगच्छत् ॥

अत्र हृष्टान्तदार्ढान्तिकयोरनाविष्टलिङ्गत्वादवस्थाभिधेयत्वाच्च स्थित

इत्यादिषु न लिङ्गभेददोषः । अभिधीयमानस्यानादिक्रियायोगजनितं

साम्यं समस्तमूर्तिमत् साधारण्यं पूर्वमेव ज्ञायाहृष्टान्तः सैयं क्रिया-

योगनिमित्तसाम्या सामान्यतः पूर्वा नाम हृष्टान्तोक्तिः साम्यभेदः ।

सैव क्रियागुणयोगनिमित्ता विशेषतः पूर्वा यथा,—

सञ्जुञ्जोद्भवसुहे समत्यजीश्रलोऽवित्थरन्तपत्रावे ।

ठाद् व चिरं रविमि व विहाणपङ्क्तिदा वि मङ्गलदा सप्पुरिसे ॥

अत्र जगदुद्योतनक्रियाप्रतापगुणयोगहेतुसाम्यमसाधारण्यं सूर्यहृष्टान्त

इति विशेषतः क्रियागुणयोगनिमित्तेयं पूर्वा नाम हृष्टान्तोक्तिः साम्य-

भेदः । गुणयोगनिमित्तसाध्या सामान्येन उत्तरा यथा,—

रूपं तदोजस्वि तदेव वीथं तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम् ।

न कारणात् स्वादवेभिदे कुमारः प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात् ॥

अत्र रूपादिगुणयोगजन्यजनितं साध्यं सामान्यरूपश्च पश्चात् प्रदीप-
दृष्टान्त इति सामान्यतो गुणयोगनिमित्तेयमुत्तरा नाम दृष्टान्तोक्ति-
साध्यभेदः । सैव क्रियागुणद्रव्ययोगनिमित्ता विशेषतो यथा,—

अव्योच्छिन्नपरिचो अहिर्जं उद्वाइफुरिअसूरच्छाओ ।

उच्छाओ सुहगाणं विममकुखलिओ महाणदण व सोत्तो ॥

अत्राव्यवच्छिन्नमहत् इति क्रियायोगनिमित्तं स्फुरितशैथिल्याय इति
गुणयोगनिमित्तं स्फुरितसूर्यच्छाय इति द्रव्ययोगनिमित्तञ्च साध्यं
सामान्यविशेषरूपश्च विषमसुवर्णलितमहानदीस्रोतोदृष्टान्त इति विशे-
षतः क्रियाद्वियोगनिमित्तेयमुत्तरा नाम दृष्टान्तोक्तिः साध्यभेदः । द्रव्य-
जातिनिमित्तसाध्या सामान्यतः पूर्वा दृष्टान्तोक्ति र्यथा,—

विसवेओ व पररिओ जं जं अहिलेइ वडलधूसुप्पीडो ।

सामलइज्जइ तं तं इहिरं व मडोअहिस्स विहु मवेण्टं ॥

अत्र धूमविषयो विहूमरुधिरयोश्च द्रव्यजातियोगकृतं प्रतीयमानं
श्यामलायत इति धूमविषद्रव्ययोगजनितमभिधीयमानं सामान्यरूपश्च
साध्यं सेयं दृष्टान्तस्य पूर्वमेवोपन्यासाद् द्रव्यजातियोगनिमित्तसाध्या
सामान्यतः पूर्वा नाम दृष्टान्तोक्तिः साध्यभेदः । सैव द्रव्ययोगनिमित्त-
साध्या विशेषतो यथा,—

सञ्चारिणी दीपशिखेव राज्ञी यं यं व्यतीयाय पतिर्वरा सा ।

नरेन्द्रमार्गाट इव प्रपदे विवर्णभावं स स भूमिपालः ॥

अत्र दीपशिखादिद्रव्ययोगकृतं साध्यं सामान्यविशेषरूपौ सञ्चारिणी
दीपशिखेति च राजमार्गाट इति च दृष्टान्तौ पूर्वमेवोपन्यस्तौ सेयं विशे-
षतो द्रव्ययोगनिमित्तसाध्या पूर्वा नाम दृष्टान्तोक्तिः साध्यभेदः । द्रव्य-
योगनिमित्तसाध्यैव सामान्यत उत्तरा यथा,—

उज्ज्वलालोकया स्निग्धा त्वया त्यक्ता न राजते ।

मलोमसमुखा वर्त्तिः प्रदीपशिखया यथा,—

अत्र द्रव्ययोगकृतं साम्यं सामान्यरूपस्य प्रदीपः पश्चात् प्रदीपशि-
खावर्त्तिर्दृष्टान्तः सेयं यथोक्तरूपोत्तरा नाम दृष्टान्तोक्तिः साम्यभेदः । सैव
क्रियागुणयोगनिमित्तसाम्या विशेषतो यथा,—

तो ताण ह्यच्छात्रं णित्तललोचणसिहं पडत्यपन्नावं ।

आलेख्यपदवाणं व णिअअं पअइ चटुलत्तणं पि विअलिअं ॥

अत्र हतच्छायमित्यादीनामन्तर्गतगुणत्वेन क्रियाविशेषणत्वात् क्रिया-
गुणयोगनिमित्तं निजं प्रकृतिचटुलत्वमपि विगलितमिति गुणयोगनि-
मित्तं च साम्यं सामान्यविशेषरूपपश्चालेख्यप्रदीपदृष्टान्त इति क्रिया-
गुणयोगनिमित्तस्य विशेषत उत्तरा नाम दृष्टान्तोक्तिः साम्यभेदः । अथ
दृष्टान्तोक्तेर्दृष्टान्तालङ्कारस्य च को विशेषः । उच्यते लौकिकपरौघकाणां
यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्त इत्यर्थं प्रति न कश्चिद्विशेषः उक्तिं प्रति
पुनरनेको विद्यते तद् यथा । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्भिन्ने वाक्ये निर्देशो
दृष्टान्तालङ्कारः, एकवाक्ये निर्देशो दृष्टान्तोक्तिः । साधर्म्यसिद्ध्ये दृष्टान्ता-
लङ्कारः, साधर्म्यसिद्ध्ये दृष्टान्तोक्तिः । इवाद्यप्रयोगे दृष्टान्तालङ्कारः,
इवादि प्रयोगे नु दृष्टान्तोक्तिः । अत्र एवेयमुभयालङ्कारः स पुनरर्थाल-
ङ्कार इति साम्योत्कर्षापेक्षयोक्तेरुपमानोपमेययोः प्रकृता विस्तृता चेति
प्रपञ्चोक्तिः प्रदर्श्यते । उपमानोपमेययोः साम्येन प्रकृता यथा,—

अरण्यवीजाञ्जलिदानलालितास्तथा च तस्रां हरिणा विशिखसुः ।

यथा तद्दीप्ये नयनैः कुटुहलात् पुनः सखीनामभिमीत लोचने ॥

अत्र मृगलोचनोपमानानां तस्योचनोपमेययोश्च साम्यमविकृतानामेव
प्रतीयते सेयं सामान्येन प्रकृता नाम प्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः । प्रकृते-
रुपमानोत्कर्षेण यथा,—

* गर्भसम्बाधमिमं लोचनयुगलेन वरसि किं मुग्धे ।

सन्तीदृगानि दिशि दिशि सरःसु ननु नीलनलिनानि ॥

अथ तव द्वे लोचनोत्कर्षे एव सरसां पुनर्बह्वनि नीलोत्पलानीतुम्प-
मानोत्कर्षः प्रकृत एव प्रतीयते । सेयमुपमानोत्कर्षेण प्रकृता नाम
प्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः । सैवोपमानापकर्षेण यथा,—

अन्यतो जय मुहूर्त्तमाननं चन्द्र एव सरले कलामयः ।

मा कदाचन कपोलयो मर्लं संकमयत्र समतां नयिष्यति ॥

अत्रोपमानस्य मलिननालतोऽपकर्षः प्रकृत एव प्रतीयते । सेयमुप-
मानापकर्षेण प्रकृता नाम प्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः । सैवोपमानस्य
किञ्चिदुत्कर्षेण यथा,—

आपातमात्ररसिके सरसीरुहस्य

किं बीजमर्पयितुमिच्छसि वापिकायाम् ।

कालः कलिर्जगदिदं न क्षतश्चमत्रे

स्थित्वा हविष्यति तवैव मुखस्य शोभाम् ॥

अत्रोपमानस्योपमेयादोपदुत्कर्षः प्रकृत एव प्रतीयते । सेयमोपदुत्कर्षेण
प्रकृता नाम प्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः ।

उपमानोपमेययोः साम्यापत्तया विलता यथा,—

वरिणीए महाषष्ठकमलममसिभद्रलिङ्ग इत्येण ।

छिन्नं मुहं हसिज्जङ्घ चन्द्रावलयं गन्धं पङ्कजा ॥

अत्रोत्कृष्टोपमेयस्य मसीमालिन्यवैकृतेनोपमानसाम्यसापत्तयमार्गं प्रती-
यते सेयमुपमानोपमेययोः साम्यापत्तया विलता नाम प्रपञ्चोक्तिः
साम्यभेदः । विलतैवोपमेयस्योत्कर्षापत्तया यथा,—

रत्नुपलदलसोहा शीघ्रं वि चसञ्चन्ति सुरद्धिवाक्प्रीभरिण ।

ममृतं वेहि मणहरपङ्क्तिमाषडिण्डि लोअण्णेहिं लज्जइया ॥ .

अत्रोपमेयस्य मधुमदाताम्रलवैकृत उत्कर्षः प्रतीयते सेयमुपमेयोत्कर्षेण
विलता नाम प्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः । सैवोपमेयापकर्षापत्तया यथा,—

धगं धगाङ्कः सकलं सदाङ्कं विभर्ति तस्यैव सुखं कदाचित् ।

कपोलदेशे धगनाभिपलमियात् सखे तस्य ततोऽपकर्षः ॥

अथ खगाङ्कः सकलं च्छगं सदा विभर्ति तन्मुखश्च कदाचिन्मृगनाभि-
मात्रमेव पत्रमितुप्रमेयस्य वाचनिष्पन्नकर्पापत्तिः प्रतीयते, सेयमुप-
मेयापकर्पापत्त्या विद्यता नाम प्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः । सैवोपमेयस्य
साम्यापत्तरोपमानोत्कर्षेण च यथा,—

न मर्तृलोकस्त्रिदिवात् प्रक्षीयते म्रियते नाग्रे यदि वल्लभो जनः ।

• निवृत्तमेव त्रिदिवप्रयोजनं चतः स चेज्जीवत एव जीयति ॥

अत्रोपमेयस्य यथोक्तधर्मयोगे सतुप्रमानेन पूर्वार्धं साम्यसुत्तरार्धं
तु किञ्चिदुत्कर्षो भवति सेयं यथोक्ता विद्यता नाम प्रपञ्चोक्तिः साम्य-
भेदः ।

प्रतिवस्तूक्तिरप्यष्टिग्रन्थी यका च कथ्यते ।

हृदन्तोक्ते च सा च्छाया प्रपञ्चोक्ते च गच्छते ॥ ३८ ॥

सा हृदन्तोक्तिश्छायया विधाह्युः पूर्वा च यथा,—

तन्मन्यं हिमभासस्तारानिकरेण कान्तिरुच्छेदा ।

यत्तस्य सुखमेतद् यदि सुवतिसुखानि विजयन्ते ॥

• अथ तदिन्द्रोसारकौषेण कान्तिरुच्छेदा इति पूर्वच्छज्जुक्ता हृदन्त-
रूपं पश्चादयदेतन्मुखं सुवतिसुखानि विजयन्त इति च्छज्जुक्तेष्व दार्ष्ट-
ान्तिकरूपं प्रतिवस्तूपन्यस्तमिति सेयं हृदन्तोक्तिश्छायया विधाह्युः
पूर्वा च प्रतिवस्तूक्तिः साम्यभेदः ।

सैवोत्तरा यका च यथा,—

शुद्धान्तुर्लभमिदं धपुरात्रमवासिनो यदि जनस्य ।

दूरीकृताः खनु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः ॥

अथ शुद्धान्तुर्लभमिति यकोत्तरा पूर्वं दार्ष्टान्तिकरूपं यत्तूपन्यस्य
पश्चात् दूरीकृताः खनु गुणैरिति यकोक्तेष्व हृदन्तरूपं प्रतिवस्तूपन्यस्त-
मिति सेयं हृदन्तोक्तिश्छायया विधौ वकोत्तरा च प्रतिवस्तूक्तिः साम्य-
भेदः ।

हृदन्तोक्तिश्छायया निषेधे च्छजुः पूर्वा यथा,—

न मालतीदाम विमर्दयोग्यं न प्रेम नव्यं सङ्गतेऽपराधान् ।

ज्ञानापि न ज्ञायति केसरस्रग् देवी न खण्डप्रणया कथञ्चित् ॥

अत्र न मालतीदाम विमर्दयोग्यमिति ज्ञानापि न ज्ञायति केसरस्रगिति च षट्जुक्तिभ्यामेव पूर्वं दृष्टान्तरूपे वस्तुनी प्रतिपिधोत्तरकालं न प्रेम नव्यं सङ्गतेऽपराधानिति देवी न खण्डप्रणया कथञ्चिदिति च दार्ष्टान्तिक-
रूपे प्रतिवस्तुनी षट्जुक्तेष्वेव प्रतिपिधे सेयं निषेधे षण्णौ पूर्वा च
दृष्टान्तोक्तिच्छायया प्रतिवस्तुक्तिः साम्यभेदः ।

सैवोत्तरा च वक्ता च यथा,—

मातृप्रीत्यु कथं वा सत्रादसत्र रूपसत्र सम्भवः ।

न प्रभातरलं जत्रोति रुदेतिवसुधातलात् ॥

अत्र कथं वा सत्रादिति वक्तव्या निषेधोक्त्या दार्ष्टान्तिकमभिधाय यस्यात्र
वसुधातलात् प्रभातरलं जत्रोतिरुदेतीति त्रैयधिकरणप्रवक्तव्यैव निषे-
धोक्त्या दृष्टान्तोऽभिहितः सेयं निषेधे वक्तोत्तरा च दृष्टान्तोक्तिच्छायया
प्रतिवस्तुक्तिः साम्यभेदः ॥

प्रपञ्चोक्तिच्छायया विधाट्ण्यो यथा,—

तरङ्गय दृशोऽङ्गने पततु चित्तमिन्दिवरम्

स्तुटोक्तुश्च रदच्छदं व्रजतु विद्रुमः श्वेतताम् ।

क्षयं वपुरपाटणुं क्षुण्णतु काञ्चनं कालिकाम्

उदक्षयं सुखं मनाग् भवतु च द्विचन्द्रं नभः ॥

अत्र प्रथमचतुर्थपादयो रूपमानोपमेयसाम्यं वैलतं द्वितीयतृतीयपादयो
रूपमानापकर्षः प्रकृत इति सेयं प्रपञ्चोक्तिच्छायया विधाट्ण्यो नाम
प्रतिवस्तुक्तिः साम्यभेदः । सैव विधौ वक्ता यथा,—

एषोष्मिन्निभुग्मङ्गे विमलकवोले

वस्त्राणि तुह समप्यष्टि तिरिष्ण्वश्रणे ।

एज्ज ससिबिम्बल कलङ्कगारल पङ्कजं क्षिप्तं

उप्परेण भूमाद् अण्णिसञ्चलस्यपरल ॥

अत्रोपमेयोत्कर्षो वैलुतः उपमानापकर्षः प्राकृतः प्रकाशत एव या पुन-
रियमुत्तरार्धेन रूपकैषोपमानापकर्षस्योक्तिमङ्गित्वेयं प्रपञ्चोक्तिच्छायया
विधौ वक्रा नाम प्रतिवक्षुक्तिः साम्यभेदः । सैव निषेधे ऋज्वी यथा,—

दातारो यदि कल्पशाखिमिरलं यदर्थिनः किं तृणैः

सन्तश्चेदमृतं किं यदि खलास्तत्कालकूटेन किम् ।

किं कर्पूरशलाकया यदि हृणोः पत्न्या नमेति प्रिया

संसारोऽपि सतीन्द्रजालमपरं यद्यस्ति तेनापि किम् ॥

अत्रोपमेयोत्कर्षः ऋजुक्तैव च निबद्ध इति चेयं प्रपञ्चोक्तिच्छायया
निषेधे ऋजुर्नाम प्रतिवक्षुक्तिः साम्यभेदः ।

सैव निषेधे वक्रा यथा,—

तद्वक्तुं यदि मुद्रिता शशिकया तच्चेत् स्मितं का सुधा

तच्चक्षु यदि हारितं कुवलयैश्चाद्येद्भिरो धिक्छु ।

धिक्कन्दर्पधनु भ्रुवौ च यदि ते किं वा बद्ध ब्रूमहे

तत् सत्यं पुनरुक्तवस्तुविरसः सर्गकमो वेधसः ॥

अत्रोपमानापकर्षो वक्रोक्त्या च निषेधः शेषं पूर्ववत् ते इमे हे अपि
मालोपमाच्छायया प्रपञ्चोक्तिपूर्वं पुनः उपमाच्छाययेति सन्तव्यम् ।

अर्थयोरतिसादृश्याद् यत्र दोलायते मनः ।

तमेकानेकविषयं कवयः संशयं विदुः ॥ ३८ ॥

तत्रैकविषयोऽनेको यस्मिन्नेकत्र शक्यते ।

यस्मिन्नेकमनेकत्र सोऽनेकविषयः स्मृतः ॥ ४० ॥

तयोराद्योऽभिधीयमानसादृश्यो यथा,—

आहारे विरतिः समस्तविषयग्रामे निवृत्तिः परा

नासाग्रे नयनं यदेतदपरं यच्चैकतानं मनः ।

मौनं चेदमिदं च शून्यमखिलं यद्विषयमाभाति ते

तद्व्रूयाः सखि योगिनी किमसि भोः किं वा वियोगिन्यसि ॥

अत्रैकस्मिन् वस्तुनि वस्तुद्वयस्याभिधीयमानसामान्यप्रत्यक्षं तद्विषेयप्रत्य-

आहुभयविशेषधारणाच्च यो विमर्षः सोऽयमेकविषयः संशयः ।

स एव प्रतीयमानसादृश्यो यथा,—

किं पद्ममन्तर्भ्रान्ताति किं ते लोलेक्षणं सुगम् ।

मम दोलायते चित्तं पद्ममस्यां घनस्नानि ॥

अत्र मुखलक्षणे लोचनलक्षणे चैकस्मिन्नेव वस्तुनि पद्मलक्षणं भ्रमरलक्षण-
सापरमपि वस्तु प्रतीयमानसादृश्यमाशङ्क्यते सोऽयमप्येकविषय एव
संशयः । अनेकवस्तुविषयो हि भा शुद्धो मिश्रश्च । तयोः प्रतीयमानसा-
दृश्यः शुद्धो यथा,—

वागी भंभुरभोली उल्लसिचण्डिभंसयौ गङ्गा सुणिश्च विणिङ्गता ।

णिदाए भेन्नलौए एल्लवि तीक्ष्ण सुल्ल ओरुह पुणु ओरुह गम्भणुमुल्लहेओ
णल्ल पाणह दोण्ह वि चण्ह क्खणु ॥

अत्र द्वयोः प्रतीयमानसादृश्ययोः बालिकासुखचन्द्रयोरैकचन्द्र एव विप्र-
कृत इति सोऽग मनेकविषयः शुद्धः संशयः ।

अभिधीयमानसादृश्यो मिश्रो यथा,—

हावप्रेरतावभिनवजपापुष्पभासां निवासौ

तिष्ठत्यन्ते इयमपि वियन्नण्डलसरोपसन्ध्रम् ।

• अक्षं को वातुप्रदयति च कः को रयिः कः प्रशाङ्कः

का च प्राची तदिह न वयं का प्रतीचीति विद्मः ॥

अत्र द्वयोरभिधीयमानसादृश्ययोः चन्द्र्याचन्द्रमसोः प्राचीप्रतीचरो वा
तदन्यतममेकमेव वस्तु पर्यायतो विग्रहकृत इति अनेकविषयोऽयं मिश्रः
संशयः । उपलब्धश्चैतत् तेन वितर्कोक्त्यादयोऽपि संशयोक्तादेव ब्रूय्याः ।

तदयथा,—

सरोजपत्रे परिलीनपट्पदे विशालहृष्टेः स्विदमू विलोचने ।

शिरोरुहाः खिन्नतपस्त्रमन्तते हिरेफट्टन्दं नु निग्रब्दनिचलम् ॥

अगूढहासल्लुटदन्तकेणं सुखं स्विदेतद्विकचं नु पल्लजम् ।

इति प्रलीमां नतिनीयते सखीं विदाम्यभुक्ः सुचिरेण योपितः ॥ शुग्मम्

न केतकीनां विलसन्ति सूचयः प्रवासिनो हन्त इत्ययं विधिः ।

तद्विस्तृत्यं न चकाशि चक्षुषा पुरः स्मरजप्रोतिरिद् विनृम्भते ॥

अथ केतकीसूचीनां विधिविहसितेः प्रतीयमानसाहस्यैः तडिल्लताया-
श्च स्मरजप्रोतिपापङ्गुत्वाद् इयं प्रतीयमानौपम्यवत्यपङ्गुतिः ।

अनौपम्याभिधीयमानापङ्कोतव्यवस्तुः पूर्वा यथा,—

राजकन्यासुरक्तं मां रोमोद्धेदेन रघकाः ।

अवगच्छेद्युराघातमहो शीतानिलं वनम् ॥

अथ राजकन्यासुरागलक्षणस्य रोमाश्चकारणस्य रक्तकावगतिहेतोः पूर्व-
मेवाभिहितस्य च वनानिलगत्यलक्षणेन कारणान्तरेणापङ्गवः न चैतयोः
साहच्यमस्ति सेयमनौपम्याभिधीयमानापङ्कोतव्यवस्तुः कार्यप्राप्तं पूर्वं
कारणोपन्यासेन पूर्वेतुप्रचरते ।

मेवापूर्वा यथा,—

आनन्दाश्च प्रशन्नं मे कथं हृद्वैव कन्यकाम् ।

अस्मि मे पुष्परजसा दातोद्भूतेन पूरितम् ॥

अथानन्दाश्च प्रशन्नमिति पूर्वं कार्यप्रसङ्गं यथाद् हृद्वैव कन्यकामिति
कारणस्थोपन्यासः प्रेप' पूर्ववत् सेयमभिधीयमानापङ्कोतव्यवस्तुः अनौ-
पम्यापङ्गुतिरपूर्वेतुप्रचरते ।

अनौपम्यैव प्रतीयमानापङ्कोतव्यवस्तुः पूर्वा यथा,—

उह पेक्षिश्च वङ्गकारिस्तथाह पञ्चेति दहप्रवच्छलित ।

कण्टप्रविलिहितपीणुसुखत्यये उन्नतम सुपताहो ॥

अथ नैतस्याः स्वनयोरुपपत्तिना नखचत' क्षतमपि तु कण्टकैरिति
प्रतीयमानापङ्कोतव्यं वस्तु प्रकाशते । पूर्ववदेव च पूर्वार्धे कारण-
स्थोपन्यासः पयिमार्धे तु कार्योपदेशो दृश्यते । सेयमनौपम्याप्रती-
यमानापङ्कोतव्यवस्तुः पूर्वा नामापङ्गुतिरपङ्गुत्य किञ्चिदन्यार्थदर्शन-
मिति लक्षणयोगाज्जायते ॥

मेवापूर्वा यथा,—

कस्य व ण होइ रोसो दट्ठ ण पिआइ सखणं अहरं ।

सभमरपउमाघाइ णिवारिअं वामे सहसु एण्हिं ॥

अत्रापि नास्या उपपत्तिना अधरो वणितः किं तर्हि भ्रमरेणेति प्रतीयमानापङ्कोतव्यं वस्तु पूर्वार्हे तु सवणमधरमिति कार्यप्रसुपन्यस्य पक्षिमाहं सभमरकमलाघ्रायिणीति कारणप्रसुपन्यस्यं सेयमन्यौपस्या प्रतीयमानापङ्कोतव्यवस्तुरपूर्वा च यथोक्तलक्षणयोगाज्जायते ।

समाधिमन्यधर्माणामन्यात्वारोपणं विदुः ।

निरुद्धेदोऽय सोद्धेदः स द्विधा परिपठ्यते ॥ ४४ ॥

तयो निर्दुद्धेदो यथा,—

दूरंपरिवहुराए अवऊहन्तमि दिणअरे अवरदिसं ।

असहन्ति ख कि लिम्माइ पिअअमपञ्चकदूसणं दिणलक्खी ॥

अत्र दिनकरदिनलक्ष्मीप्रतिचीनां समारोपितनायकनायिकाप्रतिनायिकाधर्माणां दूरप्रतिवहुराग इत्यादिभिः श्लिष्टपदैरुद्धेदः । एवमन्यधर्माधारोपादयं निरुद्धेदः समाधिभेदः ॥

सोद्धेदो यथा,—

वसुहे लल्लवोलं तइ एकाइ पुणु वज्ज वलि

किज्जमि तामरसिणि तु भूँ रोसल्ल विरज्ज डेय ।

पीरगलु जंपइ किंपि णिजावजणु

ताव चिमिणविसिन्ति भव्ति पुत्तुट्ठतमु ॥

अत्रापि प्रियतमव्यलीकासहिष्णुः कापि कामिनी हिमानौघदृष्टा कमलिनीमालोष्य तस्यामाख्याधर्मान् प्रिये च सूर्यधर्माणामपत्ति ते च वलिः क्रियेऽहं तव रोषस्येत्यामिः पदैरुद्धितमाना इह प्रतीयन्तं इत्ययं सोद्धेदः समाधिभेदः । अन्यधान्यधर्मा इति वृत्त्यन्तरा धर्मिणोऽप्यधासे समाधिरिष्यते ।

सधर्माणां धर्मिण्य यथा,—

चन्द्रजगोत्सवाविष्टपुद्गिने दैवतेऽकिन् मग्ना

वादहेतुं सुचिरमभवत् सिद्ध्यूनोः कयोचित् ।

एको ब्रूते प्रथमनिवृत्तं केशिनं कंसमन्यः

स त्वं तत्त्वं कथय भवता को हतस्तत्त्वं पूर्वम् ॥

अत्र संबोधः वर्णनीये विष्णुस्वरूपस्य धर्मिणस्तद्वर्माणां चाध्यासादयं धर्मिधर्माध्यासरूपः समाधिः ।

धर्मिण एवाध्यासो यथा,—

प्राप्तञ्चोदेष कस्मात् पुनरपि मयि तं मन्यखेदं विदध्यात्

निद्रामप्यस्य पूर्वामनससमनसो नैव संभावयामि ।

चेतुं ब्रूति कस्मात् पुनरयमखिलदोषनायाशुयात-

स्त्वय्यायाते वितर्कानिति दधत इवाभाति कन्यः पर्योधेः ॥

अत्र प्राप्तञ्चोदेष कस्मादित्यादिभिर् मन्यखेदादिधर्माणां निवर्त्तितत्वात् प्राप्तञ्चोदित्यादीनाञ्च खेपेणैवाभिधानात् त्वयौति वर्णनीयपदे विष्णु स्वरूपस्य धर्मिण एवाध्यासात् तद्वर्माणां चाध्यासादयं धर्मर-
थासरूपः समाधिः ।

समाधिमेव मन्यन्ते मौलितं तदपि द्विधा ।

धर्माणामेव चाध्यासे धर्मिणा वान्यवस्तुनि ॥ ४५ ॥

अत्रान्यधर्माणामेवान्यवस्तुन्यध्यासान् मौलितं यथा,—

पल्लवित्रं वित्र करपल्लवेहिं पप्फुल्लित्रं वित्रं षष्पणेहिं ।

फलित्रं वित्रं पौष्पत्रोद्देहिं अज्जाप लावणं ॥

अत्र पल्लवित्तमिव पुष्पितमिव फलितमियेतुत्तुप्रेक्षया सत्ताधर्माणां लावण्य-
धर्मिणि धर्माधारोपो दृश्यते । करपल्लवादीनां चानुपाप्तव्यापारहेतुत्वेन साधकतमत्वेन वा प्राधान्यं लक्ष्यते । सोऽयमन्यवस्तुनि पुनरन्यधर्माणा-
मेवारोपेण मौलितं नाम समाधिभेदो भवति । स दृष्टेः समाधुरक्ति-
रित्युक्तिपट्टणाप्यते ।

धर्माणां धर्मिणश्च यथा,—

देहो यं पटद् दिग्गो कण्ठस्थो यं लोहिणो सोऽरहं ।

अतोपमानभूतस्य सहस्रस्य व्याजगर्हणया तदुपमेयः कोऽपि सत्पुरुषो
विगर्ह्यत इति चेयं प्रतीयमानसादृश्या गर्हावती नाम समासोक्तिः ।
सैवोभयवती यथा,—

निष्कन्दाभरविन्दिनीं स्पष्टुटितोद्देशो स्थलीं पल्लवे

जम्बालाविलम्ब्य कर्तुमपरा स्मृतं घराही सुतान् ।

दंष्ट्रायां चतुरर्णवोर्मिपटलैराभावितायामियम्

यस्या एव शिषोः स्थिता विपदि भूः सा पुत्रिणी पोत्रिणी ॥

अत्र पूर्वार्धे गर्हा उत्तरार्धे श्लाघा गम्यते चेयं प्रतीयमानासाद-
र्योभयवती समासोक्तिः ।

शतुभयवती यथा,—

इतः स्वपिति केप्रवः कुलमितदादीयद्विधा-

मितश्च शरणार्थिनः शिखरिपक्षिणः शेरते ।

इतोऽपि धङ्गवानलः सह समस्तसंवर्तकै-

रहो विततमूर्जितं भरसङ्घश्च सिन्धो वर्षुः ॥

अत्र गर्हा श्लाघा वा विस्मयोक्तादेशस्तमयते । चेयं प्रतीयमान-
सादृश्यानुभयवती नाम समासोक्तिः ।

अभिधीयमानसादृश्या श्लाघावती तुल्याकारविशेषणा यथा,—

नाकस्य प्रसरो जलेष्वपि क्षतावासस्य कोपे रुचि-

टं गङ्गे कर्कशता मुखे च मृदुता मित्रे महान् प्रत्ययः ।

आमूलं गुणसंग्रहव्यसनिता द्वेपश्च दोषाकरे

यस्यैव सा स्थितिरभ्युजस्य वसति युक्तेव सत्यं धियः ॥

अस्याभ्युद्धस्तपुरुषयोः परस्परसुपमानोपमेयभावस्यातिशयप्रसिद्धे रूप-
मानेनैव श्लेषवत्तुल्यविशेषणपदाभिधीयमानसादृश्यासुपमानमैवावग-
म्यते । सेयमभिधीयमानसादृश्या श्लाघावती तुल्यविशेषणा नाम
समासोक्तिः ।

प्रतीयमानाभिधीयमानसादृश्या श्लाघागर्हावती तुल्यातुल्यविशेषणा

यथा,—

उपाध्वं तत् पाज्याः पुनरपि सरो मार्गतिलकम्

यदासाद्य स्वेच्छं विलसथ विलीनकमभराः ।

इतस्तु चाराब्धे र्जरठकमठचित्तपयसो

निवृत्तिः कल्याणी न पुनरवतारः कथमपि ॥

- अत्र पूर्वार्धे अभिधीयमानसादृश्ययोः स्यादा पश्चिमार्धं तु प्रतीयमानसादृश्ययो र्गर्हावगम्यते सेयसुभयवती तुल्यातुल्यविशेषणमभिधीयमानप्रतीयमानसादृश्या समासोक्तिः । अन्योक्ति द्विधा स्वजातौ जात्यन्तरे च । तयोः स्वजातौ यथा,—

लक्ष्मीपयोधरोत्पङ्गुकुङ्कुमावपितो हरेः ।

वलिरेप स येनास्य भिषापास्त्रीकृतः करः ॥

अत्र हरिशब्देन वलिशब्देन वा कश्चित् समानेतिवृत्तः पुंविशेष एवोच्यते, सेयं स्वजातिविषयान्योक्तिः संक्षेपोक्तिरूपत्वात् समासोक्तिरेव । जात्यन्तरे यथा,—

पिबन् मधु यथाकामं भ्रमरः फुल्लपट्टजे ।

अप्यसन्नद्धसौरभ्यं यस्य चुष्वति कुङ्कुमलम् ॥

अत्र भ्रमरशब्देन कश्चित् कामी फुल्लपट्टकशब्देन कापि मौढ्याद्वना कुङ्कुमलशब्देन कापि सुगन्धाङ्गनामिधीयते । सेयमन्यजातिविषयान्योक्तिः समासोक्तिरेव भवति । अन्योक्तिशब्देन ब्रह्माध्यासविषया तद्वाक्यामन्तिरुच्यते यथैव प्रपञ्चदत्त इति । सा द्विधा गुहा दिवा च ।

तयोः शुद्धां यथा,—

• सुधावह्न्यामैरुपवनचक्रोरैरनुद्धतां

किरन् जगोत्स्रामच्छां नवसवलिपाकप्रणयिणीम् ।

उप प्राकाराग्रं प्रक्षिपु नयने तर्कय मनाक्

• अनाकाशे कोऽयं गलितहरिणः शीतकरणः ॥

अत्र कमरादिभ्यो चन्द्रमसमथास्य कश्चिदेवं प्रुने सा चेयं पूर्वाधि

अभिधीयमानतुल्यविशेषणा पश्चिमार्धे पुनरनाकाशे कोऽयं गलित-
हरिण इत्यत्र तुल्यविशेषणा समासोक्तिरेवान्योक्तिः एकस्यैव वाधा-
सादियं शुद्धे तु चरते ।

चित्रा यथा,—

कमलमनम्भसि कमले च कुवलीये तानि कनकलतिकायाम् ।

सा च सुकुमारसुभगेतुत्रत्यातपरम्परा केयम् ॥

अत्राधासः पूर्वं वहै चित्रप्रसू निगदेनैव व्याख्यातं सैयमनन्योक्तिः समा-
सोक्तिरेवानेकाध्यासवैचित्त्राच्चित्तेतुचरते ।

उभयोक्तिर्यथा,—

लावण्यसिन्धुरपनैव हि केयमत्र

यत्नोत्पलानि शशिना सह संश्ववन्ते ।

उन्मज्जति हिरदकुम्भातटी च यत्र

यन्त्रापरे कदलिकाण्डचणालदण्डाः ॥

अत्रापूर्वार्धे लावण्यसिन्धुरित्यन्योक्तिः यत्नोत्पलानि शशिना सह
संश्ववन्त इत्यनन्योक्तिः सैयमुभययोगादुभयोक्तिरपदिश्यते । उपलक्षण-
सैतत् । तेनाग्यापि योपमानोपमेयविषये संक्षेपोक्तिः सापि समा-
सोक्तिरेव भवति यथा,—

इन्द्रं लिप्त इवाञ्जनेन जडिता दृष्टि मृगीणामिव

प्रज्ञानादपिमेव विद्रुमलता श्यामेव हेमप्रभा ।

पारश्वेन कलया च कोकिलवधूकण्ठेऽपि प्रसूतम्

सीतायाः पुरतश्च हन्त शिखिनां वर्हाः सगर्हा इव ॥

अत्र संक्षेपतः सीताशब्दाच्चरस्य सुखादेरवयवस्यार्थयत् इन्द्र-
रञ्जनेनेव लिप्तो जडितोऽपि मृगीणां दृष्टिः प्रज्ञानमिदार्थं विद्रु-
मस्य श्यामेव हेमकान्तिः परुषा इव कोकिलालापाः सगर्हा इव
शिखिनां वर्हा इत्युत्प्रेषोक्तेरनुक्तान्यपि तदुपमेयानि सुखादीनि
प्रतीयन्ते, सैयमपि संक्षेपोक्तिः समासोक्तिरेव भवति । कः पुनः समा-

सोक्तोः समाधुप्रकृतेर्वा विशेषः उच्यते । यत्र प्राकरणिकेऽप्राकरणिको धर्मोऽध्यास्यते सा समाधुप्रकृतिर्यथा असहन्ति च किं लिङ्गम् पित्र-
अमपद्मकुन्दसुखं दिणलच्छी इति यत्र पुनरप्राकरणिके प्राक-
रणिकधर्मः सा समासोक्तिर्यथा, पिवन् मधु यथाकामं भ्रमरः फुल्लपङ्कजे
इति । ननु धर्मिणोऽध्यासे समानमिति चेत् न । स त्वं तत्वं कथय
भवता को हतस्तत्र पूर्वमित्यादिषु अनाकाशे कोऽयं गलितहरिणः
शीतकिरण इत्यादिषु च प्रव्यक्त एवाध्यासविशेषो दृश्यते । एकत्र मन-
सान्यत्र तु वचसेति सोऽयं समाधुप्रकृतेः समासोक्तेषु भेदो भवति ।

अन्यथावस्थितं वस्तु यस्मात्सुतोच्चरतेऽन्यथा ।

द्रव्यं शुणः क्रिया वापि तासुतोच्चां प्रवचते ॥ ५० ॥

तासु द्रव्योत्प्रेक्षा यथा,—

देहस्था दर्पणे यस्मिन् पश्यति प्रतिमासुता ।

अन्यार्धार्धमिवोत्पन्नमर्धनारीश्वरान्तरम् ॥

अत्र प्रतिबिम्बरूपेण दर्पणेऽन्यथावस्थितसमार्धनारीश्वररूपलक्षणस्य
द्रव्यस्य यदपरार्धोत्पन्नार्धनारीश्वरान्तररूपेण द्रव्यान्तररूपेणोत्प्रेक्षणं
सेयसुतोच्चा द्रव्योत्प्रेक्षेति भवति ।

शुणोत्प्रेक्षा यथा,—

पद्मविभ्रं विभ्र करपद्मवेदिं पद्मफुल्लिभ्रं व श्रवणेदिं ।

मल्लिभ्रं विभ्र पीणपद्मोद्दरेदिं अज्जाए लावणं ॥

अत्र करपद्मवादिद्रुमेणान्यथावस्थितसमार्धलावण्यलक्षणस्य यदेतत्-
पद्मवित्तादिद्रुमेणान्यथोत्प्रेक्षणं सेयसुतोच्चा शुणोत्प्रेक्षेति भवति ।

क्रियोत्प्रेक्षा यथा,—

सेनागजाः स्वकरपद्मवलेखनीभि-

र्गण्डस्यलान्द्रमसी मुञ्जराददानाः ।

मन्ये नरेन्द्र तव तोयधितौरताली-

पत्रोदरेषु विजयमुतिमालिगन्ति ॥

अत्र सेनागजानां गण्डस्थलेभ्यो लेखन्याकारैः कै र्मसीरूपसम्
मदपयसो यदादानं यच्चासत्र तीरतालीपतोदरेषु महावर्णतया निधेयः
स उक्तरूपेणान्यद्योत्प्रेक्षते इति सेयमुत्प्रेक्षा क्रियोत्प्रेक्षा भवति ।

उत्प्रेक्षावयवो यद्य या चोत्प्रेक्षोपमानता ।

मतश्चेति न भिद्यन्ते तानुत्प्रेक्षास्वरूपतः ॥ ५१ ॥

तत्रोत्प्रेक्षावयवो यथा,—

अङ्गुलीभिरिव केशसञ्चयं संनिगृह्य तिमिरं मरीचिभिः ।

कुङ्कुलीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुखं प्रथी ॥

अत्राङ्गुलीभिः केशेषु गृहीत्वा प्रियासुखं भुज्यते सा च लोचने निमो-
लयतीति प्रायोवादः । तत्र सुखचुम्बमादिक्रिया प्रधानमङ्गीभूता प्रती-
यते, केशग्रहणाच्चिनिमोलनेन चाङ्गुभूते प्रधाने तत्राङ्गीभूतायाः क्रियायाः
उत्प्रेक्षणेमावयवभूता क्रियोत्प्रेक्षिता भवति । यथा हि कुङ्कुलीकृत-
सरोजलोचनमित्यत्र नोत्प्रेक्षापदम् एवमङ्गुलीमरीचिभिस्तिमिरकेश-
सञ्चयं संनिगृहेत्यत्रापि तत्र प्राप्नोति । मरीचप्रङ्गुलिसंनिगृहीत्
तिमिरकेशसञ्चयमिनेत्रं वा वक्तव्यं भवति । तत्र योऽयमवयवक्रिया-
यामप्यन्यपदार्थोक्तद्वितीयावयवक्रियाविलक्षण इवमयोगेश्चयकूपदंतया
वाक्यकल्पः, स इवस्यापि व्याख्यानपरत्वेनाप्यनुयोज्यमानः, कविभि-
रुत्प्रेक्षावयव इत्युच्यते । अनेत्र पुन र्यत्र प्रधानक्रिया नोत्प्रेक्ष्यते
अवयवक्रिया तूत्प्रेक्ष्यते तमुत्प्रेक्षावयवं वर्णयन्ति यथा,—

लौनेव प्रतिविम्बितेव लिखितेवोत्कीर्णरूपेव च ।

प्रतुष्टेव च वज्रनेपथटितेवान्तर्निषातेव च ।

सा नयेतसि कीलितेव विशिखितेभ्यः पद्मभि-

चिन्तामन्तानितज्ज्वालित्पित्तसूत्रेण लग्ना प्रिया ॥

तेषां मते पूर्वोदाहरणमुत्प्रेक्षावयवो न भवति ।

उत्प्रेक्षोपमा यथा,—

किंशुकवपदेनेन तस्माद्वक्ष्य सर्वतः ।

दग्धादग्धासरण्यानीं पश्यतीव विभावसुः ॥

अत्र व्यपदेशशब्देन किंशुककुसुमानामग्निसाहचर्यमभिधाय दर्शनक्रि-
योत्प्रेक्षत्रत इति सेयमुत्प्रेक्षोपमा । पूर्वस्मिन्वपुःप्रदाहरणे मरीचिभि-
रङ्गुलीभिरिव तिमिरं केशसञ्चयमिव संनिगृह्येतुत्रपमानार्थानुप्रवेश
उत्प्रेक्षायां द्रष्टव्यः । सेयमुत्प्रेक्षोपमा चोत्प्रेक्षैव भवति ।

मतं यथा,—

यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवलीलां पितुमुते
तदाचष्टे लोकः शशक्त इति नो मां प्रति तथा ।
अहं त्विन्दुं मन्ये त्वदरिविरहाक्रान्ततरुणी-
कटाक्षोल्कापातव्रणकिणकलङ्काङ्किततनुम् ॥

अत्र . कटाक्षोल्कापातव्रणकिणकलङ्काङ्किततनुमिन्दुमहं मन्ये इत्यनेन
स्वमतद्वारकमुत्प्रेक्षायाः समर्थनं ह्यतमित्ययं मताभिधान उत्प्रेक्षाया
एव प्रकारः ।

आप्रस्तुतप्रशंसा सप्रादस्तोतव्यस्य या स्तुतिः ।
कुतोऽपि हेतोर्वाचत्रा च प्रत्येतव्या च सोचत्रते ॥ ५२ ॥
सा च धर्मार्थकामानां प्रायोऽन्यतमबाधया ।
स्वाभिप्रायप्रसिद्धा च आयमानेह दृश्यते ॥ ५३ ॥

तासु धर्मबाधया वाचत्रा यथा,—

मेदग्धेदलप्रोदरं लघु भवतुत्रत्साहयोग्यं वपुः
सत्यानामपि लक्ष्यते विकृतिमञ्चितं भयकोधयोः ।
उत्कर्षः स च धन्विनां यदिपवः सिध्यन्ति लक्षेत्र चले
मिथैत्रव व्यसनं वदन्ति स्रगयामीहग्विनोदः कुतः ॥

अत्र यथोक्तैर्हेतुभिः स्वाभिप्रायसाधनेन यदिदमीहग्विनोदः कुतः
इति साक्षात् स्रगयामिनन्दनं सेयं वाचत्रा नाम प्रस्तुतस्तुतिरहिंसा
परमो धर्म इति धर्मं बाधते । धर्मबाधयैव प्रतेत्रतव्या यथा,—

कालाकृक्खग्दुमिक्खेय्य वालअ रे लगा मम कण्ठमि ।

दोषं व णरभणिवासो समग्रं जइ होइ ता होउ ॥

अत्र कालाक्षरदुःप्रचिन्तित्यनेन लिपिशानादिभिरधीतधर्मशास्त्राभिमत-
रूपकयोगसूत्रः कोऽपि कयापि अविनयवत्या सोपालम्भं एहि रे कण्ठे लगे-
त्यभियुज्यते । तत्र यदि ते मतमेवं कृते नरकः स्यात् स यथावयोः सहैव
नासौ नरक इति किं तर्हि स्वर्ग इति सोऽयं स्वाभिप्रायसाधनात् महा-
साहसे नियोगस्तत्प्रेष साक्षादसु तस्यास्योक्तव्यस्य स्तुतिः प्रतीयते त्वेयं
प्रतेज्रतव्या नामाप्रस्तुतप्रशंसा परस्य दारान् मनसापि नेच्छेदिति धर्म-
मेव बाधते । अर्थबाधया वाचत्रा यथा,—

पङ्क्तौ बन्धुध्वंससि न गृहं यासि योऽर्थं परेपाम्

धन्योऽन्व त्वं धनमद्वतां नेच्छसे यन्मुखाणि ।

श्लाघ्यो नृक त्वमपि कृपणं शौचि नार्थाश्रया यः

स्रोतव्यध्वं वधिर न गिरं यः खलानां शृणोषि ॥

अत्र स्रोतव्यानां पङ्क्तुध्वमूकवधिराणां बन्धुधन्यश्लाघ्यस्रोतव्यपदैः
साक्षादभिमन्दनादियं वाचत्रा नामाप्रस्तुतप्रशंसाभिमानिनोऽर्थसिद्धिं
बाधते । अर्थबाधयैव प्रतेज्रतव्या यथा,—

कामं वनेषु हरिणाशृण्वानि खादन्ययत्नसुलभानि ।

विदधति धनिषु न दैन्यं ते किल पशवो वयं सुधियः ॥

अत्र ते किल पशवो वयं सुधिय इति शृगाणामसाक्षादभिमन्दनं
तेनेयमस्रोतव्यानामसीदां वाच्यार्थत्वेन स्तुतिप्रतीतिः प्रत्येतव्या
नामाप्रस्तुतप्रशंसा मनस्विनोऽर्थसिद्धिं बाधते । कामबाधया वाचत्रा
यथा,—

ए मुञ्चन्ति दीहसासं ए रञ्चन्ति ए होन्ति विरञ्चकिसिपाओ ।

धसाओ ताओ जाणं वड्डवड्ड वड्डहो ए तुमं ॥

अत्र धन्यास्ता यासां त्वं न वल्लभ इति येयमतिरक्तायाः साक्षादस्रो-
तव्यस्तुतिः येयं वाचत्रा नामाप्रस्तुतप्रशंसा तस्या एव कामसिद्धिं
बाधते । कामबाधयैव प्रतेज्रतव्या यथा,—

सुहृत्प्रेमणं दुःखं पि दूरादिना यद्दुःखं ।

ता उच्यन्ते जर जीव्यं पि येन कथापराधोसि ॥

अत्र पूर्वोक्तास्मादभिप्रायसिद्धयै च नाम त्वयाम्नाकमुपकृतं देन जीवित-
मपि हरेन्वापराधोसीति स्वरं प्रति यदतिरिक्ततया वाक्यं तेनेहागो-
तव्यस्य स्वरस्य स्तुतिः प्रतीयते सेयं प्रतेजस्य नामाप्रस्तुतप्रशंसा तस्या
एव प्रतीत्यध्या सार्मानपि कामान् बाधते ।

विवक्षितगुणोत्कृष्टं येन समीकृत्य कस्यचित् ।

कीर्तनं स्तुतिनिन्दार्थं सा मता तुल्ययोगिता ॥ ५४ ॥

अभिधीयमानतुल्यगुणत्वेन स्तुत्यर्था यथा,—

शेषो हिमगिरिस्त्वच्च महान्तो गुरवः स्थिराः ।

इमा लङ्घितमर्यादां चलन्तीं विभज्य क्षितिम् ॥

अत्राभिधीयमानमहत्यादिगुणोत्कृष्टाभ्यां शेषाद्विषयपरमैलाभ्यां सप्त स्तु-
त्यर्थं तुल्ययोगेन क्षितिप्रतेरभिहितत्वादियं स्तुत्यर्था तुल्ययोगिता ।

अभिधीयमानतुल्यगुणत्वे एव निन्दार्था यथा,—

सङ्गतानि शृङ्गाक्षीणां तद्भिद्विलसितानि च ।

क्षणद्वयं न तिष्ठन्ति घनारब्धान्यपि स्वयम् ॥

अत्र घनारब्धान्यपोत्यादिभि रभिधीयमानतुल्यगुणानां शृङ्गाक्षीसङ्गतानां
तद्भिद्विलसितानांश्च निन्दार्थं तुल्ययोगेनाभिधानादियं निन्दार्था तुल्य-
योगिता । प्रतीयमानतुल्यगुणत्वे स्तुत्यर्था यथा,—

यमः कुर्वेरो वरुणः सहस्राक्षो भवानपि ।

विभ्रंत्यनन्यविषयां लोकपाल इति श्रुतिम् ॥

अत्र यमादयः पञ्च भवन्तो लोकपाला इत्यनुक्तमपि तुल्ययस्ययोगितयैव
स्तुत्यर्थमेवां मिथः सादृश्यं प्रतीयते । सेयं प्रतीयमानतुल्यगुणत्वे स्तुत्यर्था
तुल्ययोगिता । प्रतीयमानतुल्यगुणत्वे एव निन्दार्था यथा,—

राजानमपि सेवन्ते विषमपुत्रपशुञ्जते ।

रमन्ते च परस्त्रीभिरहो साहसिका नराः ॥

अत्र योऽयं सेवादि मानवानां राजविषये स्त्रीषु च वैषम्यहेतुः सुल्यत्वेन
योगः राजादीनां वा कर्मत्वादिरूपतया तत्क्रियायां समावेशः सोऽमीषां
मिथः सादृश्यं प्रत्याययन् राजसेवापरस्त्रीरत्यो विंपोपभोगतुल्यतां
गमयतीति हेयं प्रतीयमानतुल्यगुणत्वे निन्दार्था तुल्ययोगिता ।

अन्ये सुखनिमित्ते च दुःखहेतौ च वस्तुनि ।

सुतिनिन्दार्थमेवाहुस्तुल्यत्वे तुल्ययोगिताम् ॥ ५५ ॥

सा तुल्यार्था यथा,—

आज्ञतस्याभिपेकाय विष्टस्य वनाय च ।

न मया ललितस्तस्य स्वल्पोऽध्याकारविश्रमः ॥

अत्र रामस्य राजप्राभिपेकवनगमनयोः पितुरादेशेन तुल्यरूपतया
सुतिः प्रतीयते ।

निन्दार्था यथा,—

यद्य निम्बं परशुना यच्चैनं मधुसर्पिषा ।

यच्चैनं गन्धमालप्राभ्यां सर्वस्य कटुरेव सः ॥

अत्र यः परशुना छिनत्ति योऽमुं मधुसर्पिषा सिञ्चति यो वा गन्ध-
मालाभ्यामर्चति तं प्रति तुल्यमेव निम्बस्य कटुत्वमिति समासोक्तप्रा
तदुपमेयस्य निन्दा प्रतीयते ।

दोषस्य यो गुणीभावो दोषीभावो गुणस्य यः ।

स लेशः सप्राप्ततो नान्या व्याजसुतिरपीयते ॥ ५६ ॥

तत्र दोषस्य गुणीभावे लेशो यथा,—

सुवैष गुणवान् राजा योग्यस्तं प्रतिरुर्जितः ।

रणोत्सवे मनः सक्तं यस्य कामोत्सवादपि ॥

अत्र येयमुत्तरार्धेन राज्ञो वीर्यप्रकर्षस्य सुतिः सा कन्यायाः निर-
न्तरान् भोगान् निर्विविक्तो दोषत्वेन प्रतिभाक्षिपन्नतद्वृत्तप्रभिनेतव्यं योऽयं
भिद्वधसस्या राजप्रकोपपरिजिहीर्षया दोषोऽपि गुणरूपेणोक्तः सोऽयं
दोषस्य गुणीभावो नास्य लेशतोऽत्यतया नैरनन्यविदित उच्चमानो

लेख इतुत्रचरते ।

गुणसत्र दोषीभावो यथा,—

चपतो निर्देयस्यासौ जनः किं तेन मे सखि ।

आगःप्रमार्जनायैव चाटवो येन शिचिताः ॥

अत्र पूर्वार्धेन मानपरिग्रहानुगुणं सखीनामग्रतः प्रकाशं प्रतिज्ञाय
तदनिर्वाहमाशङ्कमाना तदुपहारां परिजिहीर्षुर्दोषाभासं तद्गुण-
ग्राममाह आगःप्रमार्जनायैव चाटवो येन शिचिताः इति । सोऽयं
गुणसत्र दोषीभावो नाम लेखो भवति । अन्ये पुनः समसमेव लेख-
लक्षणमाचक्षते । यत्र दोषसत्र गुणीभावो गुणसत्र च दोषीभाव इति
सोऽपि द्विधा समासोक्त्या असमासोक्त्या च । तयोः समासोक्त्या यथा,—

गुणानामेव दौरात्तत्राहुरि धुर्यो निमुजग्रते ।

असञ्ज्ञातकिणस्तन्धः सुखं स्वपिति गौ रैलिः ॥

अयमपि प्रकोपभयाद्देशेनैवोच्यते इति लेखः ।

असमासोक्त्या यथा,—

सन्तः सञ्चरितोदयस्यसनिनः प्रादुर्भवद्यन्तणाः

सर्वत्रैव जनापवाद्चकिता जीवन्ति दुःखं सदा ।

अधुप्रत्पन्नमतिः शक्तेन न सता नैवासता व्याकुलो

शुक्तासुक्तविवेकशून्यश्चदयो धन्यो जनः प्राकृतः ॥

अत्रापि प्रकोपभयादि पूर्ववत् । अथैव व्यसलक्षणत्वेन कस्यान्य लेख
इतुत्रचरते दोषगुणीभावसत्राप्रस्तुतसुतत्रा दोषगुणीभावसत्र तु व्याज-
सुतत्रापहारात् । व्याजसुतिरपि द्विधा शुद्धा मिथ्या च ।

तयोः शुद्धा यथा,—

पुंसः पुराणादाच्छिद्य धीध्रया परिभुजग्रते ।

राजन्निष्ठाकुयंशसत्र किमिदं तव युजग्रते ॥

अत्र शुद्धपरदारापहरणलक्षणनिन्दाव्याजेन सुते विहितत्वादियं शुद्धा
नाम व्याजसुति शुण्णदोषीभावलक्षणाद्देशान्न दयक् ।

मित्रा यथा,—

प्रियोऽसि प्राप्तोऽसि प्रभुरसि कुलीनोऽस्यसि सुवा-
 युवायस्वामेव' कति न पत्तिमुर्वीषं दृणते ।
 अतस्यैतां कीर्तिं रघुनङ्गपमान्धाटमहिपीम्
 परान्वटु' दह्यामधिगतनयो नार्हन्ति भवान् ॥

अत्र सुतिपदमिश्रैव व्याजगर्हया सुतिरिति इयं मित्रा नाम व्याज-
 सुतिर्लेशभेदः ।

कर्तादीनां समावेशः सद्धान्यै र्यः क्रियादिषु ।

विविक्तयाविविक्त्य सहोक्तिः सा निगद्यते ॥ ५७ ॥

वैसाहश्यवती चेयमुच्यमाना मनीषिभिः ।

सहेवादिप्रयोगेषु ससाहस्या च दृश्यते ॥ ५८ ॥

सा कर्तृविविक्तक्रियासमावेशे यथा,—

कोकिलालापमधुराः सुगन्धिवनवायवः ।

यान्ति सार्धं जनानन्दै र्हं द्वि' सुरभिवासराः ॥

अत्र सुरभिवासरा इति कर्तृपदार्थः केवल एव जनानन्दैः सह दृष्टि-
 प्राप्तिक्रियायां समाविष्ट इति सेयं विविक्तकर्तृक्रियासमावेशा नाम
 वैसाहश्यवती सहोक्तिः । कर्मणो विविक्तक्रियासमावेशे यथा,—

उष्मसि पित्राह समग्रं तच्छ विदुरे भणसि कोस किस्मिन्ति ।

उत्तरि भरेण च अशुण्य असुच्यह वक्षिष्योवि अद्वाह' ॥

अत्र संबोधमानसुपपदार्थः कर्मतामापन्न उष्मस इति क्रियायां केवल
 एव क्रियापदार्थेन सह समाविष्टः । सेयं विविक्तक्रियासमावेशा नाम
 वैसाहश्यवती सहोक्तिः ।

यत्वानेकोऽपि कर्तादिः प्रविविक्तैः क्रियादिभिः ।

विविक्तभावं लभते विविक्ता सापि कथ्यते ॥ ५९ ॥

सा कर्तृद्वयस्य द्वयकृ क्रियासमावेशे यथा,—

वर्धते सस याज्यानां मूर्ध्या चूतमधुरी ।

वहन्ति च समं तेषामन्युभिर्मलयानिलाः ॥

अत्र चतुर्मञ्जरीमूर्च्छया सह वर्धनक्रियायां मलयानिलाश्चाप्युभिः सह वहनक्रियायां पृथक् पृथग्विवेकेनैव कर्त्तरि समाविष्टाः । सेयमपि विविक्तकर्त्तृक्रियासमावेशैव वैयाहृष्यवती सहोक्तिरेव कर्मणोऽपि विवेके द्रष्टव्या । कर्त्तृणामविविक्तकर्त्तृक्रियासमावेशे यथा,—

धीरेण समं जामा हिअएण समं अणिद्धिआ उवएसा ।

उच्छाहेण सह भुआ वाहेण समं गलन्ति से उल्लावा ॥

अत्र यामादीनां बहूनां धैर्यादिभिः सह गलनक्रियायामेकस्यामेवावि-
विक्तः समावेशो दृश्यते । सेयमविविक्तकर्त्तृक्रियासमावेशा नाम वैया-
हृष्यवती सहोक्तिः । कर्मणां विविक्तक्रियासमावेशे इवशब्देन सह-
शब्दस्य स्थाने ससाहृष्या यथा,—

धीरं व जलसमूहं तिमिणिवहन्ति व सपक्खपव्वअलोअं ।

णइसोत्ते व्य तरङ्गे रअणाइं व गरअगुणसआइं वहन्तं ॥

अत्र धैर्येण जलसमूहस्य तिमिनिवहेन सपक्खपर्वतलोकस्य नदीस्रोतो-
भित्तरङ्गाणां रत्नैश्च रुक्कगुणशतानां मिथः प्रतीयमानैः साहृष्यमिवेन
द्योत्यते । सहार्थश्च वाक्यार्थसामर्थ्येन लभ्यते इति सेयं धैर्यादीनां
बहूनां वहनक्रियायामेकस्यामेव विवेकतः कर्मभूतानां आवेशेन अवि-
विक्तकर्मक्रियासमावेशा नाम ससाहृष्या सहोक्तिः । आदिग्रहणाद्
गुणसमावेशेऽपि गुणिनः ससाहृष्या यथा,—

सह दीर्घा मम खासैः इमाः सम्प्रति रात्रयः ।

पाण्डुराश्च ममैवाङ्गैः सह ताश्चन्द्रभूषणाः ॥

अत्र रात्रयो दीर्घाः पाण्डुराश्च इति दीर्घपाण्डुरत्वगुणयोरविवेकेन
रात्रिषु रात्रीणाञ्च तयोः खासैरङ्गैश्च सह समावेशो दृश्यते; सेयमविविक्त-
गुणसमावेशा नामेवाद्यप्रयोगेऽपि ससाहृष्या सहोक्तिः ॥

• द्रव्यक्रियागुणादीनां क्रियाद्रव्यगुणादिषु ।

निवेशनमनेकेपासेकतः स्यात् समुच्चयः ॥ ६० ॥

इतरेतरयोगो यः समाहारो य उच्यते ।

अन्वाचय इहान्यो यः सोऽपि नान्यः समुच्चयात् ॥ ६१ ॥

द्विपदाश्रयश्च स स्यात् स स्यात् षष्ठ्यपदाश्रयः ।

उभयाश्रयश्च स स्यात् स स्यादनुभयाश्रयः ॥ ६२ ॥

तयः प्रतिपदं वा सुत्रः द्योतकैरितरत्न वा ।

पदैः शुद्धाश्च मिश्राश्च तुरीयो द्योतकं विना ॥ ६३ ॥

अत्र द्विपदाश्रयः प्रतिपदाश्रितद्योतकत्वेन द्रव्ययोः क्रियासमुच्चयो यथा,—नियेता परिजनेन बोधितः स्फूर्जमानश्चिबलसदृशः ।

द्वारसम्बलनमांसलोऽधिकं दीपकश्च मदनश्च दिव्यते ॥

अत्र दीपकश्च मदनश्च इति हे द्रव्ये प्रतिपदं चकारेणैकस्यो दिव्यते इति क्रियायां समुच्चयेन नियेक्षिते, न दिव्यताते इति द्विपदनं दीपक-मदनौ इति चार्थे ह्यन्वयश्च न भवति ।

द्विपदाश्रय एव उत्तरपदाश्रितद्योतकेन क्रिययो र्व्यसमुच्चयो यथा,—

निकामं कामाक्षी सरसकदलीगर्भसुभगा

कलाशेषा भूर्त्तिः शशिन इव जेतोत्सवकरौ ।

अदस्यामायन्त्रा मदनदहनोद्वाहविधुरा

इयं नः कल्याणी रमयति मनः कम्पयति च ॥

अत्र रमयति कम्पयति इति हे क्रिये उत्तरपदवर्तिना चकारेणैकस्मिन् मनोलक्षणे द्वयेऽर्कमपि समुच्चयेनैककालमेव नियेक्षिते, तेनायं अन्वा-चयो न भवति ।

षष्ठ्यपदाश्रयः प्रतिपदाश्रितद्योतकत्वेन गुणानां क्रियासमुच्चयो यथा,—

अप्राज्ञतस्तु कथमस्तु न विद्यायाय

यस्मिन्नुवास करुणा च सततता च ।

सद्ग्रीव सात्विकगुणञ्चलितं च तेजः

धर्मश्च मानविजयौ च पराक्रमश्च ॥

अत्र कर्षणा च दातृज्ञता च इत्यादयो गुणाः प्रत्येकं वज्रपदाश्रयत्वेन चकारेण एकस्यामुदास इति क्रियायां समुच्चयेन निवेश्यन्ते । तेन गुणेषु वज्रवचनं न भवति । कर्षणादातृज्ञतादीनां हन्तृसमासश्च न भवति । यस्मिन् इत्यपेक्षायाश्च अयमेव गुणानां द्रव्यसमुच्चयो भवति ॥ वज्रपदाश्रय एव उत्तरपदाश्रितद्योतकत्वेन गुणानां क्रियासमुच्चयो यथा,—रूपमप्रतिविधानमनोश्च प्रेम कार्यप्रमनपेक्षविकाशि ।

चाटु चादृतकसम्भ्रममासां कार्मण्यत्वमगमद्, रमणेषु ॥

अत्र रूपं प्रेम चाटु च इति वचनो गुणाः उत्तरपदाश्रयेण चकारेण अगमत् इत्येकस्यां क्रियायां समुच्चयेन निवेश्यन्ते । तेन अगमन् इति वज्रवचनं हन्तो वा न स्यात् । कार्मण्यत्वम् इत्यपेक्षायां च अयमेव गुणानां जातिसमुच्चयो भवति ॥ उभयपदाश्रितद्योतकत्वेन द्रव्यगुणानां क्रियासमुच्चयो यथा,—

विचिन्त्यमानं मनसाऽपि देहिनां

इदं हि लोकेषु चकासि दुर्लभम् ।

निष्ठा सचन्द्रा मदिरा च सोत्पला

प्रियामुरागोऽभिनवश्च यौवनम् ॥

अत्र निष्ठा मदिरा च द्रव्ये अमुरागो यौवनश्च गुणौ वज्रवचनं पदेषु हन्ते सत्यपि उत्तरपदाश्रयनिवेशिना चकारेण चकासि इत्येकसत्रां क्रियायां निवेश्यन्ते । तेन चकासति इति वज्रवचनं समासश्च न सत्रात् । अयमेव च दुर्लभम् इत्यपेक्षायां द्रव्यगुणानां गुणसमुच्चयो भवति । तेऽसौ त्रयोपि शुद्धाः । मिश्रः पुनरुभयपदाश्रयवद्, वज्रपदाश्रयश्च भवति ॥ यथा,—

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलय द्यौ र्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।

अक्षय रात्रिश्च उमे च सन्धेर्धर्मश्च जानाति नरसत्र वृत्तम् ॥

अत्र आदित्यचन्द्रादयो द्रव्यविशेषाः उत्तरपदनिवेशिना प्रतिपदनिवेशिना च चकारेण जानाति इत्येकसत्रां क्रियायां निवेश्यन्ते । तेन

स बलवचनाभावे समानाभावे च एष मिथः समुच्चयभेदो भवति, गन्तु-
भयाश्रयस्तु समुच्चयोऽग्याचयश्च न भवति । ह्योरपि दीपकेन विधया-
पहारात् । तेन इतरैतरयोगसमाहारयोः स उदाक्रियते । तत्र
इतरैतरयोगो यथा,—

साऽयमेवपदमुक्तमुपेक्षा स्वसामान्यवसनाभरणेषु ।

गन्तुमुखितमकारणतः स्य द्योतयन्ति मद्विभ्रममासाम् ॥

अत्र उक्तमुपेक्षा उल्लिखितम् इत्येतेन क्रियाद्रव्यविशेषा इतरैतरयोगेन
मद्विलासद्योतनक्रियायां निवेद्यन्ते । तेन द्योतयन्ति इति बलवचनं
बन्धसमासश्च तद्विधवायां मृगात् । न च इह द्योतकचकारः उत्तरपदे
प्रतिषद् विद्योतते इति सोऽयमभयान्वयः समुच्चयभेदः ॥

समाहारो यथा,—

वपुर्विरूपाधमललज्जकता दिग्धरत्वेन निवेदितं वपु ।

वरेषु यद्बाललज्जगाच्चिद्व्यते तदस्ति किं व्यसमपि तिलोचने ॥

अत्र यद् वरेषु च्यते तत् किं तिलोचने व्यसमप्यस्ति इति प्रुवन्
वपुर्वयोवच्छां समुदायं समसमेवाभिसन्धते । तस्य च आविर्भूताव-
यवभेदत्वेन इतरैतरयोगः तिरोहितावयवभेदत्वेन समाहारः । स इह
यद् इत्येतेकवचनान्तेन कपुंसकेन च कथ्यते । न चेह कचिदपि चका-
रोऽस्ति । सोऽयमप्यभयान्वयः समुच्चयभेदः । चयोगेऽपि इतरैतर-
योगः । स उत्तरपदयोगेऽपि यथा,—

तत्तुषर्णं विपरिवर्तितक्रियो नैष्यतोः प्रयनमिह्वरागयोः ।

सा बभूव वशवर्तिनी ह्योः शूलिनः सुवदना मदस्य च ॥

अत्र शूलिनः मदस्य च इत्युत्तरपदाश्रयेण चकारेण द्वौ द्रव्यविशेषौ
वशवर्तिनी इत्येतत्स्मिन् गुणपदे यदि इतरैतरयोगेन सन्निवेश्येते तदा
विपरिवर्तितक्रियोः इत्यादिषु ह्योरिति मर्यन्तेषु द्विवचनम् एकशेषो
वा न स्यात् । सोऽयमपि द्विपदाश्रय उत्तरपदार्थात्तद्योतकश्च समुच्चय-
भेदः । एवमपरेऽपि इतरैतरयोगेऽपि चयोगा उदाहर्थाः, समाहारस्तु

चयोगविषयो विचिन्त्यमानमित्यादिनैव उक्तः । अग्राचयस्तु क्रिया-
विषय एवोपपद्यते । तत्र च उत्तरपदान्त्रय एव चकारो भवति यथा,—

गच्छन्तीनां रमणवसतिं योपितां तत्र नरुम्
रुहालोके नरपतिपथे सूचिभेदैः प्रसृतमोभिः ।
सौदामिन्या कनकनिकषस्त्रिगध्या दर्शयोर्वीम्
तोयोत्सर्गलनितसुखरो मास्त्र भू विंक्तवासाः ॥

अत्र उर्वीं दर्शय इति उर्वीकर्मविषयत्वेन क्रियासुपन्यस्य तोयोत्सर्गल-
नितसुखरो मास्त्र भूः इति तत्कर्तर्येव धर्मिणि अकर्मकं क्रियान्तरमग्रा-
चीयते । सोऽयं भिन्नकालत्वभिन्नविषयत्वाभ्याम् अग्राचयः समुच्च-
याङ्गिभो भवति । नन्वेवं यदि समुच्चयेऽपि भिन्नविषये क्रिये तुल्य-
कालमेव प्रयुजेयते, को दोषः स्यात् ? न कश्चित् । किन्तु तस्य समु-
च्चयसद्वया विषयोऽप्युक्तः इति नोदाङ्गियते । समासेऽपि इतरे-
तरयोगादनुभयाश्रितः समुच्चयभेदो यथा,—

वागर्थायिव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।

जगतः पितरौ बन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥

अत्र वागर्थाविव इति परवस्त्रिहता, सम्पृक्तौ पितरौ इत्यत्र योऽयं
“पुमान् स्त्रिया” “पिता माता” इति च एकशेषः तेनैव विशेषलक्षणयो-
गाद्, धर्मोक्तित्वे सति अलङ्कारतां लभते इति न धवस्त्रदिरादिष्वन्ति-
प्रसङ्गः इत्ययमपि समुच्चयभेदः । समाहारयोगादपि यथा,—

स्त्रीणां हावैः हतं यत्र निजकार्यं मनोभुवा ।

अक्षिभ्रुवनिभं न्यस्तं तन्मुखे शरकासुकम् ॥

अत्रापि योऽयं अक्षिभ्रुवं शरकासुकम् इति तस्यो माणित्वस्येनाङ्गानाम्
इति वाङ्मनसाक्षिभ्रुवेति च विशेषलक्षणयोगः तेन धवस्त्रदिरपलाश-
मित्येवमादिषु नातिप्रसङ्गो भवति ।

विधिनाऽयं निषेधेन प्रतिषेधोक्तिरत्र या ।

शुद्धा मित्रा च साक्षेपो रोधो नाक्षेपतः पृथक् ॥ ६४ ॥

तत्र विधाक्षेपः शुद्धो यथा,—

गच्छ गच्छसि चेत् कान्त पत्यानः सन्तु ते शिवाः ।

ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत् गतो भवान् ॥

अत्र गच्छ इत्यस्य विधिवान्वयस्य ममापि जन्म तत्रैव भूयात् इत्यादिषा
अनुकूलगमैव मरणसूचनान् निषेधः क्रियते इति शुद्धोऽयं विधाक्षेपः ।

मित्रो यथा,—

अलं विवादेन यथा श्रुतं त्वया तथाविधस्तावदग्नेयमस्तु सः ।

ममात्र भावैकरसं मनः स्थितं न कामवृत्तिर्वचनीयमौघते ॥

अत्र अलं विवादेन इति निषेधेन तथाविधः सोऽस्तु इति विधिना च
तन्मतमवस्थाप्य ममात्र भावैकरसं मनः स्थितम् इति विधिना न
कामवृत्तिर्वचनीयमौघते इति प्रतिषेधेन च यत् पुनराक्षिपति सोऽयं
विधিনিषेधाभ्यां विधिमिश्र आक्षेपो भवति ।

निषेधाक्षेपः शुद्धो यथा,—

कुतः कुवलयं कर्णे करोषि कलभायिणि ।

किमपाह्नमपर्याप्तमग्निन् कर्मणि मन्यसे ॥

अत्र कुतः कुवलयं कर्णे करोषि इत्यस्य निषेधवाक्यस्य किमपाह्नम्
इत्यादिना अत्रपरेणापि निषेधपर्यवसायिना समर्थनं क्रियते इत्यत्र
शुद्धो निषेधाक्षेपः । मित्रो यथा,—

सच्चं गह्वरा गिरियो को भण्ड जलाशया न गन्धोरा ।

धीरेहिं उवमाउं तद्विहं मरु पत्ति चण्डिका ॥

अत्र सतत्रं सरवोऽपि गिरयः इति विधिः, क आह जलाशया न गन्धोरा
इति परमनाक्षेपः, ताभ्यां गिरौणां शुद्धत्वं सागराणाञ्च गान्धोरीयम् ।
यद्यनुत्तरार्धेन धीरापेक्षया निषेधति अन्येक्षेपया तत्तदेव विधत्ते
स एव मित्रो निषेधाक्षेपः । रोधो नाक्षेपतः प्रवक्तु इत्युक्तम् । तत्र
एतावान् विधेयः ।

क्रियाश्रुतिष्ठमागस्य वारणं कारणेन यत् ।

उक्तत्रा युक्तत्रा च रोधो य आक्षेपः सोऽयमुच्यते ॥ ६५ ॥

प्रतिकूलोऽनुकूलश्च विधौ रोधोऽभिधीयते ।

निपेधेऽपुत्रक्तियुक्तिभ्यां द्विप्रकारः संक्रियते ॥ ६६ ॥

तत्र उक्तत्रा विधौ प्रतिकूलो यथा,—

किं जम्पिण्य दहमुह जम्पिअसरिसं अणिव्वदन्तं सुभरं ।

एत्तिअं जम्पिअ सारं णिहणं अस्स वि वज्जधारामु गेअो ॥

अत्र किमः प्रतिकूलवाचित्वात् वचनवृत्तैत्रव जल्पन् दंशाननचित्ररथेन रुद्धः । कारणश्च वज्रप्रभावकीर्तनादिति प्रातिश्रुत्येन उपन्यस्तम् । सोऽयम् औक्तः प्रतिकूलश्च विधाक्षेपो रोध इत्युच्यते । उक्तैत्रव विधौ अनुकूलो यथा,—

हन्तुं वि मग्गमाणो हन्तुं तुरिअस्स अण्णणा दहवअणं ।

किं इच्छसि काउं से पयअवइ पिअं त्ति विप्पिअं रद्धवइणो ॥

अत्रापि किमः प्रतिपेधवाचित्वाद् वचनवृत्तैत्रव दंशाननवधाय उत्तिष्ठमानः सुग्रीवो जाम्बवता रुद्धः कारणश्च पुनः आनुकूल्येनैवोक्तं । किमेतत् त्वया रघुपतेः प्रियरूपं विप्रियं उपक्रान्तमिति । सोऽयम् औक्तोऽनुकूलश्च विधाक्षेपो रोध इत्युच्यते ।

विधाक्षेव युक्तत्राऽनुकूलः प्रतिकूलश्च यथा,—

गच्छेति वक्तुमिच्छामि त्वत्प्रियं मत्प्रियैविणी ।

निर्गच्छति सुखाद्वाणी मा गा इति करोमि किम् ॥

अत्र यथोक्तमित्युक्ता किं करोमि इति आनुकूलैत्रनैवाह अत्र किमः प्रन्नार्थत्वेऽपि युक्तत्रा निपेधार्थत्वं गम्यते । सोऽयं औक्तोऽनुकूलश्च विधाक्षेपो रोध इत्युच्यते । अयमेव च असत्रा वैयातप्रोक्तिपक्षे औक्तप्रतिकूलविधाक्षेपो रोधो भवति । युक्तत्रा निपेधे प्रतिकूलो यथा,—पठरजुआणो गामो मद्धमासो ओव्वणं पइ ठेरो ।

जुस्ससुरा साहीणा असदे मा होउ किं मरउ ॥

अत्र असती मा भवतु इति यः प्रतिपेधमाह स प्रचुरयुवा ग्राम

इतत्रादि कारणमुक्त्वा ततः किं स्मियताम् इति प्रातिकूलत्वेन
 रूढयते । तत्र किमः काका सासृज्यप्रत्यर्थस्य युक्ता निषेधार्थत्वं
 गम्यते, सोऽयं योक्तः प्रतिकूलनिषेधाक्षेपो रोध इत्युच्यते । इत्यत्रै-
 व निषेधेऽनुकूलो यथा,—

कहं मा जिज्जठ मण्णो इमिअ कन्दोदुदलसरिप्पेहिं ।

अच्छीहि जो ण दौसइ षण्णयनभरुहपसरिहिं ॥

अत्र स्नानादिवदस्य मध्योऽपि मा क्षीयताम् इति निषेधवादी
 केनचिदातुकुलेन रूढयते, कथमयं मा क्षीयतामिति । योऽस्यः कुव-
 लयसहस्राभ्यां लोचनाभ्यां घनस्नानरुद्धप्रसराभ्यां न दृश्यते । इयं हि
 एताभ्यामन्यमीक्षमाणा यथैव न पश्यति सोऽहमिव मध्योऽपि क्षीयमाणो
 लक्ष्यते । तत्र च किमः प्रत्यर्थत्वे निषेधार्थत्वं गम्यते । सोऽयं
 योक्तोऽनुकूलश्च निषेधाक्षेपो रोध इत्युच्यते । निषेधे एव उक्त्या
 प्रतिकूलोऽनुकूलश्च यथा,—

भुक्कुटिरारचिता गतमग्रतो हृतमयाननमुक्तमसाधु वा ।

इयमिति प्रभुता क्रियते बलाद् अकुपितोऽपि हि यत् कुपितो जनः ॥
 अत्र अकुपितोऽपि कुपितः क्रियते इति सोऽयं निषेधाक्षेपरूप
 उपालम्भः तत्र भुक्कुटिरारचिता इतत्रादिवैद्यानेन प्रतिकूलकारण-
 मुपन्यस्य सेयमिति प्रभुता सोऽयं बलात्कार इति काका वाचनि-
 कमेव उपालम्भमभिधत्ते । तन्नायमोक्तः प्रतिकूलश्च निषेधाक्षेपो रोध
 इत्युच्यते । अयमेव च अस्यपि क्रियासु अवैद्यात्योक्तिपक्षे स्वरूपाख्या-
 नात् योक्तोऽनुकूलनिषेधाक्षेपो रोधो भवति ॥ यदा तु कारणमुप-
 न्यस्यपि क्रियासु उत्तिष्ठमानो न रूढयते तदा आक्षेप एव न
 रोधः । तद् यथा,—

गमिआ कलखवाआ दिट्ठं मेहंघआरिअं गअणअलं ।

सहिओ गज्जिअसहो तह वि ऊअे एल्लि जीविए आसन्धो ॥

अत्र कदम्बवातातिवाहनादीनां जीविताध्यसावहेतुनामुपन्यासेऽपि

क्रियासु उत्तिष्ठमानो न रुध्यते । कथमयं न जीवति इति किं तर्हि
कोरणमेव आक्षिप्यते तथापि नास्तत्र सत्र जीवितेऽथवसायः इति
सोऽयमाक्षेप एव न रोधः ॥ क्रियोद्यतसत्रापि वारणे कारणानामन्य-
परत्वे रोधो न भवति । यथा,—

धनञ्च बद्ध लभ्येत सुखं क्षेमश्च वर्त्मनि ।

• न च मे प्राणसन्देहस्तथापि प्रिय मास्म गाः ॥

अत्र यद्यपि यात्रोद्यतः प्रियो रुध्यते प्रभूतार्थलाभादीनां कारणानां
गमनपरत्वमेव न निवारणपरत्वमतोऽयं न रोधः । किं तर्हि, आक्षेप
एव भवति ।

श्रेयः सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन ।

तत्साधनसमर्थसत्र न्यासो योऽन्यसत्र धनुनः ॥ ६७ ॥

स उपन्यस्तवस्तूनां साधर्म्येण च कथ्यते ।

वैधर्म्येण च विद्वद्भिर्वैपरीत्येन कुत्रचित् ॥ ६८ ॥

तेषु साधर्म्येण यथा,—

पयोमुचः परीतामं हरन्तेऽत्र ते शरीरिणाम् ।

न चात्मलाभो महतां परदुःखोपशान्तये ॥

अत्र परीतामापहरणक्षमसत्र जलदाख्यसत्र महावस्तुनो न्यसनं विधाय
तत्साधनसाधर्म्येणैव तत्साधनक्षमं महापुरुषलक्षणं वस्तुन्तरमुप-
न्यस्यति । सोऽयं साधर्म्येणार्थान्तरन्यासः । वैधर्म्येण यथा,—

प्रियेण सङ्गश्च विपक्षसन्निभावुपाक्षितां वक्षसि घीवरक्षने ।

खजं न काचिद्विजहौ जलाविलां

• वसन्ति हि प्रेमूणि गुणा न वस्तुनि ॥

अत्रापि प्रियतमेन स्वयं कान्ताच्छ्रद्धे समारोपितायाः खजः प्रेमकारण-
मुपन्यस्य जलाविलत्वदोषवत्या अपि यदत्यागकारणं तदिह वैधर्म्य-
द्वारेण प्रतिपादितमतो वैधर्म्येणायमर्थान्तरन्यासः ॥ विपर्ययेण यथा,—

जो जम्म हिअग्गदइओ दुक्खं देतो वि सो सुहं देइ ।

द्वयत्रयहृदसिन्धुषाणं वि वट्टइ यणत्राणं रोमसो ॥

अत्र साधनसमर्थं वस्तु प्रथमत एवोपन्यस्य पश्चात् तत्साध्यमभिहितम्
इति विपर्यासादयं विपर्ययो नामार्थान्तरन्यासः ॥

प्रोक्तो यत्तूभयन्यासोऽर्थान्तरन्यास एव सः ।

स प्रत्यनीकन्यासश्च प्रतीकन्यास एव च ॥ ६८ ॥

तेषूभयन्यासो यथा,—

ते विरला सप्पुरिसा जे अभणन्ता षड्गन्ति कज्जलावे ।

पोअप्पिअ ते वि दुमा जे असुण्णिअकुमुसण्णिग्गमा देत्ति फलं ॥

अत्र विद्यमानमपि साध्यसाधनभावमप्रतिपाद्य यदुभयो वस्तुतो-
र्म्यसन् सोऽयमुभयन्यासः । प्रत्यनीकन्यासो यथा,—

विरला अवचारिद्वच्चिअणिरयेक्खा जलधरव्य वञ्चन्ति ।

विञ्जन्ति ताण विरहे विरलप्पिअ सरिप्पवाह्व ॥

अत्र यदिदमुपलक्ष्यानपेक्षितप्रतुरूपकाराणां गमनं यश्चाक्षतप्रतुर-
पकाराणां तद्विरहेऽवसादनं तदुभयमपि जलधरसरित्प्रहाहयोरन्यो-
न्यातिशयितयोरुपनयनस्यमानं प्रत्यनीकन्यासो भवति । प्रतीकन्यासो
यथा,—का कया वाणसन्धाने जग्राण्ढे नैव दूरतः ।

ऊङ्कारेणैव धनुषः स हि विज्ञानमोहति ॥

अत्र विघ्नप्रोत्सारणसमर्थाया वाणमोक्षलक्षणयाः क्रियायाः प्रथमावय-
यभूतं जग्राण्ढं धनुषो ऊङ्कारमिवेति तत्साधनमुपन्यस्य प्रतीकन्यास-
नामानमर्थान्तरन्यासमभिधत्ते ॥

गुणजातिक्रियादीनां यत्र वैकल्पदर्शनम् ।

विशेषदर्शनाद्यैव सा विशेषोक्तिरिष्यते ॥ ७० ॥

प्रतेतयेऽभिधेये च सा विशेषस्तत्र कारणे ।

वैकल्यादर्शनेनापि क्वचिदुपपद्यते ॥ ७१ ॥

सा गुणवैकल्ये न यथा,—

न कठोरं न वा तीक्ष्णमायुधं पुण्यधमनः ।

तथापि जितमेवामृदमुना भुवनत्रयम् ॥

अत्रातीक्ष्णोणाकठोरेण चासुधेन पुष्पधन्या त्रीणि जगन्ति विजयत-
इति तस्य प्रभावातिशयः प्रतीयते । सेयं प्रतीयमानविशेषहेतु गुण-
वैकल्पवती विशेषोक्तिः ॥ जातिवैकल्पेन यथा,—

न देवकन्यका नापि गन्धर्वकुलसम्भवा ।

तथापेयया तपोभङ्गं विधातुं वेधसोऽप्यलम् ॥

अत्र देवकन्यकात्याभावेऽपि एषा वेधसोऽपि तपोभङ्गं विधातुमल-
निति वर्णनीयायाः रूपातिशयः प्रतीयते । सेयं प्रतीयमानविशेष-
हेतु जातिवैकल्पवती विशेषोक्तिः ॥ क्रियावैकल्पेन यथा,—

न बद्धा भ्रूकुटिर्नापि स्फुरितो रदनच्छदः ।

न च रक्ता भवद्दृष्टिर्जितस्तु द्विपतां कुलम् ॥

अत्र भ्रूभङ्गादेरभावेऽपि योऽयं द्विपतां जयस्तेन वर्णनीयस्य प्र-
तापातिशयः प्रतीयते । सेयं प्रतीयमानविशेषहेतुः क्रियावैकल्पवती
विशेषोक्तिः ॥

आदिग्रहणाद्वाच्यवैकल्पेन यथा,—

न रथा न च मातङ्गा न हया न च पक्षयः ।

स्त्रीणामपाङ्गदृष्ट्यैव जीयते जगतां त्रयम् ॥

अत्र रथादेरभावेऽपि जगन्त्रयविजयहेतुः स्त्रीणामपाङ्गावलोकनमभि-
धीयते । सेयमभिधेयविशेषहेतु द्रव्यवैकल्पवती विशेषोक्तिः ॥

द्रव्यस्यापि वैकल्पेन यथा,—

एकचक्रो रथो यन्ता विकलो विपमा हयाः ।

आक्रामत्येव तेजस्वी तथापत्रर्को जगन्त्रयम् ॥

अत्र रथादीनां द्रव्याणामेकचक्रत्यादिभिर्वैकल्पेऽपि यदेतज्जगवतो भास्त-
रस्य भुवनत्रयाक्रमणं तस्येह तेजस्विता हेतुरभिधीयते । सेयम-
भिधेयविशेषहेतु वैकल्पवद्द्रव्या नामापरा विशेषोक्तिः । द्रव्यस्य
योगायोगाभ्यामवैकल्पेनापि क्वचिदेषा विशेषायाविशेषाय च । यथा,—

अयं तथा रथसोभाद'सेनांसो निपौडितः ।

एकः छती शरीरेऽस्मिन् शेषमङ्गं भुवो भरः ॥

अत्रायं तथा स्फुटोऽंशः पुण्यवान् तथा चास्फुटं शेषमङ्गं मे निर-
यंकमिति योऽयमवैकल्पदर्शनेऽपि विशेषेण सौनैपा हेतुमतप्रपि हेतु-
मतो विशेषप्रमाणा ययोक्ता विशेषोक्ति भवति । या पुनरिहो-
र्वश्यामितो वाक्याङ्गणादिविशिष्टावगतिः सा पर्यायोक्ति न विशेषे-
पोक्तिः ॥

क्रियाकारकसम्बन्धिसाधदृष्टान्तवस्तुषु ।

क्रियापदाद्वयप्रकारमाहुः परिकरं बुधाः ॥ ७२ ॥

तेषु क्रियापरिकरो यथा,—

ववसिन्धुषिवेद्वच्यो सो माहृद्वलहपञ्चभ्रागभृद्वरिंसं ।

सुग्रीवेण उरत्यलवणमालामलिभमङ्गधरं चवज्जङ्घो ॥

अत्र माहृतिलब्धप्रतयगतहर्षमितत्रनेजोरःस्यलवनमालाहृदितमधुकर-
मितत्रनेन चोपगूहनक्रियायाः परिकरत्वादयं क्रियापरिकरः ॥

कारकपरिकरो यथा,—

पडिप्राच इत्यसिठिलिपिरोहपण्डुरसमसुसन्तकवोला ।

पेक्षिप्रयामपयोहरविसमुल्लस्यडाहिण्यपी जनयसुधा ॥

अत्र हस्तप्रियलितनिरोधपाण्डुरसमुल्लसत्कपोलैत्यनेन प्रेरितवामपयो-
धरविपमोन्नतदक्षिणस्तनीत्यनेन च जनकसुता इति च कारकपदस्य
परिकरितत्वादयं कारकपरिकरः । सम्बन्धिपरिकरो यथा,—

उभ्रूलिप्ता ण सुलिप्ता उक्खिवन्ता ण उज्जुअंभो सरिप्ता ।

गिज्जन्ता ण गिराप्ता गिरौण मग्गेण पत्थिप्ता णइ सोत्ता ॥

अत्रोद्विगमाणगिरिसम्बन्धिनोऽप्रयोजका अपि नदीप्रवाहा विशेषपैक्षप-
स्तता इति सम्बन्धिपरिकरोऽयम् ॥ साधपरिकरो यथा,—

धीरं हरइ विसाओ विणअं ओव्वणमदो अणइ लज्जं ।

एअंतगहिअवक्खो किं संसउ जं वेवेइ वअपरिणामो ॥

अतः गतवयसो न धैर्यं न विनयो न लज्जेति साध्यं विपादयौवन-
मदानङ्गक्रियादृष्टान्तैरुपस्तुतमिति साध्यपरिकरोऽयम् ॥

दृष्टान्तपरिकरो यथा,—

मञ्जट्ठिअधरणिहरं छिज्जइअसमुद्धमण्डलं उव्वेलं ।

रइरहयेअविअलिअं पडिअं विअ उज्जइकुखकोडिं चअं ॥

अतः प्रक्षिप्तमन्दरसमुद्रोदाहरणभूतं रविरयचक्रमुत्कटाघकोटीति विशेषे-
षण्येन साम्यसिद्धये परिकरितमिति दृष्टान्तपरिकरोऽयम् ॥

यस्य परिकरो यथा,—

देवी पुत्रमच्छत दत्तत्रय गणाः किं तिष्ठतेतुप्रज्ञे

उर्धाङ्गुकिरिटावुदाहृतगिरा चासुपडयालिङ्गिते ।

पायाहो जितदेवकुन्दुभिषगध्वानं प्रहृष्टस्तयो-

रन्योन्याङ्गनिपातजर्जरतरस्यूलास्थिजम्भा रवः ॥

अतः चासुपडाभङ्गिरिटिपरिष्वङ्गसंघटितपरस्परहृदयास्थिजम्भनः प्रहृ-
ष्टस्य वस्तुतया परिगृहीतस्य देवी पुत्रमच्छतेत्यादिभिः परिकरितत्वादयं
यस्य परिकरः ॥

क्रिया यथा समासेन तथा लक्ष्यद्वितादिभिः ।

विशेष्यते तदाङ्गसं क्रियापरिकरं परम् ॥ ७३ ॥

तत्र लक्ष्यं तादर्थ्येन यथा,—

गेहाद्याता सरितमुदकं शारिका नाजिहीषे

मङ्गग्रामीति अयसि यमुनातीरवीरङ्गुचाणि ।

गोसन्दायी विशति विपिनानेत्रय गोवर्धनाद्रे-

र्न त्वं राधे हृषि निपतिता देवकीनन्दनसत्र ॥

अतः तुमुन्लु लौ क्रियायां क्रियार्थायामित्यादिभिरुपपदभूतापि क्रियैव
विशिष्यन्ते । तेनायमपरः क्रियापरिकरो भवति । एवं लक्षणादियु
गतादिभिरपि द्रष्टव्यम् । तदयथाव्ययेन,—

सलीलमासक्तलतान्तभूषणं समासजन्था कुसुमावतंसकम् ।

ज्ञानोपपीडं नुमुदे नितम्बिना धनेन कञ्चिज्जधनेन कान्तया ॥
 अत्र ज्ञानाभ्यासुपपीडयन्तया यं नुमुदे इत्यर्थात् क्रियाविशेषणमेवैतदिति
 अयमपि क्रियापरिकरो भवति । एवं यथाविधत्रगुमयोगादिषु द्रष्टव्यम् ।
 तेन क्रियायाः क्वचिदान्तरविशेषणयोगाद्व्यङ्ग्यत्वं भवतीत्यपि व्या-
 ख्यातम् । यथा,—

अयत्रन्ते हतशायिकाः पथि तद्व्यायानिपगाध्वगैः

श्रीकण्ठायतनेषु धार्मिकजनैरासत्रन्त उद्गासिकाः ।

श्रुत्ये तत्र निकुञ्जशास्त्रिणि सखि शीघ्रसत्र मध्यन्दिने

सज्जानां दयिताभिसारणविधौ रम्यः क्षणो वर्तते ॥

अत्रोद्गासिका आसत्रन्ते हतशायिकाः अयत्रन्ते इत्यभ्यां सामान्य-
 विशेषोपचरितरूपो भावात्मा णु, सैव प्रत्याययते स आख्याताभ्यां
 सामान्यरूपेण णु, ज्ञानाभ्यां विशेषरूपेण बलवचनं चेष्ट कुत्साति-
 शयार्थम् । या हि नासोद्गसत्र कुत्सावत्यो बलमकारयतत्रो यच्चःसु
 आसिका याच हतानामतिशयवतत्रस्ता तथाभूता एव भूयसत्रः शायिकाः
 प्रतीतास्ताभि विशेषरूपाभिरियमासिका शायिका ओपमानोपमेय-
 सम्बन्धजनितभेदाभेदपरिग्रहादुक्तकारेणापि बलत्वेनैव प्रत्याययते ।
 तेनोद्गासिका इवासनानि हतशायिका इव अयनानि कियन्ते भव-
 न्तीति वाक्यार्थो भवति । सोऽयं यथोक्तक्रियापरिकरः । क्वचित् पुन-
 र्वाक्षमपि छद्मं छद्मरूपं वा क्रियाविशेषणं भवति यथा,—

असं वारातुक्तः प्रियसखि वचोभिः स पक्ष्यैः

सहस्रं निर्भूतः पदनिपतितः पार्ष्णि हतिभिः ।

क्रियत् छात्वा बह्नाः पुनरिह न वेद्मि भ्रुकुटय-

सायापि क्लिष्टन् मां घणमपि न हटो विरमति ॥

अत्र वारानिति वारशब्दः छद्मः वारसहस्रायाः कृत्वतुजिति कृत्वसुञ्च्
 छद्मः ताविमो सावध्याटित्तरूपेण क्रियाविशेषणं भवतः । नन्येव-
 सुश्रासिकादीनां वारादीनाञ्च क्रियाविशेषणत्वात् कर्मतेर नपुंसकलिङ्ग-

तापि प्राप्नोति । यथा शब्द पचति प्रशस्तं पठतीति चक्षत्रे । त्रिधा खजु क्रियाविशेषणं भवति वाच्याभास्यन्तरं वाच्याभ्यन्तरम् । तत्र वाच्या कर्मरूपं वारादि, आभ्यन्तरं विशेषरूपसुद्रासिकादि, वाच्याभ्यन्तरं गुणरूपं शब्दादि । तेषु वाच्यां सोऽयमितप्रमिधायासम्बन्धादभेदोपचारेणाविचलितस्वरूपमेव प्रधानं विधिंपत् कथमिय स्खलितं ज्ञात् । आभ्यन्तरन्तु विशेषापरिश्रद्धादाघटलितसंज्ञं कथमिवान्यलिङ्गं गृहणीयात् । वाच्याभ्यन्तरन्तु गुणत्वात् स्खलितविरहे गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानीति विशेष्यलिङ्गवाच्यामेव भवति । तद्वित-
स्तत्त्वसुचोक्तस्यालादिनोचत्रते यथा,—

अकृतकवलारम्भे भूयोभदस्यगितेचणाः

किमपि वलितग्रीवं स्थित्वा सुहृदं मृगपङ्क्तयः ।

गगनमसक्तत् पश्यन्त्येतास्तथाशुष्यन्ते मूर्खे

निपतति यथा शृङ्गाश्वेभ्यो भ्रमन्त्यनोदकम् ॥

अत्राद्यः प्रकारवचने याल् । अनेकवारानितप्रर्थे असक्तदिति तद्वि-
तेन, पश्यन्तीति क्रियया, वलितग्रीवमिति समासेन, किमपीति नान्ता-
ऽव्ययेन, स्थित्वेति कृता, सुहृदिरिति कृदर्थे वीश्या च क्रियाविशेषणेन
सुहृ विशेषयति । द्वितीयश्च यथा, भ्रमन्त्यनोदकं निपततीति शृङ्गलक्षि-
तया पतनक्रियया तमेवार्थमनुसन्धानः पूर्वक्रियाया एव विशेषणं
भवति । सोऽयं कृतकित्तसमासाव्ययानां सन्निपातरूपेऽपि क्रियापरिकरे
यथा तथेतेप्रतयोः प्राधान्यात् तद्वितेनैवोपदिश्यते । एतेन तद्व्यदो-
र्विपर्ययसहिंशेषणयोगश्च व्याख्यातः । तद्व्यथा,—

जह जह णिसा समप्यंष्ट तह तह वेविदतरङ्गपङ्क्तिमापङ्क्तिम् ।

किंकाश्रवविमूढं देवद्विचित्रं वचन्याष्ट णो ससिधिस्य ॥

अत्र यथा तथेति क्रियाविशेषणयोरपरमपि विशेषणं वीश्या भवति ।
सोऽयमेव प्रकारः क्रियापरिकरो द्रष्टव्यः ॥

क्रियाविशेषणं कैश्चित् सध्वोधनमपीष्यते ।

सम्बन्धिभिः पदैरेव लक्ष्यन्ते लक्षणादयः ॥ ७४ ॥

तेषु सम्बोधनपरिकरो यथा,—

धर्मस्रोतस्सर्वै जयन्ति मुकुटस्रग्ध्रेषि गौरीपते-
स्त्वा रत्नाकरपत्नि जम्बुतनये भागीरथि प्रार्थये ।
त्वत्तोयान्तशिलानिपण्यवमुपस्वह्वीविभिः प्रेङ्खत-
स्त्वन्नाम स्मरतस्त्वदर्पितदृशः प्राणाः प्रयासयन्ति मे ॥

अत्र भागीरथीति सम्बोधनपदं धर्मस्रोतस्सर्वै जयन्तीति प्रादिभिः परिक्रियते । तत्र यथाकथञ्चिदमुत्रचरमानोऽर्थः क्रियाविशेषं नाति-
मानतीत्ययमपि क्रियापरिकरः ॥ लक्षणपरिकरो यथा,—

महाप्रथिग्ना जघनस्थलेन सा महैभकुम्भोच्चकुचैर्न वचसा ।

सुलेन दीर्घोच्छललोलचक्षुषा वयस्र कान्ता कथय क्व वर्तते ॥

अत्र जघनस्थलादीनि लक्षणानि महाप्रथिग्नेति प्रादिभिः परिक्रियन्ते
सोऽयं लक्षणपरिकरः ॥ हेतुपरिकरो यथा,—

त्वया जगन्ति पुण्यानि त्वया पुण्या जनोक्तयः ।

नाथयन्तस्त्वया लोकास्त्वमनाथा विपदासे ॥

अत्र प्रथमतोयपादयोस्त्वया त्वयेति हेतु द्वितीयचतुर्थपादाभ्यां परि-
क्रियते सोऽयं हेतुपरिकरः ॥ सहायपरिकरो यथा,—

अनेन यूना सह पार्थिवेन रम्भोः कञ्चिन्मनसो रुचिस्तै ।

शिप्रातरङ्गानिलकम्पितासु विहर्तुमुदानपरम्परासु ॥

अत्रामेनेति सहार्थो यूना पार्थिवेनेति च पदाभ्यां परिक्रियते सोऽयं
सहायपरिकरः ॥ तादर्थ्यपरिकरो यथा,—

इन्द्रीवरश्मामतनु नृपोऽयं त्वं रोचनागौरधरीरयटिः ।

अन्योन्यप्रोभापरिवृद्धये वा योगसाक्षिस्तोयद्वोरिवासु ॥

अत्रान्योन्यप्रोभापरिवृद्धये इति तादर्थ्यप्रार्थः प्रोपपदार्थः परिक्रियते
सोऽयं तादर्थ्यपरिकरः ॥ उपपदपरिकरो यथा,—

प्रत्यक्षयसुविपदाय जगद्धिताय विश्वस्थितिप्रलयसम्भवकारिणाय ।

सर्वात्मने विजितकोपमनोभवाय तुभ्यं नमस्त्रिभुवनप्रभवे शिवाय ॥
अत्र नमस्तुभ्यमितुप्रपदार्थः समस्तपदैः परिक्रियते सोऽयमुपपद-
परिकरः ॥

उपमारूपकादीनां शब्दार्थोभयभङ्गिभिः ।

साधर्म्योत्पादनं यत् तमन्ये परिकरं विदुः ॥ ७५ ॥

तत्र स शब्दकृत उपमायां यथा,—

कह कह विरएइ पन्नं मग्नं पुलएइ छेज्जमाविसइ ।

चोरय्य कई अयं लह्म, दुक्खेण ठाप्पेण णिव्वह ॥

अत्र पदमार्गच्छेदैः शब्दैर्भिन्नार्थैरभिन्नार्थविरचनादिक्रियानिवेशिभिः
कविचोरयोरप्रसिद्धमौषध्यं साधितमिति शब्दोऽयमौषध्यपरिकरः ।
अर्थकृतो रूपके यथा,—

विश्रुते गन्धसमुद्भे दिशसे स्मरेण मन्दरेण व महिष ।

णीश्रु महरव्य संभा तिस्मा रन्ने अमिश्रकलसो व्य ससी ॥

अत्र गगने समुद्रत्वेन निरूपिते सूर्यसन्ध्याशशिभिर्मन्दरमदिराजत-
कलशैश्च मथनादिक्रियानिवेशिभिरर्थैः परस्परपमानात् साधर्म्य-
मुत्पादितमित्यर्थोऽयं रूपकपरिकरः ॥ उभयकृतश्च विरोधस्योपो
यथा,—रइसुणालाहरणो णलिणिदलत्थइअपीवरत्थणअलसो ।

वहइ पिअसंझमग्नि वि मअणाअप्पपसाहणं जुवइजणो ॥

अत्र प्रियसङ्गमेऽपि मदनाकल्पप्रसाधनं भवतीति विरुद्धार्थयोः साध-
र्म्योत्पादनाय जले क्रीडतो युवतिजनस्य यथोक्तविशेषणाभ्यां शब्दतोऽ
र्थसम्बन्धोपस्कारः कृत इतुप्रभयकृतोऽयं विरोधस्योपपरिकरः । एवम-
लङ्कारान्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥

एकावलीति या सापि भिन्ना परिकराश्च हि ।

त्रिधा सापि समुद्दिष्टा शब्दार्थोभयभेदतः ॥ ७६ ॥

तत्र शब्दैर्कावली यथा,—

पवर्तमेदि पवितं जेतं नरकस्य वज्रमतं गहनम् ।

स ३३

हरिमिव हरिमिव हरिमिव वहति पयः पश्यत मयोष्णी ॥

पत्र हरिमिव हरिमिव हरिमिवेति शब्दैकावल्या विभिन्नार्थया पयः-
कर्मकारकमुपस्क्रियते श्रेयं शब्दैकावली परिकरस्यैव भेदः ॥ अर्थका-
वली यथा,—

किमिति कवरी घाटक् ताटग् दृशौ किमकच्छले

न खलु लिपिता; पत्रावल्या; किमद्य कपोलयोः ।

अयमयमयं किञ्च लाम्यत्यसंस्मरणेन ते

प्रियसखि सखीदृक्षान्यस्तो विलासपरिच्छदः ॥

पत्रायमयमयमिति सर्वनामपराश्रयमाणया प्राशुमन्यप्रकारणभूतया
ततोऽन्वया वा तथाविधयार्थैकावल्या परिच्छद इति कर्तृकारकसंभिन्नार्थ
इव परिक्रियते । श्रेयमर्थैकावली परिकरस्यैव भेदः ॥

अर्थैकावली यथा,—

अस्मा तुपप्रति न मया न खलुपया सापि नाखया न मया ।

अहमपि न तथा न तथा वद राजन् कस्य दोषोऽयम् ॥

अस्मास्मात्तुपाश्रयदर्पलक्षणे रथैस्तदाचिभिः सर्वनामभिः शब्दैरेकावली-
कमेण भियोऽनुसूत्रते भियोऽनुसूत्रत एव तुपप्रतीति क्रियाहेतु-
संयेतप्रादिभिः परिक्रियते । श्रेयमुभयप्रयितत्वादुभयैकावली परिकर-
स्यैव भेदः ॥

क्रियाजातिगुणद्रव्यवाचिनैकत्र वर्तिना ।

सर्ववाक्योपकारश्चेद्दीपकं तच्चिगद्यते ॥ ७७ ॥

अर्थादन्तिः पदादन्तिरस्ययादन्तिरावली ।

संपुटं रसना माला चक्रवालश्च तद्भिदाः ॥ ७८ ॥

तेषु क्रियावाचिना आदिदीपकं यथा,—

चरन्ति चतुरग्नोधिषेलोद्यानेषु दन्तिनः ।

चक्रवालाद्रिकुक्षेपु कुन्दभासो गुणाश्च ते ॥

पत्र चरन्तीति क्रियया द्वयोरपि वाक्ययोरादिपदस्यैवोपकारः क्रियत

इत्यादिदीपकमिदं क्रियाविषयमुच्यते । एवं मध्यान्तयोरपि द्रष्टव्यम् ।
जातिवाचिना आदिदीपकं यथा,—

पवनो दक्षिणः पथं चौरं हरति वीरुधाम् ।

स एव च नृताङ्गीनां मानभङ्गाय कल्पते ॥

अत्र पवन इत्यादिपादे जातिपदं तेनादिदीपकमिदं जातिविषय-
मुच्यते । एवं मध्यान्तयोरपि द्रष्टव्यम् ॥

गुणवाचिना आदिदीपकं यथा,—

श्यामलाः प्रादपेक्ष्यामि दिग्गो जौमूतपङ्क्तिभिः ।

भुवश्च सुकुमाराभि नवग्राहलराजिभिः ॥

अत्र श्यामला इत्यादिपादे गुणपदं तेनादिदीपकमिदं गुणविषय-
मुच्यते । एवं मध्यान्तयोरपि द्रष्टव्यम् ॥

द्रव्यवाचिना आदिदीपकं यथा,—

विष्णुना विक्रमस्येन दानवानां विभूतयः ।

क्वामि नीताः कुतोऽप्यासन्मानीता देवतर्हयः ।

अत्र विष्णुनेतृपादि पादे द्रव्यपदं तेनादिदीपकमिदं द्रव्यविषय-
मुच्यते । एवं मध्यान्तयोरपि द्रष्टव्यम् ॥

अर्थारुति यथा,—

हृषप्रति चूतेषु चिरं तुषप्रति वकुलेषु मोदते मरुति ।

इह हि मधौ कलकृजिषु पिकेषु च प्रीयते कामी ॥

अत्र हृषप्रति तुषप्रति मोदते प्रीयते इत्येतैः पदैः स एवार्थ-
आवर्तप्रमाणः सर्ववाक्यानि दीपयति सेयमर्थारुति दीपकस्य भेदः ।

पदार्थरुति यथा,—

उत्कण्ठयति मेघानां माला वृन्दं कलापिनाम् ।

यूनामुत्कण्ठयत्यद्य मानसं मकरध्वजः ॥

अतोङ्गीषं करोति उत्कण्ठावन्तं करोतीत्यर्थयोश्च उत्कण्ठयतीति
पदमावर्तप्रमाणं वाक्यद्वयमपि दीपयति सेयं पदार्थरुति दीपकस्य

भेदः ॥ उभयावृत्तिर्यथा,—

जय देव भुवनभावन जय भगवन् निखिलवरद निगमनिधे ।

जय रुचिरचन्द्रशेखर जय मदनान्तक जयादिगुरो ॥

अत्र जयेत्यर्थः शब्दावर्तमानः सर्ववाक्यानि दीपयति सेयमुभयावृत्तिर्दीपकस्य भेदः ॥ आवली यथा,—

त्वमर्क स्वं सोम स्वमसि पवन स्वं कुतयह-

स्वमाप स्वं व्योम त्वसु धरणिरेतन्मा त्वमिति च ।

परिच्छिन्नामेवं त्वयि परिणता बिभ्रति गिरम्

न विद्वत्तत्त्वं वयमिह हि यत्त्वं न भवसि ॥

अत्र पूर्वार्धे त्वमिति शब्दार्थयोः प्रथमावृत्तिः प्रथमपादस्यया प्रसीति क्रियया दीप्यते । ततश्चतुर्थपादे त्वमीति रूपान्तरेण सुप्पदर्थे आवर्तमानः क्रियान्तरेण संबध्रते । चतुर्थपादेऽपि पुनरपि तेनैव रूपेणाक्षर्येण भवतिना संबध्रत इति । सेयं वृत्तीनामावृत्तिरावलीति दीपकसैव भेदो भवति ॥ संपुटं यथा,—

णवपल्लवेतु लोलह घोलेह विह्वेसु चलह सिह्वरेसु ।

यवह यवएसु चलणे वसन्तलक्ष्मी असोऽसम् ॥

अत्र नवपल्लवेत्याद्यादीन्यशोकसैत्रिति लोलतीत्यादीनि वसन्तलक्ष्मीरिति पदे द्रव्यवाचिनी संपुटकमेण मिथः संबधमाने मिथः संबद्धानेऽपि दीपयतः । तदेतत् संपुटं नाम दीपकस्य भेदः ॥ रसना यथा,—

सलिलं विकाशिकमलं कमलानि सुगन्धिमधुसूक्ष्मानि ।

मधु लीमालिकुलाकुलमलिकुलमपि मधुररचितमिह ॥

अत्र रसनाक्रमेण मिथः संग्रहितानि सलिलं विकाशिकमलमित्यादीनि वाक्यानि इहेतुप्रत्यक्षितेनाधिकरणवाचिना द्रव्यदीपकेन दीप्यन्ते तदेतद् रसनादीपकं नामादिदीपकभेदः ॥ माला यथा,—

इमिषा सरण्य ससी ससिषा वि णिषा णिसाह कुमुप्रवणं ।

कुमुप्रवणेण च पुलिणं पुलिणेण च सोहह हंसजलं ॥

अत्र मालाक्रमेण ग्रथिताः कर्तारो हेतवश्च अग्निप्रभृतयः शोभन्त इति क्रियया दीप्यन्ते तदेतन्मालादीपकं नाम दीपकस्य भेदः ॥ कः पुनरस्य पूर्वस्माद्विशेषः पूर्वत्र वृत्तिच्छिन्नं रसनायां सर्वत्र इह तु स्वतन्त्रं मालापुष्पवत् पदं पदेन सुगुणमानं क्रियादिभिः संबध्यत इति ततोऽयं भिद्यते ॥ चक्रचालं यथा,—

संग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते

देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत् समासादितम् ।

कोदण्डेन शराः शरैरग्निरस्त्रो नापि भूमण्डलम्

तेन त्वं भवता च कीर्तिरस्तुला कीर्तना च लोकत्रयम् ॥

अत्र संग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपित इति भावलक्षणाः चिह्नस्य भावविशेषस्य द्वितीयपादे कारकवैश्या यत् संक्षेपेणाभि-
भिधानं तदेतच्चक्रचालाद्विशेषेव मालादीपकेन विस्तारवता वेदितमिदं
चक्रचालं नाम दीपकस्य भेदः ॥

शब्दस्य यदि वार्थस्य द्वयोरप्यनयोरथ ।

भणनं परिपाद्या यत् क्रमः स परिकीर्तितः ॥ ७८ ॥

तत्र शब्दपरिपाटि द्विधा पदतो वाक्यतश्च । तयोराद्या यथा,—

तस्याः प्रष्टुल्लोलाभिरालापस्मितदृष्टिभिः ।

जीयन्ते वल्लकीकुन्दस्तुगिन्दीवरसन्दः ॥

अत्रालापस्मितदृष्टिभिः पदार्थं वल्लकीकुन्दस्तुगिन्दीवरसन्दः पदार्था
जीयन्ते इति शब्दपरिपाद्या भणनं स्येयं पदतः शब्दपरिपाटिः क्रमः ॥
वाक्यतो यथा,—

इन्दुर्भूहि शिवस्य शैलवृद्धितुर्वको नखाङ्गः स्तने

देवाहोऽमुदयं द्वयं तदुपमामालम्बमानं मिथः ।

संवादः मृणयेन यस्य लसता कायैकतायां तयो-

रुद्धेत्तारविचिन्तितेन च हृदि ध्यातस्वरूपेण च ॥

अतएव भूहि शिवस्य शैलवृद्धितुर्वको नखाङ्गः स्तने इति सान्धार्य-

सम्बन्धिभिः पदैरेव लक्ष्यन्ते लक्षणादयः ॥ ७४ ॥

तेषु सम्बोधनपरिकरो यथा,—

धर्मस्रोतसववै जयन्ति मुकुटस्रग्बेणि गौरीपते-
स्त्वां रत्नाकरपत्नि जङ्घुसनये भागीरथि प्रार्थये ।
त्वन्तोयान्तशिलानिपस्रवपुपस्वद्वीधिभिः प्रेङ्खत-
स्त्वन्नाम स्मरतस्त्वदर्पितदृष्टः प्राणाः प्रयास्रन्ति मे ॥

अत्र भागीरथीति सम्बोधनपदं धर्मस्रोतसववै जयन्तीत्यादिभिः परि-
क्रियते । तत्र यथाकथञ्चिदुपपन्नमनोऽर्थः— क्रियादिश्रेयसं नाति-
मानतौत्ययमपि क्रियापरिकरः ॥ लक्षणपरिकरो यथा,—

महामयिन्ना जघनस्यलेन सा महेभकुम्भोच्चकुचेन वधसा ।

सुखेन दीर्घोज्ज्वललोलचक्षुषा वयस्र कान्ता कथय क्व वर्तते ॥

अत्र जघनस्यलादीनि लक्षणानि महामयिन्नेत्यादिभिः परिक्रियन्ते
सोऽयं लक्षणपरिकरः ॥ हेतुपरिकरो यथा,—

त्वया जगन्ति पुष्पानि त्वया पुष्पा जमोक्तयः ।

नाथवन्तस्त्वया लोकास्त्वमनाया विपद्यसे ॥

अत्र प्रथमतोयपादयोस्त्वया त्वयेति हेतु द्वितीयचतुर्थपादाभ्यां परि-
क्रियेते सोऽयं हेतुपरिकरः ॥ सहार्थपरिकरो यथा,—

अनेन यूना सह पार्थिवेन रम्भोरु कञ्चिन्मनसो रुचिसे ।

शिप्रातरङ्गानिलकम्बितासु बिहर्तुमुद्यानपरम्परासु ॥

अत्रानेनेति सहार्यो यूना पार्थिवेनेति च पदाभ्यां परिक्रियते सोऽयं
सहार्थपरिकरः ॥ तादर्थ्यपरिकरो यथा,—

इन्द्रीवरश्चामतसु नृपोऽयं त्वं रोचनागौरशरीरयष्टिः ।

अन्योन्यशोभापरिदृष्टये वा योगस्तडितोयद्वोरिवास्तु ॥

अत्रान्योन्यशोभापरिदृष्टये इति तादर्थ्यार्थः शेषपदार्थः परिक्रियते
सोऽयं तादर्थ्यपरिकरः ॥ उपपदपरिकरो यथा,—

प्रत्यक्षसुविषयाय जगद्धिताय विश्वस्थितिप्रलयसम्प्रदायकारणाय ।

सर्वात्मने विजितकोपमनोभवाय तुभ्यं नमस्त्रिभुवनप्रभवे शिवाय ॥
अत्र नमस्तुभ्यमित्युपपदार्थः समस्तपदैः परिक्रियते सोऽयमुपपद-
परिकरः ॥

उपमा रूपकादीनां शब्दार्थोभयभङ्गिभिः ।

साधर्म्योत्पादनं यत् तमन्ये परिकरं विदुः ॥ ७५ ॥

तत्र स शब्दकृत उपमायां यथा,—

कठं कठं विरएइ पञ्चं मग्गं पुलएइ ह्जेज्जमाविसइ ।

चोरव्यं कर्कशं यत् लह्यं दुक्खेण ठाणेण णिव्वहं ॥

अत्र पदमार्गच्छेदैः शब्दैर्भिन्नार्थैरभिन्नार्थविरचनादिक्रियानिवेशिभिः
कविचोरयोरप्रसिद्धमौपम्यं साधितमिति शाब्दोऽयमौपम्यपरिकरः ।
अर्थकृतो रूपकं यथा,—

विअङ्गे गअणसमुद्धे दिअसे सूरणे मन्दरेण व मच्चिए ।

णीअइ मइरव्व संभा तिसिआ मग्गेअ मिअकलसो ज्व ससी ॥

अत्र गगने समुद्रत्वेन निरूपिते सूर्यसन्ध्याशशिभिर्मन्दरमदिरान्त-
कलशैश्च मयनादिक्रियानिवेशिभिरर्थैः परस्परपमानात् साधर्म्य-
मुत्पादितमित्यत्रार्थोऽयं रूपकपरिकरः ॥ उभयकृतस्य विरोधस्योपो
यथा,—रङ्गमुष्णालाह्वरणो णलिणिदलत्थइअपीवरत्थणअलसो ।

वहइ पिअसङ्गमग्गि वि मअणाअप्पपसाहणं जुवइजणो ॥

अत्र प्रियसङ्गमेऽपि मद्नाकल्पप्रसाधनं भवतीति विशद्वार्थयोः साध-
र्म्योत्पादनाय जले कौडतो सुवतिजनस्य यथोक्तविशेषणाभ्यां शब्दतोऽ
र्थतश्चोपस्कारः कृत इत्युभयकृतोऽयं विरोधस्योपपरिकरः । एवम-
लङ्कारान्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥

एकावलीति या सापि भिन्ना परिकराश्च हि ।

त्रिधा सापि समुद्दिष्टा शब्दार्थोभयभेदतः ॥ ७६ ॥

तत्र शब्दैर्कावली यथा,—

पवतंभेदि पवितं जेतं नरकस्य वड्ढमतं गहनम् ।

स ३३

हरिमिव हरिमिव हरिमिव वहति पयः पश्यत पयोधौ ॥

अथ हरिमिव हरिमिव हरिमिवेति शब्दैकावल्या विभिन्नार्थया पयः-
कर्मकारकमुपस्क्रियते सेयं शब्दैकावली परिकरसैत्रव भेदः ॥ अर्थैका-
वली यथा,—

किमिति कवरो यादृक् तादृग् दृशौ किमकञ्जले

न खलु लिपिताः पत्रावल्याः किमद्य कपोलयोः ।

अयमयमयं किञ्च क्षाम्यत्यसंस्कारणेन ते

प्रियसखि सुखीहस्तन्यस्तो विलासपरिच्छदः ॥

अत्रायमयमयमिति सर्वनामपरावृध्यभाषया प्रागुपन्यस्तकारणभूतया
ततोऽन्वया वा तथाविधयार्थैकावल्या परिच्छद इति कर्तृकारकमभिन्नार्थ
इव परिक्रियते । सेयमर्थैकावली परिकरस्यैव भेदः ॥

उभयैकावली यथा,—

अस्वा तुपप्रति न मया न क्षुपया सापि नाश्वया न मया ।

अहमपि न तथा न तथा वद राजन् कस्य दोषोऽयम् ॥

अस्वास्वाक्षुपापक्षुदर्यलक्षणे रयैस्तद्वाचिभिः सर्वनामभिः शब्दैरेकावली-
कमेण भियोऽनुसूत्रते मिथोऽनुसूत्रत एव तुपप्रतीति क्रियाहेतु-
र्नयेतत्रादिभिः परिक्रियते । सेयसुभयग्रथितत्वादुभयैकावली परिकर-
सैत्रव भेदः ॥

क्रियाजातिगुणद्रव्यवाचिनैकत्र वर्तिना ।

सर्ववाक्योपकारश्चेदोपकं तन्निगदते ॥ ७७ ॥

अर्धावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरावली ।

संपुटं रसना माला चक्रवालश्च तद्विदाः ॥ ७८ ॥

तेषु क्रियावाचिना आदिदोषकं यथा,—

चरन्ति चतुरङ्गोधिषेलोद्यानेषु दन्तिनः ।

चक्रवालाद्रिकुञ्जेषु कुन्दमासो गुणाश्च ते ॥

अथ चरन्तीति क्रियया हयोरपि वाक्ययोरादिपदस्यैवोपकारः क्रियत

इत्यादिदीपकमिदं क्रियाविषयमुच्यते । एवं मध्यान्तयोरपि द्रष्टव्यम् ।

जातिवाचिना आदिदीपकं यथा,—

पवनो दक्षिणः पर्णं जीर्णं चरति वीरधाम् ।

स एव च नताङ्गीनां मानभङ्गाय कल्पते ॥

अत्र पवन इत्यादिपादे जातिपदं तेनादिदीपकमिदं जातिविषय-
मुच्यते । एवं मध्यान्तयोरपि द्रष्टव्यम् ॥

गुणवाचिना आदिदीपकं यथा,—

श्यामलाः प्रादयेण्याभि दिग्गो जौमूतपङ्क्तिभिः ।

भुवश्च सुकुमाराभि नवशाहलराजिभिः ॥

अत्र श्यामला इत्यादिपादे गुणपदं तेनादिदीपकमिदं गुणविषय-
मुच्यते । एवं मध्यान्तयोरपि द्रष्टव्यम् ॥

द्रव्यवाचिना आदिदीपकं यथा,—

विष्णुना विक्रमस्थेन दानवानां विभूतयः ।

क्वापि नीताः कुतोऽप्यासन्मानीता देवतर्हयः ।

अत्र विष्णुनेत्यादि पादे द्रव्यपदं तेनादिदीपकमिदं द्रव्यविषय-
मुच्यते । एवं मध्यान्तयोरपि द्रष्टव्यम् ॥

अर्थोपपत्तिर्यथा,—

हृषप्रति चूनेषु चिरं तुषप्रति वकुलेषु मोदते मरुति ।

इह हि मघौ कलकूणिषु पिकेषु च प्रीयते कामी ॥

अत्र हृषप्रति तुषप्रति मोदते प्रीयते इत्येतैः पदैः स एवार्थ-
आवर्तप्रमानः सर्ववाक्यानि दीपयति सेयमर्थोपपत्तिर्दीपकस्य भेदः ।

पदावृत्तिर्यथा,—

चत्कण्ठयति मेघानां माला रुन्दं कलापिनाम् ।

यूनामुत्कण्ठयत्यद्य मानसं मकरध्वजः ॥

अतोङ्गीव करोति चत्कण्ठावन्तं करोतीत्यर्थयोस्तत्कण्ठयतीति
यस्मावर्तप्रमानं वाक्यद्वयमपि दीपयति सेयं पदावृत्तिर्दीपकस्य

भेदः ॥ उभयावृत्तिर्यथा,—

जय देव भुवनभावन जय भगवन् निखिलवरद निगमनिधे ।

जय रुचिरचन्द्रमेखर जय मदनान्तक जयादिगुरो ॥

अत्र जयेत्यर्थः शब्दस्वावर्तमानः सर्ववाक्यानि दीपयति सेयमुभयावृत्तिर्दीपकस्य भेदः ॥ आबलौ यथा,—

त्वमर्कं स्वं सोमं स्वमसि पवनं स्वं कृतवह-

स्वमाप स्वं व्योम त्वसु धरणिरात्मा त्वमिति च ।

परिच्छिन्नामेकं त्वयि परिणता बिभ्रति गिरम्

न विद्वत्तत्त्वं वयमिह हि यत्त्वं न भवसि ॥

अत्र पूर्वार्धे त्वमिति शब्दार्थयोः प्रथमावृत्तिः प्रथमपादस्यथा असीति क्रियया दीप्यते । ततश्चतुर्थपादे त्वमीति रूपान्तरेण सुप्रार्थ्यं प्रावर्तमानः क्रियान्तरेण संबध्नते । चतुर्थपादेषु पुनरपि तेनैव रूपेणाक्षरार्थेन भवतिना संबध्नत इति । सेयं वृत्तीनामावृत्तिराबलीति दीपकस्यैव भेदो भवति ॥ संपुटं यथा,—

एवमप्लवेतु लोलइ घोलइ विरुदेसु चलइ सिद्धरेसु ।

यवइ यवएसु चलणे वसन्तलक्ष्मी असोपस्य ॥

अत्र नवपक्षपेक्षित्यादीन्यशोकसेत्रिणि लोलतीत्यादीनि वसन्तलक्ष्मीरिति पदे द्रव्यवाचिनी संपुटकमेण मिथः संबध्यमाने मिथः संबद्धानेव दीपयतः । तदेतत् संपुटं नाम दीपकस्य भेदः ॥ रसना यथा,—

सलिलं विकाशिकमलं कमलानि सुगन्धिमधुसूदनानि ।

मधु लीनालिकुलाकुलमलिकुलमपि मधुररश्मिमिह ॥

अत्र रसनाक्रमेण मिथः संग्रयितानि सलिलं विकाशिकमलमित्यादीनि वाक्यानि इहेत्यन्तस्थितेनाधिकरणवाचिना द्रव्यदीपकेन दीप्यन्ते तदेतद् रसनादीपकं नामादिदीपकभेदः ॥ माला यथा,—

इमिषा सरण्य ससी ससिषा वि णिषा णिसाइ कुमुप्रवणं ।

कुमुप्रवणेण च पुलिणं पुलिणेण च सोहइ हंसउलं ॥

अत्र मालाकणेण श्रयिताः कर्तारो हेतवश्च शशिप्रभृतयः शोभन्त इति
क्रियया दीप्यन्ते तदेतन्मालादीपकं नाम दीपकस्य भेदः ॥ कः पुनरस्य
पूर्वस्माद्विशेषः पूर्वत्र वृत्तिच्छिन्नं रसनायां सर्वत्र इह तु स्वतन्त्रं
मालापुष्पवत् पदं पदेन सुजप्रमानं क्रियादिभिः संबध्यत इति ततोऽयं
भिद्यते ॥ चक्रवालं यथा,—

संग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते
देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत् समासादितम् ।
कोदण्डेन शराः शरैरिश्मिरस्तेनापि भूमण्डलम्
तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥

अत्र संग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपित इति भावलक्षणा-
क्षिप्तसत्र भावविशेषस्य द्वितीयपादे कारकवीक्ष्यया यत् संप्रेषणाभि-
भिधानं तदेतच्चक्रवालाद्विशेष मालादीपकेन विसारवता वेष्टितमिदं
चक्रवालं नाम दीपकस्य भेदः ॥

शब्दस्य यद् वार्धस्य द्वयोरपत्रनयोरथ ।
भणनं परिपाद्या यत् कमः स परिकीर्तितः ॥ ७८ ॥

तत्र शब्दपरिपाटि द्विधा पदतो वाच्यतश्च । तयोराद्या यथा,—
तस्याः प्रहृष्टलीलाभिरालापस्मितहृष्टिभिः ।

जीयन्ते वल्लकीकुन्दस्त्रगिन्दीवरसन्दः ॥

अत्रालापस्मितहृष्टिभिः पदार्थे वल्लकीकुन्दस्त्रगिन्दीवरसन्दः पदार्थो
जीयन्ते इति शब्दपरिपाद्या भणनं सेधं पदतः शब्दपरिपाटिः कमः ॥
शक्यस्यो दशः—

इन्द्र मूर्ध्नि शिवस्र शैलवुद्धितु र्वको नखाङ्कः स्नाने
देवाहोऽभुद्रदयं हयं तदुपमामालम्बमानं मिथः ।
संवादः प्रणयेन यस्य लसता कायैकतायां तयो-
रुर्द्ध्वारविचिन्तितेन च हृदि ध्यातस्वरूपेण च ॥

अत्रेन्द्रमूर्ध्नि शिवस्र शैलवुद्धितु र्वको नखाङ्कः स्नान इति शान्यार्थ-

वाचिनौ शब्दसमुदायौ क्रमेणोद्धारविचिन्तितेन च हृदि ध्यातस्वरूपेण चेति वाक्यार्थद्वयवाचिन्यां शब्दसमुदायाभ्यां संबध्येते सोऽयं वाक्यतः शब्दपरिपाटिः क्रमः । अर्थपरिपाटिर्हिधा कालतो देयतश्च ॥ तयोराद्या यथा,—

हस्ते लीलाकमलमलकं बालकुन्दानुविह्वम्
नीता लोभ्रमसुवरजसा पाण्डुतामानने श्रीः ।
चूडापात्रे नवकुरवकं चात्र कर्णे शिरीषम्
सीमन्ते च त्वदुपगमजं यत् नौपं बधूनाम् ॥

अत्र हस्ते लीलाकमलमलकं बालकुन्दानुविह्वमित्याद्यर्थानां शरदादिकालक्रमेण भणनं सेयं कालतोऽर्थपरिपाटिः क्रमः ॥ द्वितीया यथा,—

पायाहो रचितत्रिविक्रमतनु देवः स दैतप्रान्तको
यस्यैकस्त्रिकवर्धमानवपुयः सिग्मद्वयते र्मण्डलम् ।
मौलौ रत्नरश्मि श्रुतौ परिलसत् ताडङ्गकान्ति क्रमा-
ज्जातं वक्षसि कौस्तुभाभसुदरे नाभौसरोजोपमम् ॥

अत्र त्रिविक्रमतनो वैकुण्ठस्थ प्रहृष्टिसमये क्रमेणैव मौलिश्रुतिवक्ष-
उदरलक्षणेषु शरीरदेशेषु भास्वरूपडलस्य चूडारत्नताडङ्गकौस्तुभनाभ्य-
श्रुतौ योऽयमौपम्यलाभः सेयं देयतोऽर्थपरिपाटिः क्रमः ॥ उभयपरिपाटि-
र्हिधा शब्दप्रधानाऽर्थप्रधाना च ॥ तयोराद्या यथा,—

पद्मञ्च पङ्क्तिश्च हेलिञ्च कुवलयश्च स्निग्धश्च दहन्ति
वलिङ्गि विष्वविबिम्बिश्च पन्तिश्च चन्द्रो यश्च हि ।
करणप्रणाहरवप्रणेहि तं हृद लीलावहन्ति
धिञ्चसिञ्चि विञ्चिञ्चि टिणाञ्च पञ्चावहन्ति ॥

अत्र पद्मञ्चकुवलयविष्वीफलचन्द्रमर्षा करनयनाहरवदनै र्यथासंख्यं
पराजय इति शब्दपरिपाट्यैव पद्मजानि पङ्के न्यस्तानि, कुवलयानि
हृदे क्षिप्तानि, विष्वं हन्ते प्रकीर्णं, चन्द्रो नभसि निरस्त इत्याधाराणा-
मुपर्युपरिभावः क्रियाणां च त्यागतारतम्यमित्यर्थपरिपाटिर्नैवगभवति

सोऽयं शब्दप्रधानोभयपरिपाटिः कमः ॥ अर्थप्रधाना यथा,—

गङ्गे देवि दृग्मा पुनीहि यमुने मातः पुन दर्शनम्

सम्प्रश्नोऽस्तु पितः प्रयाग भगवन् न्यग्रोध मां ध्यास्रसि ।

त्वं चारासिलतावतं सविपुलस्थूलोसवक्षोभुजम्

पुंभावं भवतामवन्तिनगरीनाथं दिदृक्षामहे ॥

अत्र गङ्गायमुनाप्रयागन्यग्रोधसत्पुंभावावन्तिनगरीनाथलक्षणानामर्थानां सुख्यक्रमेण देवि दृग्मा पुनीहि मातः पुनर्दर्शनं पितः सम्प्रश्नो भगवन् मां ध्यास्यसीति सुख्यक्रमेणैव सम्भ्रमद्भिर्वचोविशेषैरभ्यर्थ्य भवतामेव पुंभावमवन्तिनगरीनाथं दिदृक्षामहे इति देयमभ्यर्थनाभक्तिस्वार्थपरिपाटिः कृता तस्याश्च गङ्गे यमुने प्रयाग न्यग्रोधेति चारासिलतावतं सविपुलवक्षःस्थूलासेति च शब्दपरिपाटी परस्परमुपमानोपमेयभूते न्यग्भवतः । सेयमर्थप्रधानोभयपरिपाटिः कमः ॥

मिपं यदुक्तिभङ्गि यौवसरो यः स सूरिगिः ।

निराकाङ्क्षोऽय साकाङ्क्षः पर्याय इति गीयते ॥ ८० ॥

तैषु निराकाङ्क्षं मिपं यथा,—

मया विमुक्ता वह्निरेव बल्लकी व्रणेदवस्थायकणैश्च सार्द्रताम् ।

द्रुतं तदैनां करवै निचोलके कयाचिदेवं मिपतो विनिर्यये ॥

अत्र कयाचिदेवं मिपतो विनिर्यय इति वदुर्कानभिधानेनाकाङ्क्षा निराकृतेति निराकाङ्क्षमेतन्मिपं नाम पर्यायभेदः ॥ तदेव साकाङ्क्षं यथा,—

दशत्यसौ परभतः सङ्कारस्य मञ्जरीम् ।

तमर्चं धारयिष्यामि युवाभ्यां स्त्रैरमास्तृताम् ॥

अत्र कयाचिदेवं मिपतो विनिर्यय इति वदुर्कानभिधानात् साकाङ्क्षमेतन्मिपं नाम पर्यायस्य भेदः ॥ निराकाङ्क्षोक्तिभङ्गि र्यथा,—

राजन् राजसुता न पाठयति मां देव्योऽपि दृष्णीं स्थिताः

कुण्डे भोजय मां कुमार कुशलं नाद्यापि किं भुज्यते ।

इत्थं नाय ब्रुकस्तवारिभवने मुक्तोऽध्वनैः पञ्चरा-

चित्तस्थानवलोक्य वेष्टुमवलम्ब्य कैकसाभाषते ॥

अत्रानयोक्तिभङ्गा अन्वोद्यतारिनगरस्य नरपतेः कश्चित् प्रतापं
वर्णयति । तत्र वाक्यस्यापत्तिपूर्णात्वेन निराकाङ्क्षत्वात् निराकाङ्क्षेय-
सुक्तिभङ्गिः ॥ साकाङ्क्षा यथा,—

शान्तैश्च वोऽसु कपालदाम जगतां पतुः शंखीयां लिपिम्

क्वापि क्वापि गणाः पठन्ति पदशो नातिप्रसिद्धाक्षराम् ।

विश्वं खल्व्यति वक्ष्यति चित्तिसपामौघिष्यते शिष्यते

नानैरागिषु रंस्यतेऽत्युग्रति जगन्निर्वक्ष्यति द्यामिति ॥

अत्रानयोक्तिभङ्गा ब्रह्माद्यस्तसमयेऽपत्रनसमितस्य भगवतो महेश्वर-
स्य प्रभावो वर्णयते । तत्र च शंखीयां लिपिं क्वापि क्वापि गणाः पठन्ति
पदशो नातिप्रसिद्धाक्षरामित्यनेनैव वाक्येनास्मिन्नाकाङ्क्षोत्थापयते ।
सा च विश्वं खल्व्यतीत्यस्मिन्नीदृशी ब्रह्मणा च चतुर्गुणसङ्ख्यानं
दिनमेकमिति मानेनैव वर्षशतजीवी विश्वं खल्व्यति ब्रह्मेति ज्ञाप्यते
कपालद्वारा भगवतो भूषणं भविष्यतीति । वक्ष्यति चित्तिसपामौघि-
ष्यतीति ब्रह्मणामर्थं वर्षशतैर्नैकं दिनमिति मानेनैव पुरुषाद्युपजीवी
चित्तिं वक्ष्यति विष्णुरिति ज्ञाप्यते कपालद्वारा भगवतो भूषा
भविष्यतीति । एवमपामौघिष्यत इत्यादिषु ब्रह्मकामयमेन्द्रविषय-
त्वेन योजनीयम् । सेवमनेकप्रकारेण ब्रह्मादीनां साक्षादभिधानेन
साकाङ्क्षोक्तिभङ्गिः ॥ अथसरो निराकाङ्क्षो गथा,—

अथ तीः परिदेविताक्षरैर्हृदये दिग्धर्तैर्निर्वादिताः ।

रतिसमुद्रपक्षुमारतुरां सधुराजानमदर्शयत् पुरः ॥

अत्र, क्व श्रुते हृदयक्षमः सखा कुसुमायोजितकार्मुकी मयुः ।

न खल्वग्रहा पिनाकिना गमितः सोऽपि सुखद्वतां गतिम् ॥

इति यानि रतेः परिदेविताक्षराणि तैराक्षरैर्हृदयस्य मधो योऽय-
मात्मदर्शनाय प्रत्यावः सोऽयं न किञ्चन काङ्क्षतीति निराकाङ्क्षोऽ-
यमवसरः पर्यायस्य भेदः ॥ साकाङ्क्षो यथा,—

अज्ज वि वालो दामोदरो न्ति इथ जम्पिए जसोआए ।

कण्हमुहपेसिअच्छं पिङ्गअं हसिअं वअवहए ॥

अत्राद्यापि वालो दामोदर इति क्षतप्रसावनस्य कृपास्य वक्तुं
विन्यस्तलोचनया तद्गृहस्यवेदिन्या व्रजवधूमतस्तिक्रिया यदेतन्निभृतं
‘हसितं’ तत् तवास्वा बालं त्वां व्रूते त्वं तु माहशभि निर्धुवन-
विदग्धाभि दिवानिशं यमुनाकुक्षोदरेषु विहरसीत्यादिनार्थजातेन
साकाङ्क्षमिति साकाङ्क्षोऽयमवसरः पर्यायसत्र भेदः ॥

विवक्षा या विशेषसत्र लोकसीमातिवर्तनी ।

असावतिशयोक्तिः सत्रादलङ्कारोत्तमा च सा ॥ ८१ ॥

सा च प्रायो गुणानाञ्च क्रियाणाञ्चोपकल्पते ।

न हि द्रव्यसत्र जाते र्वा भवत्यतिशयः कचित् ॥ ८२ ॥

प्रभावातिशयो यच्च यच्चानुभवनात्मकः ।

अन्योन्यातिशयो यच्च तेऽपि नातिशयात् पृथक् ॥ ८३ ॥

अलङ्कारान्तराणामपेक्षमाहः परायणम् ।

वागीशमहितासुक्तिमिमामतिशयास्तयाम् ॥

तत्र गुणातिशयेन महत्त्वातिशयो यथा,—

अहो विशालं भूपाल भुवनत्रितयोदरम् ।

माति मातुमशक्योऽपि यशोराशि र्थदत्त ते ॥

अत्रैवं यशोराशेरशक्यमानस्याप्यतिशयोक्त्या विशेषविदग्धा केन दिडु-
वनोदरमपि सङ्कीर्णमाशङ्क्यते । सोऽयं महत्त्वादिष्वोक्त्या विदग्ध-
भेदः ॥ तदनुत्वातिशयो यथा,—

• स्नानयो र्जघनस्यापि मथे मधं प्रिये तद ।

• अस्ति मासीति सन्देहो न मेऽद्यापि निवर्तते ।

• अत्रैवं मधस्य लोकसीमातिक्रमेण स्नानदादिष्वदिष्वेव केन दृष्टेन
नासीति वा संदिह्यते । सोऽयं तदुदादिष्वोक्त्या विदग्धभेदः ।
कान्तप्रतिशयो यथा,—

मल्लिकामालभारिष्यः सर्वाङ्गीषाङ्गचन्दनाः ।

द्यौमयतत्रो न लघ्वन्तो ज्योत्स्नायामभिसारिकाः ॥

अत्रैवं चन्द्रालोकस्य लोकसीमातिक्रमेण बाह्यस्योत्कर्षविवक्षा येन तस्मिन् समानाभिहारेणाभिसारिका अपि न लघ्वन्ते । सोऽयं का-
न्यतिशयो नामातिशयभेदः ॥ अथास्य पिङ्गितात् को विशेष उच्यते,
पिङ्गिते चन्द्रात्तपोत्कर्षेणाभिसारिकान्तिरस्कारो विवक्ष्यते इह नभि-
सारिकान्तिरस्कारेण चन्द्रात्तपोत्कर्ष इति ॥ प्रभावान्तिशयो यथा,—

तं दृष्ट्वाहिष्माणं जग्मि वि अंगमि राहवेण णिमिअं ।

सौआपरिमरिसेण व उठेति णवि णिरन्तरं रोमद्धो ॥

अत्र दयिताभिधानस्य योऽयं रोमाश्रुक्रियाविशेषः स क्रियातिशय-
सैव भेदः प्रभावान्तिशय उच्यते ॥ अनुभावान्तिशयो यथा,—

विमलिधरसानलेण वि विस्हरयइणा अइठमूलच्छेअं ।

अप्यस्ततुङ्गसिहरं तिळ्ळणहरणपवट्टिण वि हरिणा ॥

अत्र रसातलमपि अद्भुता शेषेषापि च तस्य मूर्त्तं न दृष्टं त्रिभुवनमपुत्र-
सङ्ख्यता हरिणापि न तुङ्गशिखराणि प्राप्नोतीति यदेतल्लोकसीमाति-
क्रमेण विशेषव्यवस्थया पर्वतानुभावभरणं सोऽयमनुभूयमानमाहात्म्या-
तिशयसैव भेदोऽनुभावान्तिशय उच्यते ॥ अन्योन्यातिशयो यथा,—

रणदुल्लभो दहमुहो सुरा अवण्णा अ तिळ्ळणसु इमे ।

पहदु अण्यत्थोति फुडं विहोसणेण फुडिआहरं णोससिअं ॥

अत्र दयास्यः समरे न जीयते सुराजामरत्वान् न वधन्ते । तयोश्च
परस्परं संघट्टक्रियातिशयात् त्रिभुवनमपि चयं यास्यतीति ये-
मन्योन्यातिक्रियातिशयभणनाल्लोकसीमातिक्रमेण विशेषविवक्षा सोऽयं
क्रियातिशयो नामातिशय एवान्योन्यातिशय उच्यते ॥

सो योऽनेकार्थकथनं पदेनैकेन कथ्यते ।

पदक्रियाकारकैः सप्राङ्गिगामिनैः स पङ्क्तिः ॥ ८४ ॥

तेषु भिन्नपदो यथा,—

दोषाकरेण संबन्धन् नक्षत्रपथवर्तिना ।

राज्ञा प्रदोषो मामित्यमप्रियं किं न वाधते ॥

अत्र प्रदोषो रात्रेः प्रथमः यामः किमिति प्रियारक्षितं मां न वाधते इत्युक्ते सुक्तिमाह इत्यमनुभूयमानेन प्रकारेण राज्ञा संबन्धन् कौटुशेन दोषाकरेण नक्षत्रपथवर्तिनेति । यो हि दोषाणामाकरेण राजमार्गाति-
नामिना च राज्ञा प्रष्टव्यदोषः संबध्यते सोऽप्रियमवश्यं वाधत एव । तदत्र पूर्वस्मिन् प्राकरणिकेऽर्थे द्वितीयोऽर्थोऽप्राकरणिकः पदभेदेनोपस्थित-
माणो भिन्नपदस्योपापदेशमासादयति ॥ अभिन्नपदो यथा,—

असावुदयमारुहः कान्तिमान् रक्तमण्डलः ।

राजा हरति लोकस्य हृदयं हृदुभिः करैः ॥

अत्रायमुदीयमानश्चन्द्रमा लोकस्य हृदयं हरतीत्युक्ते सुक्तिमाह राजानुरक्तमण्डल उदयो हृदुकरः कान्तिमानिति । यो हेतुबंधतो राजा सोऽवश्यं लोकस्य हृदयहारो भवति ॥ अत्रापि च प्राकर-
णिकेऽर्थेऽप्राकरणिक उपस्थितमाणः पदानामभेदेनाभिन्नपदस्योपा-
वति ॥ भिन्नक्रियो यथा,—

मधुरा रागवर्धिन्यः कोमलाः कोकिलागिरः ।

आकर्ण्यन्ते मदकलाः शिष्यन्ते चासितेक्षणाः ॥

अत्राकर्ण्यन्ते शिष्यन्ते चेति क्रियापदद्वयस्य प्राधान्यतः समुच्चये-
नोपात्तस्य मधुरा इत्यादिभिः श्लिष्टपदैः कोकिलागिर इत्यस्मिन्नेक्षणा
इति वा विशेष्यैकवर्णं पर्यायतः सम्बन्धो भवति । तद्यथा आक-
र्ण्यन्ते काः कोकिलागिरः कौटुशः मधुराः रागवर्धिन्यः कोमलाः ।
पुनरपि किम्भूताः आसितेक्षणाः आसिते उपवेशिते निम्बलीकृते
अन्तःप्रमोदानुभावादीक्षणे यामिस्तास्तथा सर्वोऽपि हि मधुरं शब्द-
माकर्णयन् निम्बलाक्षो भवति । शिष्यन्ते च काः आसितेक्षणाः हरिण-
चक्षुषः किम्भूताः मदकलाः कोकिलागिरः कोमलाः रागवर्धिन्यो
मधुरा इति । सोऽयं द्वयोर्विभिन्नक्रिययोर्भिन्नार्थैकरूपाणां पदार्था-

नामुपसृपो भिन्नक्रियोः श्लेष उच्यते ॥ अभिन्नक्रियो यथा,—
स्वभावमधुराः स्निग्धाः शंसन्तगो रागमुख्यम् ।

इया दूतप्रथ कर्षन्ति कान्ताभिः प्रेषिताः प्रियान् ॥

अत्र कर्षन्तीतिप्रतसरां क्रियायां इयां दूतीनाञ्च स्निष्टपदत्वेनावेशा-
दयमभिन्नक्रियो नाम श्लेषविशेषः । प्रथमयोरस्य वा को विशेष
इति चेत् तत्रैकस्यैव प्राकरणिकत्वमतं तु द्वयोरपीति । अथञ्च
भिन्नकारकयोरपि भवति । भिन्नकारको यथा,—

गतिर्वैष्णी च नागेन वपुरुश्च रम्भया ।

श्रोष्ठौ पाणी प्रवालैश्च तस्यास्तुल्यत्वमाययुः ॥

अत्रैकस्मिन् पक्षे धर्मधर्मिणोरभेदोपचारान्नागगतिर्गृह्यते । तत्र गते-
र्वैष्ण्याच्च नागेन वृद्धिना अङ्किना च तुल्यत्वं वपुरुर्दोश्च रम्भया कदल्या
अभ्यरोभिश्च तुल्यत्वमोष्ठयोः पाण्योश्च प्रवालैर्विद्वन्मैर्नवपद्मैश्च वर्धनी-
दयोः श्लेषप्रभावाच्चभ्यते । सोऽयमनेककर्तृकत्वाद्भिन्नकारक इति श्लेषो
भवति ॥ अभिन्नकारको यथा,—

लघ्यार्जुनानुरक्तापि हृष्टिः कर्णावलम्बिनी ।

याति विश्वसनीयत्वं कस्य ते कलभापिणि ॥

अत्र हे कलभापिणि कस्य ते हृष्टिर्विश्वासरा भवति इत्युक्तौ सृजि-
माह लघ्यार्जुनानुरक्तापि कर्णावलम्बिनीति यां हि लघ्यार्जुनेनानु-
रणत्रते कथं सा कर्षयन्नपातिनी भवति या चैवमुभयगता तसरां को
विश्वसिति स चायमेककर्तृकत्वाद्भिन्नकारक इति श्लेषो भवति ॥

स्वाभिप्रायस्य कथनं यदि थापयन्त्यभावना ।

अन्यापदेशो वा यस्तु त्रिविधं भाविकं विदुः ॥ ८५ ॥

मते चाख्याकमुद्देशो विद्यते नैव भाविकात् ।

व्यक्ताव्यक्तीभयाख्याभिस्त्रिविधः सोऽपि कथ्यते ॥ ८६ ॥

तत्र भाविकभेदेषु स्वाभिप्रायकथनं यथा,—

था विश्वदू दुर्गोज्जिष्ठा दिव्यग्नि जन्मि मिउद्दिष्टा

जल्पणं अवाच्यारथो विषयइत्याहसत्तर ।

विष्णुहृद् अहिषिञ्जणं जस्य ण सो वञ्चं सिञ्चा

तं मे कुरुञ्ज माणञ्ज जह्मे मे इच्छञ्ज जीञ्जञ्ज ॥

अत्र भ्रूङ्क्षेदासम्भाषणप्रियतभावक्षेपणरूपान् प्रतत्रनभिमतप्रतिपादन-
रूपसराभिप्रायसूत्र कथितत्वादिदं स्वाभिप्रायकथनं नाम भाविकम् ॥

• अन्यभावना यथा,—

दंसणवत्तिञ्चं ददकं णिवन्धणं दीहुरं सुपरिणाहं ।

होइ ह घरे साहीणं सुसलं धक्षाणं भञ्जिलाणं ॥

अत्र मे इति भावनाया सुसलरूपसरोक्तत्वादिदमन्यभावनाभिधानं
भाविकम् ॥ अन्यापदेशो यथा,—

आसाइअं रक्खा एणवित्तिञ्चं विञ्च विहीण ओरं ।

मसुवसइएण्हिं रक्खि वज्जइ गरुवइ च्छेतं ॥

अत्र परचेतसत्र वज्जरहपनिवारणाप्रदेशेन विदात् परिज्ञात उपपत्ति-
वर्धयते तदिदमन्यापदेशाख्यं भाविकम् ॥ उङ्क्षेदेषु व्यक्तो यथा,—

मन्तेसि मज्झमइपणञ्चं सदा णेसि तिञ्च सेसपाअवरणञ्चं ।

ओजसु सुव्वसइवाचं सभावेसु सुरणाह आवञ्चलोचं ॥

अत्र मायाविनो महेन्द्रस्याभिप्रायः सत्यकेन व्यक्तमेवोद्धिन्न इति व्यक्तोऽ-
यमुङ्क्षेदः ॥ अव्यक्तो यथा,—

निःशेषसुगतचन्दनं खानतटं निर्घट्टरागोऽधरो

नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तथैव तनुः ।

मिथंप्रावादिनि दूति बान्धवजनस्याप्रातर्पौडागमा

वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमसत्रान्तिकम् ॥

अत्र वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमसत्रान्तिकमित्याद्येपवता
प्राकरणिकोदाहरणेन यद्यपि दूत्या दुर्बोधितं निर्भिन्नं तथापि न
पूर्वैर्बह्वक्तमित्यव्यक्तोऽयमुङ्क्षेदः ॥ उभयरूपो यथा,—

अश्लानोत्पलकोमले सखि हगौ नीलाञ्जनेनाश्रिते

कूर्पूरच्छुरणाश्च गण्डफल्गुके संवेक्षितः पारिणसा ।

शासाः सन्तु च कन्दु कम्भमिभुवः किन्तु प्रभावादिना-

महानां कश्चिमानमुत्कटमसुं को नाम नोत्प्रेषते ॥

अत्र दृश्यो न्मानता गण्डयोः पारण्डुरत्वं शासानां दैर्घ्यमितुत्रत्कण्डा-

चिच्छनिङ्गवाय योऽयमविनयवत्या नीलाश्रनादिप्रयोगसास्य तस्या-

भुवपगमेऽपत्रहानो कश्चिमानमुत्कटमसुं को नाम नोत्प्रेषत इति

योऽयं सुखीयाहारक्षेन तदभिप्राय उद्भिन्नोऽनुद्भिन्नश्च भवतीत्युभय-

रूपोऽयमुद्देशः ॥ तेऽमी तयोऽपुत्रङ्गेदा भाविशान्त्र भिद्यन्ते ॥

संस्पृष्टिरिति विज्ञेया सर्वालङ्कारसङ्करः ।

सा तु व्यक्ता तथाऽव्यक्ता व्यक्ताव्यक्तेति च त्रिधा ॥ ८७ ॥

तिलतण्डुलवद्भक्ता श्लाघादर्शवदेष च ।

अव्यक्ता घोरजलवत् पाशुपानीयवच्च सा ॥ ८८ ॥

व्यक्ताव्यक्ता च संस्पृष्टिर्नरसिंहवदियते ।

चित्तवर्षवदन्यस्त्रिज्जानालङ्कारसङ्करे ॥ ८९ ॥

व्यक्ता तिलतण्डुलवद्भक्ता, —

पिनष्टीव तरङ्गाग्रैरुदधिः फेनचन्दनम् ।

तदादाय करैरिन्दुर्लिम्पतीव दिगङ्गनाः ॥

अत्रोत्प्रेषादर्थं रूपकद्वयश्च तिलतण्डुलवत् संकीर्यते ॥ व्यक्तेव

श्लाघादर्शवद्वधा, —

निर्मलेन्दुर्गमो रजे विकचाङ्गं बभौ सरः ।

परं धर्मशुवदनौ मन्त्रतु भ्रातराधुमौ ॥

अत्रादर्शश्लेषिहत्वलङ्कारे रामलक्ष्मणमुखयोरिन्दुपद्मौपमेयन सहशा-

सहप्रत्यतिरेको दृश्यते ॥ अव्यक्ता घोरजलवद्भक्ता, —

घोरचालितचन्द्रेव नीलीधौताश्वरेव च ।

टङ्कोल्लिखितसूर्येव वसन्तघोरदृश्यत ॥

अत्रोपमोत्प्रेषे घोरनीरवान्निशे संस्पृष्टे न व्यजेतते ॥

अव्यक्तैव पांशूदकवद्यथा,—

क्षणाजुनानुरक्तापि हंष्टिः कर्णावलम्बिनी ।

याति विश्वसनीयत्वं कस्य ते कलभापिणि ॥

अत्र पांशूदकयोरिव स्तिग्धे श्लेषविरोधयोरव्यक्तयोरेव व्याजस्तुता-
वद्गभावोऽवगम्यते ॥ व्यक्ताव्यक्ता नरसिंहवद्यथा,—

रजोभिस्तुरगोत्कीर्णं गजैश्च घनसन्निभैः ।

सुवस्तलमिव व्योम कुर्वन् व्योमेव भूतलम् ॥

अत्र नरसिंहजातांशिव सिंहनरशरीरभागयोः परिवृत्तप्रलङ्कारहेतुपम-
योरङ्गभावो व्यक्ताव्यक्तरूपः परित्स्फुरन् प्रलभ्यते ॥

व्यक्तावप्रक्तैव चित्रवर्णयद्यथा,—

मयूरावसुखरा-प्रादुर्भूतं सतङ्घिस्तताम् ।

महाटवीमिवोल्लङ्घ्य तोयानि सुसुचु घनाः ॥

अत्र पटावयवस्थानां नीलादीनामिव पटावयव्याश्रिते चित्रवर्णे श्लेष-
रूपकोपमार्यश्लेषाणां यदपदार्थाश्रयाणां श्रद्धार्णनवाफलाश्रयिणि समाध-
लङ्कारे व्यक्ताव्यक्तरूपोऽङ्गाङ्गिभावः प्रतीयते ॥

ज्ञतुर्विशतिरित्येताः क्रमेणोभयसंश्रयाः ।

काव्यालङ्कृतयः प्रोक्ता यथावदुपमनन्दयः ॥ १४ ॥

इति श्री महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते सरस्वतीकण्ठाभरणे
उभयालङ्कारविवेचनो नाम चतुर्थः परिच्छेदः ॥

रसोऽभिमानोऽलङ्कारः शृङ्गार इति गीयते ।

योऽर्थस्तस्यान्वयात् काव्यं कमनीयत्वमश्रुते ॥ १॥

विशिष्टादृष्टजन्मायं जन्मिनामन्तरात्मसु ।

आत्मसम्यग् गुणोद्भूतेरेको हेतुः प्रकाशते ॥ २ ॥

शृङ्गारी चेत् कविः काव्ये जातं रसमयं जगत् ।
 स एव चेदशृङ्गारी नीरसं सर्वमेव तत् ॥ ३ ॥
 पश्यति स्त्रीति वाक्ये हि न रसः प्रतिभासते ।
 विलोकयति कान्तेति व्यक्तमेव प्रतीयते ॥ ४ ॥
 कन्ये कामयमानं मां त्वं न कामयसे कथम् ।
 इति ग्राम्योऽयमर्थोऽस्मा वैरस्थायैव कल्पते ॥ ५ ॥
 कामं कन्दर्पचाण्डालो मयि वामाक्षि निर्देयः ।
 त्वयि निर्मल्वरो दिष्ट्यैत्यग्राम्योऽर्थो रसावहः ॥ ६ ॥
 नवोऽर्थः स्तूतिरश्रम्या चर्यो बन्धः स्फुटा श्रुतिः ।
 पलौकिकार्थस्तूतिश्च रसमावहर्तुमीक्षते ॥ ७ ॥
 यकोक्तिश्च रसोक्तिश्च स्वभावोक्तिश्च वाङ्मयम् ।
 सर्वासु श्राद्धिणौ तासु रसोक्तिं प्रमिजानते ॥ ८ ॥
 भावो जन्मानुबन्धोऽर्थनिष्पत्तिः पुष्टिसङ्करौ ।
 क्लासाभासौ प्रमः प्रेयो विप्रेयः परिपोषवान् ॥ ९ ॥
 विप्रलम्बोऽथ मम्मोगतच्चेष्टास्तत्परौष्ठयः ।
 निरुक्तयः प्रकीर्णानि प्रेमाणः प्रेमपुष्टयः ॥ १० ॥
 नायिका नायकगुण्यः पाकाद्याः प्रेमभक्तयः ।
 नानालङ्कारसंछटेः प्रकाराश्च रसोक्तयः ॥ ११ ॥
 चतुर्विंशतिरित्युक्ता रसान्वयविभूतयः ।
 स्वरूपमासां यो वेद स काव्यं कर्तुं नर्हति ॥ १२ ॥
 आलम्बनविभाव्यः स्वेभ्यः स्वेभ्यः समुत्पिपन् ।
 रसो रत्यादिरूपेण भाव इत्यभिधीयते ॥ १३ ॥
 रति र्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।
 लुप्टा विस्मयश्चादौ स्वादिभावाः प्रकीर्तिताः ॥ १४ ॥
 मग्नमनस्कृद्धोद्गो गद्गदः स्वेदपेषू ।
 वैवर्ण्यमश्रुमलयावित्यदौ शान्तिका मताः ॥ १५ ॥

स्मृतिं विवर्तक्योत्कण्ठा चिन्ता चपलता मतिः ।
 गर्वः स्नेहो धृति त्रीष्टाऽवहित्यं मूढता मदः ॥ १६ ॥
 हर्षामर्षावसूयेर्ष्या विपादो दैन्यमुग्रता ।
 त्वासः शङ्का गदो ग्लानिरुन्मादः सम्म्रमः श्रमः ॥ १७ ॥
 निर्वेदो जाड्यमालस्यं निद्रा सुप्तं प्रबुद्धता ।
 इति भावास्तयस्त्रिंशद्विधेया व्यभिचारिणः ॥ १८ ॥
 चिरं चित्तेऽवतिष्ठन्ते सम्बन्धन्तेऽनुबन्धिभिः ।
 रसत्वं प्रतिपद्यन्ते प्रवृत्त्याः स्यायिनोऽस्य ते ॥ १९ ॥
 रजस्तमोभ्यामसूष्टं मनः सत्वमिहोचरते ।
 निर्द्वन्द्वेऽस्य मदयोगात् प्रभवन्तीति सात्विकाः ॥ २० ॥
 विमेषेणाभिमतः काये स्यायिनं चारयन्ति ये ।
 अनुभावादिहेतुंस्तान् वदन्ति व्यभिचारिणः ॥ २१ ॥
 जनित्वा ये न जायन्ते तेऽथ वा व्यभिचारिणः ।
 स्मृत्यादयो हि प्रेमादौ भवन्ति न भवन्ति च ॥ २२ ॥
 रतौ सञ्चारिणः सर्वान् गर्वस्नेहैर्धृतिं मतिम् ।
 स्यान्मूढैकोद्धतप्रेयः शान्तोदात्तेषु जानते ॥ २३ ॥
 संस्कारपाटवादिभ्योऽनुभावं वा निजाग्रये ।
 सञ्चारिणं वा जनयन् सात्विकं वा स जायते ॥ २४ ॥
 उद्दीपनविभागेभ्यः स्मृतिहेतौ षट्तीयसि ।
 अनुबन्धोऽनुभावादेरनुबन्धः स कथ्यते ॥ २५ ॥
 विभावस्यानुभावस्य सात्विकव्यभिचारिणोः ।
 संयोगे तस्य निष्पत्तिमात्रं निष्पत्तिरिष्यते ॥ २६ ॥
 विषयाश्रयसंस्कारगुणप्रकृतिपाटवैः ।
 दीपनातिप्रयैस्वास्य प्रकर्षः पुष्टिरुच्यते ॥ २७ ॥
 तुल्यकालबलोत्पत्तिहेतौ भावान्तरोदये ।
 उर्गस्तस्य यस्तेन सत्वरः स निगद्यते ॥ २८ ॥

रसान्तरतिरस्कारादन्यद्वागाच्च तस्य यः ।
 भवत्प्रपचयो वृद्धे रुद्धासं तं प्रवचते ॥ २८ ॥
 हीनपात्रेषु तिर्यक्षु नायकप्रतियोगिषु ।
 गौणेष्वेव पदार्थेषु तमाभासं विजानते ॥ २९ ॥
 वसवत्सूपजातेषु प्रतिदूलेषु हेतुषु ।
 सर्वोत्पन्ना समुच्छेदः प्रथमस्तस्य वर्णयते ॥ ३० ॥
 आश्रयात् प्रकृते र्वापि संस्कारस्वैर्यतोऽपि वा ।
 योऽस्यात्यन्तमविच्छेदः स शेष इति प्रव्यजते ॥ ३१ ॥
 शृङ्गाराद्या रसा ये च ये च ज्ञान्तोच्चतादयः ।
 ये च रत्यादिभेदास्तान् विशेषानस्य मन्यते ॥ ३२ ॥
 विभाव्यामुभाबन्ध सञ्चारौ वाचयन् यः ।
 ये च लीलादयो यूनां परिपोषः स कीर्तयते ॥ ३३ ॥
 आश्रयो यस्य रत्यादिः प्रेमादेरपजायते ।
 विषयो यत्र योपादौ सोऽस्य जन्माधिगच्छति ॥ ३४ ॥
 आलम्बनविभावः स ज्ञानकारणमुच्यते ।
 तेनादरादिरूपेण संस्कारक्षेपेण जायते ॥ ३५ ॥
 अन्यतः पदुरभ्यस्त आश्रयादेर्गुणेन सः ।
 गतप्रबोधाय भाल्यतु चन्दनेन्दूद्यादयः ॥ ३६ ॥
 उद्दीपनविभावास्तैः स तैः स्मरति वाञ्छति ।
 हेति प्रयततोऽवैति मन्यते वक्ति चेष्टते ॥ ३७ ॥
 तेऽनुभावास्तदा ये सुप्रः स्वेदरोमोद्गमादयः ।
 हर्षमर्षादयो ये च श्रेयाः सञ्चारिणोऽस्त ते ॥ ३८ ॥
 श्रुतीच्छायलज्जानानो मनोवाक्यायमश्रयाः ।
 विनासा ये वरस्त्रीणां श्रेया लीलादयस्त ते ॥ ३९ ॥
 लीला विलासो विच्छिन्ति विभ्रमः क्लिप्तकिञ्चित्तम् ।
 मोहायितं कुट्टमितं विष्णोको ललितं तथा ॥ ४० ॥

विहृतं क्रीडितं केलिरितं स्त्रीणां स्वभावजाः ।
 हेलारावादयद्यान्ये स्त्रियाः स्त्रीपुंसयोरपि ॥ ४२ ॥
 उपसङ्ख्यानमेतेषामनुभाषेषु मन्वते ।
 पद्याङ्गावानुभूतिभ्यां स्मरणाद्यनुभाववत् ॥ ४३ ॥
 स्मृत्यादयोऽनुभावाश्च भावाः सस्मारिणश्च ये ।
 नाद्योऽनुक्रियमाणा नैव नटैरभिनयाः स्मृताः ॥ ४४ ॥
 भावो यदा रतिर्नाम प्रकर्षमधिगच्छति ।
 नाधिगच्छति चाभीष्टं विमलम्भसादोच्यते ॥ ४५ ॥
 पूर्वानुरागो मानस प्रवासः कथं च सः ।
 पुरुषस्त्रीप्रकोणेषु चतुःकाण्डः प्रकाशते ॥ ४६ ॥
 प्रागसंकेतयो र्यूनोरभिलापः प्रवर्तते ।
 संकल्परमणीयोऽनुरागः स प्राचत्र उच्यते ॥ ४७ ॥
 अहेरिच गतिः प्रेम्णः स्वभावकुटिलेति सः ।
 अहेतोर्मेति नेतुयत्ते हंतो र्यां मान उच्यते ॥ ४८ ॥
 देशान्तरादिभि र्यूनो र्व्ययधानं चिराय यत् ।
 नृवेऽनुरागे प्रौढे वा प्रवासः सोऽभिधीयते ॥ ४९ ॥
 लोकान्तरगतयेनि वृष्टमे वल्लभा यद्वा ।
 भ्रष्टं दुःखायंते दीना कथं स तदोच्यते ॥ ५० ॥
 रतिरेवेदसंप्राप्तौ पुटः सम्भोग उच्यते ।
 सोऽपि पूर्वानुरागादेरानन्तर्यस्यतुविंशः ॥ ५१ ॥
 न विना विमलम्भेन सम्भोगः पुटिसन्नते ।
 कपायिते हि वस्त्रादौ भूयान् रागोऽनुपपन्नते ॥ ५२ ॥
 स्त्रीपुंसयो र्विमलम्भे वैचित्र्याकल्पनादयः ।
 चेष्टाविशेषाः सम्भोगे शुच्यनालिङ्गनादयः ॥ ५३ ॥
 विमलम्भोऽभियोगाद्यैः सम्भोगे साध्यादिभिः ।
 मिथः परीक्षायाः प्रेम्णो निर्दिष्टासाः परीटय ॥ ५४ ॥

विप्रलम्भादिशब्दानां लोकसिद्धेषु वक्ष्यते ।
 प्रकृत्यादिविभागेन विनिवेशा निर्दिश्यते ॥ ५५ ॥
 संश्रुत्य विप्रलम्भार्थान् गृधिवक्ष्यते प्रलम्भने ।
 इत्यादिज्ञापकाञ् चेत्यः प्रपूर्वो वक्ष्यते लभिः ॥ ५६ ॥
 आदानश्च प्रतिश्रुत्य विसंवादनमेव च ।
 कालसत्र हरणं चाहुः प्रतप्रादानश्च वक्ष्यन्तम् ॥ ५७ ॥
 पूर्वानुरागपूर्वेषु विप्रलम्भेषु तत्कृत्वात् ।
 विशेषदोतकेनेह गुणसर्गेन सूच्यते ॥ ५८ ॥
 प्रतिश्रुतो हि पूर्वानुरागे वक्ष्येद्यतादिभिः ।
 अभीष्टालिङ्गनादीनामादानं क्लीभयादिभिः ॥ ५९ ॥
 माने निवारणं तेषां विसंवादनमुच्यते ।
 अथवाचनं प्रदानं वा स्थलीकक्षरण्यादिभिः ॥ ६० ॥
 प्रवासे कालहरणं व्यक्तमेवां प्रतीयते ।
 प्रोप्यागतं ध्वस्तानि कान्ताः कान्तेषु सुष्ठ्वते ॥ ६१ ॥
 प्रतप्रादानं पुनश्चोपां कक्षणे को न मन्यते ।
 स्वयं दत्तानि हि विधिक्षानि तत्रापकर्षति ॥ ६२ ॥
 प्रलम्भे तत्र यदि वा वक्ष्यनामात्रवाचिनि ।
 विना समासे चतुराश्वतुरोऽर्थान् प्रमुञ्चते ॥ ६३ ॥
 विविधश्च विबह्वश्च व्याविह्वस्य कमेण सः ।
 विनिपिह्वश्च पूर्वानुरागादिषु विपण्यते ॥ ६४ ॥
 पूर्वानुरागे विविधं वक्ष्यन् त्रीद्वितादिभिः ।
 माने विबह्वं तत् प्राहुः पुनरोपप्रायितादिभिः ॥ ६५ ॥
 व्याविह्वं दीर्घकालत्वात् प्रवासे तत् प्रतीयते ।
 विनिपिह्वणु कक्षणः कक्षणत्वेन जीयते ॥ ६६ ॥
 रागोऽनु सङ्ग पञ्चाङ्गानुरूपोऽनुगतोऽपि वा ।
 यूनोरपूर्वः पूर्वानुरागशब्देन शब्दयते ॥ ६७ ॥

- राजते रज्जतैर्वापि रागः करुणभावयोः ।
 धञ्जान्यत्कारके भावे नलोपेन नियम्यते ॥ ६८ ॥
 मान्यते प्रेयसा येन यं प्रियत्वेन मन्यते ।
 मसुते वा मिमीते वा प्रेममानः स कथ्यते ॥ ६९ ॥
 महाभाष्यकृतः कोऽसावनुमान इति स्मृतः ।
 मुत्रडन्तोऽपि न पुंनिङ्गो मानशब्दः प्रबुध्यति ॥ ७० ॥
 यत्ताकना युवानश्च वसते न वसन्ति च ।
 स प्रवासः प्रशब्देन प्रतीत्यर्थेन कथ्यते ॥ ७१ ॥
 चिन्तोत्कण्ठादिभिद्येतो भ्रष्टं वासयतीह यः ।
 प्रवासयति वा यूनः स प्रवासो निश्चयते ॥ ७२ ॥
 प्रपूर्वको वसि र्वयः कारितान्तःप्रमापणे ।
 दृष्ट्वा प्रवासयेदेनमिति दृष्ट्वागुप्रासनात् ॥ ७३ ॥
 अभूतोत्पादनायां छज् हटः कुरु घटं यथा ।
 दृष्टोच्चारणे चोरंकारमाक्रोशतीतिवत् ॥ ७४ ॥
 दृष्टोऽवस्थापनेऽश्मानमिगः कुरु यमोच्यते ।
 अभ्यञ्जनेऽपि च यथा पादौ मे सर्पिषा कुरु ॥ ७५ ॥
 मूर्च्छाविलापौ कुरुते कुरुते साहसे मनः ।
 करोति कुःखं चित्तेन योऽसौ करुण उच्यते ॥ ७६ ॥
 भुजिः पालनकौटिल्याभ्यवहारानुभूमिषु ।
 भुनक्ति भुग्नो भुङ्क्तेऽन्वं भुङ्क्ते सुखमितीष्यते ॥ ७७ ॥
 समीचीनार्थः संपूर्वात्ततो घञ्प्रत्यये सति ।
 भावे वा कारके वापि रूपं सम्भोग इष्यते ॥ ७८ ॥
 स पालनार्थः पूर्वानुरागानन्तर उच्यते ।
 चत्पन्ना हि रतिस्तस्मिन्वानुकूल्येन पाल्यते ॥ ७९ ॥
 स मानानन्तरं प्राप्तः कौटिल्यर्थं विगच्छते ।
 स्यतोऽपि कुटिलं प्रेम किमु मानान्मये सति ॥ ८० ॥

प्रवासानन्तरे तस्याभ्यवहारार्थतेष्यते ।
 तत्र ह्युपोयितैरन्मिव निर्विध्यते रतिः ॥ ८१ ॥
 करुणानन्तरगतोऽनुभावार्थः स कथ्यते ।
 विभ्रम्भवद्भिरस्मिन् हि सुखमेवानुभूयते ॥ ८२ ॥
 यदि वा भोग इत्यस्य संप्रयोगार्थवाचिनः ।
 समा समासे चतुराद्यतुरोऽर्थान् प्रवक्षते ॥ ८३ ॥
 स संचित्तोऽय सङ्कीर्णः सम्पूर्णः सम्यग्द्विभागः ।
 अनन्तरोपदिष्टेषु सम्भोगेषूपपद्यते ॥ ८४ ॥
 नये हि सङ्गमे प्रायो सुवानः साध्वसादिभिः ।
 संचिन्तानेव रत्यर्थमुपचारान् प्रमुञ्चते ॥ ८५ ॥
 मानस्थानन्तरे तेषां व्यक्तीककारणादिभिः ।
 रोपशेषानुसन्धानात् सङ्करः केन वार्यते ॥ ८६ ॥
 सम्पूर्णः पूर्णकामानां कामिनां प्रोच्य सङ्गमे ।
 उक्तखण्डितानां भ्रूयिष्ठमुपभोगः प्रवर्त्तते ॥ ८७ ॥
 प्रत्यागतेऽपि यत्नैषा रतिपुष्टिः प्रयोजने ।
 सा किमावर्ण्यते यूनां तत्रैव भूतजीविते ॥ ८८ ॥
 पूर्वोत्तरागपूर्वाणां व्युत्पत्तिभिर्बदाहृतः ।
 अनन्तराणां सर्वेषां तत्प्रमासे निरुक्तयः ॥ ८९ ॥
 दृष्टिसाक्षाजहत्स्वार्था जहत्स्वार्थापि वर्त्तताम् ।
 प्रधानमनुपस्कृत्य न तदर्थो निवर्त्तते ॥ ९० ॥
 प्रथमानन्तरे हृत्प्रेरणहत्स्वार्थतेष्यते ।
 नात्यन्तमजहत्स्वार्थां तां मानानन्तरे विदुः ॥ ९१ ॥
 प्रवासानन्तरे त्वीपद्वजहत्स्वार्थतेष्यते ।
 करुणार्थस्य गन्धोऽपि नास्ति तदनन्तरे ॥ ९२ ॥
 अष्टमीचन्द्रकः कुन्दस्तुर्वी सुवसन्ततः ।
 आन्दोलनचतुर्थैकशरावली मदनोत्थरः ॥ ९३ ॥

उदकघ्नेष्टिकाऽशोकोत्तंसिका चूतभक्षिका ।

पुष्पावचायिका चूतलतिका भूतभाटका ॥ ८४ ॥

कादम्बयुद्धानि नवपत्रिका विसखादिका ।

शक्रार्चा कौमुदी पञ्चरात्रिभुरयखादिका ॥ ८५ ॥

नवेक्षुभक्षिका तोयक्रीडाप्रेक्षादिदर्शनम् ।

दूततानि मधुपानञ्च प्रकीर्णानीति जानते ॥ ८६ ॥

नितत्रो नैमिषिकश्चान्यः सामान्योऽन्यो विशेषवान् ।

प्रच्छन्नोऽन्यः प्रकाशोऽन्यः कृत्विमाकृत्विमाबुभौ ॥ ८७ ॥

सहजाचार्यनामानौ परौ यौवनजोऽपरः ।

विश्रम्भजश्च प्रेमाणो ह्यादशैते महर्हयः ॥ ८८ ॥

चक्षुःप्रीति र्मनःसङ्गः सङ्कल्पोत्पत्तिसन्ततिः ।

प्रलापो जागरः कार्यप्रमरति विप्रयान्तरे ॥ ८९ ॥

लज्जाविसर्जनं व्याधिरन्मादो मूर्च्छनं सुष्ठुः ।

मरणञ्चेति विज्ञेयाः क्रमेण प्रेममुष्टयः ॥ ९० ॥

नायकः प्रतिपूर्वोऽयमुपपूर्वोऽनुनायकः ।

नायिका प्रतिपूर्वाऽसावुपपूर्वानुनायिका ॥ ९०१ ॥

नायिकानायकाभासावुभयाभास इत्यत्रपि ।

तिर्यक्षु च तदाभासा इति द्वादश नायकाः ॥ ९०२ ॥

तेषु सर्वगुणोभितः कथाव्यापी च नायकः ।

अन्यायवांसादुच्छेद्य उद्धतः प्रतिनायकः ॥ ९०४ ॥

ततः कैश्चिद्गुणैर्हीनः पूज्यश्चैवोपनायकः ।

समो न्यूनोऽपि वा तस्य कनीयाननुनायकः ॥ ९०५ ॥

स्यात् कथाव्यापिनी सर्वगुणयुक्ता च नायिका ।

हेतुरीर्ष्यायितादीनां सपत्नी प्रतिनायिका ॥ ९०६ ॥

ततः कैश्चिद्गुणैर्हीना पूज्या चैवोपनायिका ।

समा न्यूनपि वा किञ्चित् कनीयसप्रनुनायिका ॥ ९०७ ॥

तदाभासास्तथैव सप्र भेदास्तेषां गुणादिभिः ।
 नायकस्तत्र गुणत उत्तमो मध्यमोऽधमः ॥ १०८ ॥
 प्रकृतः सात्विकः स सप्राद्राजससामसस्रया ।
 सधारणोऽनन्यजानिः स विज्ञेयः परिग्रहात् ॥ १०९ ॥
 उद्धतो ललितः शान्तः उदात्तो धैर्यप्रवृत्तितः ।
 शठो दृष्टोऽनुकूलश्च दक्षिणश्च प्रवृत्तितः ॥ ११० ॥
 गुणतो नायिकापि सप्रादुक्तमा मध्यमाधमा ।
 सुगन्धा मध्या प्रगल्भा च वयसा कौशलेन च ॥ १११ ॥
 धीराधीरा च धैर्येण स्वान्यदीया परिग्रहात् ।
 जडानूढोपयमनात् क्षमाज्ज्येष्ठा कनीयसी ॥ ११२ ॥
 मानर्हद्वह्नोदात्ता शान्ता च ललिता च सा ।
 सामान्या च पुनर्भूष स्त्रीरिणी चेति वृत्तितः ॥ ११३ ॥
 आजीवतस्तु गणिका रूपाजीवा विलासिनी ।
 अवस्थातोऽपराधाद्यै विज्ञेयाः खण्डितादयः ॥ ११४ ॥
 निद्राकृषिततान्वाचो नारीनखविभूषितः ।
 प्रातरेति प्रियो यस्यैः कुतश्चित् खण्डिता तु सा ॥ ११५ ॥
 चाटुकारमपि प्राणनाथं कोपादपास्य या ।
 यथात् तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा ॥ ११६ ॥
 दूतीमद्वरहः प्रेय्य स्रग्धा सङ्केतकं क्वचित् ।
 यस्यै न मिलितः प्रेथान् विमलश्चेति तां विदुः ॥ ११७ ॥
 सा तु वासकसम्पन्ना सप्रात् सञ्चिते वासवेषमनि ।
 प्रियमाक्षीर्णपर्यङ्के भूषिता या प्रतीघते ॥ ११८ ॥
 स्थायीनयनिका सा तु यस्यैः पार्श्वे न सुषति ।
 प्रियस्वितरतकीडासुखास्यादनलोलुपः ॥ ११९ ॥
 पुष्पेषुपौडिता कान्तं याति या साभिसारिका ।
 प्रियो देवान्तरे यस्याः सा तु प्रोषितमर्तृका ॥ १२० ॥

यस्याः समुचितेऽप्यङ्गि प्रवासी नैति वल्लभः ।
 विरहोत्कण्ठिता सा तु ह्यन्तिशदिति नायिकाः ॥ १२१ ॥
 हीनपात्राणि श्रेयाणि पीठमर्दो विद्रूपकः ।
 विटचेटौ पताकाश्च सख्यद्वेषां परिग्रहः ॥ १२२ ॥
 महाकुलीनतौदार्यं महाभाग्यं कृतज्ञता ।
 रूपयौवनवैदग्ध्यप्रशीलसौभाग्यसम्पदः ॥ १२३ ॥
 मानितोदारवाक्यत्वमदरिद्रानुरागिता ।
 हृदयेति गुणानाञ्च नायकेष्वभिगामिकान् ॥ १२४ ॥
 मृद्वीकानारिकैराम्बपाकाद्याः पाकभक्तयः ।
 मौलीकुसुममञ्जिष्ठारागाद्याः रागभक्तयः ॥ १२५ ॥
 अन्तर्ग्राहवह्निर्याजनिर्ध्याना ध्यानभक्तयः ।
 धर्मार्थकामोदकाश्च प्रेमसम्पर्कभक्तयः ॥ १२६ ॥
 वाक्यवच्च प्रबन्धेषु रसालङ्कारसङ्करान् ।
 निवेशयन्तत्रनौचित्यपरिहारेण स्वरयः ॥ १२७ ॥
 चतुर्वृत्तत्रयसम्पन्नं चतुरोदात्तनायकम् ।
 चतुर्वर्गफलं को न प्रबन्धं बान्धवीर्यति ॥ १२८ ॥
 सुखं प्रतिमुखं गर्भोऽवमर्शश्च मनीषिभिः ।
 स्मृता निर्वहणश्चेति प्रबन्धे षष्ठ्युत्तरः ॥ १२९ ॥
 अविस्तृतमसङ्क्षिप्तं अव्यवृत्तं सुगन्धि च ।
 भिन्नसर्गान्तरवृत्तञ्च काव्यं लोकोऽस्मिन्निति ॥ १३० ॥
 पुरोपवनराष्ट्रादिसमुद्राश्चमरवर्णनैः ।
 देशसम्पत्प्रबन्धस्य रसोत्कर्षाय वन्द्यते ॥ १३१ ॥
 चतुरात्रिन्दिवार्कन्दूपाद्युदयवर्णनैः ।
 कालः कावेःपु सम्पन्नो रमयुष्टिं नियच्छति ॥ १३२ ॥
 राजकन्याकुमारस्त्रीसेनासेनाद्वमङ्गिभिः ।
 पात्राणां वर्णनात् कावेः रमयुष्टोऽपि तिष्ठति ॥ १३३ ॥
 स ३६

उद्यानसलिलक्रीडामधुपानरतोत्थराः ।

यिप्रलम्भा विवाहाश्च चेष्टाः कावेत्र रसावहाः ॥ १३४ ॥

मन्त्रदूतप्रयाणाजिनायकाभुद्रदयादिभिः ।

पुष्टिः पुरुषकारस्य रसं कावेत्रपु वर्धयति ॥ १३५ ॥

नावर्णनं नगर्थादेर्दोषाय विदुषां मतम् ।

यदि शैलर्त्तु रात्रत्रादेर् वर्णनेनैव पुष्यति ॥ १३६ ॥

गुणतः प्रागुपन्यस्य नायकं तेन विहिताम् ।

निराकरणमित्येष मार्गः प्रकृतिसुन्दरः ॥ १३७ ॥

व्यंशवृक्षन्युतादीनि वर्णयित्वा रिपोरपि ।

तज्जयान्नायकोत्कर्षकथनञ्च धिनोति नः ॥ १३८ ॥

अथैषा सप्तषोदाहरणानि ।

मनोऽमुद्रुलेष्वर्थेषु सुखसंवेदनं रतिः ।

असंप्रयोगविषया सैव प्रीतिर्निगद्यते ॥ १३९ ॥

तद्रूपेण रसस्य भावो यथा,—

हरस्य किञ्चित्परिलुप्तधैर्यत्रयन्दोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ॥

उमासुखे विस्वफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥

अत्र विष्णोष्ठत्वादिभिर्गङ्गोऽमुद्रुले पार्यतीसुखे विलोचनव्यापारासु-

मितो महेच्छासत्राभिलाषविशेषः सात्विको रंतुप्रत्यादात् सुखासु-

भवस्रोत्प्रतिमायमनुमापयति । तद्रूपेणैव सात्विकोत्पत्तौ जन्म यथा,—

अभूद्वरः कण्टकितप्रकोष्ठः स्विन्नाङ्गुलिः संवहते कुमारौ ।

तस्मिन् हृदये तत्क्षणमात्मवृत्तिः समं विभक्तोऽव मनोभवेन ॥

अत्र स्वेदरोमोद्गमनयोः सात्विकयोस्त्यादात्तसस्य रतिरूपेणाविर्भावोऽव-

गम्यते । जन्मैव सत्त्वाद्भूतत्पत्तौ यथा,—

सयोरुपाङ्गप्रविचारितानि किञ्चिद्ब्यवस्थापितसंस्कृतानि ।

स्त्रीयन्त्रणामानशिरि मनोशामन्योन्यलोलानि विलोचनानि ॥

अत्र स्त्रीः सञ्चारिभावो जायमानो रसस्य जन्म प्रापयति ॥ तदेवा-

मुभयोत्पत्तौ जन्म यथा,—

ततः सुनन्दावचनावसाने लज्जां हृदूकृत्य नरेन्द्रकन्या ।

दृष्ट्वा प्रसादामलया कुमारं प्रतप्रग्रहीत् संवरणस्त्रजेव ॥

अत्र हृष्टिलक्षणः शरीरारम्भोऽनुभावो भवन् रसाविर्भावं लघयति ॥

अनुभावादेरनेकसैत्रकसत्र वा पुनस्तत्पत्तिरनुबन्धः ॥ सोऽनेकसत्र यथा,—

विदम्बती शैलसुतापि भावमङ्गैः स्फुरद्दालकदम्बकल्पैः ।

साचौकृता चारुतरेण तस्यौ सुखेन पर्यप्रसाविलोचनेन ॥

अत्र देव्याः स्मरारौ पूर्वमुत्पन्ना रतिः साभिलापतदवलोकनेन विवि-

क्तवसन्तादिभिर्दृष्टीयमाना रोमाञ्चावहित्यलक्षणाभ्यां सात्विकव्यभि-

चारिभ्यामनुबध्यते ॥ एकसैत्रव पुनः पुनस्तत्पत्ति र्थथा,—

यान्त्या मुञ्चतुर्धलितकन्धरमाननं त-

दादृत्तदन्तशतपत्रनिर्भं वहन्त्या ।

दिग्धोऽन्धतेन च विप्रेण च पद्मलाक्ष्म्या

गाढं निष्ठात इव मे हृदये कटाक्षः ॥

अत्र मालतीया माधवविषये पूर्वमुत्पन्ना रति र्वसन्तावतारतत्पत्ति-

धिविशेष्यप्रदर्शनादिभिर्दृष्टीयमाना पुनः पुनस्तत्पत्त्येन बलितग्रीव-

कटाक्षविशेषलक्षणेन शरीरारम्भानुभावेनानुबध्यते । अत्रैव माध-

वसत्र मालतीविषये तद्दृष्टेर्वोत्पन्ना रतिसौख्येद्वीपनैर्दृष्टीयमाना

हर्षदृष्टिस्मृतिमतिव्याधादिभिः सञ्चारिभावैर्वांगारम्भेण चानुभावे-

नानुबध्यते ॥ रतिरूपेणैव रसनिष्पत्ति र्थथा,—

तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टि-

निक्षेपणाय पदमुद्धतमर्पयन्ती ।

मागोवलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः

शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्यै ॥

अत्र अन्तरानुभवसंस्कारात् प्रतिवृत्तेऽपि शृङ्गिणि शैलाकन्यायाः

सर्वकालमेवाविच्छिन्ना रतिश्चिरं विद्युत्सम इवरेषादि तदभा प्राद-

ह्यारम्भानुभावेन संसृज्यमाना यरं प्रकर्षमारोहतीति प्रतीयते ॥
रतौ भयादिसङ्करो यथा,—

राहोश्चन्द्रकलामिवाननचरीं दैवात् समासाद्य मे
दस्योरस्य कृपाणपातविषयादाच्छिन्दतः प्रेयसीम् ।

आतङ्कादिकलं द्रुतं कण्ठया विद्योभितं विस्मयात्
कोधेन ज्वलितं मुदा विकसितं चेतः कथं वर्तताम् ॥

अत्र माधवस्य मालत्यां पूर्वमुत्पन्ना रतिस्तदयस्यालोकनादिभिर्द्वी-
पनविभावैर्द्वीप्यमाना भयशोकविस्मयकोधहर्षैरपि रसान्तरेः दृश्य-
दृश्यविभावानुभावव्यभिचारिसंयोगान्निष्पद्यमानैः सङ्कीर्णभाषा मनो-
वाग्बुद्धिश्चरीरारम्भानुभावैर्भयाद्यतुरूपैश्च सात्विकव्यभिचारिभिः सम्पर्क-
परं प्रकर्षमारोहन्ती प्रतीयते । तत्र चेतसो वैकल्यादिपरिभावनं
मनश्चारम्भो वाक्योच्चारणं वागारम्भः राहोरिव दस्योश्चन्द्रकलामिव
प्रेयसीमित्यादिवृत्त्यारम्भः आच्छिन्दत इत्यादि शरीरारम्भः भया-
दीनाञ्च पश्यानामपि यथाक्रमं राहोरिति चन्द्रकलामिवाननचरीमिति
दैवात् समासाद्य मे इति दस्योरस्य कृपाणपातविषयादिति आच्छि-
न्दतः - प्रेयसीमित्यालम्बनविभावास्तत्स्वरूपपरिभावनातुर्द्वीपनविभा-
वाः, विकलं द्रुतं विद्योभितं ज्वलितं विकसितं चेत इत्यनु-
भावाः, आतङ्ककण्ठाविस्मयकोधमुदतुरूपाश्च कन्याश्रुतान्मवैवर्ण्य-
रोमाञ्चादयः सात्विकाः, मोहविषादामर्षोद्वेगादत्यादयो व्यभिचा-
रिणश्चानुमीयमाना निष्पत्तिहेतवो भवन्ति । सोऽयं तुल्यकालबलो-
त्पत्तिकारणानां भयादिनिष्पत्तीनां रतौ संसर्गः सङ्कर इत्युच्यते ।

रतिरूपेण रसप्रकर्षस्य क्लृप्तो यथा,—

कोपो यत्र अकुटिरचना निग्रहो यत्र मौनम्

यत्नान्योन्यस्मितमनुनयो दृष्टिपातः प्रसादः ।

तस्य प्रेम्णस्तदिदमधुना वैश्वसं पश्य जातम्

त्वं पादान्ते लुठसि न च मे मनुप्रमोहः खलायाः ॥

अत्र योषिति रोषाण्यरसान्तरतिरस्कारात् पुरुषे चानुरागाद्वृत्तिप्रक-
र्षस्य ज्ञासोऽवगम्यते ॥ रतिरूपेण हीनपात्रेषु रसाभासो यथा,—

विक्षिण्णं माहमासम्भि यामरो पारणं द्विष्यद्भ्रूणेण ।

दिदृष्टिं स सुम्भुरे सामलोप यणप पित्र्यच्छन्तो ॥

तिर्यक्षु यथा,—

पात्रपङ्क्तिं सोहृन्मं तंवाएव वसुधंगोहृन्मङ्गम्भि ।

बुद्धवसुधस्य सिद्धे अस्त्रिउडं कण्डुभन्तीए ॥

नायकप्रतियोगिषु यथा,—

पुलकं जर्णन्ति दहकन्धरस्य राहवसरा सरीरम्भि ।

जणमसुप्राप्तं सपङ्कग्व विघ्नं करभला अड्ढि विमुक्ता ॥

नौषेषु यथा,—

उष्यद्भ्रू एवतिषं कुररोमक्षपसाहिआइ अङ्गाइ ।

पाउसलक्ष्मीए पञ्चोहरेहिं पङ्क्तिवेष्टिपो विंमो ॥

त एते चत्वारोऽपि रसाभासा उच्यन्ते । रसादेः सङ्कारोपरूपरसा-
न्तरयोः प्रश्नो यथा,—

हृदे लोचनवक्त्रनाड्युत्कृष्टितं धार्श्वस्थितं वक्त्रवन्-

न्यग्भूतं वह्निरासितं पुलकवत् स्पर्शं समातन्वति ।

नीवीमन्धवदागतं शिथिलतामाभापमाणे ततो

मानेनापगतं क्रियेव सुहृदः पादसूयि प्रेयसि ॥

अत्र बलवत्तयां प्रियमेवानुनयाभ्यां स्त्रीरूपयोरुपशतः क्रियते ।

रसादेव रूपरूपरसस्य शेषो यथा,—

एष्यतुप्रभुक्रमगतं विवर्लितं संस्त्रापिणि स्फारितम्

संक्षिप्यत्यरुणं गृहीतवसने कोपाक्षितभ्रूलतम् ।

मानिन्याचरणानतिव्यतिकरे वाप्यास्व पूर्णैश्चक्षुषं

चक्षुर्जातमहो प्रपञ्चतुरं जातागसि प्रेयसि ॥

अत्र कस्यचिद्वलवता प्रेम्णोन्मूलितमपि मानस्य शेषोऽनुवर्तते ।

तं एते भावादयो दृष्टापि रसप्रकारा हासादिष्वपि प्रायशो दृश्यन्ते ।
अथ गौरवभयाग्र कचिदुदाक्रियन्ते ॥
ततः, व्यङ्ग्यकीडादिभिस्वेतोविकासो हास उच्यते ॥ १४० क ॥
तद्वृत्तेण रसस्य भावो यथा,—

कनककलसस्वच्छे राधापयोधरमण्डले
नवजलधरश्चासामात्मदुःखति प्रतिविम्बिताम् ।
अक्षितमिचयप्रान्तभ्रान्तत्रा सुङ्गसुङ्गदत्तक्षिपन्
जयति जनितवीडाहासः प्रियाहसितो हरिः ॥

अत्र राधया व्यङ्गितस्य हरेः वीडातो हासस्य सत्तागात् प्रतीयते ॥
शोकक्षितस्य वैधुर्यगभीष्टविरहादिभिः ॥ १४० ॥

तद्वृत्तेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा,—

हृदयान्नापयातोऽसि दिक्षु सर्वासु दृश्यसे ।
वास राम गतोऽसीति सन्तापादनुसूयसे ॥

अत्र दशरथस्य रामवियोगादुत्पन्नस्तद्गुणस्मरणदिभिर्हृषितदिन्ता-
सन्तापादि र्वांगारम्भेण चानुपजयमानः शोकरूपेण रसो निष्पद्यते ॥

वृत्तिकलेषु तैत्त्यायस्य प्रबोधः क्रोध उच्यते ॥ १४१ क ॥

तद्वृत्तेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा,—

मयेऽत्र मत्स्मरणदारुणचित्तवृत्तौ एषां रहः प्रणयमप्रतिपद्यमाने ।

भेदाद्भ्रूयोः कुटिलयोरतिलोहिताक्षरा

भग्नं शराणनमियातिरूपा स्मरस्य ॥

अत्र यद्यपि विभावानुभावसञ्चारिसंयोगलक्षण्या रसनिष्पत्तेर्गधिक-
न्मतिरूपाति लोहिताक्ष्येति प्रकर्षेनिमित्तमतिरन्धोपादानं विद्यते
तथापुत्रक्षमनायिकाययः प्रियविषयेन रोयः प्रकर्षमाप्तादयति ॥

कार्यारम्भेषु संरम्भः स्थेयानुयाह इत्यने ॥ १४१ ॥

तद्वृत्तेण रसस्य जन्म यथा,—

मूर्ध्ना चाश्रवतोऽभिवाद्य चरणावाटस्थं सेनापती-

नाखासग्रायुमुखान् मुहुः प्रियसखीन् प्रेष्यान् समादिश्य च ।

आरम्भं जगृहे महेन्द्रशिखरादग्नीनिधे लङ्घने

रंक्षस्वी रघुनाथपादरजसामुच्चैः स्मरन् मारुतिः ॥

अत्राभिवादनप्रश्लासनसमादेशनाद्विशिखरारोहणेऽदेवतास्मरणानां
पूर्वरङ्गपर्यवसायित्वेनानुदीपनविभावत्वादनुत्थाहानुभावत्वाच्च नायमनु-
बन्धो निष्पत्तिः प्रकर्षो वा भवति ॥

भयं चित्तस्य चैकतन्त्रं रौद्रादिजनितं विदुः ॥ १४१ क ॥

तद्रूपेण रससत्रानुबन्धो यथा,—

मन्त्रान् षट्पुत्रजितो जयद्विरसहस्रध्यायद्विरिष्टान् सुगान्

भुष्यतां लुभिराकुलाकुलपदैर्निर्वाग्भिस्तृकम्पिभिः ।

अध्वनैरिह जीवितेशमहिषव्याधून्धूमाविसा

लङ्घयन्ते करिमांसघ्नस्मररत्नकोलेयकाः पञ्चयः ॥

अत्र यद्यपि पञ्चीनामालम्बनत्वं न तद्विशेषणयोरनुदीपनत्वं मन्त्रजयादेर-
नुभावत्वं तालुगोपादीनां व्यभिचारित्वमिति विभानुभावव्यभिचारि-
संयोगोऽस्ति तथापि मन्त्रजयेऽदेवतामुखानयो लङ्घनोपायपरत्वान्न
भयरूपेण रससत्र निष्पत्तिः । अध्वन्यानां हि तन्निष्पत्तौ हृत्पसत्यतया
सन्ममोहमूर्च्छास्मरणदिभिरुपायप्रयोगो न घटते ॥

जुगुप्सा ग्रहणार्थानां दोषसन्दर्शनादिभिः ॥ १४२ ॥

तद्रूपेण रससत्रानुगमो यथा,—

रे हस्त दक्षिण मृतस्य शिरो द्विजस्य

जीवातपे विरुज शूद्रसुनौ लपाणम् ।

रामस्य गात्रमसि निर्भरगर्भखिद्य-

सीताप्रवासनपटोः करुणा कुतश्चे ॥

अत्र यद्यपि द्विजशिरो जीविनाय मुनिरपि शूद्रो बभूव इति न राम-
सत्रात्मकमनिन्दा तथाप्यनयकारिणं जिघांसतो हृणा प्रवर्तत इति
सीतापरित्रागविषयत्वेनैवात्र जुगुप्सानुगमो ग्रहीतव्यः । अन्धकविषये

मुनरसत्रा जन्मसात्वमेवेति ॥

विस्मयश्चित्तविस्तारः पदार्थातिशयादिभिः ॥ १४३ क ॥

तद्रूपेण रससत्र जन्म यथा,—

क्षणाणां गतेन रन्तुमधुनां वृद्धयिता स्वेच्छया
सतंत्र क्षणा क एवमाह सुसली मिथ्याम्ब पश्चाननम् ।

व्यादेहीति विदारिते तु वदने दृष्ट्वा समस्तं जगन्-

माता यसत्र जगाम विस्मयवर्णं पायात् स वः केशवः ॥

अत्र शिष्यो सुखे जगद्दर्शनमालम्बनविभावः । तस्यामग्रप्रप्रेषवाद्या-
लोकनसुहृदपनविभावः । विस्मयवर्णं जगामेतत्रनेनानुपात्ता अपि
सञ्चारिणोऽनुभावाद्य गृह्यन्ते ॥

सम्भवेष्टाप्रतीक्षातो भयरागामयादिभिः ॥ १४३ ॥

तद्रूपेण रससत्र पुष्टि र्थथा,—

तं ताणं ह्यक्ष्णं पिशुललोअणसिहं पलत्तपणावं ।

आलेक्खपद्दवाणं व पिअणं पण्डु चट्टलत्तणं पि विअलिअं ॥

अयञ्च पुष्टोऽपि सात्विकत्वात् सदैवान्धानुयायीति नानुभावादिभि-
रनुबध्यते ॥

हृष्याद्भुतभयादिभ्यो रोमाञ्चो रोमविक्रिया ॥ १४४ क ॥

तद्रूपेण रससत्र जन्म यथा,—

करिमरिअआलगज्जिरजलआसणिपडिरवो एसो ।

पडूणो धणुरवकाङ्क्षिणि रोमञ्चं किंमुञ्जा इहदि ।

असत्रापि सात्विकत्वादन्यामुबन्नादयो न प्रादन्ते ॥

मदप्रमदपीडादे र्वैस्वर्थं गह्वदं विदुः ॥ १४४ ॥

तद्रूपेण रससत्र निष्पत्ति र्थथा,—

पि पि प्रिय स स स्वयं सु सु मुज्जस्व देहि मे

त त तत्रज इ इ द्रुतं म म म माज्जं इ इ इ इ

इति स्वस्वितजल्पितं मदवगाद्कुर्यादिति

प्रगे हसितहेतवे सञ्चरौभिरधैयत ॥

अयमपि सात्विकत्वान् निष्पन्नो नान्यैरनुबध्यते ॥

वसुजलोद्भूतः स्नेहो रतिधर्मश्रमादिभिः ॥ १४५ क ॥

तद्रूपेण रससत्र जन्म यथा,—

हिमव्यपायाद्विशदाधराणामापागडरीभूतमुखश्चवीनाम् ।

स्नेहोद्भूतः किमु रूपाङ्गनानां चक्रे पदं पत्रविशेषकेषु ॥

अत्रापि पूर्ववदन्यानुपपन्नो न भवति ॥

रागरोषभयादिभ्यः कम्पो गायस्य वेषयुः ॥ १४५ ॥

तद्रूपेण रससत्र जन्म यथा,—

मा गर्वमुद्वह कलोलतले चकास्ति

कान्तसहस्रलिखिता मम मञ्जरीति ।

अन्यापि किं न सखि भाजननीहृशीनाम्

वैरी न चेह्वति वेषयुरन्तरायः ॥

अयमपि प्राग्बदेव नानैरनुबध्यते ॥

विषादमदगोषादे र्वर्णागत्य विवर्णता ॥ १४६ क ॥

तद्रूपेण रससत्र निष्पत्ति यथा,—

सच्चि सा हसु तेय समं अहंपि किं षिङ्गाप्यपह्न अग्नि ।

अस्यविश्र दीसह जेण दप्पणे कावि सा सुमुहो ॥

अयमपि नानैरनुबध्यते ॥

असुनेत्रोद्भूतं वारि दुःखलोकप्रवर्धनम् ॥ १४६ ॥

तद्रूपेण रससत्रानुबन्धो यथा,—

उत्पद्यन्तो नयनयोः परस्परहृष्टिम्

वाष्पं कुण स्मिरतया शिथिलानुबन्धम् ।

अस्तिन्त्रलघितनतोन्वतभृशिभागे

मार्गे पट्टानि खजु ते विपसीभवन्ति ॥

अत्र वाष्पशब्देन लोचनाययमश्रूचक्रेते, न कण्ठाद्याश्रयो दुःस्वावेशो

यथा,—विललाप स वाष्पगद्गम् ॥

मुहुर्लङ्घनः कण्ठे तरलयति वाष्पः स्तनतटीमिति ॥

प्रलयस्तीव्रदुःखादेरिन्द्रियास्तमयो मतः ॥ १४७ क ॥

तद्रूपेण रससत्र निष्पत्तिर्यथा,—

तीव्राभिपङ्गप्रभवेण दन्तिं मोहनेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् ।

अद्यातमर्चयसना मुहुर्लङ्घनं हृतोपकारेव रतिर्बभूव ॥

अत्र मोहशब्देन मुहूर्त्तचित्रते न वधप्रमाणलक्षणो मोहः ॥

स्मृतिः पूर्वोक्तभूतार्थविषयं ज्ञानमुच्यते ॥ १४७ ॥

तद्रूपेण रससत्रासुबन्धो यथा,—

इतः मत्थादेशात् स्वजनमनुगन्तुं व्यवसिता

स्थिता तिष्ठेतुत्रैव वेदति गुरुशिष्येण गुरुसमे ।

युनर्हद्विं वाष्पप्रकरकलुषारमर्षितवती

मयि क्रूरे यत् सत् सविषमिव शर्लत्र दहति माम् ॥

अत्र सविषेया स्मृतिरिच्छया वागारम्भेण चासुबध्यते ॥ तिष्ठेत्यादयः

पुनरसत्रा रत्यादिनिष्पत्तिष्वेव द्रष्टव्याः । रत्यादयो हि स्मृतिसूत्र-

तत्प्रकर्मापकर्षावतुवर्तन्ते ॥

जहो वितर्क इत्युक्तः पदार्थेषु यथासति ॥ १४८ क ॥

तद्रूपेण रससत्र निष्पत्तिर्यथा,—

चित्ते निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयागा-

द्रूपोच्चयेन धटिता मनसा क्षमा तु ।

स्त्रीरत्नचटिपरं प्रतिभाति सा मे

धातु विभुत्वमनुचिन्तय वपुश्च तसत्राः ॥

सोऽयमसत्यः सत्यो वा स्मृतिज्ञानचिन्तनादिद्वारेण निश्चयान्तो निष्प-

न्न इत्युच्यते ॥

*उत्कण्ठेष्टानवाप्तौ योऽभिलाषः सत्रात्तदाप्तये ॥ १४८ ॥

तद्रूपेण रससत्र निष्पत्तिर्ज्ञासौ यथा,—

यासत्रयद्य अकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया
 वाप्यक्षन्निगतकण्ठवन्ति वचनं चिन्ताजडं दर्शनम् ।
 वैक्लव्यं मन तावदीदृशमिदं स्नेहादरण्यौकसः
 पीडयन्ते गृहिणः कथं नु तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः ॥

अत्र विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगात् प्रीतिरिवोत्कण्ठापि तद-
 नुपद्विषी निष्पन्ना उत्तरार्द्धमतिपादेन तथाविधेनैव विस्मयादिनाभि-
 भूयमाना क्लास इत्तुचरते । प्रकर्षस्यासत्रा ममारण्यौकस इत्यनेन
 निवार्यते ॥

प्रयत्नपूर्विकार्येषु स्मृतिचिन्तेति कथ्यते ॥ १४८ क ॥

तद्वृत्तेण रससत्र प्रकर्षो यथा,—

चिन्ता शिथिलदृष्टसमागममि कथमगुप्याद् भरिजण ।

सुखं कलहापन्ती सङ्गीदृष्ट्या ण ओहसिन्ना ॥

अत्र सखीरोदनेन अन्यकलहः अन्यकलहेन साक्षात्कारः साक्षात्-
 कारेण चिन्ता चिन्तया तु मूलभूता रतिः प्रकल्प्यते ॥

आत्मप्रकाशनपरा चेष्टा चपलतोद्यते ॥ १४९ ॥

तद्वृत्तेण रससत्र जन्म यथा,—

कथित् कराभ्यामुपगूढमालमालोलपत्नाभिहतद्विरेफम् ।

वज्रोभिरन्तःपरिवेषवन्धि लीलारविन्दं भ्रमयाक्षकार ॥

अत्र लीलारविन्दभ्रमणचेष्टया कचिदिन्दुमत्तैत्र निष्ठते ॥

शास्त्रोक्तार्थानुसन्धानादर्थनिर्धारणं मतिः ॥ १५० क ॥

तद्वृत्तेण रससत्रानुबन्धो यथा,—

असंशयं चतुषस्त्रिहृद्यमा यदार्थमसत्रामभिलापि मे मनः ।

सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥

अत्र पूर्वार्थोक्तार्थनिर्धारणरूपा मतिरुत्तरार्धनानुबध्यते ॥

गर्वोऽन्येषामवज्ञानमात्मसम्भावनादिभिः ॥ १५० ॥

तद्वृत्तेण रससत्र पुटि यथा,—

धृतायुधो यावदहं तावदनैत्रः किमायुधैः ।

यद्वा न सिंहमस्त्रेण मम तत् केन सेत्स्यति ॥

अत्र कर्णस्यात्मसम्भावनायाश्चत्वारामन्वयज्ञानं प्रत्यक्ष्यते ॥

अहेतुरनिवर्तनी च स्नेहचित्तार्द्रता मता ॥ १५१ क ॥

तद्वृत्तेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा,—

अनेन कस्यपि कुलाङ्कुरेण स्पृष्टेषु गात्रेषु सुखं मनैतत् ।

कां निर्वृतिं चेतसि तस्य कुर्याद्यस्यायमज्ञात् कृतिनः प्ररुद्धः ॥

अत्र दुष्मन्तस्य सत्त्वदमनदर्शनादुत्पन्नसदृशस्य सुखादिभिर्द्वीपितः
स्पृष्टामतिवितर्कवागारम्भैः संख्यप्रमानः स्नेहो निष्पद्यते ॥

अभौद्यार्थस्य सम्प्राप्तौ स्पृष्टा*पर्याप्तता धृतिः ॥ १५१ ॥ * पर्यासना ।

तद्वृत्तेण रसप्रकर्षो यथा,—

नीतो विक्रमवाङ्मुरात्मसमतां प्राप्तेयसुर्वीतले

सारं सागरिका ससागरमहीप्राप्तेप्रकहेतुः प्रिया ।

देवी प्रीतिमुपागता च भगिनौ लाभाज्जिताः कोशलाः

किं नास्ति त्वयि सत्प्रमातृवृद्धमे यस्मिन् करोमि स्पृष्टाम् ॥

अत्र वसुराजस्य सर्वात्मना मनोरथसिद्धयो धृतेः प्रकर्षभाववृत्तिः ॥

चेतोनिमीलनं व्रीडा न्वङ्गरागस्तवादिभिः ॥ १५२ क ॥

तद्वृत्तेण रसप्रकर्षात्कोपशोकाभ्यां सङ्करो यथा,—

अनुद्गारिकृताभिमनुप्रनिधनात् संक्रान्तौवक्रुधः

पार्थस्य प्राकृतप्रातवप्रतिकृते रन्तःशुचा मुच्यतः ।

कीर्णैः श्राव्यरूपैः मत्तन्ति भद्रमि व्रीडाजडा दृष्टयो

हा वक्षेति गिरः स्फुरन्ति न पुन निर्वहन्ति कण्ठाद्वहिः ॥

अत्रार्जुनस्य प्राच्यायेनाभिमनुप्रवधादुद्भूतौ द्वीप्तायेव क्रोधशोकादुद्भूत-

विप्रतीकारोत्थया तथाविधयेव व्रीडया सङ्कीर्यते । तथाहि क्रोधशोक-
योरनुभावभूता दृष्टयो वाचंश्च व्रीडाजडा इति विशेषणानि सम्बध्यन्ते ।

अवहित्वं तु लज्जादि र्हर्षाद्याकारगोपनम् ॥ १५२ ॥

तद्रूपेण रससंग्राहवन्धो यथा,—

एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखौ ।

लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥

अत्र प्रणम्य जितिकण्ठाय विबुधास्तदनन्तरम् । चरणौ रक्षयन्त्वस्या-
शूङ्गामणिमरीचिभिः ॥ इत्यादे मुनिवाक्यादुद्भूतप्रहर्षाकारो गुह्यसन्निधौ
सज्जितया लीलाकमलपत्रगणनेन गौर्या गोप्यते ॥

सुखदुःखादिजनितो मोहवित्तस्य मूढता ॥ १५३ क ॥

तद्रूपेण रसस्य निष्पत्ति र्थया,—

क्रान्ते तल्पमुपागते विगलिता नौवो स्थयं बन्धनाद्

वासश्च क्षयमेजलागुण्डितं किञ्चिन्वितम्बे स्थितम् ।

एतावत् सखि वेष्टि साम्प्रतमहं तस्याहसद्वे पुनः

कोऽसौ काश्चि रतश्च किं कथमिति स्वल्पापि मे न स्मृतिः ॥

अत्र स्थायिनौ रति मोहनिष्पत्तया प्रकाश्यते ॥

सम्बोहानन्दसम्भेदो मदिरादिद्वितो मदः ॥ १५३ ॥

तद्रूपेण रसस्य निष्पत्ति र्थया,—

धूर्णमाननयनं खललत्कथं स्वेदविन्दुमदकारणस्मितम् ।

आननेन न तु तावद्वीखरश्चक्षुषा चिरमुन्मासुखं ययौ ॥

अत्र नयनधूर्णनाकारणस्मितादयः सम्बोहानन्दसम्भेदा उद्भवन्तो मद-
निष्पादयन्ति ॥

मनःप्रसादो रूपः स्यादिष्टावाप्तिस्तवादिभिः ॥ १५४ क ॥

तद्रूपेण रससंग्रहकर्षो यथा,—

जानस्य ते पितुरपीन्द्रजितो निहन्तु-

र्वत्सस्य वयं कति नाम दिनान्यमूनि ।

तस्याप्यपत्यमधितिष्ठति वीरधर्मं

दिष्ट्वा गतं दशरथस्य कुलं प्रतिष्ठाम् ॥

अत्र दशरथमुद्बुधः सुमन्वसारथेः प्रभुकुलप्रतिष्ठामाशंसतस्तत्सुश्रुतिन्द्र-

जितो हन्तारं पश्यतो मनोरथावाप्तया हर्षो निष्पन्नस्तदपतेरऽपि
वीरधर्माचरिणौ प्रकटो दिष्टेऽत्यव्ययेन सूच्यते ॥

क्रोधः कृतापराधेषु स्थिरोऽमर्षत्वमश्रुते ॥ १५४ ॥

तद्वृत्तेण रसस्य प्रकर्षो यथा,—

लाक्षागृहानलविपान्त्रसमाप्रवेशैः

प्राणेषु वित्तनिधयेषु च नः प्रकृतम् ।

आकृष्टपाण्डुवक्त्रधूपरिधानकेशाः

स्वस्था भवन्ति मयि जीवति धार्तराष्ट्राः ॥

अत्र भीमसेनस्य धार्तराष्ट्रेषु स्वस्था इति नान्वोऽप्यसहनास्त्राक्षागृहा-
द्यपकारजन्मामर्षः प्रतीयते ॥

अस्त्रयान्यगुणर्हानामौहत्यादसहिष्णुता ॥ १५५ क ॥

तद्वृत्तेण रसस्य जन्म यथा,—

यन्द्राक्षो न विचारणीयचरितास्त्रिष्ठस्तु ऊं वर्तते

सुन्दर्यौनिधनेऽप्यखण्डयप्रसो लोके महान्तो हि ते ।

यानि त्रीणि कुतोसुखान्यपि पदान्यासन् खरायोधने

यद्वा कौशलमिन्द्रसूनुदमने तत्ताप्यभिज्ञो जनः ॥

अत्र यद्यपि सोऽखण्डोपकीर्तनादिभिर्जुं गुप्ता निष्पद्यते तथापि न
तया स्वनिष्पत्तिहेतुरस्य सङ्कीर्यते ॥

दूर्पत्रामाहुः समानेषु मानदानाद्यमर्षणम् ॥ १५५ ॥

तद्वृत्तेण रसस्य प्रकर्षो यथा,—

ऊं निष्ठञ्ज समोसरतं विप्र ऋणुषेसु जाह् दे एषः ।

पात्रगुणदूषणं तिलचं वि पिम्बविचं ॥

अत्र कस्याश्चित् प्रेयसि सपत्नीं प्रसादयितुं गते तन्मानमष्टश्रमाणायाः
समुत्पन्नेष्व्या म्रियानुनयादिभिर्भयमानतया निष्पन्नालक्षकतिलका-
नुमेयैशत्वाद्यपतनादिभिर्बद्धीप्ता ऊह्वाराद्येपमर्षनप्रतिभेदाविनाभूते-
भ्रंशज्ञताङ्गनाम्रघेपत्रेषुसुदेगहृदादिभिः संसृज्यमाना प्रकृष्यते ॥

विपादश्चेतसो म्लानिरुपायामावनाशयोः ॥ १५६ क ॥

तद्रूपेण रसस्य प्रकर्षो यथा,—

व्यथं यत्तु कपीन्द्रसख्यमपि मे वीथिं करीषां वृथा ।
प्रज्ञा जाम्बवतोऽपि यत्तु न गतिः पुत्रस्य वायोरपि ।
मार्गं यत्तु न विश्वकर्मतमयः कर्तुं नलोऽपि घमः
सौमित्रे रपि पत्निष्णामविषयस्तत् प्रिया कापि मे ॥

अतः सीतासमागमविषये रामस्य दृष्टावदानसूग्रीवसख्यादेरुपायसत्राभा-
वात् विपादः प्रकृत्यते ॥

सत्त्वत्यागादनुत्कर्षो वाक्यादेर्दैन्यमुच्यते ॥ १५६ ॥

तद्रूपेण रससत्रानुबन्धो यथा,—

अस्मान् साधु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः कुलं चात्मन-
स्वयप्रसराः कथमप्यवान्धवकृतां भावमदृष्टिस्तु ताम् ।
सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु हस्या त्वया
माग्याधीनमतः परं न खलु महाचंद्र बधून्बन्धुभिः ॥

अतः ज्ञेहप्रभवं पादत्रयोक्तमर्थिता दैन्यं तुरीयपादोपक्षिप्तया वाचा
दैन्यान्तरेणानुवर्त्यते ॥

विदुर्वाग्दण्डपारुष्यमुग्रतामपकारिषु ॥ १५७ क ॥

तद्रूपेण रसस्य प्रकर्षो यथा,—

प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाधिगतै-
रसंजितशिरौषपुष्पकननैरपि ताम्ब्यति यत् ।
यपुषि वधाय तत्तु तव शस्त्रमुपक्षिप्ततः
पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैव भुजः ॥

अतः माधवस्य प्रकृत्यापकारिण्यधोरवण्टे विषये प्रकृतमेव वाक्पा-
रुष्यं दण्डपारुष्यं जायते ॥

तासश्चित्तसम्भार आकाशिकभयादिभिः ॥ १५७ ॥

तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा,—

परिस्फुरन्मौनविषद्वितोरवः सुराङ्गनाम्नासविलोलहृदयः ।

उपायसुः कम्पितपाणिपद्मवाः सखीजनस्यापि विलोकनीयताम् ॥

अत्र लोलहृदिता करावधूननश्च स्त्रीणां स्वभावभौक्त्यविलासित्वा-
भ्यामपि भवतीति त्वासाविर्भावोऽप्यसमर्थमिति नानुबन्धो भवतीति ।

अनिष्टाभ्यागमोत्प्रेक्षां प्रकृतामाधत्ते बुधाः ॥ १५८ वा ॥

तद्रूपेण रसस्य प्रकर्षो यथा,—

सहसा मा साहिज्जउ पित्रागमो मौनं विरहकिसिन्ध्राए ।

अञ्चन्तपहरिचेण वि जा असुआ सा सुभ्रवेअ ॥

अत्र विरहिण्याः कार्यप्राप्तिशयसुहृद्ब्रह्माणायाः कस्यादिहृदयस्यायाः
स्नेहातिशयात् प्रेम पश्यति भवान्यपदेपीति प्रियागमचर्पतिशयभावे-
ऽप्यसहिष्णुतया तन्मरणप्रकृता प्रकृत्यते ॥

विरहादे र्भनक्षायः शरीरान्तकदो गदः ॥ १५८ ॥

तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा,—

स्थितसुरसि विशालं पद्मिनीपत्रमेतत्

कथयति न तद्यान्त र्भनयोत्वामवस्थाम् ।

भूतिशयपरितापग्लानिताभ्यां यथास्याः

स्नानसुगपरिणाहं मण्डलाभ्यां प्रवीति ॥

अत्र सागरिकायाः स्नाननिहितसरोजिनीदलान्नायनेन ययुःसन्तापो
निपद्यते ॥

बलस्यापचयो ग्लानिराधिव्याधिप्रकर्षभूः ॥ १५९ क ॥

तद्रूपेण रसस्यानुबन्धो यथा,—

किसलयमिव सुगन्धं बन्धनाद्विप्रलूनम्

हृदयकुसुमशोषी दास्यो दीर्घशोकः ।

ग्लपयति परिपाण्डु घाममस्याः शरीरम्

• शरदिण इव घर्मः केतकीगर्भपत्रम् ॥

अत्र प्रकटशोकानुबन्धिनी ग्लानिं वैवर्ण्यप्रघामताभ्यामनुबध्यते ॥

उत्कण्ठाहर्षशोकादेरव्यादचित्तविप्लवः ॥ १५८ ॥

तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा,—

क्लाकार्यं ॥ कलाकरस्य च कुलं भूयोऽपि दृष्टेयं सा
दोषाणासुपशान्तये श्रुतमहो कोपेऽपि शान्तं मुसम् ।
किं वच्चरन्तप्रपक्वपाः कृतधियो रेखैव सान्नाहभी
चेतः स्वास्यप्रसुपैश्चि कः खलु युया धन्योऽध्वरं धास्यति ॥

अथ विरहिणोऽपयातैरुत्कण्ठादिभिः प्रेमप्रकर्षादसत्प्रलामकम् उन्मादो
निष्पद्यते ॥

आदरातिशयाच्चेतस्रावेगः सम्भ्रमो मतः ॥ १६० क ॥

तद्रूपेण रसस्य सङ्करो यथा,—

अलमलमतिमात्रं साहसेनामुना ते
त्वरितमपि विमुञ्च त्वं लतापाशमेनम् ।
चलितमिव निरोद्ध, जीवितं जीवितेष्टे
क्षणमिह मम कण्ठे घाल्यपाशं निधेहि ॥

अथ रतिजन्या सम्भ्रमातिशयो रतिजन्यानैव रतिप्रकर्षेण सङ्कीर्यते ॥

मनःशरीरयोः स्नेहः क्रियातिशयतः अमः ॥ १६० ॥

तद्रूपेण रससङ्करो यथा,—

खलसयति वचनं ते संश्रयत्यङ्गमङ्गम्
जनयति मुखचन्द्रोद्भासिनः स्नेहविन्दून् ।
सुकुलयति च नेत्रे सर्वथा सुध्व, चेद-
स्त्वयि विलसति तुल्यं वल्लभालोकनेन ॥

अथ भालत्या सुप्परावचयजन्या अमो माधवावलोकनजा च रतिः
स्नेहगद्गदाङ्गसादनयनसुकुलगैसुल्यधर्मिणौ मियः सङ्कीर्यते ॥

चित्तस्य खेदो निर्बेदस्तत्त्वज्ञानोदयादिभिः ॥ १६१ क ॥

तद्रूपेण रसस्य शेषो यथा,—

अरामरणदौर्गत्यव्याधयस्तावदासताम् ।

मन्ये जन्मैव धीराणां भूयो भूयस्सपाकरम् ॥

अत्र सोद्यायोत्सहमानस्य कस्यचिन्निर्वेदागमो गम्यते ॥

क्रियास्वपाटवं ज्ञाद्यं चिन्तोत्कण्ठाभयादिभिः ॥ १६१ ॥

तद्वृत्तेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा,—

प्रियलप्रियलं न्यस्य स्त्रैरं धनुःप्रिखरे प्रिरो

नयनसलिलैः कुर्वन् मौर्वीं लतामपरामिव ।

अहं च विकलः श्रुत्वा श्रुत्वा घनशानितध्वनिम्

किमपि किमपि ध्यायन्नार्यो न याति न तिष्ठति ॥

अत्र विरहिणो रामस्य क्रियास्वपाटवं निष्पद्यते ॥

क्रियाविद्वेष आलस्यं सुखसंविन्मदादिभिः ॥ १६२ क ॥

तद्वृत्तेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा,—

वरिषिष्यत्यण्येकस्वणमुहे पिपडिभस्म होन्ति पडिभस्म ।

अवसङ्गुणं गच्छाद्विद्विभस्मा मुह्येति ॥

अत्र रतिसुखानुभवाज्जिगमिपोरपत्रगच्छत आलस्यं निष्पद्यते ॥

निद्रा व्यापारवै सुष्यमिन्द्रियाणां श्रमादिभिः ॥ १६२ ॥

तद्वृत्तेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा,—

पिहलसमुच्चिरतं सवलं तद्वृत्तारालोका ।

कामस्य वि दुर्व्यसद्धा दिट्ठिणिवाद्या ससिमुहोए ॥

अत्र रतियमजागरादिलनितनिद्रालसहृदिनिपातास्सारकाधूर्णनत्यस्वच-
लनादिभिरनुबध्यन्ते ॥

निद्रादिजनितं सुप्तं वाह्येन्द्रियनिमीलनम् ॥ १६३ क ॥

तद्वृत्तेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा,—

‘ओमुआह दिष्पडिक्वेअणं पसिडिलेहिं अक्केहिं’ ।

पिप्यन्तिअसुरअरसाणुबन्धमुहणिव्भरं सोण्हा ॥

अत्र निर्भरपदेनैव प्रकर्षः प्रतिपाद्यते ॥

निद्रापगमहेतुभ्यः प्रबोधश्चेतनागमः ॥ १६३ ॥

तद्रूपेण रससप्राप्तुवन्धो यथा,—

प्रत्यग्रोन्मेषजिह्वा चणमनमिमुखी रत्नदीपप्रभाणा-

मात्मव्यापारगुर्वी जनितजललवाजृम्भणैः साद्रभङ्गैः ।

नागाङ्गं मोक्तुमिच्छोः शयनमुखफणाचक्रवालपधानम्

निद्राच्छेदातिताम्बा चिरमवतु हरे दृष्टिराकेकरा वः ॥

अथ हृष्टैः प्रत्यग्रोन्मेषजिह्वातादिभिः प्रबोधो भाद्यापि निष्पद्यते
इति प्रतीयते ॥

उक्ता भावादिभेदेन तेऽमी रत्यादयो रसाः ।

अथैतेष्वेव केषांश्चिद्विशेषानभिदध्महे ॥ १६४ ॥

तल्ल, ष्टङ्गारवीरकक्षणा रौद्राङ्गुलभयानकाः ।

धीमत्सङ्गास्रप्रयांसः प्रान्तोदात्तोद्धता रसाः ॥ १६५ ॥

रतिर्निसर्गसंसर्गीपस्याध्यात्माभियोगजा ।

संप्रयोगाभिमानोत्था विषयोत्था च कथ्यन्ते ॥ १६६ ॥

भ्रीतिरपेप्रवमेव स्रान्जलस्रां संप्रयोगिकी ।

अन्यासिकी तु तत्स्थाने तदुदाहृतयो यथा ॥ १६७ ॥

अथैति प्रेत्य सङ्गन्तं यथा मे मरणं मतम् ।

सैवावन्ती मया लब्धा कथमत्रैव जन्मनि ॥

अथ स्थायिनो विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्वसंनिप्यस्तिरिति रतिरेव
ष्टङ्गाररूपेण निष्पद्यते । अत्रावन्त्या वासवदत्ताया आलम्बनविभाव-
भृतायाः सकामादुत्पन्नो वत्सेखरस्य रतिस्थायिभावस्तस्याः पुनर्जीविना-
दिभि रद्दीप्यमानो अनेत्यादिना वागारम्भानुभावेनानुगम्यमाने ईर्ष्य-
यतिप्रवृत्तिभिः सुखात्मभि र्वैरभिचारिभिः संसृज्यमानः कल्पान्तर-
सम्भोगष्टङ्गारास्था लभते ॥

अजिह्वा सार्ण्वामुर्वीमनिष्ठा विविधै र्मखैः ।

अदत्त्वा चार्थमर्थिभ्यो भवेयं पार्थिवः कथम् ॥

अथ वसुधाविजयादेवालम्बनविभावानुत्पन्नः स्थाय्यत्वाद्भावाः स्थैर्यत्र-

धैर्यप्रादिभिरुद्दीप्यमानः समुत्पन्नेषु वागारम्भानुमीयमानेषु स्मृतिमति-
वितर्कादिषु निष्पन्नो वीररससञ्चया व्यवह्रियते ॥

यस्याः कुसुमशयप्रापि कोमलाङ्गप्रा रजाकरी ।

साऽधिपते कथं देवी ऊताशनवतीं चिताम् ॥

अत्र चालम्बनविभावभूतदेवीमरणादुत्पन्नः शोकस्यायिभावचित्तानिवे-
शनञ्छताशनाङ्गज्वालादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानो वागारम्भानुमेयै
निर्वृद्ग्लानिवैवर्ण्यादिभि र्व्यभिचारिभिः संवृज्यमानः कथं इति
प्रापते ॥

निगृह्य केशेष्वारुढा रुष्या येन समाग्रतः ।

सोऽयं दुःशासनः पापो लब्धः किं जीवति क्षणम् ॥

अत्र दुःशासचालम्बनविभावाय क्रुध्यतो भीमसेनस्य पूर्वसुत्पन्नकोध-
स्यायिभावस्तदवाप्तेः स्वयंप्रमाणसमक्षतद्रौपदीनिग्रहकैमाकर्षणादिभि-
रुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः समुत्पन्नेषु वागारम्भानुमायेष्वनुमीयमानेष्व-
स्त्रयावेगवेषयुञ्जमादिषु दुःखात्मकेषु व्यभिचारिषु निष्पाद्यमानो रौद्र
इति निष्पद्यते ॥

भ्रंशुकानि प्रवालानि पुष्पं हारादिभूषणम् ।

फलं मधूनि हर्म्याणि शाखा नन्दनशाखिनाम् ॥

अत्र शाखिनां प्रवालपुष्पफलाशाखासंपन्नं निजं रूपम् नन्दनशाखिनां
पुनः प्रवालादिस्थानेऽंशुकहारमधुमन्दिराणि तदेतदाद्ययमतच्चैतेभ्य
चालम्बनविभावैभ्यः कसत्रचिद् देवभूयं गतसत्र समुत्पन्नो विस्मय-
स्यायिभावं स्तदीयावयवदर्शनादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः समुत्-
पन्नेषु वागारम्भानुमेयेषु हर्मरोमोद्गमस्वेदगद्गदादिषु व्यभिचारिषु
निष्पाद्यमानोऽद्भुत इत्युच्यते ॥

इदं मघोनः कुलिशं धारासंनिहितानलम् ।

• क्षरणं यस्य दैत्यस्त्रीगर्भपाताय कल्पते ॥

अत्र महेन्द्रकुलिशाद् धारासंनिहितानलालम्बनविभावात् सूर्यसा-

णादपि दैतप्रस्त्रीणामुत्पन्नो भयस्यायिभावस्तद्भिदीर्घदानवसंरण-
स्त्राणादिभि रूहीपनविभावैरूहीपप्रमाणः स्वगर्भपातादिभिरनुभावै-
स्तदनुमितैश्च स्वेदक्षाम्भवेपयुप्रधृतिभि र्व्यभिचारिभिः संसृजप्रमानो
भयानकरसंरूपेण निष्पन्नः केनचिदाख्यायमानोऽपि भयानक इत्यत्रा-
ख्यायते ॥

पायं पायं तवारौष्णं शोणितं करसंयुतैः ।

कौणपाः सृष्ट इत्यन्ति कवन्धै रन्ध्रभूषणाः ॥

अत्रालम्बनविभावभूतेभ्यः कौणयेभ्यः कस्यचिद् रिपुविजयाशंसिनः पुंसं
उत्पन्नो जुष्टास्यायिभावः शिरश्छेदविगलद्रुधिरधारापरिभूतप्रवर्धित-
कवन्धकौणपान्ध्रभूषणशोणितपानादिभिरूहीपनविभावैरूहीपप्रमाणः स-
मुत्पन्नेषु वागारम्भानुमेयेषु भयावेशशङ्काऽवहित्यादिषु व्यभिचारिषु
निष्पन्नो वीरभू इति निगद्यते ॥

इदमन्तानमानाया लानं क्षानतटे तव ।

क्षानतामुत्तरीयेण नवं नखपदं सखि ॥

अत्र काञ्चित् सखी पूर्वं भर्त्तरि प्रगृहीतमानां तेनैव नवनखपदा-
ङ्कितक्षानामालम्बनविभावभूतामुपलभमानायाः कस्यचिद् सख्या उ-
त्पन्नो हासस्यायिभावस्तदीयमानपरिग्रहस्तरणादिभिरूहीपनविभावै-
रूहीपप्रमाणः समुत्पन्नेषु वागारम्भानुमितेषु शङ्कावहित्यगद्गदादि-
व्यभिचारिषु निष्पद्यमानो हासप्रशब्देनाभिधीयते ॥

यदेव रोचते भङ्गं तदेव कुरुते प्रिया ।

इति चेत्ति न जानामि यत् प्रियं तत् करोति सा ॥

अत्र चम्बलप्रकृते र्धौरतया ललितनायकस्य प्रियासुभावादुत्पन्नः स्नेह-
स्यायिभावो विषयस्यैकुम्भारक्षप्रकृत्यादिभिरूहीपनविभावैरूहीपप्रमाणः
समुपजायमानै र्मोक्षमतिरिक्तृत्यादिभि र्व्यभिचारिभावैरनुभावैश्च
प्रशंसादिभिः संसृजप्रमानो निष्पन्नः प्रेथानिति प्रतीयते । रतिप्रीत्यो-
रपि सायमेव मूलप्रकृतिरिष्यते ॥ यदित्यमाह ॥

अहेतुः पक्षपातो यस्तस्य नास्ति प्रतिक्रिया ।

स हि स्नेहात्मकस्तन्तुरन्तर्मर्माणि सीध्यति ॥

सर्वाः सम्पत्तयस्तस्य सन्तुष्टं यस्य मानसम् ।

उपानद्गुणादस्य ननु चर्मादृतेव भूः ॥

अत्र कस्यचिदुपशान्तप्रकृते धीरप्रशान्तनायकस्य यथोपनतमनोऽनुकूल-
दारादिसम्पत्तेरालम्बनविभावभूतायाः समुत्पन्नो हृतिस्थायिभावो वस्तु-
तत्त्वाल्लोचनादिभिर्बुद्धीपनविभावैर्बुद्धीपत्रमानः समुपजयमानश्च हृति-
स्थादिभिर्ष्यभिचारिभावैर्वागारम्भादिभिरनुपजत्रमानो निष्पन्नः शान्त
इति गीयते ॥ अनेत्र पुनरस्य भ्रमं प्रकृतिमाननन्ति ॥ स तु हृतेरेव
विशेषो भवति ॥

साधारण्यान्निरातङ्कः कन्यामन्योऽपि याचते ।

किं पुनर्जगतां जेता प्रपौतः परमेष्ठिनः ॥

अत्र रामस्योदात्तप्रकृतेर्निसर्गत एव तत्त्वाभिनिवेशिनी मतिर्नास्त्य-
विषये प्रवर्तते । न च प्रष्टव्योपरमिति । सा च सीतेयं मम स्वीकार-
योगेप्रतेत्रवं रूपेण प्रवृत्ता रावणप्रार्थनालक्षणाप्रोत्साहनाभ्यासुद्धीपत्रमाना
समुपजायमानचिन्तावितर्कम्रीडाऽवहित्य स्मृत्यादितिः कालोचितोत्तरा-
नुमीयमानैश्च विवेकचातुर्यौदार्यधैर्यप्रादिभिः संयुजत्रमानोदात्तरस-
रूपेण निष्पद्यते ॥

अप्रकर्ताहमस्मीति मा ते मनसि भूद्भयम् ।

विमुखेषु न मे खल्लः प्रवृत्तं जातु वाञ्छति ॥

अत्र मयाऽसंप्रापकारः कृत इति यस्ते चेतसि भयं गम्भाभूत्, न मम
खल्लः पराङ्मुखेषु कदाचिदपि प्रवृत्तं उत्पद्यत इति सर्वदैव दृढाह-
ङ्कारः प्रतीयते ॥ सोऽयं गर्वप्रकृतिरुद्धतो नाम रसः ॥ केचित्
पुनः “आस्थामालम्ब्य नीतेषु यमं क्षुब्धैरानिषु । व्यक्तिमायाति
महत्तमं माहात्म्यमनुकम्पया” ॥ इतेप्रवमूर्खस्त्रीतुष्टदात्मपद्मे निःस्पृहः
पूर्वोक्तमेव गर्वप्रकर्षोदाहरणं हतासुधो यावदहमित्यादुप्रवृत्तनिष्पत्ती यथ-

यन्ति ॥ रतिविशेषेषु नैसर्गिकी यथा,—

इयं महेन्द्रप्रभतीनधिव्रियस्तुर्दिगीशानवमत्य मानिनी ।

अरूपद्वयं मदनस्य निग्रहात् पिनाकपाणिं पतिमाप्त, मिच्छति ॥

अत्र जन्मान्तरवासनया निसर्गत इयं भवति ॥ सांसर्गिकी यथा,—

भित्वा सद्यः किसलयपुटान् देवदारुद्रुमाणां

ये तत्तुष्टीरस्तु तिसुरभयो द्रविणेन प्रवृत्ताः ।

आलिङ्गन्ते एषषति मया ते तुषाराद्भिवाताः

पूर्वं स्मृष्टं यदि किल भवेदङ्गमेभिरुपेति ॥

अत्र ऐत्यसौरभादिभि र्विरहिणां छत्रेणनीया अपि वायवः प्रियतमा-
ङ्गसंस्पर्शसम्भावनया समालिङ्गन्त इति संसर्गादियं रति भवति ॥

औपमानिकी यथा,—

अपि जनकसुतायास्तस्य तच्चानुरूपं

स्तुटमिष्ट शिशुसुग्मे नैपुणोन्नेयमक्षि ।

ननु पुनरिव तन्मे गोचरीभूतमक्ष्योः

अभिनवव्रतपक्ष्मीमदास्त्रं प्रियायाः ॥

स्येयं सीताविपयिणी रति स्तुत्यमानदर्शनेन रामं रमयते ॥ आध्या-
त्मिकी यथा,—

कामं प्रत्यादिष्टां स्मरामि न परियहं सुने स्तनयाम् ।

। धलवत्तु दूयमानं प्रत्याययतीव मे चेतः ॥

अत्र स्येयं दुर्वाससः प्रापाद्विधृतविवाहादिवृत्तान्तस्य दुष्प्रान्तस्य शकु-
न्तलाया रतिरध्यात्म्यं भवति ॥ आभियोगिकी यथा,—

अलसवलितसुगन्धिगन्धनियन्दमन्दैः

अधिकविकसदन्तविंशयस्य रत्नारैः ।

उदयमग्नरश्मिं मे पद्मनाभराः कटाक्षैः

अपञ्चतमपविष्टं पीतमुन्मूलितम् ॥

स्येयमशुरागातिप्रयच्छकमानतीकटाक्षामियोगे माधवस्य रतिरेवो-

त्पद्यते ॥ साम्प्रयोगिकी यथा,—

उन्वमयत्र सकचग्रहमास्थं चुम्बति प्रियतमे हठदृष्टता ।

ऊं ऊं सुखं मम मेति च मन्दं जल्पितं जयति मानधनायाः ॥

अत्र तर्जनार्थमोद्यार्थवारणार्थानां मन्दं मन्दं प्रयोगाभ्यानवस्था
संप्रयोगे रतुप्रत्यप्तिः प्रतीयते ॥ आभिमानिकी यथा,—

• इयं गेहे लक्ष्मीरियमद्यतवर्तिर्नयनयोः

असायसत्राः स्पर्शो वसुधि वज्रल चन्दनरसः ।

अयं बाहुः कण्ठे शिशिरमच्छणो मौक्तिकसरः

किमसत्रा न प्रेयो यदि परमसद्मस्य विरहः ॥

अत्र रुचिप्रियेपोऽभिमानस्तत एवंप्राया रतयो भवन्ति । वैपयि-
कीपु शब्दे यथा,—

विलासमच्छणोऽसम्मुखलोललोदोःकन्दली

परस्परपरिसुखलहलयनिःस्वनोदन्तराः ।

हरन्ति कलङ्ककृतिप्रसभकम्पितोरःस्थली-

लुटङ्गमकसङ्कुलाः कलमकशिडनीगीतयः ॥

स्पर्शे यथा,—

यध्वन्त्रेषु रोमाश्च कुर्वन् मनसि निर्वृतिम् ।

नेत्रे निमीलयन्त्रे प्रियास्पर्शः प्रवर्तते ॥ रूपे यथा,—

ता राघवं दृष्टिभिरापिबन्तः नार्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि ।

तथा हि प्रेपेन्द्रियदन्तिरासा सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥

रसे यथा,—कसत्र नो कुर्वते तन्व्य पिपासाकुलितं मनः ।

• अयं ते विद्रुमच्छायो मरुमार्गं दूवाधरः ॥

गन्धो यथा,—

रन्ध्रकग्न्युष्णिषिण मासुरसुरत्तपाङ्गलसुचम्बं ।

भुङ्क्षमाद्यं पिबन्तो घूमाश्च सिद्धीष पण्णलङ्क ॥

प्रीतिविशेषेषु नैसर्गिकी यथा,—

घातघ्न दन्तमुकुलाननिमित्तहृषि-
रथ्यक्तवर्णरमणीयवचःप्रवृत्तीन् ।

अङ्गागतान् प्रणयिनस्तनयान् वहन्तो
धन्यास्तद्वरजसा मलिनीभवन्ति ॥

अत्र यदा रतिर्जायते तदा पुत्रेषु स्त्रियति पुत्ररूपेण वा जायत इति
जन्मान्तरवासनारूपो निसर्गः सङ्गच्छते ॥ सांसर्गिकी यथा,—

विश्वम्भरा भगवती भवतीमद्यत
राजा प्रजापतिसमो जनकः पिता ते ।
तेषां बधू स्वमसि नन्दिनि पार्थिवामां
तेषां कुलेषु सविता च एव दयस्व ॥

अत्र विश्वम्भरादिसंसर्गात् सीतायां वशिष्ठमित्राः स्त्रियन्ति ॥
ओपमानिकी यथा,—

कुवलयदलस्निग्धम्यामः शिखरहृदयमण्डनो
वदुपरिपदं पुष्पत्रयीकः श्रियैव सभाजयन् ।
पुनरपि शिशु भूत्वा वत्सः स मे रघुनन्दनो
भटिति कुरुते दृढः कोऽयं दृष्टोरक्षताञ्जनम् ॥

अत्र रामौपम्यासुवे जनकः प्रीयते ॥ आध्यात्मिकी यथा,—
परितप्तं दयासूनुः स्नेहेन परितस्तरे ।

अविज्ञातेऽपि बन्धौ हि बलात् प्रह्लादते मेनः ॥

अत्राविज्ञातोपि वासवः स्वसूनुमञ्जुर्न दृष्टः प्रीणयति ॥

आभियोगिकी यथा,—दुःखैकबन्धुरयष्टधरौश्वरो मे
मौलस्तत्र एव समरेषु पुरः प्रहता ।

इत्याहतेन कायतौ रघुनन्दमेव

उग्रत्क्रमत लक्ष्मणसुभौ भरतो ववन्दे ॥

अत्र सीताम्येष्णादेरभियोगाद् रामस्य सुश्रीवविभीषणयोः प्रीति-
रूपयते ॥ साम्प्रयोगिकी स्थाने आध्यात्मिकी यथा,—

इति विस्मृतान्धकरणीयमात्मनः सचिवावलम्बितधुरं नराधिपम् ।
परिद्वज्वरागमसुबद्धसेवया श्रगया जह्जार चतुरेव कामिनी ॥

अत्र, शब्दादिभ्यो वृत्तिर्भूता या कर्माभ्यासलक्षणा ।

प्रैतिः साऽभ्यासिकी श्रेया श्रगयादिषु कर्मसु ॥

इति लक्षणं घटते ॥ आभिमानिकी यथा,—

• दत्तेन्द्राभयदक्षिणैर्भगवतो वैवस्वतादा मनोः

हृत्तानां दहनाय दौपितनिजच्छात्रप्रतापान्निभिः ।

आदित्यै र्यदि विप्रहो रपतिभि र्धन्यं समैत् ततो

दौप्तास्यस्तु रदुष्टदौधितिभरै र्नीराजितजरां धनुः ॥

अत्राभिमतप्रतिद्वन्द्विलाभात् लवासुपदी कुप्यत्यति ॥ वै पयिकी यथा,—

लावणैः क्षणदाधिराममधुराः किञ्चिद्दिनिद्रालसं

श्रोत्रैः स्रवणमुग्धचारणवधूदन्तच्छ्रदावासिगः ।

पीयन्ते श्रुवक्त्वा पीतमरुतः पौराणगीतिक्लम-

व्यालोलाङ्गुलिबद्धमुक्तसुपिरश्रौषीधरा वेषवः ॥

सर्षपं यथा,—

प्रशान्तघर्माभिभवः शनै र्विवां विलासिनीभ्यः परिश्रुष्टपङ्कजः ।

ददौ भुजालम्बमिवान्तर्गोकरः तरङ्गमालान्तरगोषरोऽनिलः ॥

रूपं यथा,—अयमंभि नवमेघश्यामलोत्तुङ्गसानुः

मदमुदितमयूरीवह्वविश्रम्भवत्यः ।

प्रकुनिश्वलनीलानोकहस्तिगधवर्था

स्तिरहंति उज्ज्वला स्पर्शः प्रीतिरुत्थापो ॥

रसे यथा,—इषुदण्डस्र मण्डस्र दक्षः पिष्टतस्र च ।

• वाराहस्र च मांसस्र सोऽयं गच्छति फाल्गुनः ॥

• गन्धे यथा, कपोलकण्ठः करिभि र्विनेतुं विषदितानां सरलद्रुमाणाम् ।

• यत्र च, तक्षीरतया प्रक्षृतः सानूनि गन्धः सुरभीकरोति ॥

उपलक्षणज्ञेयम् ॥ तेन उल्काहस्र सुहृदानदयावीरादयः कोधस्र

भीममन्दुवासादयः हासस्र श्रितहसितविहसितादयः प्रसुप्तप्रलय-
मत्थादीनां स्वप्नमरणप्रमादयो भेदा गायन्ते ॥ तत्र यद्यपि अजित्वा
सार्णवासुर्वीम् इत्यनेन युद्धवीरः, अनिद्धा विविधैर्मखैः इत्यनेन दान-
वीरः, अदत्त्वा चार्थमर्थिभ्यः इत्यनेन दयावीरश्च वत्साचरूपेण रस-
निष्पत्तौ वर्तते तथापि एकशोऽप्येतद् रसनिष्पत्तिरस्तीति प्रदर्शयन्ते ॥
तेषु युद्धवीरो यथा,—

एतां पश्य पूरुहाटीमिह किल कौड़ाकिरातो चरः

कोदण्डेन किरौटिना सरभसं चूडान्तरे ताडितः ।

इतराकर्षत्र कयाऽङ्कितं हिमनिषावद्वौ सुभद्रापतेः

मन्दं मन्दमकारि येन निजयो दौर्दण्डयो र्मण्डनम् ॥

दानवीरो यथा,—दधिघोरघृताग्नोधिथ्यञ्जनसूक्ष्णौयया ।

महादामोक्षवे यस्य जन्त कारायितं भुवा ॥

दयावीरो यथा,—

स त्वं मदीयेम मरीरदन्तिं देहेन निर्वर्तयितुं यतस्व ।

दिनावसानोत्सुकबालवत्सा विमुच्यतां धेतुरियं महर्षेः ॥

क्रोधस्र भीमादयो विशेषाश्चतुर्विंशतिः संभवन्ति तथापि ललिता-
ललितोभयभेदेन रूपेण क्रमेण सर्वसंग्रहात् तत्र त्वय एव प्रकाराः
प्रदर्शयन्ते ॥ तेषु स्त्रीणां ललितः कोपाभावो यथा,—

अभेदिभिः प्रकम्पोष्ठैः ललिताङ्गलितजर्नैः ।

यत्र कोपैः कृताः स्त्रीणां सम्प्रसादार्थिनः प्रियाः ॥

प्रियापराधज्वा दुःखोत्पीडो भनुर यथा,—

धण्डोवप्यणवधुरिविरहकसावभं सनुप्येष्के ।

वाङ्महर्षेः शिसम्माह वाहोए वल्लसुहे दिट्ठी ॥

ननु इयमीर्ष्या कथान् न भवति नात्र मानदानामर्षणमात्रविषया
अपि तु तज्जनिता दुःखातिशय इति ॥ प्रियादिषु व्याजनिन्दोत्प्रासो
यथा,—

पङ्कवंति चित्रं पुरिसा मङ्गिलाणं किं खु सुहृन् विचित्रोसि ।
अणुरात्रलोक्षिन्नाए को दोसो आदिजार्दण ॥

हामसत्र यद्यपि उपहासादयो भेदाः सम्भवन्ति तथापि विहसितेन
तेषामुपसंग्रहादीपन्यूनानाधिकमिति तत्रैकभेदा उदाक्रियन्ते ॥ तत्रे-
ष्वपि चित्रं स्मितं यथा,—

• पुष्पं प्रधालोपहितं यदि सत्रात् सुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम् ।
ततोऽमुकुर्थाद्विदसत्र तसत्राः तान्मौष्ठ पर्यस्तश्चः स्मितसत्र ॥
हृददशनकान्तिहसितं यथा,—

तिमिरनिबद्धभौमरजनीमुखचन्द्रिकया
गणयति तावद्वामभिनयदर्शनदीपिकया ।
अभिभवसि त्वमद्य शशिनः श्रियमुत्कण्ठया
दशनमयूखमस्त्ररितया हसितप्रभया ॥

तदेव सर्वशेषं विहसितं यथा,—

चुत्रतामिन्दो लैखा रतिकलहभग्नस्र वलयं
हयं चक्रीकृतत्र मङ्गसितसुखी शैलतनया ।
अवोचद् यं पश्येत्तत्रवतु स शिवः सा च गिरिजा
स च क्रीडाचन्द्रो दशनकिरणाभूरिततनुः ॥

सुप्तविशेषः स्वप्नो यथा,—

जाने कोपपराङ्मुखी प्रियतमा स्वप्नेऽद्य हृष्टा मया
मा मां संसृष्ट पाणिनेति रुदती गन्तुं प्रवृत्ता पुरः ।
नो यौवत्परिरम्य चाटुकशतैराखासयामि क्षणं
आतस्तावदहं शठेन विधिना निद्रादरिद्रीकृत ॥

• मूर्च्छाविशेषो मरणं यथा,—

• क्षणमात्रसुखी सुजातयोः सानयोस्तामवलोक्य विह्वला ।
• निमिमीलं नरेन्द्रसुन्दरी क्षतचन्द्रा तमसेव शर्वरी ॥

मतिविशेषः श्रमो यथा,—

यदासीदज्ञानं स्मरतिमिरसंस्कारजनितं

तदा दृष्टं नारीमयमिदमग्रेयं जगदपि ।

इदानीमस्माकं पटुतरविवेकापन्नजुषाम्

समीभूता हृदिस्त्रिभुवनमपि व्रद्धा मनुते ॥

एवमन्योऽपि त्रिज्ञेयाः रसा भावादि संश्रयाः ॥

विधेयः प्राप्तकालोऽय * परियोपो निगद्यते ॥ १६८ ॥ *परितोषो

तत्तात्पर्यस्त्रिधा पुमान् स्त्री तिर्यगादयः ।

तेषु पुमान् यथा,—आश्चर्यमुत्पलदृशो वदनामलेन्दु-

सान्निध्यतो मम मुहुर्जङ्घिमानमेतत् ।

जाड्येन चन्द्रमणिनेव महीधरस्य

संधार्यते द्रवमयो मनसा विकारः ॥

स्त्री यथा,—तेनाय माय कुरादाहरणातपेन

सौम्यापि नाम प्रपत्यमभिप्रपन्ना ।

अज्वाल तीक्ष्णविग्रहाः सहस्रोदगिरन्ती

वागर्चिपक्षपनकान्तशिलेव सीता ॥

तिर्यगादिषु यथा,—

उत्कृजति श्वसिति मुह्यति याति तीरं

तीरात् तरुं तरुतलात् पुनरेव वापीम् ।

वाप्यां न रज्यति न चान्ति ऋणालखण्डं

चक्रः क्षपासु धिरहे खलु चक्रवाक्याः ॥

विषयस्त्रिधा चेतनस्त्रिवर्गचेतनश्च ॥ तेषु चेतनो यथा,—

इयं सा लोलाची दिग्भुवनललामैकवसतिः

स चायं कुशाब्जा स्सुरपक्षतं येन मम तत् ।

इतस्त्रीवः कामो धुर्यमितः क्रोधदहन्तः

कृतो वेपथ्याय कथमिदमिति श्वास्यति मनः ॥

तिर्यग् यथा,—

आयाते दयिते मरुस्थलभुवां सखिन्य दुर्लङ्घ्यतां
गेहिन्याः परितोपवाप्यतरलामासजत्र दृष्टिं मयि ।
दत्त्वा पीलुशमीकरीरकयलान् स्वेनाञ्चलेनादरात्
चन्द्रदं करमस्य केसरसटाभाराग्रलग्नं रजः ॥

अचेतनो यथा,—

‘घिस्रं’ पुरो न जगृहे सुञ्जरिपुकाण्डं
नापेक्षते स्म निकटोपगतां करेणुम् ।
सञ्चार वारणपतिः परिमौलिताघं
दृष्ट्वाविहारवनवासमहोत्सवान्तम् ॥

ज्ञानं त्रिधा दृष्टं व्युत्तं अनुमानञ्च ॥ तेषु दृष्टं यथा,—

सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रस्यं
मलिनमपि चिमाग्रो र्लक्ष्म सध्यां तनोति ।
दूयमधिकमनोञ्चा वल्कलेनापि तन्वी
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनम् ॥

व्युत्तं यथा,—किं रूपं स्फुटमेव सा शशीमुखी धत्ते तदतत्रङ्गं तं
मामुत्थाद्यितुं परापकरणे चित्तं किमस्यत्स्वसुः ।
दूतत्रन्तर्विकसद्वितर्कं वेधुरं चेतसु या वर्त्तते
स्वल्पोऽपेक्षं मम प्रयाति पुरतः पन्था यथा दीर्घताम् ॥

अनुमानं यथा,—

शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाह्यः कुतः फलमिहासत्र ।
अथ वा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र ॥

• संस्कारस्त्रिधा आहतः पटुरस्यस्तथेति ॥ तत्राश्रयगुणेनादरादुत्पन्न
आहितो यथा,—

कन्यारत्नमयोर्निर्जन्म भवतामास्ते वयस्वार्थिनः
• रत्नं यत्कुचिदस्ति तत्परिणमत्यध्यासु शक्रादपि ।
कन्यायाश्च परार्थतैव हि भगवता तस्यैः प्रदानादहं

बन्धुर्धो भविता पुलस्तपुलहप्रदाय सम्बन्धिनः ॥

विषयगुणेन षट्प्रत्ययादुत्पन्नः षट् यथा,—

चत्पत्तिर्देवयजनात् प्रच्छवादी, रुपः पितरः ।

सुप्रसन्नोज्जला मूर्तिरसत्राः स्नेहं करोति मे ॥

ज्ञानपौनःपुन्येनाभ्यासप्रत्ययादुत्पन्नोऽभ्यस्तः । स यथा,—

भूयो भूयः सविधनगरीरयत्रया पर्यटनं

दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवनवलभीतुङ्गवातायनस्या ।

साक्षात् कामं नयमिव रतिर्माँलतौ साधवं यत्

गाहोत्कण्ठालुलितलुलितैरङ्गकैस्ताम्यतीति ॥

अत्र यद्यपि विषयगुणात् षट्ः आन्तर्यगुणाच्चाहतोऽपि प्रत्ययः षट्-
माहृतं संस्कारं प्रच्छयते तथापि अभ्यासात् पटीयानाहततमसश्च
जायमनोऽभ्यस्त इत्युच्यते ॥ उद्दीपनविभाषेषु माल्यवस्त्रविभूषणादयो
माल्यादयः ॥ तेषु माल्यं यथा,—

अघोकनिर्भर्त्सितपद्मरागं आल्लटहेमद्वयनिकर्णिकारम् ।

सुक्ताकलापौकतसिन्धुवारं वसन्तपुष्पाभरणं बहन्ती ॥

वक्षः यथा,—

आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्यां वासो वसाना तदणार्कदागम् ।

सुजातपुष्पशवकावनम्रा सञ्चारिणी पञ्चविनी लतेव ॥

विभूषणं यथा,—

कण्ठस्य तस्याः शनवन्धुरस्य सुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य ।

अन्योन्यभोभाजननाद् बभूव साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥

अतुल्ययोमदादयश्चत्वादयः । तेषु चतुर्थया,—

षट्समुलभवसुप्रार्थनादुर्निवारं

प्रथममपि मनो मे यच्चवाणः क्षिणोति ।

किमुत मलयवातोभ्रूलितापायदुपतैः

उपवनमङ्गलैर्दर्शितेष्वद्भुतेषु ॥

ययो यथा,—मा मूसूचत् खलु भवन्तमनन्यजन्ता

मा ते मलीमसविकारघना मति भूत् ।

इत्यादि नन्विह निरर्थकमेव यस्मात्

कामश्च कृष्णितगुणो नवयौवनश्च ॥

मदो यथा,—तत्क्षणं विपरिवर्तितङ्घ्रियो; नेर्य्यतो; शयनमिद्वरागयो; ।

सा बभूव वशवतिनी तयो; शूलिनः सुवदना मदस्य च ॥

चन्दनस्नानधूपादयः चन्दनादयः । तेषु चन्दनं यथा,—

चन्दनं विपधराश्रयः शशी धारणी च विपमोदराशुभौ ।

तापयन्ति विरहे किमुच्यते मारयन्ति न यदेतदङ्ग, तम् ॥

स्नानं यथा,—आश्रयलोअणाणं उत्तुङ्गुअपाअङ्गोरजहणाणं ।

अवरुण्हमज्जिरीणं कएण कामो वड्ड चापं ॥

धूपो यथा,—स्नानार्द्रं मुक्तेष्वनुधूपवासं विन्यस्तसायन्तनमस्त्रिकेषु ।

कामो वसन्तातपमन्दवीर्यः केशेषु लेभे बलमङ्गनानाम् ॥

चन्द्रोदयो घनध्वनिरूपकारस्मरणमित्याद्याश्चन्द्रोदयादयः । तेषु चन्द्रो-

दयो यथा,—विलिम्पत्येतस्मिन् मलयरजसार्द्रं महसा

विशं यत्नं चन्द्रे सुकृतमथ तस्या वगहणः ।

दृशो वीर्यः पाणौ वदनमसकः कण्ठकुहरे

हृदि त्वं क्रीः पठे वचसि च गुणा एव भवतः ॥

घनध्वनि र्थया,—

अज्ज मए तेण विणा अणुभूअ सुहाइ अणिसं भरन्तीए ।

आहिणधनोदणरवो णिसामिअो वज्जपड्डो व्य ॥

उपकारस्मरणं यथा,—तन्ये मनः क्षिपति यत्सरसप्रहारं

आलोप्य मामगणितखलदुत्तरीया ।

तस्यैकहायणकुरङ्गविलोलहटिः

आश्लिष्टवत्यन्यतसम्बलितैरिवाङ्गैः ॥

अनुभावे स्मरति र्थया,—

खणमेत्तपि ण फिट्ठु णणुदिअरुदियगहअसंतावा ।

पच्छयपावसद्ध व्व सामलीमज्झहिअया हि ॥

वाञ्छति यथा,—ए मेअअकअउया अयत्तमणोरहा विवज्जिस्सं ।

जणवाओ वि ण जाओ तेष समं उल्लिअउत्तेण ॥

हे हि यथा,—गोत्तकपलणं सीऊण पिअअमे अज्ज मामिच्छणदिअहे

वज्जमहिअस्सु मालव्व मण्डणं से ण यड्ढिहाइ ॥

प्रयतते यथा,—असुगच्छन् सुनितनयां सहसा विनयेन वारितप्रसरः

स्वस्थानादधलन्नपि गत्वेव पुनः प्रतिनिवृत्तः ॥

अवेति यथा,—चन्द्रसरिसं मुहं से सरिसो अमअस्स सुहरसो तस्सा

सकअगाहरहसुज्जअसुअयं कस्स सरिसं से ॥

मन्यते यथा,—परिवट्ट दिवणिसं सइ मंडलिअकुसुमाउहं व अणंगं ।

विरहग्नि मण्डइ हरीणाहे अणत्थे यड्ढिउत्थिअं मिअंकं ॥

वक्ति यथा,—आलाओ मा दिअउ खोअविइह त्ति नाम का ऊण

ससुहा पडिए कोवेरिए वि दिट्ठिं ण पाङ्गेइ ॥

चेष्टते यथा,—अज्ज मए गन्तअं वणंधआरणि तस्स सुहअस्स ।

अज्जा णिमौलिअच्छी अअ पडिवाडिअरे कुणइ ॥

सञ्चारिषु स्वेदरोमाश्चवेगयवो यथा,—

दिट्ठे जं पुलइज्जसि रउ वरसि पिअग्निं जं समासखे ।

तुइ संभाअणअओलिअंसणे कि वि णिज्जिअसि ॥

अथ यथा,—अअणव्भतरखोलंतवाइभरमअराए दिट्ठोए ।

मुणरुत्तयेच्छरोए वालअ किं कुं ण भणिओसि ॥

हर्षो यथा,—

अव्यग्निं विदट्ठे तरुवि उ अिअअस्स णिअुदि अेअं ।

अं तेष अअरठाहे उयाइत्थि कुण्डे गड्ढिओ ॥

अमर्षो यथा,—अत्तो संपडइ मइ पिअसहि पिअसइमो अओसे वि ।

जं जिअइ गहिअअरणिअरपिगिरीचन्दअइआलो ॥

लीलादिषु प्रियजनचेष्टाऽनुष्ठितिं लीला यथा,—

जं जं करेसि जं जं जम्पसि जं जं णिअच्छेसि ।

तं तमणुशिक्षिरोए दीहो दिअहो ण संपड्डइ ॥

नेत्रभ्रूवक्रकर्मणां विशेषेण लसनं विलासो यथा,—

सम्भ्रूविलासमथ सोयमित्तीरयित्वा

संप्रत्यभिज्ञमिव भामवलोक्य तस्याः ।

अन्योन्यभावचतुरेण सखीजनेन

सुक्तास्तदा स्मितसुषामधुराः कटाचाः ॥

विभूषणादीनामनादरविन्यासो विच्छिन्ति यथा,—

अङ्गानि चन्दनरजःपरिधूसराणि

ताम्बूलरागमुलभोऽधरप्रलवट ।

अच्छाञ्जने च नयने वसनं तनीयः

कान्तासु भूषणमिदं विभवश्च श्रेयः ॥

विभूषणादीणामस्थानप्रयोगो विभ्रमो यथा,—

चकार काचित् सितचन्दनाङ्गे

काञ्चीकलापं सानभारष्टे ।

प्रियं प्रति प्रेषितचित्तवृत्तिः

नितम्बविभ्रं च बभार हारम् ॥

स्मितरुदितचसितादीनां रूपादसल्लदेकीकरणं किलकिञ्चित् यथा,—

पाणिपल्लवविधूननमन्तःसीत्कृतानि घनरोमविभेदाः ।

योषितो रञ्जसि गङ्गदवाचा रुक्मतामुपययुर्मदनस्य ॥

दृष्टजनकथायां तद्भावभावनोलितविकारो मोहायितं यथा,—

तव सा कथासु परिषट्ठयति श्रवणं यद्भ्रूलिमुपेन मुहुः ।

घनतां भ्रुवं नृयति तेन भवद्गुणपूगधूरितमल्लस्रतादा ॥

केशसमाधरादिशृङ्गणाद् दुःखेऽपि सुखबुद्धिचेष्टा कुट्टमितं यथा,—

क्रीभरादवनतं परिरम्भे रागवानवट, जेष्ण्वलव ।

सुणमेत्तमि ण मिट्ठइ अणुदिअइदिअगइअसंतावा ।

पच्छसपावसङ्खं ज सामलीमज्झहिअगा हि ॥

वाञ्छति यथा,—ए मेअअकअउणा अण्णत्तमणोरइ विवज्जिअं ।

जणवाओ वि ण जाओ तेण समं इलियउत्तेण ॥

हे हि यथा,—गोत्तकुल्लणं सोलण पिअअसे अज्ज मामिच्छणदिअहे ।

वज्जमहिअसुअ मासअ मण्डणं से ण पडिहाइ ॥

प्रयत्नते यथा,—असुगक्खन् सुनितनयां सहसा विनयेन वारितप्रसरः ।

स्वस्थानादवनन्वपि गत्वेव पुनः प्रतिनिवृत्तः ॥

अवैति यथा,—चन्दसरिसं सुइं से सरिसो अमअअ सुहरसो तिसा ।

सकअगाइरइसुज्जअसुअअं कअ सरिसं से ॥

मन्यते यथा,—परिवट्ट दिवणिसं सइ मंडलियकुसुमावहं व अणंगं ।

विरहग्नि मणइ हरीणाहे अण्णत्ते पडिअण्णिअं मिअं कं ॥

वक्ति यथा,—आलाओ मा दिअअ लोअविअइ प्ति नां का जण ।

समुहा पडिए कोवेरिए वि दिट्ठिं ण पाइइ ॥

चेष्टते यथा,—अज्ज मए गन्तवं अणंधआरणि तअ सुअअअ ।

अज्जा णिमौलिअअही अअ पडिवाडिअरे कुणइ ॥

सद्वारिषु स्वेदरोमाश्च देणयवो यथा,—

दिट्ठे जं पुलइअसि रइ अरसि पिअग्निं जं सनाअसे ।

तुअ संभाअणसेओअिअंअणे कि वि णिअिअसि ॥

अअ यथा,—अअअअभतरओलंतवाअभरअअराए दिट्ठीए ।

पुणअअपेअरौए बालअ किं कुं ण मणिओसि ॥

अपौ यथा,—

अअअग्नि विट्ठे तअवि उ अिअअअ णिअु दि अेअे ।

अं तेण अअरअहे अयाअहिय कुणइ गहिओ ॥

अमपौ यथा,—कतो संपअइ मइ पिअअअ पिअअअमो पओसे वि ।

अं अिअइ गहिअअरणिअरअिअिरीचअअअलो ॥

लीलादिषु प्रियजनचेष्टानुसृति लीला यथा,—

जं जं करेसि जं जं जम्पसि जं जं षिञ्छेसि ।

तं तमणुषिक्खिरीए दीहो दिअहो ण संपड्ड ॥

नेतृभूक्तकर्मणां विशेषेण लसनं विलासो यथा,—

सम्भूविलासमथ सोयमितौरयित्वा

संप्रत्यभिज्ञमिव मामवलोक्य तस्याः ।

अन्योन्यभावचतुरेषु सखीजनेन

मुक्तास्तदा स्मितसुखामधुराः कटाक्षाः ॥

विभूषणादीनामनादरयिन्यासो विच्छिन्ति यथा,—

अङ्गानि चन्दनरजःपरिधूसराणि

ताम्बूलरागमुलभोऽधरपल्लवय ।

अष्टाङ्गने च नयने वसनं तनीयः

कान्तासु भूषणमिदं विभवश्च शेषः ॥

विभूषणादीणामस्यानप्रयोगो विभ्रमो यथा,—

चकार काचित् सितचन्दनाङ्गे

क्वाक्षीकलापं सानभारष्ट्रे ।

प्रियं प्रति प्रेषितचित्तवृत्तिः

नितम्बविभ्रं च बभार हारम् ॥

स्मितरुदितचसितादीनां चर्पादसकृदेकौकरणं क्लिक्कितं यथा,—

पाणिपल्लवविधूननमन्तःसीत्कृतानि घनरोमविभेदाः ।

योपिता रक्षसि गङ्गादवाचा मखतामुपयस्य मदनस्य ॥

दृष्टजनकथायां तदभावभावनोत्थितविकारो मोहायितं यथा,—

तव सा कथासु परिदृश्यति श्रवणं यद्बुलिमुखेन मुहुः ।

घनतां ध्रुवं नृयति तेन मवद्गुणपूगपूरितमष्टपतया ॥

केशस्ताम्रधरादियं हृणाद् इत्येवमुत्प्रेष्य मुखवृद्धिचेष्टा कुट्टमितं यथा,—

क्रीभरादवनतं परिरम्भे रागवानवटजेष्ववकथ्य ।

अर्चितोष्ठदलमाननपद्मं योपितो मुकुलिताक्षमधासीत् ॥
 अभीष्टप्राप्तावभिमानगर्वसम्भाषणाऽनादरकृतो विकारो विच्छेको यथा,-
 निर्विभुज्य दंशनच्छदं ततः वाचि भर्तुर्वधीरणापरा ।
 जैलराजतनया समीपगां आललाप विजयामहेतुकम् ॥
 सुकुमारतया करचरणाङ्गन्यासो जलितं यथा,—

सुहृतरकलनूपुरासुराव' सुललितनर्तितवामपादपद्मा ।
 हृतरदनतिलोलमादधाना पदमथ कम्पयन्त्यर' जगाम् ॥
 वक्तव्यसमयेऽपि वचसाऽनभिभाष्य क्रियाऽनुष्ठानं विद्वतं यथा,—
 पतुः शिरश्चन्द्रकलामनेन स्पृष्टेति सख्या परिहासपूर्वम् ।
 सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशौः माल्येन तां निर्वचनं जघान ॥
 बाल्यकौमारयौवनसाधारणो पिङ्गारविशेषः कौङ्कितं यथा,—
 मन्दाकिनीसैकतवेदिकामिः सा कन्दूकैः कृत्तिमपुत्रकैश्च ।
 रेमे मुञ्च मन्थगतां सखीनां कौङ्कारसं निर्विशतीव बाल्ये ॥
 कौङ्कितमेव प्रियतमविषये केलि यथा,—

व्यपोद्धितुं लोचनतो मुखानिलैः अपारयन्तः किलपुष्पजं रजः ।
 पयोधरेषोरसि काचिदुन्नताः प्रियं जघानोन्नतपीवरस्तनी ॥
 हेल्लादिषु रागतः सहसा प्रवृत्तिहेतु चित्तोन्नासो हेल्ला । सा स्त्रियां
 यथा,—देहद् पित्रपरिरम्भणपसारिणं सुरचमन्दिरहारे ।
 हेल्लाहलहलितप्रयोरयणहरे भुञ्जलन्नाकञ्जलम् ॥

सैव पुरुषे यथा,—

उन्निष्ठन्या रतान्तां भरसुरगपतौ पाणिनैकेन दाया
 हत्वा चान्येन वासो विशुलितकवरीभारमसे वहस्थाः ।
 भूयस्तत्कालकान्तिद्विषुषितसुरतप्रीतिना शौरिणा वः
 भयेप्राप्तालिङ्ग्य नीतं वपुरलसत्सद्बाहू लक्ष्म्याः पुनातु ॥
 ऐतैव संवचनविन्यासो दावः ॥ स स्त्रियां यथा,—
 अद् यं जिवसि पुष्पवद् पुरगो ता कीरो वारिगो ठासि ।

क्षित्तो सि चतुचुलन्ते हिं पचाविजणमह इत्येहि ॥

स एव पुरुषे यथा,—

लोओ भूरु रूरु वपणिकं होइ होउ तं णाम ।

एहि णिसिज्ज सुपासे पुप्फवइण एइ मे णिदा ॥

आदिग्रहणेन भावादयो गृह्यन्ते । तेषु भावः स्त्रियां यथा,—

तावच्चिन्न रइसमए महिलाणं विभ्रमा विराअन्ति ।

जाव ण कुबलअदलसक्खाहाइं मउलन्ति णअणाइ ॥

व्याजः पुंसो यथा,—

अलिअपमुत्ताविणिमीलिअप्पदे सुहअ मअत्त ओआसं ।

गण्डपडिडस्वरागपुलइअं गणउ णो चिराइस्सं ॥

विस्त्रम्भापणं स्त्रियां यथा,—

जाओ सो वि विलक्खो मए विहसिज्जण गाढमुवज्जढो ।

पढमो पसरिअस्स णिअंसणस्स गण्डविमगान्ते ॥

चाङ्गः स्त्रीपुंसयो र्यथा,—

एअं पहरुत्ताअं इत्वं सुहमारुएण वीअन्तो ।

सी वि हसन्तीए मए गहिओ वीएण कण्ठमि ॥

प्रेमाभिसन्धानं पुंसो यथा,—

केलीगोत्तंक्खलणे वरुअ पप्फुल्लइन्दिं हिन्देइ ।

यल्लबासअवासहरे बल्लए वाहोक्खिआ दिट्ठी ।

परिहासः स्त्रियां यथा,—

अइं दिअर किं ण येच्छसि आआसं किंमुहा पलोएसि ।

जाआए बाळमूलमि अहअंदाण पडिवाडिं ॥

कुंतलं पुंसो र्यथा,—

असमत्तमण्डण च्चिअ वच्चधरं सेसकोउल्लस ॥

बोलाविआ हलहलस पुत्ति चित्ते ण लमिहिंसि ॥

चकितं स्त्रिया यथा,—

णवलद्वा पहाद् तुट्ठाए तं कथं किंपि हलिअसोण्हाए ।

जं अज्जवि जुअइजणो घरे घरे सिक्खितं ममइ ॥

हेला भावय हावय व्याजो विअम्भमापणम् ॥

चाटुप्रेमाभिसन्धानं परिहासः कुट्टहलम् ॥ १६८ ॥

चकितश्चेति निर्दिष्टा श्लेषाः काश्चिद्विलासिनाम् ।

श्लेषाणां विप्रलम्भादौ रूपमाविर्भविव्यति ॥ १६९ ॥

तत्र नायकयोः प्रागसङ्गतयोः सङ्गतयोश्च सङ्गतपियुक्तयोः कौं मियोदर्श-
नश्रवणाभ्यामवस्थिताभिमानजन्मा परस्परानुरागो वा अभिलषणीया-
लिङ्गनादीनामनवाप्तौ सत्यां समुपजायमानै स्ते शैलत्कण्टादिभि-
र्यभिचारिभावैः मनोवाग्बुद्धिशरीरारम्भजन्यभिद्यानुभावैरनुबद्धः प्राप्त-
प्राप्यप्रकर्षावस्थो विप्रलम्भशृङ्गाराण्यां लभते । स चतुर्हा पूर्वानुरागो
मानः प्रवासः कण्ठश्च ॥ तेषु प्रागसङ्गतयोः पूर्वानुरागः पुरुषप्रकाण्डे
यथा,—दूरं मुक्तालतया विससितया विप्रलम्भमानो मे ।

इं स इव दर्शिताग्नौ मानसजन्मा त्वया नीतः ॥

अत्र पुण्डरीकस्रग् महाश्लेतायां प्रागसङ्गतायां सङ्कल्परमणीयोऽभिलाष-
स्तदनवाप्तौ उक्तप्रकारेण प्रकथ्यमाणः त्वया स मानसजन्मा दूरं नीत
इतुत्रत्तरकामावस्थया प्रकास्यते ॥ स एव स्त्रीप्रकाण्डे यथा,—

कुल्लहलवाणुरागो लज्जा गरुदे परवसो अप्पा ।

पिअसहि विसमं पेम्भं मरणं सरणं णवरि एक्कं ॥

अत्रापि प्राग्बदेव सागरिकायाः वत्सगजेऽनुरागः प्रकथ्यमाणो मरणं
परणमितुत्रत्तरयैव कामावस्थया कथ्यते ॥ सङ्गतयो मौनः स निर्हे-
तु र्यथा,—अथक्कससणं सणपसिज्जाणं अलिअवअणणिवन्धे ।

उगम्भरसन्तावो पुत्तअ पयवो सिणेइस्स ॥

अत्र प्रेमगतेः स्वभावकौटिल्याद्धेतुमन्तरेणोपजायमानो निर्हेतुश्च यत्र ॥
स एव सहेतु र्यथा,—

पडिउल्लिया ण जंपइ गच्छिया विप्परइ चुम्बिया रुसइ ।

तुण्दिभुञ्जा णववल्गुञ्जा काञ्जा वण्हेण दद्वण्ण ॥

अत्र यद्यपि चालिङ्गनादे र्मेति नेत्यादिभिः प्रतिषेधो न विद्यते तथापि तदर्थोऽहोत्रेव इति मानलक्षणं घटते ॥ सङ्गतविद्युक्तयोः प्रवासः सनवानुरागो यथा,—

प्रियमाश्रये किमसि मयप्रवक्ष्यता ननु सोऽहमेव यमनन्दयत्पुरा ।

जायमानृहीतकमनीयकङ्कणः सुखि मूर्तिमानिव मञ्जोत्सवः करः ॥

अत्र विवाहानन्तरमेव मालत्याः कपालकुण्डलयापहारान् माधवमाल-
त्योरयं नवानुरागः प्रवास इत्युच्यते ॥ स एव प्रौढानुरागो यथा,—

त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलायां

आत्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम् ।

असौ सावत् सुहृद्रूपचितै र्दृष्टिरालुप्यते मे

कूरुस्त्वस्मिन्नपि न सहते सङ्गमं नौ हतान्तः ॥

अत्र प्राचीनप्रणयप्रसादनादिभिरनुगम्यप्रौढिरवगम्यते ॥ सङ्गतयो रेवा-
न्यतरव्यपाये करुणः । स स्त्रीव्यपाये पुरुषस्य यथा,—

भ्रूयमस्मि शठः शुचिस्मिते कलितः कैतववत्सख्यया ।

परलोकमसन्निवृत्तये यदनामन्त्य गताऽसि मामितः ॥

अत्र असेन्द्रमतीत्यपायादनस्य दुःखातिशयः करुण उच्यते ॥ स एव
पुरुषस्य व्यपाये स्त्रिया यथा,—

हृदये वससीति मत्प्रियं यदवोचसादवैमि कैतवम् ।

उपचारपदं न चेदिदं त्वमनङ्गः कथमधता रतिः ॥

अत्र अनङ्गविषये रतेः शोकप्रकर्षात् करुण इत्याख्यायते ॥ हीनपात्रा-
दिषु चैतदाभासा भवन्ति ॥ तत्र हीनपात्रेषु पुंसि प्रेमानुरागो यथा,—

कञ्जलीगव्मसरिच्छे ऊरु दट्ठण हलिअसोण्हाए ।

उल्लल्लू णहरङ्गणचार्दलस्य सेउल्लिअकरस्य ॥

अत्रैव स्त्रियां मानो यथा,—

पद्मघरिणी असमर्थं तुभ्य पिण्डारे दरकुण्तस्मि ।

णयवज्जयाद् सरोसं स्रव्यञ्चिच्च वच्छन्ना मुक्ता ॥

तिर्यक्षु पक्षिणि प्रवासो यथा,—

आष्टच्छामि व्यथयति मनो दुर्बला वासरञ्जीः

एच्छालिङ्ग क्षपय रजनीमेकिका चकवाकि ।

नान्यासक्तो न खजु कुपितो नानुरागवुत्रतो वा

दैवाधीनः सपदि भवतीमस्यतन्त्रहात्रजामि ॥

अत्रैव करिणीकण्ठो यथा,—

नान्तर्गतयति ध्वनत्सु जलदेष्वाभन्द्मुद्गर्जितं

नासन्दात् सरसः करोति कवलानावर्जितैः शैवलैः ।

दानजत्रानिधिपक्ष्मकूमधुपथ्यासङ्गदीनाननो

नूनं प्राणसमावियोगविधुरदृष्टे रमस्ताम्यति ॥

अथ सम्भोगः ॥ तत्र नायकयोः प्रागसङ्गतयोः सङ्गतिविमुक्तयो र्वा मिथः समागमे प्राशुत्पन्न सदानीन्तनो वा रत्याख्यः श्याविभावः अभिलषणी-
यालिङ्गनादीनामवाप्तौ सत्या समुपजायमानैः हर्षवृत्तिश्रुतिमति-
प्रभृतिभिर्व्यभिचारिभावैः संसृज्यमानः च्छब्दद्यानोपगमजलकौ-
डापर्वतोपदेशप्रसाधनगृहमधुपानेन्दूद्यादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः
सविभ्रमभ्रकटाक्षविषेपालापसम्पन्नमग्नितादिभिरनुभावैरभिव्यज्यमानः
ईक्षितमासादयन् जिहासितस्त्राजिह्वानः प्राप्तप्राप्यप्रकर्षारम्भः सम्भोग-
वृत्ताराख्यो लभते । स चतुर्धा प्रथमानुरागानन्तरः मानानन्तरः प्रवा-
सानन्तरः करुणानन्तर इति ॥ तेषु प्रथमानुरागानन्तरो यथा,—

पाणिगाहणे क्षिप्रं पथ्यद्वयं पापं सहोर्द्धं सोहर्गं ।

पसुवद्व्या वासुद्वकङ्कणमि ओसारिण दूरं ॥

मानानन्तरो यथा,—

स्रव्यद्वद् दद्व्यगद्विद्याहरोद्वभिज्जं सरोसएङ्गिनाथं ।

पाणोद्वरंतमद्वरं चस्र्यं व निशं मुहं बाला ॥

प्रवासानन्तरो यथा,—

मङ्गलवल्लभं जीर्णं व रक्खिन्नं जं पठन्निन्न वष्ट्याए ।
पत्तपिन्नदं सणससिन्नवाञ्छल्लइयाए तन्निभए ॥

करणानन्तरो यथा,—

णमुअग्निं सुए विपिए दिट्ठो उण पिअअमो जिअन्तीए ।
इअ लज्जा अ यद्धिहासो तीए चिअए ण संमाइ ॥

तेऽमी चत्वारोऽपि सन्भोगाः चतुर्भिरेव विमलम्भैः प्रकर्षमापद्यन्ते ।

तेषु प्रथमासुरागेण यथा,—

इन्दु येत न निन्द्यते न मधुरं द्रुतीयचः अयेते
नालापा निपतन्ति वाय्वकलुपा नोपैति कार्शेय वयुः ।
स्वाधीनाममुकूलिणीं निषवधूमालिङ्गत्र यत्पुप्यते
तत्किं प्रेम गृह्याश्चमवतमिदं कष्टं समाचर्यते ॥

मानेन यथा,—

रङ्गविगाहग्निं कुण्ठीकआओ धाराओ पेग्गखग्गस्स ।
अणमआइ व सिज्जं सि मानसाइ पाइ मिद्धणाणं ॥
प्रवासेन यथा,—शापान्तो मे भुजगप्रयनाडुलिते शार्ङ्गपाणी
मासानेतान् गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा ।
पश्चादावां विरहगुणितं तं तमात्माभिलाषं
निर्वचत्रावंः परिणतशरञ्चन्द्रिकासु घपासु ॥

करणेन यथा,—

न मर्तत्रलोकस्त्रिदिवात् प्रह्वीयते श्वियेत नायं यदि बह्मो जनः ।
निर्लक्षमेव त्रिदिवप्रयोजनं सतः स चेज्जीवत एव जीवति ॥
तिर्यगादिषु चैतदाभासा भवन्ति । तेषु सरीसृपश्च गयो यथा,—
मधुहिरकः कुसुमैकपाले यपौ प्रियां स्वामनुवर्त्तमानः ।
ऋद्धेण संस्पर्शे निमीलिताचीं शृङ्गीमकण्डूयुतं क्षपासारः ॥
पशुबन्धिषो यथा,—

ददौ सरःपङ्कजरेणुगन्धिं गजाय भण्टपूजलं करेणुः ।

अर्धोपभृक्तेन विसेन आयां सम्भावयामास रथाद्वनामा ॥

किन्नरेषु यथा,—

गीतान्तरेषु अमवारिलेखैः किञ्चित् समुच्छासितमत्रलेखम्
पुण्यासवाधूर्णितनेत्रशोभि प्रियामुखं किम्पुरुषश्चुचुष्वे ॥

तरुषु यथा,—

मर्द्यग्राप्तपुष्पस्तवकस्तनाभ्यः स्फुरत्प्रवालोलुभनोद्धराभ्यः ।
लतापधूय स्तरवोऽप्यवापुः विनम्रशाखाभुजवन्धनानि ॥

विमलमन्त्रवेदासु प्रथमानुरागे स्त्रिया यथा,—

पेच्छद् अलङ्कलच्छदौहं णीससर्दं सुस्मयं हसद् ।

जह जंपद् अप्फुडन्तं तद् से हिअयट्ठिअं किम्पि ॥ पुंसो यथा,—

सो तुह कएण सुंदरि तद् ष्शीणो सुनहिलओ हलिअउत्तो ।

जह सेमच्छरिणी अविदोष्वजाआद् पडिवणं ॥

माने स्त्रियाः यथा,—

कण्णुआ बगई सा अज्ज तए कया वराहेण ।

जम्माइआरुक्खपलोअइआइं दिअहेण सिक्खविआ ॥

पुंसो यथा,—

अविभाविअरअणिमुहं तस्म असच्चरिअविमलचन्दुज्जोअं ।

जाअं पिआ विरोहे वड्ढन्ताणुसआ मूढंलक्खहिअअं ॥

प्रधासे स्त्रिया यथा,—

पिअसंभरणपओद्वन्तवाहधाराणिवाअभीआए ।

दिअवड्ढगीवाइ दोवओ पछिअजाआए ॥

पुंसो यथा,—मज्झिअपयिअस्स वि गिम्हो पछिअस्स उरइ संतएवं ।

हिअअट्ठिअजाआमुहमिअंकजोण्हाजलपयवहो ॥

करुणे स्त्रिया यथा,—

खवरि अपसारिअगीरअभरिअपहपुइस्सवेणीवंधा पडिआ ।

उरसंदाणिअमहिअलचक्कलइअत्थणी जणअमुआ ॥

पुंसो यथा,—अन्तोद्धतं ठञ्जइ जाआसुखे घरे हलिअउत्तो ।

उक्खित्तणिहाणाइ व रमिअहाणाइ पेक्खन्तो ॥

एवमन्यत्रापि ॥ करणवर्जं स्त्रिया यथा,—

सौधादुद्विजते त्यगतुप्रपवनं हे टि प्रभाभैन्दवीं

हारात् तस्यति चित्रकेलिसदसो वेपं विपं मन्यते ।

आक्षे केवलमजिनीकिसलयप्रसारशय्यातले

सङ्कल्पोपनतत्पद्मास्तितिरसायत्तेन चित्तेन सा ॥

स्त्रिया एव प्रथमानुरागवर्जं यथा,—

तिष्ठ हारि भवाङ्गणे व्रज वञ्चिः स प्रेति वर्त्म चते

शालामञ्च तमङ्गमञ्च बलभौमञ्चेति वैश्लासति ।

दूतीं सन्दिश सन्दिशेति वज्जयः सन्दिश्य सासो तथा

तल्पे कल्पमयीव निर्घृण यथा नान्तं निशा गच्छति ॥

प्रथमानुरागवर्जं पुंसो यथा,—

रम्यं हे टि पुरा यथा प्रकृतिभि नं मृत्युचं सेव्यते

शयप्रोपान्तविवर्तनै विगमयतुप्रन्निद्र एव क्षपाः ।

द्राक्षिणेन ददाति वाचमुचितामन्तःपुरेश्यो यदा

गोत्रेषु सुप्रलितस्तदा भवति सुमौढादिलक्ष्यिरम् ॥

पुंस एव प्रवासकर्णयो यथा,—

सीता वैश्व यतो निरीक्ष्य हरते हृदि भटित्याकुलाम्

अन्योन्यापितचक्षुदत्तकवलेः पारावती भूयते ।

इन्द्रो दूरत एव नश्यति विशत्यन्तर्हं दुःखितः

प्रव्यादाननमसलेन रणनीष्वस्तत्रपं रोदिति ॥

सम्भोगवेष्टासु पूर्वानुरागानन्तरे पुञ्चनं यथा,—

आश्रयपणामिओट्ठं अघडिअणासं अंसवलिअणिङ्गलं ।

वणवअलुप्यंमुहीए तीए परिउम्यणं भरिसो ॥

अत्रैवालिङ्गनं यथा,—

तावमवशेषं ण तच्चा चन्द्रमण्डलो वि कामिमिच्छमाणं ।
जह दूसहे गिहो अमोखालिङ्गणमुहेसो ॥

मानानन्तरे सुध्वनं यथा,—

जह जह खे पडिउखइ रागु भरिआइं णिछवणे दइयो
अप्परीइं उवरि उवरि तह तह भिग्गाइं विगलन्ति ॥

अत्रैवाल्लिङ्गनं यथा,—

माण्डुमपहसपवणम्भ भासिसज्जगणियु द्विअरस्सः

उवज्जणस्स भइं रइणाण्डअणुवरइस्स ॥

प्रवासानन्तरं सुध्वनं यथा,—

येगचिन्नाधुरमुल्लणरागं वाप्पतप्पमधिकं विरहेषु ।

ओष्ठपल्लवमपास्य सुहर्तं सुश्रुवः सरसमधि चुचुम्बे ॥

कहणानन्तरमालिङ्गनं यथा,—

चन्द्रायीहं सा च अपाह कण्ठे कण्ठस्थानं जीवितञ्च प्रपेदे ।

तेनापूर्वा सा समुल्लासलक्ष्मीमिन्दुं स्पृष्ट्वा सिन्धुवैलेव भेजे ॥

प्रथमाशुरागानन्तरं दन्तघतं यथा,—

पासं व सा कवोले अस्स वि तुह दन्तमण्डलं वाला ।

उवभिण्णुलअपरिनेदुपरिअं रक्खइ वराही ॥

तदेव मानानन्तरे यथा,—

यवणुखे सिअसाङ्गलित्थए वसट्ठिअदन्तमण्डले ॥

ऊइचट्ठआरअं माइ पुत्ति जणहासिअं कुणस्स ॥

प्रवासानन्तरे दन्तघतादयो यथा,—

दन्तकूपयं कवोले अ गाळव्वेक्षिओ अ अम्मिहो ॥

पडिबुगिरा अ दिट्ठी पिआगमं साहइ वहर ॥

प्रथमाशुरागानन्तरे नखघतं यथा,—

अस्साइ णववइरुअणिविरक्खणे गरुअजोअणुचुइ ।

पडिमागअविअणअणुणलं चियं होइ त्यणवट्ठ ॥

अतैव पुरुषायितं यथा,—

दरवेविरोधज्जलासु मरुलिच्छीसु ललिच्छित्तरामु ।

पुरुसादरीसु कामो पित्रामु सजावहो वसद् ॥

सर्वं सर्वत यथा,—

षोढमहिलाणं जं जं सुट्टसिक्खिणं तं रद्धं सुहावेदि ।

जं जे ण च सिक्खिणं णववङ्गणं तं तं रद्धं देद्द ॥

विमलम्भपरीटिप्पभियोगतोः प्रेमपरीक्षा यथा,—

इहो कण्ठ्ठीणा भणामि रे सुहृद्य किमि भासुर ।

निज्जणपारद्दासु कइं पि पुण्हिं लद्धोसि ॥

प्रत्यभियोगतो यथा,—

गोलाविसमोच्चारण्यलेण अप्पा चरन्मि से सुखो ।

अण्णुअप्पाणिहोसं तेण वि सा गाद्धसुवकद्धा ॥

विपक्षणेन यथा,—

अज्ज वि सेयजलोक्षं पञ्चाइ ण तीअ इल्लिअसोण्णुहाए ।

फग्गुच्छणचिक्खिणं जं तद्दिणं त्यण्णुच्छद्दे ॥

विमर्शनेन यथा,—

तत्तोच्चिअणेति कहा किआ सन्ति तच्चिं तच्चिं समत्यन्ति ।

किं सण्णे भाट्ठाए च जुआणो इमो गामो ॥

यजमानेन यथा,—

तेण इरणवलआए दिणो पहरो इमोअ त्यणवट्ठे ।

गामतरणीहिं अज्ज वि दिअइं परिवालिआ भमद्द ॥

साधया यथा,—सा तद्द सहत्यदिमं फग्गुच्छणकइमं त्यण्णुच्छद्दे ।

परिफुविआ इय साइइ सनाहिरी नामतरणीणं ॥

इत्तिनेन यथा,—नद्द सो ण वल्लहच्चिअणामगाहणेण तम्भ सच्चि कीम ।

पोइ मुहं ते रविअरफंसविमट्ठं ण तामरमं ॥

दूतमं प्रेषणेन यथा,—

सेरुल्लिङ्गसम्बन्धी णाममाहणेष तस्म सुहृत्तम् ।

दूदं प्राप्या हेन्ती तस्ये अ धरगणं पत्ता ॥ दूतप्रश्नेन यथा,—

कच्च पुण्णया कच्च दिट्ठा किं भणिया किं च तेण पडिवत्तणं ।

एअं चिअ ण समप्पइ पुण्णत्तजंपमाणीए ॥

लेखविधानेन यथा,—

देविरिसि स्म करइ, लि परिणहक्खलिअलेहणीमग्गे ।

सोत्ति च्चिअ ण समप्पइ पिअसहिलेहन्मि किं लिहिमो ॥

लेखवाचनेन यथा,—

प्रोत्था स्खलि पदं विलोकितावती स्थानं श्रुतं तुष्टया

धन्वाज्ज्ञातमनुक्रमेण पुरतस्तत् तावकं नामकम् ।

तन्वया संमदनिर्भरेण मनसा तदाचयन्तया सुज-

नं प्राप्तो घनवाप्यपूरितहृदा लेखेऽपि कण्ठप्रचः ॥

सम्भोगपरीष्टिषु प्रथमानुरागानन्तरे साध्वसेन पुंसो यथा,—

लीलाइअणिअसण्णे रक्खव तं राहिआइ त्यणवट्ठे ।

हरिणीपदमसमागमसअसवरेहिं देविरो हत्थो ॥

अतैव दोहदेन मुग्धाया यथा,—

किं किं दे पडिहासइ सहीहिं इअ पुच्छिआए सुहाए ।

पदमुल्लअदोहलिणीए णवरि दइअं गथा दिट्ठो ॥

अतैव प्रगल्भयाः प्रियवाक्यवर्णनं यथा,—

ऊं ऊं हे भणसु पुणो ण सुअति करेइ कालविक्षेपं ।

सरिणीहिअअसुहाइ पदुणो कखे भणं तस्म ॥

मानानन्तरे स्त्रियाः कैतवस्वप्ने यथा,—

भरिमो से सअणपरम्मुहीए विअलन्तममाणपसराए ।

कइअवसुअअत्तणत्थानहरण्णे छुअसुहेल्लिं ॥

स्तिथा एव सखीवाक्यस्याक्षेपेण यथा,—

गिठटीहिं पलोइअं गिअम्मच्छिअं परम्मुही होअं ।

जं भणह तं करिस्सं सच्चिओ जइ तं ण पेच्चिस्सं ॥

तस्या एव तदनुष्ठानविघ्नेन यथा,—

अग्निमुद्ग्रथयितुं हृदयेषे वाससः स्पृशति मानंधनायाः ।

अयुगेन सपदि प्रतिपेदे रोममिश्र सममेव विभेदः ॥

प्रवासानन्तरे स्त्रिया यथा,—

अत्यक्का गअहिअए वज्जया दइअउग्गिजणपुरओ ।

भुरइ विअंलताणं हरिसविसट्ठाणवलअणं ॥

अतै व स्त्रीपुंसयो र्यथा,—

रमिजण भइग्गि गए जाहे अवगूहिअ पडिणिउत्तो ।

अहअं पउत्य पइअ व्य तक्खणं सोपवासिअ ॥

सामान्यत एव प्रवाससाध्वसेन स्त्रिया यथा,—

होन्त पडिअस्सु जाआ आउच्छणजीवधारणरइस्सं ।

पुच्छन्ती भमइ घरं घरेण मिअविरइसिहिरीआ ॥

प्रवासविलम्बेनै व पुंसो यथा,—

एक्को वि कालसारो ण देइ गन्तुं पआहि ण वसन्तो ।

किं उण वाहाउलिअं लोअणजुअलं मअच्छीए ॥

परिहारे स्वेदादिभिः स्त्रिया यथा,—

उप्पआइ सै अज्जं ऊरू वेवन्ति ऊवलो गलइ ।

सुप्पुआले हिअअं पिआगमे पुप्फइआइए ॥

कल्पान्तरं पुंसो यथा,—

करस्सैशारम्भोत्पुलकितपृथुरोजकलशे

अमाग्गो वामार्धे वहति मदनाकृतसुभगम् ।

विभो वीरं वारं सतसमयिकोहूननविधे-

स्तनौ भस्स्स्तानुं कथमपि समाप्तं विजयते ॥

विप्रतन्मनिरक्तिषु प्रथमानुरागे प्रतिश्रुत्यादानं यथा,—

किं ण भणिओ सि यालअ गामणिधूआए शुद्धअणसमकुट्ठं ।

अणिमिसवङ्गवलं तत्राण्णअण्हदिट्ठेहिं ॥

अत्र वक्तेचितादिभिः प्रतिश्रुत्यालिङ्गनादयः स्त्रीभयादिभिर्न दीयन्ते ॥
माने विसंवादनं यथा,—

अणुअ णाहं कुविआ उवहअसु कि सुहा पसाएसि ।

तुह मखुसमुप्यखेण मअक माणेण वि ण कजे ॥

अत्र मानिनी पूर्वमालिङ्गनादीन् निषिध्य पद्यादयथावत् प्रयच्छति
यथा क्वचित् अष्टशतं प्रदासंग्रामि इति प्रतिश्रुत्य अष्टाभिरधिकं शतं
प्रयच्छति न तु अष्टौ शतानि इति । तदेतद् व्यलीकविप्रययोगादिभि-
रालिङ्गनादीनां निराकरणमयथावत् प्रदानत्वाद् विसंवादनमेवो-
च्यते ॥ प्रवासे कालहरणं यथा,—

एहि इसो पठयो अहअं कुप्येज्ज सो अणुणेज्ज ।

इअ फलइ कखु वि भणोरहाण साला पिअअमन्नि ॥

अत्र आलिङ्गनादीनां व्यक्तैव कालहरणमतीतिः ॥ कक्षे प्रत्यादानं
यथा,—समसोक्तद्वयसंबन्धिना कालेण रुद्धपेन्मार्गं ।

मिद्धणाणं मरइ जं तं खु जिअइ इअरं सुइं होइ ॥

अत्र-सुहृदिव प्रकटयत्र सुखप्रदः प्रथममेकरसामनुकूलताम् । पुनरकारण-
यिवत्तैतदारूपाः प्रविशिनष्टि विधिर्भनसो रुक्मः ॥ इत्ययमर्थः सम्बध्यते ।
तत्र च प्रत्यादानमेवार्थो भवति ॥ प्रयमानुरागे वक्ष्यमानात् विविधं
यथा,—द्विट्ठाए जं ण दिट्ठा आलविआए वि जं ण आलत्तो ।

उवआरो जं ण कयो तं विअ कलिअं छइहेहिं ॥

अत्र व्रीडादिभिर्दंशनादिभिर्वैविध्यं प्रतीयते ॥ माने विरुद्धं यथा,—

ण मुअन्ति दीहसाखेण रुअन्ति ण होन्ति विरुक्किसिआन्तो ।

धखाओ ताओ जाणं वड्डवड्डइ वड्डहो ण तुमं ॥

अत्र ईर्ष्यायितादिभिर्वर्षभालिङ्गनादिविरुद्धैर्नानवती वक्ष्यते ॥

प्रवासे व्याविहं यथा,—

कइ आगओ पिओ अज्जपुत्ति अज्जेण कइ दिणा होति ।

एको एहमेतो भविष्यं मोहं गन्धा वाला ॥

अत्र एकस्यापि दिवसस्य वर्षायमानतया प्रियालिङ्गनादिवस्त्रनया विशेषतो दैर्घ्यं प्रतीयते ॥ करुणे निषिद्धं वधा,—

आवाशभयभयं विषयं ण होइ दुक्खस्य दारुणं अवसाणं ।

याह जिघन्तीएमए दिट्ठं सच्चिअं अ तुह इअं अवसाणं ॥

नदेतद्भ्रामविषये सीतायाश्चिराशंसितसमागमसुखावाप्तित्वमायरूपं वचनं करुणमिति निषिध्यते ॥ प्रथमानुरागेण सह रागो यथा,—

सा मच्छइ तस्स ण्हाउं अणुसोत्ते सा वि से समुज्जइ ।

त्यणवट्ठमिडणविलुलिअकल्लोलमहग्घिए सलिले ॥

अत्र शुद्धयो र्द्वयोरपेक्षककालमन्योन्यानुरागः प्रतीयते । तत्रैका जाव-
ण्णादिना रणजते द्वितीयस्तु स्नेहादिना रणजत इति ॥ तत्रैव पद्या-
दयथा,—नामि हिअअं व पौअं तेण जुआणेण मज्झमाणाए ।

ण्हाणहलहाकएअं अणुसोत्तजलं विअं तेण ॥

अत्रैकस्यानुरागं हृद्वा पश्चाद् द्वितीयो रणजते ॥ तत्रैवातुरूपं यथा,—

सच्चं जाणइ दट्ठं सरिसम्भि जणम्भि जुज्जए राओ ।

मुरउ ण तुमं भणिसं मरणं पि सलाहणिकं से ॥

अत्र न केवलं लावण्यदिनैव रणजते किं तर्हि अनुरूपविषयिणाभि-
लाषेणापीति प्रतीयते ॥ तत्रैवानुगतो यथा,—

गहवइसुएण समअं सच्चं अलिअं व किं विआरेइ ।

धणाइ हलिअकुमारिआइ ठाणम्भि जणवाओ ॥

अथ यदापि सौभाग्यादिप्रसिद्धितमानुरूपं न विद्यते तथापि स्त्रिया
उत्तमप्रार्थनमगर्हितत्वादनुगतमेव भवति । सोऽयं करुणसाधारण-
सार्धनोत्पत्तिपक्षे उक्तः । भावसाधनपक्षे तु सर्वत्र सचार्थादिविष्टे-
रति र्दीप्तिर्वा नुरागशब्देनोच्यते । प्रथमं चोपजायमानत्वादयं
प्रथमानुराग इति ॥ प्रथमतो मानः सान्द्यते येनेति । यथा,—

पाअयइणाण मुहं रहसवसामोडिअथाण ।

दंसणमेत्तपसिज्जरिचुक्का वज्झया य सोक्खाण ॥

अतः मान पूजायामिति धातोः स्वार्थे णिजन्तात् णिचि घञि च मान इति रूपम् । स हि प्रेयांसमस्राः पादपतनादिपूजायां प्रयो-
जयति ॥ यं प्रियत्वेन मन्यते यथा,—

कारणगहिओ वि मए माणो एमेअ जं समो सरिओ ।

अत्यङ्गपुल्लिअंकोल्ल तुअ तं मत्यए पडइ ॥

अतः मन ज्ञाने इति धातुः । तथाहि मानं प्रियत्वेन मन्यमाना तद-
पहारिणेऽङ्गोच्छाय कापि कामिनी कुप्यति ॥ यः प्रेम मनुते यथा,—

जत्य ण उज्जागरओ जत्य ण ईसाविरुरणं माणं ।

सब्भाववाज्झअं जत्य णत्थि पेहो तच्चिं णत्थि ॥

अतः मनु अवबोधने इति धातुः मानेन हि प्रेमास्ति नास्ति वा इति
जनो बुध्यते । तस्य च कारणभूतस्यापि प्राधान्यादत्र कर्तृत्वोपचारः ॥
तद् यथा, प्रज्ञा पश्यति नो चक्षु र्दृष्टिः शरस्वती हि सा ॥ इति ॥
प्रेम मिमीते यथा,—

धुविआ अ सच्चहामा समेवि वज्झयाणा णवर माणक्खलणे ।

माअपडिअहिअअसारो पेम्मासंधरिसो पअट्टइ मणू ॥

अतः माङ्माने इति धातोः कृत्यलुपटो वज्झलं इति कर्तरि लुपट् ॥
कोऽसावनुमान इति भाष्यप्रयोगात् ॥ तेन च यद्यपि कारणभूतेनैव
आत्मनि रुक्मिण्यश्च प्रियप्रेम्णः परिमाणं सत्यभामा प्रत्याययति तथा-
पि इहापि अयं पूर्ववत् कर्तृत्वेनोपयुज्यते ॥ प्रवाचे वसत इत्युप-
लक्षणेन (न) आत्मानमद्वना भूपयन्ति यथा,—

राहीणे पि पिअअमे पत्ते विच्छणे ण मयिडओ अप्पा ।

इक्खिअपउत्थवइअं सअज्जिअं संठवन्तीए ॥

अतः यम आच्छादने इत्यस्य प्रसारति इतरादिवन्निषेधार्थं प्रपूर्वस्य
यञि च रूपं निरूप्यते ॥ श्रुयानः प्रियासन्निधौ न वसन्ति यथा,—

विरहाणलो सहिज्झइ आसावन्नेण इअहणणम्मा ।

एकगामपवासो भाए मरणं विसेसेइ ॥

अत्र दूरस्थयोरिव अन्तिकस्थयोरपि सन्निकर्षाभावात् प्रवासो भवति ॥
उत्कण्ठादिभिश्चेतो वासयति यथा,—

आलोअन्ति दिसाओ ससन्त जम्भन्त गन्त रोअन्त ।

सुज्झन्त पडन्त हसन्त पडिअ किं तेण पउत्थेण ॥

अत्रोत्कण्ठादिभिर्वासिते चेतसि शून्यावलोकनादयोऽनुभावा जायन्ते ॥

प्रमापयति यथा,—

सञ्जीवणोसहिम्नि व पिअस्स रक्खेइ अणखवावारां ।

सा छुणवप्फहं सणकण्ठागअजीविआं सोण्हां ॥

अत्र प्रसादं करोतीत्यत्रादिषत् प्रमापणोपक्रमोऽपि प्रमापणमुच्यते ॥

करणे करोतेरनुभूतोपादानार्थत्वे कुरुते मूर्च्छां यथा,—

विअलिअविओअविअणं तक्खणपबभट्ठराभमरणाआसं ।

अणअतणआए णयरं लद्धं सुच्छाणिमीलिअच्छीअ सुहं ॥

अत्र सीतायाः पतिशोकप्रकर्षणाभूता मूर्च्छा उत्पद्यते ॥ उच्चारणार्थत्वे कुरुते विलापं यथा,—

पुहवौअ होइ हि पइ बड्डपुरिसविसेसचच्चला राअसिरी ।

कह ता मइअिअइमणिसामाणं उवट्ठिअं वेहव्व ॥

अत्र प्रवासदुःखेन सीता विलपन्ती इदमुच्चरति ॥ अवस्थापनार्थत्वे कुरुते साहचर्ये मनो यथा,—

इयमेत्थ पतइवत्तं ना पुनरङ्काअयणी भवामि ते ।

चतुरैः सुरकामिनीजनैः प्रिय यावन् विलोभ्यसे दिवि ॥

अत्र रतेः कामशोकेन मरणसाहचर्ये मनोऽवस्थाप्यते ॥ अस्यञ्जनार्थत्वे करोति चित्तं दुःखेन यथा,—

दलति द्दयं गृढोद्देगं द्विधा न तु भिद्यते

स्रजति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम् ।

ज्वलयति तनूमन्तर्दाहः करोति न भयसात्

प्रहरति विधिर्ममच्छेदी, न सन्तति जीवितम् ॥

अतः रामादेर्दुःखेन चित्तमभ्यणत्रते ॥ सम्भोगनिरुक्तिषु प्रथमासुरागा-
नन्तरे पालनार्थो यथा,—

दृष्टा दृष्टिमधो दधाति कुरुते गालापमाभापिता

ग्रन्थप्रायां परिहृत्य तिष्ठति बलादालिङ्गिता येमते ।

निर्धान्तीषु सखीषु वासभवनास्त्रिगन्तुमेवेकते

जाता वामतथैव सम्प्राप्तिं सम प्रीतैत्र नवोद्धा प्रिया

आत्माप्रागल्भ्यवामताभ्यामननुकूलायानपि नवोद्धायामिच्छासुदृष्टा रतिः
पालयते ॥ मानानन्तरे कौटिल्यार्थो यथा,—

पादे सूर्ध्वनि ताम्रतासुपगते कर्णोत्पले चूर्णिते

क्लिश्ये हारलतागुणे करतले संपातजातवर्णे ।

अप्राप्तप्रियताङ्गनव्यक्तिकरा हन्तुं पुनश्चेतसा

वाञ्छन्ती सुहृद्रेणभावनयना पर्याकुला रोदिति ॥

अतः प्रेम्णः स्वभावकुटिलत्वान्मानवत्वाः कश्चग्रहणेन यत्पादताङ्ग-
नादिरूपाः, कुटिला एव सम्भोगा जायन्ते ॥ प्रवासामन्तरेऽभ्यवहा-
रार्थो यथा,—

वशिष्ठधेनोरगुयायिनः तमावर्त्तमानं धनिता वनान्तात् ।

पयौ निमेषालसपद्मपङ्क्तिरूपोपिताभ्यामिव लोचनाभ्याम् ।

अतः उत्तरार्धे उपोषितस्य अन्वोपयोगं पूय प्रियालोकांजना पिवतैर-
भ्यवहारार्थः कथ्यते ॥ कथनानन्तरे अतुभनार्थो यथा,—

अणुमरणपत्तिनाप पञ्चागञ्जीविण्य पिपयग्निम् ।

वेद्यमण्डपं कुलमङ्गलं सोऽहण्यं चाप्यं ॥

अतः यपेयं सत्प्राणभृता एयमस्या अहमपि जीवितमेवेति पत्या
विच्छिन्नजी राग, पत्राः पुनः प्रेत्यापि यत्सङ्गो मयाभिलषितः सोऽयं
जीवन्तीव जीवितेश्वरः समासादित इति विच्छिन्नादतिसुखमेवागु-
भयते ॥ अतः प्रथमासुरागानन्तरे सम्भोगः संचिह्नो यथा,—

अपेतव्याहारं सुप्रतविविधग्रित्यधिकारं
करस्पर्शारम्भप्रगलितदुःखलान्तप्रयनम् ।
मुञ्च ब्रह्मोत्कम्भं दिशि दिशि मुञ्चः प्रेरितहृषो-
रहल्यासुखाम्णोः क्षणिकमिह तत् सङ्गतमभूत् ॥

अत्र संक्षेपो निगदेनैव व्याख्यायते ॥ स एव मानानन्तरे सङ्कीर्णो यथा,—

अप्युपिअप्युपलक्ष्यमुचे पुणो वि संभरिअमखू दूमिअविहले ।

हिअए माणवईणं विदेण पअणनरूपो पसप्पइ रोसो ॥

अत्रावस्थिता प्रकृष्टा च रति व्यलोकस्वरणादिभिः संकीर्यते ॥

प्रवासानन्तरे संपूर्णो यथा,—

आमान्तो मे भुजगप्रयनादुत्थिते प्राङ्पाणौ

मासानेतान् गमय चतुरो लोचने मौल्यित्वा ।

पश्चादावा विरहसुषुप्तं सं तमात्माभिलाषं

निर्वेक्षत्रावः परिणतभरच्चन्द्रिकासु क्षपासु ॥

अत्रासुना विरहिवाकेत्रनापि निर्वेक्षत्रावः इति भविष्यत्कालोपाधेः
प्रवेशानन्तरेऽप्यविरुध्यमानेन सं तमात्माभिलाषमित्यादिना तदानीन्त-
नभोग्यस्य संपूर्णत्वं दर्शयते ॥ करुणानन्तरे सम्बद्धो यथा,—

तीर्थे तोयव्यतिकरभवे जङ्गुकन्यासुरयो-

र्देहत्यागीदमरगणनालेख्यमासाद्य सद्यः ।

पूर्वाकाराधिकतररुचा सङ्गतः कान्तयासौ

— लौलागारेध्वरमत पुन मन्दनाभ्यन्तरेषु ॥

अत्रोत्तरार्धेनन्दमत्यजयो लोकांतरप्रतुष्टजीवनेन सम्भोगसम्पत्तिः प्रति-
पाद्यते ॥ प्रथमानुरागानन्तरे सहाय्यान्वयो यथा,—

मुञ्चपेच्छओ पई से सा वि ऊ पिअरूपदंसणुअइआ ।

दो वि कअत्या पुहविअ पुरिसमञ्जिलं ति मणन्ति ॥

अत्र पूर्वार्धे रक्षयत्यर्थे उत्तरार्धे राजत्यर्थः प्रथमानुरागे सह सिद्ध-
भावेन सिद्धस्तदनन्तरेऽपि तथैवानुवर्तते ॥ तत्रैव पश्चादर्थान्वयो यथा,—

अद्यप्रभत्यवनताङ्गि तवाग्नि दासः
 कीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ।
 अङ्गाय सा नियमजं क्लममुत्सर्ज
 क्लेशः फलेन हि पुन नैवतां विधत्ते ॥

अत्र रञ्जयत्यर्थः प्रथमानुरागे पुंसि पञ्चाङ्गादेन सिद्धसादनन्तरेऽपि
 तथैवानुवर्तते ॥ अत्रैवानुगतार्थान्वयो यथा,—

अग्निमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तां
 जलनिधिमनुरूपं जङ्गु कन्यावतीर्णा ।
 इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः
 अवणक्लृष्टपाणामेकवाक्यं विवत्रुः ॥

अत्र राजत्यर्थः प्रथमानुरागे स्त्रीपुंसयोरप्राप्तरूपेण सिद्धसादन-
 न्तरेऽपि तथैवानुवर्तते ॥ तत्रैवानुगतार्थान्वयो यथा,—

स्याने तपो दुस्तरमेतदर्थमपर्याया पेलवयाभितप्तम् ।

या दास्यमप्यस्य लभेत नारी सा स्यात् कृतार्था किमुताङ्गण्यग्राम् ॥

अत्र पूर्वार्थे रञ्जयत्यर्थः प्रथमानुगतार्थत्वेन सिद्धसाधैवानुवर्तते । सोऽर्थं
 कर्णसाधनः प्रत्ययोत्पत्तिपक्ष उक्तः । भावसाधनपक्षे तु सर्वत्र सङ्गार्था-
 द्विविष्टिता रति दीप्ति, वासुरागशब्देनोच्यमाना तदनन्तरेऽपि
 समाससामर्थ्यादनुवर्तते ॥ कः पुनरत्र समासः, पृष्ठीलक्षणसात्पुंस्यः ।
 प्रथमानुरागस्थानन्तर इति प्रथमानुरागानन्तर इति ॥ कात्र वृत्तिः,
 अजहत्सुार्था । नहाव नायकौ मिथः समागतावपि प्रथमानुरागमुत्सृजतः ।
 युक्तम् । पुन र्यदंजहत्स्वार्था परार्थाभिधानरूपा वृत्तिः स्यात्, अवश्यं
 ह्यनेन परस्वार्थमभिदधता स्वार्थ उक्त्युच्यते । वादं युक्तम् । एवं हि दृश्यते
 लोके भिक्षुको यद् द्वितीया भिक्षामासाद्य पूर्वा न जहाति सञ्चयायैव
 यतते । एवं तर्हि द्वयो द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति । कस्य
 विभक्तेः, पष्ठरा । न पृष्ठीसमर्थोऽनन्तरः । तर्हि प्रथमायाः, न प्रथमा-
 समर्थः प्रथमानुरागः, सुखन्याधिक्यात् । अभिहितः सोऽर्थोऽत्रान्तर्भूतः

प्रातिपदिकार्यः सम्यन् इति सामर्थ्यं भविष्यति । मैवं । इह प्रथमानु-
रागानन्तरे इत्यस्यात्समुदायाद्विभक्ता उत्पत्तव्यम् । तेन चैकोऽर्थ-
पिण्डो षट्पिण्ड इवाविभागोत्पन्नपांसूदकविभागोऽवयवार्थशक्त्या-
नुरोहीतः दृश्यव्यपदेशावयवशक्तिरभिधीयते । तस्मिंश्च समुदायार्थे
एकत्वं समवेतमतो विद्यमानायामप्यवयवसंख्यायां तदाश्रया सुबुत्पत्ति-
र्न भविष्यति ॥ मानानन्तरे पूजार्थान्वयो यथा,—

न स्पृष्टोऽपि त्रिदशरिता दूरभौर्प्राणुवन्वात्

नापुत्रतृष्टो भुजगपतिना तर्जनाभि र्जयायाः ।

मानस्यान्ते नयनसलिलैः क्षालितः शैलपुत्रा

पुत्र मौलौ नतिपुञ्ज जयत्यात्मनः पादपांसुः ॥

अत्र पादपतनादिपूजा मानसिद्धा तदनन्तरेऽप्यनुवर्तते ॥ अत्रैव मानं
प्रति प्रियत्वाभिमानान्वयो यथा,—

विहायैतन्मानम्यसनमनयोरुच्चकुचयो-

र्विधेयः प्रेयांस्ते यदि वयमनुसृज्यवचसः ।

सखीभ्यः स्निग्धाभ्यः शिवमिति निशमैरणनयना

निवापान्मो दत्ते नयनसलिलै र्मानसुद्धदे ॥

अत्र मानं प्रति प्रियत्वाभिमानो मानानन्तरेऽप्यनुवर्तते ॥ अत्रैव
प्रेमावरोधार्थान्वयो यथा,—

दूमन्ति जे सुज्जत्तं कुविअ दासव्व ते पसाअन्ति ।

ते च्चिअ मङ्गिलाण पिआ वेसा सामिच्चिअवरोआ ॥

अत्रास्यामपि प्रेमाक्षि न वेति जिज्ञासुः प्रियः प्रियां केलीगोत्रसुवलना-
दिना इनोति । सा च प्रेमवत्यवश्यमस्मै कुप्यति स चोपलब्धप्रेमा
तद्वासवदेनां प्रसादयति । अथैषात्मनि प्रेम्णोऽस्त्वित्वमनुबुध्यते । सोऽयं
मानसिद्धोऽर्थस्तदनन्तरेऽप्यनुवर्तते ॥ तत्रैव प्रेमप्रमाणार्थान्वयो यथा,—

सुरकुसुमेहि कलुसिअं ञ्ज तेहिं चिअ पुणो पसाएमि तुमं ।

तो पेग्गस्स किसोअरि अवराहस्स अ ण मे कअं अदुहअं ॥

अत्र इतिगण्यः सुरकुसुममञ्जरी दत्ता मम तु सुरतहरेव प्रेयसा प्रति-
 पन्नसदृशस्याः सच्चक्षुणेन प्रियतमेति सत्यमामा स्वप्रेमाणं
 प्रमिमीते । स चायमर्थो मानेन सिद्धसादनन्तरेऽपि समाससामर्थ्या-
 दनुवर्तते ॥ कः पुनरत्र समासः, पठ्योतत्पुरुष एव । का वृत्तिः, प्रथमा-
 सुरागानन्तरमणहतस्वायैव । श्रुतं, तत्र विद्यमानादावपि प्रथमासुरा-
 गस्य विद्यमानत्वात् । इह तु माननिवृत्तौ मानापगमादयो जायन्ते ।
 अन्वयादिप्रेषणं भविष्यति । तद्वयया, हतघटस्तैलघट इति निप्र-
 क्षेऽपि एते तैले वा अयं हतघटः अयं तैलघटः इत्यन्वयात् पूर्व-
 पदार्थो विप्रेषणं भवति । तत्र या च यावती वार्यमात्रा इहापि तत्तु-
 ल्यमेव । तथा हि,

सकप्रगाहं तं सुखा मिश्राणया पिच्छा मिश्रमम विदुषां ।

त्योशं त्योशं रोसो महं व मायं सिषीमररं ॥

सकपायैरेव वाक्ये नान्यकं निरुदती अयनीयं शब्देदिति मानप्रेषणान्वयो
 दृश्यते । प्रवासानन्तरे प्रिया न वसते इत्यर्थस्यान्वयो यथा,—

वसने परिधूसरे वसना नियमवामततुः छतैकवेणिः ।

पतिनिष्करणस्य शुद्धशीला मम दीर्घं विरहम्बरं विभक्तिं ॥

अत्र बुध्नन्तेन शकुन्तलायाः प्रवासे विभूषणाद्यग्रहणं यद्वगतं तदनन्त-
 रेऽप्यनुवर्तमानं प्रेन प्रकर्षाय भवति ॥ अत्रैव श्रुवानः प्रियासन्निधौ
 न वसन्तीत्यर्थस्यान्वयो यथा,—

समर्थये यत् प्रथमं प्रियां प्रति क्षणेन तन्मे परिवर्त्तेत्यन्वया ।

अतो विनिद्रे सङ्घा विलोचने करोमि न सूर्यकिभाधितप्रियः ॥

अत्र सुखरवाः प्रवासान्तरं उर्वशीबुद्ध्या सतादिकं यद्वयदाससाद
 तत्तदनेकप्रोऽन्यथा बभूव । तत्तत्तत्कारात्वायं यस्या लतारूपपरिवर्त्तनं
 प्रतेति सोऽयं प्रियासन्निधौ यूनामवासः प्रवासः संसिद्धसादनन्त-
 रेऽप्यनुवर्तते । अत्रैवोक्तपदादिभिश्चेतो वासयतीत्यर्थस्यान्वयो यथा,—

अथो बुद्धरभारप पुणो वि तन्तिं करोसि गमणस्य ।

अज्ज वि ण होति सरला वेणी अ तरङ्गिणी विद्धरा ॥

अत्र प्रवासोद्भूतभ्रूत्कण्ठादिभिश्चित्तवासना प्रवासानन्तरेऽपि तस्या नोपशम्यतीति वेणिकावर्णनादिना सूच्यते । अत्रैव प्रमापयतीत्यर्थस्यान्वयो यथा,—

त्यद्वियोगोद्भवे चण्डि मया तमसि मज्जता ।

दिष्टा प्रतुप्रपलभासि चेतनेव गतामुना ॥

अत्रोर्वशीविरहे पुरुषा उच्यते कामावस्थामापन्नः प्रियाप्राप्तौ प्रेतैव प्रतुप्रज्जीवितस्तदेवासुसन्धत्ते । सोऽयं प्रमापणार्थः प्रवासः सिद्धसादन-
न्तरेऽपि समाससामर्थ्यादनुवर्तते । क. पुनरत्र समासः, पठ्योत्पुरुष एव । कात् दृष्टिः, न तावदनुत्पृष्टस्वार्था, न हि प्रोच्यसमागतयोः प्रवास-
सम्बन्धोऽपि विद्यते । उत्पृष्टस्वार्था नदिह भवतु युक्तं पुन र्थदुत्पृष्टस्वार्था
नाम दृष्टिः स्यात् । वादं युक्तं, एवं हि दृश्यते लोके पुरुषोऽयं परकर्मणि
प्रवर्तमानः स्वकर्मोत्पृजति । तद्यथा, तस्मा राजकर्मणि प्रवर्तमान-
साधकर्मोत्पृजति । नन्वेवं सति राजपुरुषमानयेतुप्रक्ते पुरुषमात्र-
स्यानयनं प्राप्नोति । नैव दोषः, उत्पृजन्वयाच्चै स्वार्थं नात्यन्तमुत्पृजति ।
यः प्रत्यर्थविरोधी स्वार्थक्षमेवोत्पृजति । तद्यथा, तस्मा राजकर्मणि
प्रवर्तमानसाधकर्मोत्पृजति, न तु चुम्बितस्मितविहसितकम्पनादौनि ।
न चायमर्थः परार्थविरोधी विशेषणं नाम । तस्मान्नोत्पृच्यति । करुणान-
न्तरेऽनुभूतप्रादुर्भावार्यान्वयार्थो यथा,—

जयन्ति जायास्त्रिष्टस्य शम्भोरम्भोधिमन्थने ।

मन्त्रास्त्रिष्टस्य साददभूच्छीमनोमुदः ॥

दाक्षायण्या दैमवतीत्वेन करुणानन्तरत्वम् । तत्र करुणदुःखेन मूर्च्छा-
दयः प्रादुरासन्, इह तु श्रानन्देन ते प्रादुर्भवन्ति ॥ तत्रैवोच्चारणा-
न्वयार्थो यथा,—

•स्नाभ्यन्ती यदुपेक्षितासि पुरतः कामो यदग्रे हतः

क्षिप्तं यक्षपसा वधु र्यदपि च प्रोक्ता बहुषाङ्गना ।

तत्पूर्वं प्रणतस्य मेऽद्य दयिते दायायपि चम्यता-

मितुत्रक्ता चरणाजयो विजयते तुल्यः । अत्रायाः श्रियः ॥

अत्र कर्णवस्थायाम् प्रियापादाजयो कुण्ठता शोकेन यो विलापः सतः ।
स इह प्रकर्षासापत्न्येन परिणमति । अत्रैव मनोऽवस्थापनान्वयार्थो
यथा,—अस्यिदं प्रेम लभस्य पतुर्नरितुत्रक्षते गामिहमा सा नम्रा ।

तथा तु तस्यार्धशरीरलाभादधःसताः स्निग्धजनाश्रिपोऽपि ॥

अत्रैव, यदैव पूर्वं जलने शरीरं सा दशरोपात् सदती ससर्ज ।

ततः प्रभतेयव विमुक्तसङ्गः पतिः यन्मूनामपरिग्रहोऽभूत् ॥

इति कर्णवस्थायामतिस्नेहेनापरिग्रहत्वमाह्वये यमनोऽवस्थापितं तदि-
हार्धशरीरमदानमहासाहसमेवावतिष्ठते ॥ तत्रैवाभ्यञ्जनान्वयार्थो यथा,—

भिन्ने सद्यः समाधायुपरमति परजोतिपि खन्दसंज्ञे

संज्ञासापद्यमाने हृदमनसि मनागुन्मिपत्स्त्रिन्द्रियेषु ।

ध्यापारे पारवर्त्य विच्छिन्नमिह भवति ब्रह्मसमस्तचारी

वामार्धस्थैर्जन्मा जयति पुररिपोरन्तरानन्तपूरः ॥

अत्र यत्कर्णवस्थायाम् जनः शोकप्रकर्षेणाभ्यक्तमासीत्तदिह प्रिया-
ज्ञेयजन्मना परमानन्देनाभ्यज्यते । सोऽयं कर्णधर्मसमन्तयः तदन-
न्तरेऽपि समाससामर्थ्याद्भवति । कः पुनरत्र समासः, पठितत्पुरुष
एव । का वृत्तिः, जहत्स्वार्था । न ह्यत्र कर्णार्थस्य गन्धोऽपि कथं
तर्हि अन्वयः । यथा, मल्लिकापुटसम्पकपुट इत्यत्र निगीर्णस्यपि
सुमनःसु मल्लिकादि वासनावशाद्विशेषणं भवति :—अयं मल्लिकापुटोऽ-
यं चन्दनपुट इति । एवं निवृत्तेऽपि स्वार्थं वासनावशात्कर्णोऽन-
न्तरस्य विशेषणं भवति । अत्र वा पदनाञ्जुरागादिष्वपि जहत्स्वार्थैव
वृत्तिः, नन्तर्वं राजपुरुषमानयेतुत्रक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोति ।
नैष दोषः, वृत्तौ समर्थाधिकारः क्रियते, सामर्थ्यं च भेदः संसर्ग उस्सर्गः
उभयं वा । तत्र राष्ट्र इतुत्रक्ते सर्वं स्वं प्रसक्तं, पुरुष इतुत्रक्ते सर्वः
सामौ प्रसक्तः । इहेदानीं राजपुरुषमानयेतुत्रक्ते राजा पुरुषं

निवर्तयत्यन्येभ्यः स्वात्तिर्यः, पुरुषोऽपि राजानमन्येभ्यः स्वेभ्यः ।
 एवमस्मिन्नुभयतो व्यवच्छिन्ने यदि राजार्यो निवर्तते कामं निवर्त-
 तासु, न जातु क्वचित् पुरुषमात्रसत्रानयनं भविष्यति । प्राक् प्रवृत्तेर-
 ह्यतार्यस्य निवृत्तौ सामर्थ्यप्राभावावृत्तिरेव न स्यात्, वृत्तिनिमित्ता च
 निवृत्तिस्तस्माददोष इति । तत्र राज्ञः पुरुष इत्यत्र यदा तावदव-
 हृतपरायत्तवृत्तिरयं पुरुषो न स्वतन्त्रतया स्वामिसंसर्गसंप्रावगतत्वात्
 स्वामिविशेषज्ञानायोपादीयमानो राजशब्दः स्वाभ्यन्तरेभ्यः पुरुषं
 व्यापयति । सोऽयं स्वाभ्यन्तरव्यवच्छेदो भेद उच्यते । यदा पुनरव-
 गतपरायत्तभावस्य पुरुषस्य स्वामिसम्बन्धव्योक्तत्वात् राजशब्दः प्रयुज्यते,
 तदा विशेषसंसर्गज्ञाभिसन्धायोपसर्जनस्य शब्दोपादानत्वादनव-
 कायो विशेषान्तरसंपात इत्यशब्दा स्वाभ्यन्तरनिवृत्तिरवसीयते ।
 यदा त्वर्यान्तरनिवृत्तिं स्वार्थसंसर्गज्ञाभिसन्धायोपसर्जनपदानि
 प्रयुज्यन्ते, तदा शब्दार्थसामर्थ्ययोः प्रतिपत्तिनिबन्धनयोरभेदापेक्षायां
 भेदसंसर्गसमुदायः सामर्थ्यं भवति । यथा, नीलश्च तदुत्पलश्चेति
 नीलोत्पलं, प्रथमस्यासौ अतुरागश्चेति प्रथमातुराग इति । प्रथमातुरा-
 गानन्तर इत्यादिषु च भेदसामर्थ्यं यथा राज्ञो भृत्य इति । यतोऽ-
 नन्तर इत्युक्तेऽवृत्तमिदं कस्याप्यवधेरनन्तरोऽयं न स्वतन्त्र इति
 सर्वोऽवधिः प्रसक्तः । प्रथमातुरागस्येत्युक्ते सर्वः सम्बन्धी प्रसक्तः । इहे-
 दानीं प्रथमातुरागानन्तर इत्युक्ते प्रथमातुरागोऽनन्तरं निवर्तयत्य-
 न्येभ्योऽवधिभ्यः । अनन्तरः प्रथमातुरागं निवर्तयत्यन्येभ्यः सम्ब-
 न्धिभ्यः । तत्र योऽसौ भेदस्तस्मात्सामर्थ्यं तन्निमित्ता च वृत्तिः । भेदनिमि-
 त्तायाश्च वृत्तौ सत्यां वृत्तप्रभिसुरस्यं भेदमुपजनयप्रोपसर्जनस्य प्रथमा-
 तुरागस्यार्यो निवर्तते । यस्यापि प्रधानस्थानान्तरस्यावधिमन्वेन निव-
 र्तते सोऽप्यवधिमदच्छिनन्ति । एवमुभयतो व्यवच्छेदे निर्वातेऽनन्तर-
 विशेषेऽसमुदायार्थं चान्यस्मिन् प्रादुर्भवति । यदि प्रथमातुरागादर्थो
 निवर्तते कामं निवर्तताम् । न जातु क्वचिदवधिमन्त्रावस्य संप्रत्ययो

प्रविध्यति । ननु धान्यव्यतिरेकाभ्यां जघत्स्वार्थत्वं नोपपद्यते ॥
 तथा हि प्रथमानुरागान्तरे इतुप्रक्ते कश्चिच्छब्दः श्रूयते ।—प्रथमानु-
 रागेतत्रान्तरेति च प्रतीयमानविभागः । अर्थोऽपि कश्चिद्वगम्यते
 कन्याविच्छिन्नादिरेवधिमत्त्वञ्च । मानान्तरे इतुप्रक्ते कश्चिच्छब्दभागो
 होयते, कश्चिदुपजायते, कश्चिदन्वयो—प्रथमानुरागेति होयते, माने-
 तुप्रजायते, अनन्तर- इत्यन्वयो । अर्थोऽपि कश्चिन् होयते, कश्चिदुप-
 जायते, कश्चिदन्वयो—कन्याविच्छिन्नादि होयते, मानशैथिल्यादि-
 उपजायते, अवधिसक्तमन्ययित्वेन मन्यामहे । यः शब्दभागो होयते
 तस्यासावर्थः योऽर्थो होयते, य उपजायते तस्यायमर्थः योऽर्थ उपजा-
 यते, योऽन्वयो तस्यासावर्थः योऽर्थोऽन्वयीति । मैवं । यतोऽनन्यथासिद्धा-
 भ्यामेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रदार्थयोः सम्बन्धावधारणमन्यथासिद्धौ चेत्तौ ।
 तथा हि, यत्र हं हितं होयते, क्लृपितमुपजायते, रेणुचक्रमन्ययि, तत्र
 हस्तिनो होयन्ते, अष्टा उपजायन्ते, पिपौलिका अन्वयिन्यः । न चैता-
 वता रेणुचकादिपिपौलिकाः कारणं भवन्ति । यत्र वा क्षीरं होयते,
 दधुरुपजायते, पात्रमन्वयि, तत्र माधुर्यं होयते, अन्नतोपजायते,
 तृप्तिरन्वयिनी । न चैतावता पात्रस्य तृप्तिः कार्यं भवति । अवष्टतं
 हि सामर्थ्यमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रविभज्यते । यथा, लोके वधि-
 रोऽपि चक्षुष्मानालोकयति, सत्यपि श्रोत्रे धपहतचक्षुर्नालोक-
 यति रूपमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां चक्षुःश्रोत्रसन्निधानं रूपालोकनं
 चक्षुष एव व्यवस्थाप्यते न श्रोत्रस्य । यस्य केवलस्य योऽर्थोऽवष्टतः
 पदार्थान्तरसन्निधानेऽपि तस्य स एव । न हि रसनमसन्निधौ
 दर्शनस्य मधुरादिव्यञ्जनं दर्शनसन्निधौ नीलादिव्यक्तिं प्रति सा-
 मर्थ्यं लभते । प्रथमानुरागशब्दस्य केवलस्योत्कण्ठादिषु मानशब्द-
 स्यैवप्रायितादिष्वनन्तरशब्दस्य पुनरेवधिमन्तृत्वेव सामर्थ्यप्रभवधत्तम-
 तत्तेषां तावानेवार्थो भवति । यः पुनः पदयोरेव्योन्योपपत्तेर्पाद्विच्छि-
 न्नादिभिर्मानशैथिल्यादिभिर्वावधिमद्विषयोऽन्वावधिकः प्रतीयते

वोक्तार्थः स भवतीति । यदि च यथानपेक्षितावयवार्था वृत्त्यो-
 द्वियग्रकगोपादयः स्वसामर्थ्यप्रनियतमर्थमाचक्षते तथा संघाता
 एवैते प्रथमानुरागानन्तरादयो राजपुरुषादयश्चानपेक्षितावयवार्था
 यथासामर्थ्यप्रमर्षेषु निविशन्ते । ननु चाव्यपदेशपूर्वापरविभागा-
 भिन्नार्थाभिधायिनो वृत्तादयः प्रतीयमानभागभेदानुयाताः सम्बन्धि-
 पदार्थोपहितभेदवृत्ताभिधायिनः पुनरिमे, तत् कथं प्रथमानुरागानन्त-
 रादयो वृत्तादिववृद्धिशब्दा भवितुमर्हन्ति । तदसत् । वृद्धिशब्दा
 यौगिका इति हि विभागोऽभेददर्शनादर्शनाभ्यामभिनिविशतेऽभि-
 निविष्टवृद्धेः प्रतिपादनोपाय एव । अथवाभिनिविष्टो ह्यर्थं क्रमेण तस्मा-
 द्ययान्निवर्तयितव्यः । ततोऽस्यप्रत्यभिज्ञायमानप्रकृतयः श्रोत्रिय-
 क्षत्रियादयो दर्शयन्ते । न ह्यत्र प्रकृतिरूपमवसीयते । यतः प्रकृत्यर्था-
 वच्छिन्नः प्रत्ययार्थोऽभिधीयते ततोऽनवसीयमानावयवविभागा वृद्धयः
 काश्चिदुपन्यस्यन्ते यद्वात्यन्तमसम्भवोऽयमर्थस्य यथा शक्यगोपाः,
 तैलपादिकाः, मण्डप इति । पुनः कदाचित् सन्निहितावयवार्था जाति-
 विशेषाभिधायिनः सप्तपर्णस्तमालादय उदाह्रियन्ते । यतः प्रपला-
 शोऽप्युद्भिन्नप्रपलाशोऽपि च यनस्पतिः, सप्त पर्णान्यस्य पर्वणीति
 सप्तपर्ण इत्याख्यायते । तथा निष्कीर्णकुसुमस्तम्भ अनारब्धकलिकाजा-
 लोऽपि क्षता मालानेनेति क्षतमाल इत्यभिधीयते । अथ पञ्चाङ्गुल-
 मिवाष्टकर्ण इव पण्डमसेत्रुत्रपचरितार्थावयवा जातिवाचिन एव
 पञ्चाङ्गुलाष्टकर्णादयो वर्णयन्ते । ते हि पञ्चाङ्गुलादिव्यपदेशः प्रोद्धि-
 यमानप्रथममालमपि यावदनुवर्तते । ततः सन्निधीयमानेऽप्यना-
 धीयन्तावृत्तिपदार्थाः लोहितशालिः गौरस्वरः इत्यादयो निगदन्ते
 तत्र हि सन्नपि वर्णविशेषः समुदायस्य जातिवचनव्याप्यद्वयत्वेन
 नावसीयते । तदेवमर्थं शक्यीकृतवृत्तिपदार्थाभिनिवेशः प्रथमानुरागा-
 नन्तरादिव राजपुरुषादावप्यवयवाभिनिवेशं शक्यते त्याजयितुम् ।
 अतएव प्रथमानुरागादीनां विप्रलम्भसम्भोगादीनाञ्च पारिभाषिकोऽपि

संसर्गः सन्निधीयत इति ॥ प्रकीर्णकेषु स्पृहयन्तीव्रतमटमीचन्द्रकः स
 हि चैत्रचतुर्थीतोऽष्टमचतुर्थ्यामुपादीयमानः कामिनीभिरर्च्यते यथा,—

अवसद्धिअजणो पइणा सलाहमाणेण एच्चिरं हसिओ ।

चन्दो भि तस्स भुद्धिअकुसुमं जातविलक्खो ॥

यस्यां यवस्तु शरेष्ववला लोलन्ति सा कुन्दचतुर्थी यथा,—

लुलिआ गहवइवुआ दिअं व फसं जवेहिं सविसेसं ।

एहिं अणिवारिअसेधग्गेहणं चरउं ष्छेत्तमि ॥

यसन्तावतारदिवसः सुवसन्तको यथा,—

ऊणपिट्ठधूसरत्थणि रुद्धमअतंवच्छि कुवलआहरणे ।

कस्स कअ चूममच्चरि भुत्ति तुए मण्डिओ गामो ॥

यत्न स्त्रियो दोलामारोहन्ति सा आन्दोलनचतुर्थी यथा,—

आन्दोलक वणोदडिआए दिट्ठे तुममि सुहाए ।

आसन्धिअद् कामो अरपेण्णणिसुला दोला ॥

एकमेव सुकुठमनिर्भर शालालिष्टवृक्षा अथ्य सुनिमीलितकादिभिः खेलतां
 कीड़ा एकशाल्मली यथा,—

को एसो भि पलहं संवलिवलिअपिअ परिक्खसइ ।

इलिअमुअ सुइवइसेअजलोल्लेण इत्येण ॥

त्रयोदश्यां कामदेवपूजा मदनीत्यदो यथा,—

गामतरुणीओ छिअअं हरन्ति पोदाण लणहरिओओ ।

अणणसवमि कोसुअकइआहरणमेत्ताओ ॥

गन्धोदकपूर्ववधनाङ्गीकृतादिभि र्यूनां प्रियजनाभिपेककर्दमेन कीड़ा
 उदकघ्नेदिका यथा,—

अहं धाविजणसइमएण सज्जिअं पडिअन्ति ।

अण्णु हे तरुणीओ गहवइसुअइअ चिक्खेण ॥

यद्योत्तमस्त्रियः प्रदाभिषातेनाशोकं विक्राम्य तत् कुसुममवतंसयन्ति सा
 अशोकोत्तंसिका यथा,—

उत्तंसिऊष दोहलविश्रसिआसोअमिन्दुवअणए ।

विरहिणो णिप्फलकंकेलिकरणसदो समुप्पुसिओ ॥

यत्नाङ्गनाभिश्चूतमञ्जयोऽवखजानङ्गाय बालरागत्वेनैव दायं दाय-
मवतंस्रन्ते सा चूतभञ्जिका यथा,—

रद्वन्मिताण सोहद्व रद्वजोग्गं कामिणीण च्छण्णवच्छं ।

कस्सो जाव ण रंज्जइं कवोलधोणन्तपल्लवसहआरं ॥

यत्न युवतयो मदिरागण्डूपदोहदेन वकुलं विकाशं तत्पुष्पाण्यवचि-
न्वन्ति सा पुष्पावचायिका यथा,—

पीणव्यणए सुकोसरदोहलदाणुम्भु,हीअ णिवलन्तो ।

तुङ्गसिहरणपडणस्स जंफलं तं तए पत्तं ॥

यत्न कस्सो म्रियतम इति पृच्छद्भिः पलाशादिनवलताभिः म्रियो जनो
हन्त्यते सा चूतलतिका यथा,—

णवलअमहरं अङ्गे जहिं जहिं मइइ देअरो दाअं ।

रोमइदण्डगाइ तहिं तहिं दीसइ वइए ॥

पद्माब्जानुनयन्ती भूतमातृका यथा,—

विहलइ से णेवच्छं पग्गाअइ मण्डणं गइं खलइ ।

भूअच्छण्णञ्चपाग्नि सुइअ माणं पुलोएस्स ॥

वर्षासु कदम्बनीपङ्कान्द्रिकादिकुसुमैः महरणभूतैर्हिधा बलं विभज्य का-
मिनीनां क्रीडा कदम्बसुहानि यथा,—

सहिआहि मिअविसज्जिअकलम्बरअभरिअणिब्भइच्छूओ ।

दीसइ कलम्ययवओवत्यण्हरो हलिअसोण्हए ॥

प्रथमवर्षणमरुद्वनवटणाद्भुवासु स्थलीषु शाहलम्भ्यर्चत्र मुक्तपीतानां
सुतिमविवाहादिक्रीडा नवपत्रिका । तत्र च वरणविधानादो तेषामेव-

मेवंविधाः परिहासा भवन्ति यथा,—

ता कुण्ठं कालहरणं तुवं तग्नि विवरे विवाहय्य ।

जा वंपदुण्हवप्पाइ होन्ति कुमारीअ अङ्गाइं ॥

संसर्गः सन्निधीयत इति ॥ प्रकीर्णकेषु स्पृहयन्तीव्रतमदमोत्तन्द्रकः स
हि चैत्रचतुर्थीतोऽष्टमचतुर्थ्यामुपादीयमानः कामिनौभिरर्चयते यथा,—

अवसद्भिन्नजणो पट्टणा सलाहमाणेण एच्चिरं उचिचो ।

चन्दो न्ति तस्म सुहृदिषुकुसुमं जातविलम्बो ॥

यस्यैव यवसुक्षरेष्ववला लोलन्ति सा कुन्दचतुर्थी यथा,—

लुलिचा गहवद्बुद्ध्या दिष्टं व फलं जवेहिं सविसेसं ।

एहिं अश्वारिअसेवणेहणं चरउं प्पेत्तमि ॥

वसन्तावतारदिवसः सुवसन्तको यथा,—

छणपिट्ठधूसरत्थणि रुद्धमअतंवप्पि कुवलआचरणे ।

कस्म कअ चूममच्चरि पुत्ति तुए मण्डिअो गामो ॥

यत्र स्त्रियो दोलामारोहन्ति सा आन्दोलनचतुर्थी यथा,—

आन्दोलएक वणोट्ठिआए दिट्ठे तुममि सुहाए ।

आसन्धिआइ काओ करपेछणणिञ्चला दोला ॥

एकमेव सुकुसुमभिर्भरणात्मालिङ्गजा अथ सुनिमीलितकादिभिः खेलतां
क्रीडा एकशास्मली यथा,—

को एसो न्ति फलहं संवलिवलिअं पिअ परिक्षसइ ।

इलिअसुअ सुहवइ सेअजलोप्पेण हत्येण ॥

तयोदयां कामदेवपूजा मदमोक्षयो यथा,—

गामतरणीओ छिअअं चरन्ति पोढाण त्यणचरिओओ ।

मअणसयमि कोमुअकइ आचरणमेत्ताओ ॥

गन्धोदकपूर्णवचनाङ्गीकृतादिभि र्यूनां म्रियजनाभिपेककर्द्मेन क्रीडा
उदकघोड़िका यथा,—

अइं धाविजणसइमएण सअडिअं पडिक्कन्ति ।

फण्णं हे तरणीओ गहवइसअइममि चिक्खेण ॥

यद्योत्तमस्त्रियः प्रदाभिधातेनायोक्तं त्रिकाश्व तत् कुसुममवतंसयन्ति सा
अशोकोत्तंसिका यथा,—

उत्तंसिञ्जण दोहलविश्रसिञ्चासोश्रमिन्दुवश्रण ।

विरहिणो णिप्फलकंकेलिकरणसदो समुप्सुसिञ्चो ॥

यत्राङ्गनाभिश्च तूमञ्जयौऽवशजप्रानद्वाय बालरागत्वेनैव दायं दाय-
मवतंस्रन्ते सा चूतभञ्जिका यथा,—

रद्वश्रम्यिताण सोद्वद्व रद्वजोग्गं कामिणीण च्छणणैवच्छं ।

कश्ये जाव ण रंज्जद्व-कवोलघोणन्तपल्लवसहभारं ॥

यत्र सुवतयो मदिरागण्डूपदोद्वदेन वकुलं विकाशं तत्पुष्पाण्यवचि-
न्वन्ति सा पुष्पावचायिका यथा,—

पौण्यवण सुफेसरदोहलदानुष्म,हीश णिवलन्तो ।

तुङ्गसिहरगगपङ्कजं जंफलं तं तए पत्तं ॥

यत्र कस्तौ म्रियतम इति दृच्छद्भिः पलाशादिनवलताभिः म्रियो जनो
द्वन्तते सा चूतलतिका यथा,—

णवलश्रमपङ्कजं श्रमे जहिं जहिं मद्दद्व देश्रगो दावं ।

रोमद्वद्वद्वगाद्व तहिं तहिं दीसद्व वद्वए ॥

यस्यात्मानुनयन्ती भूतमाहका यथा,—

विहलद्व से णेवद्व पम्माश्रद्व मण्डणं गद्व खलद्व ।

भूश्रच्छण्यण्यण्यमाग्नि मुहश्र माणं पुलोएसु ॥

वर्षासु कदम्बनीपङ्कादिद्रुकादिकुसुमैः महरणभूते द्विधा बलं विभज्य का-
मिनीनां कौडा कदम्बसुदानि यथा,—

सच्चिआदि पिमविमज्जिअकलश्वरअभरिअणिद्वभरण्णो ।

दीसद्व कलम्यथयओवत्तणहरो हल्लिअसोण्हाए ॥

प्रयमवर्षणमद्वदनवटणाद्वासु स्थलीषु शाहलरुश्वर्चत्र मुक्तापीतानां
शक्तिमविवाहादिकौडा नवपत्रिका । तत्र च वरणविधानादो तेषामेव-

मेयंविधाः परिहासा भवन्ति यथा,—

ता कुण्डं कालहरणं तुवरं तग्नि विवरे विपाहय ॥

जा वंपदुण्णवपाद्व होन्ति कुमारीअ पङ्गाद्व ॥

अभिनवविभक्त्यो रोदुर्मेदागिरामसरः सनाच्चित्तत्र कामिमिदुनानां कौडं
विसखादिका यथा,—

नेष्टुहन्ति पित्र्यभमा पित्र्यमाणवयस्याहि विसलत्रहाहि ।

हित्र्याहं वि कुसुमाञ्जलवाणकत्राण्येष्टुभ्राह्मणं ॥

शक्रोत्सवदिवसः शकार्चा यथा,—

सञ्चं चित्रं कट्टमयो सुरणाहो जेष हलिप्रधौत्राण ।

हत्येहिं कमलदलकोमले हिं क्षिप्तो य पक्षविभो ॥

आश्विने पौर्णमासी कौसुदौ यथा,—

अह तद् मद्यत्यदिष्टे कद् वि खलनामत्तजणमन्त्रे ।

तिस्मा त्येषेसु जाचो विलेखणं कोसुर्दयासो ॥

दीपोत्सवो यच्चरात्रि यथा,—

अस्ते वि हि होन्ति कृष्णं चणो दीप्यालित्रा सरिच्छोदे ।

जल्य जह्निषं गमद् धिप्रवसदौ दीप्यवमिषेण ॥

अभिधान्यशूकधान्यानामाद्वाण्यमेवानिपक्षानामस्यवहारोऽभुत्रपखादिका
यथा,—अण्णग्णिणा करो मे दहो न्ति पुणो पुणो श्विन्न कहेद् ।

हालिकसुभ्यासलिच्छु सदोहसा पामरजुवाणो ॥

प्रथमत एवेष्टुभचर्षं नयेष्टुभचिका यथा,—

दिश्वरश्च सरश्चमत्रं सुसहलेण देह हत्येण ।

पदमं हित्र्यं बह्मया पवट्टा गच्छं सद्गन्तवणं ॥

पौष्पादौ जलाशयावगाहनं तोयक्रीडा यथा,—

पिपुणे न्ति कामिणीणं जलजुह्वाह्यावजह्वासुहेक्षि ।

कण्टकत्रकवोला यप्फुल्लिञ्जलच्छोद् वयणाहं ॥

नाथादिदर्शनं प्रेक्षा यथा,—

णञ्चिहिद् णटो पेच्छिहिद् जेष यधोभोद्दयो नायकत्ता ।

विदूषिहिद् जररञ्जविहलण्यरीगहवरपुत्राण पयञ्चिहिद् ॥

आलिङ्गनादिश्चहा दुग्गेदरादिक्रीडा दूरतानि यथा,—

आस्य ये प्रथमं क्रमेण विजिते दृष्टाधरं सत्रार्पणे
केलौ दूत्रतविधौ पणं प्रियतमे कान्ता पुनः पृच्छति ।
सान्ताहसिनिरुद्धसम्भृतरसोद्धेदक्षुरद् दन्वाया
हृणीं सारिविसारण्या निहितः स्वेदाभ्युर्गर्भः करः ॥

रागोद्दीपनाय माध्वीकादिसेवा मधुपानं यथा,—

• योश्चाकुरुमल्लमग्रा खपपल्लदा वराहदिगु ह्यावा ।
हसिज्जण संठविज्जइ पिण्ण संभरिअलज्जिआ कावि पिआ ॥

• प्रेमप्रकारेषु विप्रियादिभिरप्यविनाशनीयो नित्यो यथा,—

• दिट्ठा कुविआणुणआ पिआ सहस्रजणपेक्षणन्नि विसहिआ ।
जम्भ णिसणाइ उदे सिरीए पेम्भेण लज्जअइओ अप्पाणो ॥

तपस्वरणादिजम्भा नैमित्तिको यथा,—

• इयेप सा कर्तुं मयन्धत्ररूपतां समाधिमास्थाय तपोभिरात्मनः ।

• अवप्यते वा कथमन्यथा ह्यं तथाविधं प्रेम पतिश्च तादृशः ॥

अनिर्धारितविशेषः सामान्यो यथा,—

• कुविआ वा पसखाओ ओणासुहीओ विसमाणीओ ।

• जह गहिआ तह हिअरां धारेति अणिव्व, अं बाला ॥

निर्धारितविशेषप्रकारो विशेषयान् यथा,—

• ण वि तह अणालवन्ती हिअरां दूमेइ माण्णिणी अहिआं ।

• जह दूरे वि अभिअगरुअरोसमज्जत्यभणिणइ ॥

दूकृतितादिभिरप्यनवगम्यः प्रच्छन्नो यथा,—

• दिअहे दिअहे कूसइ सक्के अअमद्ववड्दिआसक्का ।

• आययइ उरोवणमुही कलमेण समं कलमगोवी ॥

संख्यादिभिरवगतः प्रकाशो यथा,—

• जइ होसि ण तम्भ पिआ ता दिअहं णीसहेहि अहेहि ।

• ग वद्धअ पीअपेअसमओ पाडिव्व किं सुअसि ॥

कारणोपाधिकः छत्रिमो यथा,—

अदंसणेण पुत्तञ्च सुट्ठ विण्णहाणु वन्धगच्छिआइं ।

हत्थउट्ठपाणिआइं वि कालेण गच्छन्ति पेम्माइं ॥

कारणनिरपेक्षोऽश्रुत्तिमो यथा,—

जह जह जरापरिणओ होइ पर्देइ गाओ विखोवि ।

कुलपालिआए तह तह अहिअअरं वल्लहो होइ ॥

जन्मान्तरसंस्कारजनितः सहजो यथा,—

आलिअपुलओध्मेओ सबत्तिपणअपरिधूसग्गि वि गरुए ।

पिअदंसणे पवड्डइ मसुट्ठाणे वि रुप्पिणीअ पहरिसो ॥

उपचारानपेक्षप्रकर्ष आचार्यो यथा,—

वरिणीअ कहअव्वं वल्ललं पिअअमे कुणन्तम्मि ।

अकअत्थाइं वि जाआइं गत्तिसिद्धिलिआइं अत्ताइं ॥

यौवनजो यथा,—

तंवसुइकआहोआ जह जह थणआ किलेति कुमरीणं

तह तह लद्धावासो ध्व वम्माहो हिअअमाविसइ ॥

उपचारानपेक्षो विशुम्भजो यथा,—

ण वि तह च्छेअरआइं हरन्ति पुण्णरुत्तराअरमिआइं ।

जह जल व तल व जह व तह व सब्भावरमिआइं ॥

मेनपुट्टिपु चक्षुःप्रीति र्थया,—

उत्तप्ति देयजनाद् ब्रह्मवादी श्रप. पिता ।

सुप्रसन्नोऽक्षला भूर्तिरसत्राः स्नेहं करोति मे ॥

मनःसङ्गो यथा,—

एषा मनो मे प्रसभं शरीरात् पितुः पदं मध्यममुत्पतन्ती ।

सुरद्वगा कर्षति सखिडताग्रात् सूत्रं शृणालादिव राजहंसी ॥

सद्वत्स्योत्पत्ति र्थया,—

तं पुलइआ पि पेण्णइ तं विअ हिअआअइं तीअ मेण्णइ गोत्तं ।

धइणं तस्सा मअणे अणं पि विचितं अणिसच्चिअहिअए ॥

प्रलापो यथा,—अमयमग्रगणसेहररअणीमुहतिलअ चन्द दे च्छिवसु ॥

क्षितो ते जेहि पिच्यग्रमो समं पि, तेहि विच्य करेहिं ॥

जागरो वथा,—तच्च विरहज्जागरिचो सिविणे वि स देह दंशणमुच्चाह' ।

वाहेण जहा लोअणविलोअणं पि मे वि ह्वं ॥

कार्शत्र यथा,—आह कोवणा वि सा सुखा विआ गन्धर्वै सोहणाए ।

‘पात्रपङ्कणेणचाए दोसु विगलिएसु बल्लएसु ॥

अरति विषयान्तरे यथा,—

असंमतो वि समप्यह अपरिगाहिशलङ्क्यो परगुणालावो ।

तस्म पित्रापडियद्धा ण समप्पद्द रद्दसुहासमत्ता वि कत्ता ॥

लज्जाविसर्जनं यथा,—

अगपिन्नसेसजुश्राणो यालअवोली ण लोअमज्जाअ ।

अहं सा भगवद् दिसामुह्यसारिणी त्वहं कण्ठ ॥

व्याधि र्थया,—असाहस्यतौरह द्विप्र परिवड्डं तुङ्गभगरुप्रसंलायं ।

मरणविणोएण विष्ठा य विरमावेउ विरहदुक्खं ।

उन्मादो यथा,—अवलम्ब्य मांसं कण्ठरसगाहलक्ष्मिणा परिव्रजम् ।

अत्यक्षगज्जिअउत्तन्तद्वित्यद्विअश्चा षद्विअशाश्चा ॥

मूर्च्छा यथा,—जं मुच्छिद्याणं अमुचो कलव्यगन्धेण तं गुणे पडिन्नं ।

इत्थं रत्नगजिप्रदुसहो जीएण विणा ण वोसिन्तो ॥

मरणं यधी,—अच्छं पि ताव एकां मासं धारे इ पित्रसहि दन्ति ।

यदि ज्ञानं तन्मि गणं जहू ष मरिचं ष रोहस्यं ॥

ता इमा विमलभजन्मानो द्वादशापि प्रेमपुष्टिभूमयः सम्भोगेषु स्थानकः-

यामेव प्रेमप्रकर्षभूमिकामास्तन्दयन्ति । नायकेषु कथाव्यापी नायको

यथा,—गुरोः शासनमतेऽतुं न शक्यम् स राज्ञः ।

यो रावणः परच्छेदकार्यभारेऽप्यविक्षयः ॥

प्रतिनायको यथा,—जेतारं लोकपालानां समुपै रक्षितेश्वरम् ।

राममुक्तिकेनाममरातिं बहुमन्यत ॥

उपनायको यथा,—स हत्वा बालिनं वीरं तत्तदे चिरकाङ्क्षिते ।

धातोः स्थान इवादेशं सुग्रीवं संन्यसेयत् ॥

अनुनायको यथा,—स मारुतमुतानीतमहौषधिहृतव्ययः ।

लङ्कारदीर्घा पुनश्चक्रे विलापाचार्यकं शरैः ॥

कथाव्यापिनी नायिका यथा,—

तौष सविसेसदूमिश्चसवत्तिहिश्चश्चाद् णिव्वरणन्तमिषे'त् ।

पिच गरुडश्चाद् णिमिचं सोहाग्गयुष्साण अम्मभूलीअपचं ॥

प्रतिनायिका यथा,—

अंतिअसकुमुभदामं हरिणा विअहिअसुरहिगन्नामोचं ।

अप्पण इचं पि दूमिअ अप्पण्ण पि हिअएण वप्पिणीअ विइयं ॥

उपनायिका यथा—

देवौखीकृतमानसस्य नियतं स्वप्रायमानस्य मे

तद्भोद्वयदृष्टादियं सुवदना यायात् कथं न व्ययाम् ॥

इत्थं यन्त्रयया कथं कथमपि क्षीणा निष्ठा आश्रतो

दाक्षिण्योपहृतेन सा प्रियतमा स्वप्नेऽपि नासादिता ॥

अनुनायिका यथा,—

स्वाघटानां गुणिनां धुरि स्थितवति अेष्ठान्ववाये त्वयि

प्राभ्यस्तव्यसने महीयसि परं प्रीतोऽस्मि जामातरि ।

तेनेयं मदयन्ति काश भवतः प्रीतैत्र भवत्येयसे

मित्राय प्रथमानुरागघटिताध्यस्त्राभिहृतदृष्टगत्रते ॥

आभासेषु नायकाभासो यथा,—

कहं ण हिज्जल मज्झो इमौअ कन्दोदुदलसरिच्छेहि ।

अप्पेहिहि ओ ण दोसइ षण्ण्यण्णहररुहपसरेहिं ॥

नायिकाभासो यथा,—

कृतसीतापरित्यागः स रत्नाकरमेखलाम् ।

मुमुजे शशिबीपालः शशिवीमेव केवलाम् ॥

उभयाभासो यथा,—

अवज्जहिअ पुब्बदिसे समञ्जं जोण्हार सेविअपओसं सुहे ।
माइ ण निज्जअरणी वरदिसाइ तपप्पिअग्नि मिअङ्गे ॥

तिर्यगाभासो यथा,—

ओरन्तपङ्कअमुहिं वमूहणदिअं व सलिलअणणिसण् ।
अक्खिअइ तीरणसिण्णिवाआइ गमेइ सहचरि वक्काओ ॥

नायकेषु सर्वगुणसम्पद्योगादुत्तमः स यथा,—

रामोऽयं जगतीह विक्रमगुणै र्यातः प्रसिद्धिं परा-
मस्यङ्गायविपर्ययाद् यदि परं देवो न जानाति तम् ।
वन्दीवैष यथासि गायति मरुद् यसैत्रकवाणाहति-
अणीभूतविशालतालविवरोक्षीर्णैः स्वरैः सप्तभिः ॥

पादोनगुणसम्पद्योगानाधमो यथा,—

किं नो व्याप्तदिशां प्रकम्पितभुवामसौहिणीनां फलं
किं द्रोणेन किमङ्गराजविशिखै रेवं यदि क्ताम्यसि ।
जीवद्भ्रातृशतसत्र मे भुजबलच्छायां सुरसामाश्रिता
त्यं दुर्योधनकेसरीन्द्रगृहिणी शङ्कास्पदं किं तव ॥

अर्द्धगुणसम्पद्योगात् कनिष्ठो यथा,—

एकस्मिन् अयने मया भयसुतामालिङ्गत्र निद्राश्रया-
सुन्निद्रं अयितेन मञ्चरणयोः संवाहनव्यापृता ।
पादाश्रेण तिलोत्तमा स्तनतटे सस्नेहमापौडिता
हर्षदेव समर्पितानि पुलकान्यद्यापि नो सुञ्चति ॥

सत्त्वप्रधानः सात्विको यथा,—

शक्त्या वक्षसि मग्नया सह मया मूढे त्ववज्ञाधिपे
निद्राशेषे च विद्रवत्वा, कपिषु प्राप्तावकाशे द्विषि ।
मा भैष्टेति निरुन्धतः कपिभयं तस्योद्भटश्च स्थिते
मर्मच्छेदविसंभ्रं लाक्षरज्ज्वा वाचस्तथा न श्रुताः ॥

रणःप्रधानो राजसो यथा,—सामन्तमौलिमणिरञ्जितशासनाङ्क-

मेकातपत्रपवनेन तथा प्रभुत्वम् ।

असृजाः सखे चरणयोरधिगम्य सम्यग्

प्राप्ताकरत्वमहमद्य यथा स्तुतार्थः ॥

तमःप्रधानस्त्वामसो यथा,—

तपो वा शक्तं वा व्यपदिशति यः कश्चिदिह वः

स दर्पाद्दुहामहिमसहमानः कलयतु ।

अरामां निःसीरध्वजदशरथौष्ठस्य वसुधा-

मल्लसक्तकल्पामपि परशुरामः शमयति ॥

अनेकजानिः साधारणो यथा,—

स्नाता तिष्ठति कुन्तलेच्छरसुता वारोऽङ्गराजस्वसु-

र्द्ध्रते रात्रिरियं जिता कमलया देवी प्रसादाद्य च ।

प्रत्यन्तःपुरसुन्दरीः प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते

देवेनाप्रतिपत्तिमूढमनसा द्विवाः स्थितं नाङ्किताः ॥

अनन्यजानिरसाधारणो यथा,—

आ विवाहसमयाङ्गहे वने शैशवे तदनु यौवने पुनः ।

स्वापहेतुरनुपासितोऽन्यथा रामबाह्वक्षपधानमेव ते ॥

अङ्गारप्रधानो धीरोद्धतो यथा,—

शक्रं वा मधुहा कृतान्तगृहिणां दत्ताग्रपश्चाद्भुलं

वज्रं भूधरपक्षशोणितसुरापानोन्मदं वा दृष्या ।

शूलश्चासुररक्तविन्दुनिचितं गृह्णातु शूलासुधो

दृष्टदुःखमहं निहन्मि समरे कश्चित् परित्रायताम् ॥

रतुप्रपचारप्रधानः धीरललितो यथा,—

प्राधातुं दिनयं निरागसि नरे कुप्यन्तु नामेश्वरा-

स्तेन स्वाग्रयशुच्चिरेव सुकरा प्रायः प्रभूषां पुरः ।

मिथ्यामानिनि मन्यसे यदि तदा नित्यं मनोवर्तिनी

• ध्याता तामरसारं चित्तफलके का वा त्वदन्या मया ॥

उपशमप्रधानो धीरप्रशान्तो यथा,—

कुलममलिनं भद्रा मूर्ति मतिः श्रुतिशालिनी

भुजबलमलं स्मृता लक्ष्मीः प्रभुत्वमखण्डितम् ।

प्रकृतिसुभगा क्षन्ते भावा मदस्य च हेतवो

• व्रजति पुरुषो यैरन्मादं त एव नवाङ्गुलाः ॥

विश्वव्यदारकर्मा धीरोदान्तः स यथा,—

कपोले जानक्याः करिकलभदन्तद्वयसुपि

स्मरस्मेरं गण्डोड्डमरपुलकं वक्त्रकमलम् ।

• मुहुः पश्यन् शृणुन् रजनिचरसेनाकलकलं

जटाजूटश्रित्यं द्रुदयति रघूणां परिदृढः ॥

कैतवप्रधानः ब्रह्मो यथा,—

हृद्द्वैकासनसङ्गते प्रियतमे यन्मादुपेत्यादरा-

देकसत्रा नयने निमौल्य विहितक्रीडाशुबन्धच्छलः ।

ईषद्वक्तिकन्धरः समुलकः प्रेमोद्धसन्मानसा-

• मन्तर्हसलसत्कपोलफलकां धूर्त्तोऽपरां चुम्बति ॥

क्षतापराधोऽप्यविलक्षो ब्रह्मो यथा,—

• शतं वारानुक्तः प्रियसपि वचोभिः स परचैः

सहस्रं निर्हृतः पदनिपतितः पाष्णिहतिभिः ।

कियत् कृत्वा बद्धाः पुनरिह न वेद्मि भ्रुकुटय-

स्थायि किंश्चिन् मां क्षणमपि न ब्रह्मो विरमति ॥

• हृदयङ्गमप्रवृत्तिरुत्कूलो यथा,—

• सुखमानमनिमित्तकोपने सन्धयथा प्रणमितोऽस्मि नान्यथा ।

किं न वेत्ति सङ्घर्षचारिणं चक्रवाकसमवृत्तिमात्मनः ॥

• औपरोधिकप्रवृत्तिर्दक्षिणो यथा,—

अनेन कल्याणि शृणालकोमलं ततेन गात्रं ग्लपयस्यकारणम् ।

प्रसादमकाङ्क्षति यस्योत्प्लुक्तः स किं त्वया दासजनः प्रसादने
नायिकागुणेषु सर्वगुणसम्पद्योगाद्भूत्तमा यथा,—

हसिधाइं समंसलकोमलाइं वीसग्गकोमलं यच्चणं ।

सवभावशोभच्छुपुलाद्भ्रवंणमिमो सुमहिलाणं ॥

पादोनगुणसम्पद् योगान्मधमा यथा,—

णिअदइअदंसणुकिखत्त पडिअअणेण वत्तसुपहेण ।

गह्वरुवह्या दुष्टद्विवाडदाहमपहृङ्गागो ॥

अर्द्धगुणसम्पद् योगादधमा यथा,—

त किं यण विरज्जसि तं किरउ व हससि अलमहिताओ ।

एहेहि वारवालिदूअं सुमदुमलं समुपिसिओ ॥

अथःकौशलाभ्यामसम्पूर्णं सुगन्धा यथा,—

सहिन्नाहिं भक्षमाणा त्यए लम्बाकुसुम्भपुष्पति ।

सुहृद्वत्त्वात् तसिञ्जद् पप फोड़न्ती अहवत्त्वाद् ॥

वयसा परिपूर्णा मध्यमा यथा,—

पड़िवरुखमत्तठजेला वसठ दे अण्णअकुम्भपुरि ।

ससञ्चिद्विद्यधरिण कौस त्वणन्तौ त्वणे वदसि ॥

वयःकौशलाभ्यां सम्पूर्णं प्रगल्भा यथा,—

प्रियस्य वचेदूरपदयो गिह्यावरणहरमिभ्रस्य ।

श्रीलिंगं गलन्त उपमण्डपाणसुअंधचिचरभारं ॥

‘यत्नायनेऽपमाना धीरा यथा,—

ए वि तह अणालवन्ती हिअअं दूमेइ माणिणी अहिअं ।

एतद् दूरे वि अभिन्नगच्छारोसमज्जत्यमणि एहिं ॥

अपलायनेऽपमानाऽधीरा यथा,—

अथलस्यिअसाणपरम्मुहीअ तए तस्य माणिणि पियसम् ।

पुट्टिपुलगांनो लुह कहेंद्र समुहट्टिअं द्विअंअं ॥

आत्मीया स्वा यथा,—

श्रावनीयमाना ललिता यथा,—

हसिएहि उभालम्भा अछ्छ वञ्जारेहि रुसिचय्याइ ।

अच्छइ भण्डणाइ एसो मगो सुमहिलाणं ॥

अनियतानेकोपमोभ्या सामान्या यथा,—

कडएकधूमधारे अब्भुत्तणमाग्गणो समप्पिहिइ ।

सुहकमलपुष्पणलेहलम्भि पासत्थिए दिअरे ॥

यत्यन्तरं ग्राप्ता पुनर्भू यथा,—

मयेन निर्मितां लंकां लब्ध्वा मन्दोदरीमपि ।

विमसत्त दिशातीव लज्जामीव विभीषणः ॥

आत्मच्छन्दा स्वैरिणी यथा,—

तह सा जाणइ जारालोए पच्छसामविणयं कारं ।

जह पदमं चित्र लिखइ मण्णे चरित्तयत्तीण ॥

कलाचतुःषष्टिविद् गणिका यथा,—

सुप्फन्दरमणदंसणरसवड्ढिअगवअवअइविलासं ।

सुविअट्ठवेसवाणिआरमिअंको वसिष्ठं तरइ ॥

रूपयौवनमात्रोपजीविनौ रूपाजीवा यथा,—

अयमेव दक्षमानय्यनिर्गतधूमवर्तिकाकारः ।

चिकुरभरत्तव सुन्दरि कामिजनं किङ्करीकुर्वते ॥

कुटुम्बितादीनां कर्त्री विलासिनी यथा,—

सामससुन्दरीणं विद्मममावहइ अविणयोञ्जेअ ।

धूमञ्जिअपज्जलिअ ण वज्जमअो सुरहिदाअण ॥

ययोक्तलक्षणासु स्पष्टिता यथा,—

यच्चसागअणु रताअवत्तंसइ लोअलोअणणन्द ।

असत्तरव विअ सअरिअइभूसणवइ णमो दे ॥

कलहान्तरिता यथा,—

अइ सो विलक्सहिअओ मए अइव्याइअगणिअप्पणओ ।

परवज्जषद्विरोचिं तुम्हेहिं उवेक्खिओ जेतो ॥

विप्रसब्धा यथा,—

अह सा तहिं तहिं विअ वाणीरवणम्भि चुक्कसङ्केषा ।

तुह दंसणं विमगाइ पव्भट्ठणिहाणठाणव्व ॥

वासकसज्जा यथा,—

• ऐहिइ पियो त्ति णिमिसं व जग्गिअं जामिणीय पदमव्वं ।

सेसं सतावपरव्वसाए वरिसं व बोलीणं ॥

• स्वाधीनपतिका यथा,—

• सालोए च्चिअ खरे घरिणी घरसामिअस्स घेत्तूण ।

णेच्छन्तस्स वि पाए पुअइ इसन्ती इसन्तस्स ॥

अभिसारिका यथा,—

रस्सिहि सितस्सणसंमार खरसु तहणि वट्ठउ मिअङ्को ।

उलेइहम्भि वद्धचन्दिआए को पेच्छइ सुहं ते ॥

प्रोपितभर्तृका यथा,—

गिम्हे द्वाग्गमसिमलिआइं दीसन्ति विअसिहराइं ।

आसउपउलपइएण होन्ति णवपाउसव्भाइं ॥

विरहोत्कण्ठिता यथा,—

• अस्मिन् कपेमहे न वर्तत इदं यत् कामदेवोत्सवे

स्यैयं पुत्रि निरन्त्रया तदधुना किञ्चिन्मूले दीयताम् ।

इत्युक्ते जरतीजनेन कथमप्यध्वन्यवध्वा ततः

पर्यस्तेऽहनि कल्पितश्च कवलो धौतश्च धाराम्भुभिः ॥

श्लौनपात्रेषु शकारो यथा,—

• पलिच्चले लम्बदम्भाकलाअं पावालयं शुक्ताशदेहि रुत्तं ।

• मंगस्य खाइं तुह तुहि काइं चुकुचुकु चुकुचुकुत्ति ॥

ललको यथा,—

कम्बलवापिएकत्ति कुट्टं मलदन्तिधिहि लुहिए मइयेचालसिलत्तिं

सोवरि जगिरि क तुमं सच्चि खरा

विदुषपुक्लिण लोकी सिं ण आगसि ॥

अमात्यादिवासनाहः पापण्डादि वा पीठमर्दः । तयोरमातेषु माल्य-

वान् यथा,—हा वत्थाः खरदूषणत्तिगिरसो बधाः स्थ पापस्य मे

हा हा वत्थ विभीयण त्वमपि मे कार्येण हेयः स्थितः ।

हा महत्स्य ज वत्थ रावण महत् पश्यामि ते सङ्कटं

वत्थे कैकसि हा हतासि न विरं त्वोन् पुत्रकान् व्रक्ष्यसि ॥

पापण्डेषु भैरवानन्दो यथा,—

दंसेमि तं पि दसिणं वसुधावर्द्धणं यद्भवेति तस्मै वि रदस्मै गर्देषुचक्षे ।

आण्णेमि अक्खसुरसिद्धगणं गणाओ

तं णत्थि भूमिवत्तए मज्जं ण सज्जं ॥

वैहासिकः कौडिनको विश्वास्थ्यश्च विदूषकः ॥ १७० क ॥

यथा,—फुल्लकरं कलमकरसमं वहन्ति

जे सिन्दुवारविडम्भा महवज्झहा दे ।

जे गालितस्स महिसौदहिणो सरिच्छा

रुवन्ति सुद्धविअइल्लपस्सुणपुञ्जा ॥

मान्यः कलत्रवान् भुक्त्विभवो गुणवान् विटः ॥ १७० ॥

स यथा,—अकार किं प्रार्थनया भावारेणामिपेण वा ।

अकार्यवर्जं मे ब्रूहि किमभीष्टं करोमि ते ॥

यात्रेयकादिश्रेयो यथा,—

चन्द्रापीडोऽय सञ्जातपीडः कादम्बरीं प्रति ।

प्राहिणोत् स्वस्तकेयूरः केयूरकमुपस्थितम् ॥

पलाकासु,—

स्वात्मोपयोगिन्यन्योपयोगिन्यनुपयोगिनी ।

पताकेत्यापताकेति प्रकरोति प्रकीर्त्तयते ॥ १७१ ॥

तासु पलाका हनुमान् यथा,—

दिष्ट्या सोऽयं मन्त्रावाङ्मरुतानन्दवर्द्धनः ।

यस्य वीर्येण कृतिनो वयश्च भुवमानि च ॥

आपताकाप्रकर्षौ मारीचजटासुषौ यथा,—

रक्षसा मृगरूपेण वक्षयित्वा स राक्षसौ ।

जहार सीतां पद्मीन्द्रप्रयासघणविघ्नितः ॥

सहजा पूर्यजागन्तुः सखीहृत्त्रिविभोचरते ॥ १७९ क ॥

तासु लवङ्गिकादिः सहजा यथा,—

चञ्चलालोकया स्निग्धा त्वया त्यक्ता न राजते ।

मलौमसमुखी वर्तिः प्रदीपशिखया यथा ॥

कामन्दप्यादिः पूर्वजा यथा,—

तथा विनयनम्नापि यथा मालतुप्रपायतः ।

नीता कतिपयाहोभिः सखी विश्वम्भवेव्यताम् ॥

त्रिजटादिरागन्तु यथा,—

जाण्डू सिर्णेष्वभयिष्ठां मा रक्षणिचरिन्ति जुष्टच्छसु वक्ष्णं ।

चञ्जाणमि वणमि अ जं सुरङ्गिं तं लम्बाण धेष्मद् कुसुमं ॥

नायकगुणेषु मन्त्राकुलीनत्वं पुंसो यथा,—

वाचिष्ठैः सुकृतोद्भवोऽध्वरगतैरक्षत्रग्निकुण्डोद्भवः ।

भूपालः परमार इत्यधिपतिः सप्ताब्धिकाश्च भुवः ।

अदीप्यद्गन्तव्यगद्गन्तिनो गायन्ति यस्योद्भटं

विश्वामित्रजयोर्जितस्य भुजयोर्विष्कूर्जितं पुर्जराः ॥

श्रीदार्यं यथा,—

दिष्ट्वातङ्गघटाविभक्तचतुरा घाटा मही साध्यते

सिन्हा सापि वदन्त एव हि वयं रोमाक्षिताः पश्यन् ।

विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्यै नमो

यस्मादाविर्भूत्कथाद्गन्तमिदं यत्त्रैव चाक्षं गतम् ॥

महाभाग्यं यथा,—

दोर्निष्पेषविशीर्णवज्रशकलप्रतुग्ररूढवण-
ग्रयुप्रङ्गासिनि भग्नसोषमधवन्मातङ्गदन्तोद्यमे ।
भर्तु नन्दनदेवताविरचितखगूदाग्नि भूमेः सुता
वीरश्चरिव तस्य वक्षसि जगद्बीरस्य विश्राम्यतु ॥

शतशता यथा,—

हृते च कुपितै र्वाप्याम्भोभिः सदैव्यविलोकितैः
वनमसि गता यस्य प्रीत्या हतापि तथा त्वया ।
नवजलधरश्यामाः पश्यन् दिशो भवतीं विना
कठिनहृदयो जीवतेऽत्र प्रिये स तव प्रियः ॥

रूपसम्पद्यथा,—

वृत्रदोरक्तो वृषस्कन्धः शालप्रांशुर्महाभुजः ।
आत्मकर्मघमं देहं चातो धर्म इवाञ्जितः ॥

यौवनसम्पद्यथा,—

महोद्यतां वत्सतरः स्पृशन्निव द्विपेन्द्रभावं कलभः श्रयन्निव ।
रघुः कमाद् यौवनभिन्नशैशवः पुपोप गन्धौरमनोहरं वपुः ॥

वैदग्ध्यसम्पद्यथा,—

कोऽयं भामिनि भूयणं कितव ते श्रेणः कथं कुङ्कुमात्
कूर्पासान्तरितः प्रिये विनिमयः पश्चापरं कास्ति मे ।
पश्चामीत्यभिधाय सान्द्रपुलकौ चर्दन् खड्गान्याः सनी
हस्तेन प्रतिनिर्जितेन्द्र रवतात् दूरते हसन् वो हरः ॥

शीलसम्पद्यथा,—

का त्वं शुभे कस्य परिग्रहो वा किं वा मदभ्यागमकारणं ते ।
आचक्षु मत्वा वशिनां रघूणां मनः परस्त्रीविमुखमदृष्टि ॥

सौभाग्यसम्पद्यथा,—

असौ विद्याधारः शिशुरपि विनिर्गत्य भवनात्
इहायातः सम्प्रत्यविकलशरच्चन्द्रमधुरः ।

यदा लोकस्थाने भवति पुरसुन्मादतरलैः
कटाक्षे नीरीणां कुबलयितवातायनमिव ॥

मानिता यथा,—

यदात्य कामं भवता स याचत्रतामिति क्षमं नैतदनल्पचेतसाम् ।
कथं प्रसङ्गाद्वरणैपिणां प्रियाः परानुवृत्तया मलिनीकृताः श्रियः ।

उदारंवाक्यत्वं यथा,—

स्थिता एव वयं जगत्सु चरितैर्वाग्भिः किमाख्यायते
संयुक्तो भव शक्तिरस्ति भवतः सत्यं मनुष्यो भवान् ।
शस्त्रैरव्यवधौयमानयशसः प्रायो वयं तेषु चेत्
प्राञ्जस्तो ननु सन्ति तेऽपि गिरयो यै र्शनराः शस्त्रिणः ॥

स्थिरातुरागिता यथा,—

ततः कैरपुत्रकै परिणयविधौ काष्ठमुनिभिः
पुराणैरानङ्गुलपितहृदयेन चित्तिभृता ।
विना वाचं नैतत् क्षमयति निधायाननमधः
पतद्वाष्पान्मोभिर्निखिलमिव दत्तं प्रतिवधः ॥

नायिकागुणेषु स्त्रिया महाकुलीनता यथा,—

मानुषीभ्यः कथं वा स्यादस्य रूपस्य सम्भवः ।
न प्रभातरलं जगोतिषदेति वसुधातलात् ॥

औदार्यं यथा,—

भ्रूभेदे सहस्रोद्गतेऽपि वदनं नीतं परां नम्रता-
मैम्पन् मां प्रति भेदकारि हसितं नोक्तं वचो निष्ठुरम् ।
अन्तर्वाप्यजङ्गीकृतं प्रभुतया चक्षुर्न विष्कारितं
कोपच प्रकटीकृतो दयितया मुक्तश्च न प्रत्ययः ॥

महाभाग्यं यथा,—

तां नारदः कामचरः कदाचित् कन्यां किल प्रेक्ष्य पितुः समीपे ।
समभ्दिदेशैकवधूं भवित्रीं प्रेम्णा शरीराद्बह्वर्गं हरस्य ॥

कृतज्ञता यथा,—

पुरिससरिसं तुह इमं रक्खससरिसं कथं णिसाअरवइणा ।
कह आचिन्तिज्जं महिसासरिसं ण संपवइ मे मरणं ॥

रूपसम्पद् यथा,—

आभरणस्याभरणं प्रसाधनविधेः प्रसाधनविशेषः ।
उपमानस्यापि सुखे प्रतुप्रमानं वपुस्तस्राः ॥

यौवनसम्पद् यथा,—

उन्मीलितं हलिकयेवं चित्रं सूर्याग्रुभि र्भिन्ननिवारविन्दम् ।
बभूव तस्राचतुरस्रगोभि वपु र्विभक्तं नवयौवनेन ॥

वैदग्ध्यसम्पद् यथा,—

एकवासनसङ्गतिः परिहृता प्रतुप्रज्ञमाद् दूरत-
स्नाम्बूलानयनच्छलेन रमसाश्चे योऽपि संविद्धितः ।
आलापोऽपि न मिश्रितः परिजनं व्यापारयन्त्यान्तिके
कान्तं प्रतुप्रकारतचतुरया कोपः क्षतार्थोक्ततः ॥

शैलसम्पद् यथा,—

चतुरधरिणी मित्रदंशणा अ घाला पचत्थवइआ अ ।
असरसपज्जिआ उग्गआ अ णल्ल खण्डियं सौलं ॥

सौभाग्यसम्पद् यथा,—

सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीयाय पतिंवरे सा ।
नरेन्द्रमार्गाद् इव प्रपदे विवर्णभावं स स भूमिपालः ॥

मानिता यथा,—

प्रेतात्मजाऽपि पितृवक्त्रिरसोऽभिलाषं
र्थं समर्थं ललितं वपुरात्मनश्च ।
साख्योः समक्षमिति चाधिकजातलज्जा
शून्या जगाम भवनाभिमुखं कथञ्चित् ॥

उदारवाक्यं यथा,—

यथा श्रुतं वेदविदां वर त्वया जनोऽयमुच्चैः पदलङ्घनोत्सुकः ।

तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनं मनोरथानामगतिं न विद्यते ॥

स्थिरानुरागिता यथा,—

अलं विवादेन यथा श्रुतं त्वया तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः ।

ममात्र भावैकरसं मनः स्थितं न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते ॥

५. प्राक्भक्तिषु आदावस्वादु अन्ते स्वादु मृद्वीकापाकं यथा,—

प्राक् कामं दहता क्षतः परिभवो येनाय संध्रानतः

सेर्षत्रा घोऽवतु चण्डिका चरणयोस्तं पातयन्ती पतिम् ।

कुर्वन्त्यभ्यधिकं क्षते प्रतिलक्षितं सुक्तेन मौलौ मुहु-

र्वाप्येषाततकज्जलेन लिखितं लक्ष्मणे चन्द्रे यथा ॥

आद्यन्तयोः स्वादु नारिकेलीपाकं यथा,—

जह दृष्ट्वा तह रमिअं जाआ पत्ता पदं गआ धूआ ।

घरसामिअस्स अस्स अज्ज वि सोको उहच्छाद् अच्चीद् ॥

आदिमथान्तेषु स्वादु स्वादुतरं स्वादुतममितप्राप्तपाकं यथा,—

आपादसि प्रतिहता स्मृतिलोपरूढे

भर्त्तर्यपेततमसि प्रभुता तवैव ।

आया न मूर्च्छति मलोपहतप्रसादे

शुद्धे तु दर्पणतले सुलभावकाशां ॥

यन् नापैति न चातिशोभते तन् मौलौरागं यथा,—

हित्वा सीतां दग्धसुखरिपुर्नोपयेमे यदन्या

तस्या एव प्रतिलक्षितसखो यत् कलनाजहार ।

वृत्तान्तेन श्रवणविषयप्राप्तिश्च तेन भर्तुः

• सा दुर्वारं कथमपि परित्यागदुःखं विपेहे ॥

• यदपैति च शोभते च तन् कुसुमरागं यथा,—

वज्रवज्रदंष्ट्रा षं होद् वज्रहा कह पि पक्षहिमहाद् ।

• सा किं च्छन्दं मगद् कस्तो मिच्छं च वज्रय च

यन् नापैति अपि च शोभते तन् मञ्जिष्ठारागं यथा,—

वेवङ्ग जम्बु सविहित्रं वलिष्ठं महङ्ग पुलञ्चाङ्गत्रयणकलस
पेम्भसहावबिसुहित्रं बीजोवासगमनोमुत्रं वामङ्गं ॥

गूढव्यलोकं अन्तर्व्याजं यथा,—

प्रत्यग्रोष्णितगोकुलस्य शयनादुत्सन्नमूढस्य मे
सा गोलखलनादपैतु च दिवा राधेति भौरोरिति ।
रात्रापस्वपतो दिवा च विजने लक्ष्मीति चाभ्यस्यतः
राधां प्रच्छरतः श्रियं रमयतः खेदो हरेः पातु वः ॥

अगूढव्यलोकं वहिर्य्याजं यथा,—

चक्षु र्यस्य तवाननादपगतं नाभूत् क्वचिन् निर्हृतं
येनैषा समतं त्वदेकशयनं वचःस्यलौ कल्पिता ।
येनोक्तासि विना त्वया मम जगच्छून्यं क्षणाम्नायते
सोऽयं दम्भहतततः प्रियतमः कर्तुं किमभ्युद्यतः ॥

आव्यलोकं निर्व्याजं यथा,—

न्यं कण्ठे श्रियिलौकतो भुजलतापाशः प्रमादान् मया
निद्रोच्छेदापवर्गनेभिमुखं नाद्यासि सम्प्रापिता ।
अन्यस्त्रीजनसंकयालबुरहं स्वप्नं त्वया बीक्षितः
दोषं पश्यसि किं प्रिये परिजनोपालम्भयोगेन नयि ॥

धर्मानुबन्धि धर्मोदकं यथा,—

अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि स्तूयते
श्रुतिकुन्दं दत्त्वा यूने सितातपवारणम् ।
मुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह शिश्रिये
गलितवयसामिच्छाकृष्णामिदं हि कुलव्रतम् ॥

अर्थानुबन्धि अर्थोदकं यथा,—

भूत्वा चिराय सदिगन्तमहीसपत्नी
दौर्घान्तिमप्रतिरथं तनयं प्रच्छय ।

तत्सन्निवेशितभरेण सदैव भर्ता

शान्ते करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥

यत् पुनः काममेवानुबन्धाति तत् कामोदकं यथा,—

अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणं सर्वास्ववस्थासु यत्

विश्रामो हृदयस्य यत्र जरसा यस्मिन्नचार्यो रसः ।

कालेनावरणात्ययात् परिणते यत् स्नेहसारे स्थितं

भद्रं तस्य सुमानुषस्य कथमपेक्षकं हि यत् प्रार्थयते ॥

नानालङ्कारसंछटेः प्रकाराश्च रसोक्तयः । इतुप्रक्तं, तत्र अलङ्कार-

संछटेः इत्येव वक्तव्येन नानालङ्कारग्रहणं गुणरसानामुपसङ्गहार्यम्,

तेषामपि हि काव्यशोभाकरत्वेनालङ्कारत्वात् । यदाह,—

काव्यशोभाकरान् धर्मान् अलङ्कारान् प्रवक्षते ।

ते चाद्यापि विकल्पप्रन्ते कलान् कार्त्तस्नेत्रेन वक्ष्यति ॥

काचिन् मार्गविभागार्थमुक्ताः प्रागप्यलङ्कियाः ।

साधारणमलङ्कारं जातमन्यत् प्रदर्शयते ॥

तत्र काव्यशोभाकरान् इत्यनेन श्लेषोपमादिवद् गुणरसभावतदाभास-

प्रसादादीनपि उपगृह्णाति । मार्गविभागलक्षणांमलङ्कियोपदेशेन

श्लेषादीनां गुणत्वमिव अलङ्कारत्वमपि ज्ञापयति—

श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता ।

अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः ॥

इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दश गुणाः स्मृताः ।

तेषां विपर्ययः प्रायो लक्ष्यते गौडवर्त्मनि ॥

इति श्लेषादीनां दशानामेव मार्गप्रविभागकारितां ब्रुवन् काव्यशोभाकर-

त्वेन गुणान्तराणामपि अलङ्कारत्वमुपकल्पयति ॥ तदाह, कदा कार्त्त-

स्नेत्रेन वक्ष्यति सूक्तमिदमुक्तम् । असूक्तं न्विदमुक्तं रसानामलङ्कारता

इति ॥ तेषां गुणानामिव अलङ्कारव्यपदेशाभावात् नासूक्तम् । उक्तो-

त्कर्षाशामूर्जस्त्रिरसवत् प्रेयसामलङ्कारोपपदेशात् ।

तद् यथा,—

प्रेयः प्रियतराख्यानं रसवद् रसपेशलम् ।

ऊर्जस्वि रुद्राहङ्कारं युक्तोत्कर्षञ्च तत् त्वयम् ॥

तत्र ऊर्जस्वि रुद्राहङ्कारमित्यनेन आत्मविशेषनिष्ठस्य उत्कृष्टजन्मनो-
नेकजन्मानुभवसंस्कारा हि तद् दुर्दिनः संग्रामे गुणसम्पदनुपादातिप्रयत्नेतो-
र्विशेषस्य उपसंग्रहादहङ्काराभिमानशृङ्गारापरनाम्नो रसस्य मानमय-
विकाररूपेणाभिमानिनां मनसि जायतः परां कोटिसुपवर्णयति ।
रसवद् रसपेशलमित्यनेन विभावानुभावव्यभिचारिसात्विकसंयोगाद् रसनि-
ष्पत्तिरिति रत्यादिरूपेणानेकधाविभवतोऽभिवर्धमानस्य परप्रकर्षागमिनः
शृङ्गारस्य मध्यमावस्थां सूचयति । प्रियतराख्यानमित्यनेन समस्त-
भावभूद्भाविपक्षाया रतेः प्रकर्षाधिगमाद् भावनाभिगमे भावरूपता-
सुसङ्गतं प्रेमरूपेण परिणताया उपादानाद् भावान्तराणामपि पर-
प्रकर्षाधिगमे रसरूपेण परिणतिरिति आपयन्बलङ्कारस्योत्तरां कोटि-
सुपलक्षयति । सर्वेषामपि हि रत्यादिप्रकर्षाणां रतिप्रियः, रणप्रियः,
परिहासप्रियः, अमर्षप्रिय इति प्रेम्ण एव पर्यवसानं भवति । युक्तो-
त्कर्षञ्च तत् त्वयमित्यनेनायुक्तोत्कर्षाणां तयाणांमपूरजस्विप्रभतीनां गुण-
त्वमेव नालङ्कारत्वमित्यवस्थापयति । तथाहि, 'यौर्जित्वं भाविकं प्रेय
इति गुणेषु भण्यते, कुतः पुनरिदमेकदोर्जस्वि-रसवत्-प्रेयसामलङ्कार-
त्वमन्यदा गुणत्वम्, उच्यते—

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने ।

संसर्गोऽस्तिविवक्षायां भवन्ति भतुवादयः ॥

यथा,—गोमान् देवः, वाचालो वदुः, वाग्मी विपश्चित्, घोरिणो रुद्राः,
यलवान् मत्स्यः, दण्डी, गोमती शालेति ॥ तत्रोर्जस्विरसवतो रलङ्कार-
त्वविवक्षायामतिशायने वा भूमि वा भतुवर्धयः । गुणत्वविवक्षायान्तु
प्रशंसानित्ययोगयोरिति द्रष्टव्यम् ॥ नित्यो हि कावेर्य गुणयोग इव
रसादियोगः, गुणवतो रसवतश्च निश्चितैवास्ति प्रशंसा, संसर्गस्तु गुणा-

नमवश्यमुपादानेषु निन्दा पुनर्दोषहानेन वितरति । गुणेषु प्रेम
इति रूपाभेदात् कथमलङ्कारत्वे तदुत्कर्षप्रतीतिः, यथा,—युधिष्ठिरः
अष्टतमः कुरुषाम् ॥ इति । तत्रातिशयिगुणान्तरेण तद्वगति-
रिति चेत् इहापि युक्तोत्कर्षश्च तत्तत्तम इति वाक्यान्तरेण भवि-
ष्यति । न चातिशयायिकाः स्वार्थानिरिक्तं किमपि ब्रुवते, अपि
तु प्रकृतप्रपाप्तमेव प्रकर्षादिकं गमयन्ति । स्वार्थिकेषु ह्येते विधी-
यन्ते । एवमवस्थापिते गुणरसानामलङ्कारत्वे षट्प्रकारो रसाल-
ङ्कारसङ्करः सम्भवति । गुणसङ्करः, अलङ्कारसङ्करः, गुणालङ्कार-
सङ्करः, रससङ्करः, रसगुणसङ्करः, रसालङ्कारसङ्करश्चेति ॥ नन्वत्र
गुणानां सङ्करव्यवहारो नोपपद्यते बल्यपि गुणेषु गुणवदितैव
व्यपदेशात् । नैवम् त्रिविधा गुणाः—शब्दगुणाः, अर्थगुणाः, दोष-
गुणाश्च ॥ तैस्तु प्रत्येकं द्विधा—उल्लेखवन्तः, निरुल्लेखाश्च ॥ तत्र शब्द-
गुणेषु समाधिमाधुर्यौदार्यगाम्भीर्यादयः सोल्लेखाः, स्तेपप्रसादसमता-
सौकुमार्यादयो निरुल्लेखाः । अर्थगुणेषु प्रसादरीतिकान्तरादयः
सोल्लेखाः, अर्थव्यक्तिसौक्ष्म्यप्रगाम्भीर्यादयो निरुल्लेखाः । दोषगुणेषु
ग्राम्यपुनरुक्तापार्थान्यार्थादयः सोल्लेखाः, शब्दहीनसम्प्रमापक्रमविस-
न्धरादयो निरुल्लेखाः । तत्र सजातीयानां सोल्लेखानामेव, विजा-
तीयानान्तु निरुल्लेखानामपि सङ्करव्यवहारः प्रवर्तते । सजातीयानां
शब्दगुणेषु समाध्यादीनां यथा,—

णवपल्लवेसु लोलइ धोलइ विलपेसु बलइ सिहरेसु ।

यक्इ यवएसु अ तद्वा वसन्तलच्छी असोअश्च ॥

अत्रान्यधर्माणामन्यवारोपणं समाधिः, श्यक्पदता माधुर्यं, वन्ध-
विगूढत्वमुदारता, ध्वनिमत्ता गाम्भीर्यमिति सजातीयाः सङ्कीर्यन्ते ।
यतो वसन्तलच्छीरशोकस्येति पदयोः शब्दध्वनिरपि परिष्कुरति ।
यथा कस्यचिद्देशोक्तस्य मानिनोऽङ्गेषु प्रियाङ्गना सविलासं चेष्टते तथा
असेत्रयमिति ॥ अर्थगुणेषु स्तेपादीनां यथा,—

जनः पुणैत्र यायाञ्जलधिजलभावं जलमुचः
 तथावस्यं चैनं निदधतु शुभैः शुक्तिवदने ।
 ततस्तां त्रेयोभिः परिणतिमसौ विन्दतु यथा
 रुचिं तन्वन् पीनस्तानि हृदि तवायं विलुठति ॥

अत्र संविधानेषु सूत्रता शेषः, अयस्य प्राकट्यं प्रसादः, उत्पत्त्यादि-
 क्रियाक्रमो रीतिः, दीप्तरसत्वं कान्तिरित्यर्थगुणाः सजातीयः सङ्की-
 र्थन्ते ॥ दोषगुणेषु आस्यादीनां यथा,—

हन्यते सा वरारोहः सरेणाकाण्डवैरिणा ।

हन्यते चारुसर्वाङ्गी हन्यते मञ्जुभाषिणी ॥

अत्र हन्यत इत्यसङ्गतायम्, वरारोहेत्यङ्गीकार्यम्, हन्यत इति
 पुनरुक्तम्, चारुसर्वाङ्गीत्युपक्रौ वरारोहेति व्यर्थम्, स एते सजातीया-
 न्त्वारोऽपि दोषगुणाः सङ्कीर्यमाणाः कस्यचिदुन्मत्तभाषिणोऽनुकम्पा-
 दतिप्रयविवक्षायासम्यनुज्ञायन्ते ॥ यदाह,—

अनुकम्पादतिप्रयं यदि कश्चिद्विवक्षते ।

न दोषः पुनरुक्तादौ प्रतुष्टेयमलङ्घिया ॥

अथ सजातीयानां शब्दगुणानामर्थगुणानाञ्च सङ्कीर्यमाणा यथा,—

को नाम नोदयति नाशसुपैति को वा

लोकोत्तरः पुनरयं सविता जगत्सु ।

यत्रोदयास्तमयभाजि रुचां निधाने

हे धा भवत्यहरिति क्षणदेति काशः ॥

अत्र यावदर्थपदता संश्रितत्वम्, समग्रवन्धविकटत्वमुदाहृता, विशेष-
 गुणयोग उदात्तत्वमिति शब्दगुणाः, उक्तार्थनिवर्तणं प्रौढिः, अर्थ-
 प्राकट्यं प्रसादः, रुदाह्वारतौर्लित्यमित्यर्थगुणाः सङ्कीर्यन्ते । शब्द-
 गुणानां दोषगुणानाञ्च यथा,—

एतेऽहं वत्स रघुनन्दन पूर्णचन्द्र

शुभामि मूर्ध्नि चिराय परिध्वजे त्वाम् ।

जैत्रष्ठे मासि खराकतेजसि कथं यान्य व्रजन् जीवसि ॥

अत्रावन्तिका रीतिः, पदमुद्रा, विभक्तिमुद्रा, अनुप्रासश्चेति शब्दालङ्काराः, जातिः, कारकप्रापकौ हेतुः, चित्तेतुश्चेत्यर्थालङ्कारा मिथः शब्दे सङ्कीर्यन्ते । शब्दोभयालङ्कारसङ्करो यथा,—

शोक शोकममूभिरम्बरतले ताराभिरस्तं गतं

गच्छतत्रस्तगिरेः शिरसादनु च च्छायादरिद्रः शशी ।

प्रत्यासन्नतरोदयसत्र तरणे विञ्चामृषिन्ना ततो

मञ्जिष्ठारसलोहिनी दिगपि च प्राची समुन्मीलति ॥

अत्र समुन्मीलतीति विभक्तिमुद्रा, शोकशोकमसां गच्छतीत्यादिरनुप्रासश्च शब्दालङ्काराः, हेतुपमा, समाधिः, अनुकमः, समुच्चयोक्तिश्चेतुप्रभयालङ्कारा मिथः सङ्कीर्यन्ते ॥

अर्थोभयालङ्कारसङ्करो यथा,—

खं वसो कलविङ्ककण्ठमलिनं कादध्विनीकम्बलं

चञ्चुं पारयतीव दडुरकुलं कोलाहलैरन्मदम् ।

गन्धं मुञ्चति सिक्तलाजसुरभिर्वर्षेण दग्धा स्थली

दुर्लभ्योऽपि विभाव्यते कमलिनीचासेन भासां पनिः ॥

अत्र जातिः, अनुमानं, कारकप्रापकहेतुश्चेत्यर्थालङ्काराः, रूपकोपमा, हेतुपमा, उत्प्रेक्षोपमा चेति उभयालङ्काराः मिथः सङ्कीर्यन्ते ॥ एतेन गुणालङ्कारसङ्करोऽपि व्याख्यातः ॥ अतो यद्यपि गुणवतेष्वत्र वाक्ये सङ्करयोगः तथापि क्वचिद् गुणस्य प्राधान्यं कविदलङ्कारस्य इति प्रधानाङ्गभावेन गुणालङ्कारयोः सङ्करव्यवहारः प्रवर्तते । स योद्धा—शब्दगुणप्रधानः, अर्थगुणप्रधानः, दोषगुणप्रधानः, शब्दालङ्कारप्रधानः, अर्थालङ्कारप्रधानः, उभयालङ्कारप्रधानश्च इति ॥ तेषु शब्दगुणप्रधानो यथा,—

प्राप्तश्रीरेप कष्मात् पुनरपि मषितुं मन्दं वा विदध्यात्

निद्रामर्षस्य पूर्वोभनलसमनसो नैव सम्भावयामि ।

सेतुं श्रद्धाति भूयः किमिति च सकलद्वीपनाथानुयातः

त्वयप्रायाते वितर्कानिति दधत इवाभाति कम्पः पयोधेः ॥

अथ हेतुप्रेक्षाभिधाने त्वयि इत्यादौ पदे विष्णोः स्वरूपाध्यासेन तद-
भावापत्तौ समाधेः प्राधान्यमिह प्रतीयते ॥ ननु च अयमर्थस्य प्राकच्यात्
प्रसादोऽर्थगुणः कश्चान्न भवति अस्मिन्नपि तद्व्यपदेशेन शब्दशक्ते-
राधिष्ठ्यात् । ननु च त्वयि इति एष इति अस्य इति युष्मदेतदिदमा न
कश्चन विष्णुवाची स कथं वर्णनीये वस्तुनि तमर्थमभिदध्यात् । अत्रते, सर्व-
नामत्वेन एषां सर्ववाचित्वात् । सर्वनामानि हि सर्वनामाभिधायीन्यपि
प्रकरणादिगम्यविशेषमिव ब्रूवन्ते, स च इह प्राप्तश्चिरितैत्रवमादिभिरभि-
व्यक्त एवाभिगम्यते इति ॥ अर्थगुणप्रधानो यथा,—

लक्ष्मीवशीकरणचूर्णसञ्चोदराणि
त्वत्पादपङ्कजरजांसि चिरं जयन्ति ।
यानि प्रणाममिलितानि दृशां ललाटे
लिम्पन्ति दैवलिखितानि इरचराणि ॥

अथ हेतुसाम्योभयालङ्काराभिधानेऽपि प्राधानेनार्थप्राकच्यामर्थगुणः
प्रतीयते ॥ दोषगुणप्रधानो यथा,—

येनापविद्धसलिलस्कृटनागसङ्गा
देवासुरैरघतमम्बुनिधिर्ममये ।
व्यावर्तनैरहिपतेरयमाचिताङ्कः

खं व्यालिखन्निव विभाति स मन्दराद्विः ॥

अथ व्यावर्तनैरहिपतेरयमाचिताङ्कः इति आपकहेतोः, खं व्यालिखन्निव
इति उत्प्रेक्षावयवाच्च, देवासुरैरिति नित्यविवक्षायां बद्धवचनम् ;
अघतमम्बुनिधिर्ममये इति द्विकर्मकेष्वपि सथिप्रभृतीनामुपसंख्यान-
मिति अघतमत्वात् द्वितीया इति दोषगुणयोः प्राधान्यं प्रतीयते ॥ ननु
च अत्रापि अर्थस्य प्राधान्यं न भवति तद्विषयस्य आपकहेतुना अप-
हतत्वात् । सोऽपि अर्थालङ्कार एव गुणालङ्कारयोश्च तुल्यकृषताया-
लङ्कारः प्रधानं भवति न गुणः, गुणै हि गुणभूतैरेव अलङ्काराः प्राय

आरभ्यन्ते ॥ तद् यथा,—

असृष्टा दोषमात्राभिः समग्रगुणगुम्फिता ।
 विपक्षौखरसौभाग्या-वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥ १७३ ॥
 समस्तातुप्रतृकटपदामोजःकान्तिसमन्विताम् ।
 गौडीयां तां विजानन्ति रीतिं रीतिविचक्षणाः ॥ १७४ ॥
 आसृष्टद्वयभावाच्च पुराणच्छायमाश्रिताम् ।
 मधुरां सुकुमारीञ्च पाञ्चालीं कवयो विदुः ॥ १७५ ॥
 माधुर्यमपि बाष्पन्तः प्रसादश्च सुमेधसः ।
 समासवन्ति भूयांसि न पदानि प्रयुञ्जते ॥ १७६ ॥
 लाटीयावन्तत्रयो रीत्यो मांगध्याञ्च क्वचित् क्वचित् ।
 केचिदोजोऽभिधित्यन्तः समस्यन्ति बह्वन्यपि ॥ १७७ ॥
 प्रतीतशब्दमोजसि सुसृष्टपदसन्धिमतम् ।
 प्रसादि स्वभिधानस्याऽयमर्थः कृतिर्ना मतम् ॥ १७८ ॥

सा भूत् अलङ्कारतुल्यकवतया अर्थप्रधानोदारगुणस्य तु साध्यविशेष-
 गुणयोग उदात्तत्वमित्यादेः किमिति प्राधान्यं न भवति, दोषगुण-
 नामतृतीवोक्तेखविधित्वेन प्राधान्यात् ॥

सा धामनप्रसिद्धि लङ्कितनभसो बलिद्विपोऽद्यापि ।

मत्सरिणः खनु लोकाः मर्माण्येवांनुबध्नन्ति ॥

दोषस्य यो गुणीभावः स ततोऽप्यधिकं प्रकाशते इति ॥ शब्दाल-
 ङ्कारप्रधानो यथा,—

यच्चन्द्रकोटिकरकोरकहारभाजि बभ्राम बभ्रुणि जटापटले हरस्य ।

तद्वः पुनातु हिमशैलशिलानिकुञ्जप्राकारडम्बरविरावि सुरापगाऽम्भः ॥

अत्र अर्थप्राकट्यं प्रसादः, विभवोत्कर्षः उदात्तता, बहुप्रस्तुटोन्मिश्रवर्णा-
 नामवैपश्यं समता, बन्धगाढता और्जित्यम् इत्यादिभ्यो गुणैभ्यः प्राधा-
 न्येन शब्दालङ्कारानुप्रासः प्रतीयते ॥ अर्थालङ्कारप्रधानो यथा,—

आश्चर्यमिषः दृशुरतक्लमपीतशीतम्

आयामिनी र्धनमुदो रजनी र्धवानः ।

कण्ठे सु'ष्ठुर्वलनबन्धनसन्धिलोल-

पादान्तसंवलितलोलपटाः स्वपन्ति ॥

अत्र बन्धविकटत्वसुदारता, स्वाध्यविशेषणयोग उदात्तता, विभवो-
त्कर्ष औदार्यम्, दीप्तरसत्वम् कान्तिरित्यादिभ्यो गुणैः प्राधान्येन
जातिरर्थालङ्कारः प्रतीयते ॥ उभयालङ्कारप्रधानो यथा,—

अमुत्रज्ञता वसुमती दलितं रिपूरः

धिप्रकमं कवलिता वलिराजलक्ष्म्योः ।

अत्रैकजन्मनि कृतं यदनेन यूना

जन्मत्रये तदकरोत् पुरुषः पुराणः ॥

अत्र उक्तिपरिपाटिः प्रौढिः, बन्धविकटत्वसुदारता, आप्रयोत्कर्षः
उदात्तत्वम्, अर्थप्राकट्यं प्रसादः इत्यादिभ्यो गुणैः स्वोपोपसर्जना
विशेषोक्तिः उभयालङ्कारः प्राधान्येन प्रतीयते ॥ रससङ्करोऽपि च
अलङ्कारसङ्करवदेव । भावरसाभासप्रश्रमानां तिलतण्डुलादिप्रकारेण
सङ्करः पदप्रकारो भवति ॥ तत्र भावानां तिलतण्डुलप्रकारो यथा,—

न्यङ्कारो हृदि वज्रकील इव मे तीव्रः परिस्रन्दते

घोरान्धे तमसीव सञ्जति मनः सन्धीलितं लज्जया ।

शोकसातविपत्तिजो दहति मां नाक्षेत्रव यस्मिन् क्रिया

सर्माणीव पुनश्चिनन्ति कश्चा सीतां बराकौ प्रति ॥

अत्र अमर्यलज्जाशोकानुकम्पाः समकक्षतया मिथश्चित्ततण्डुलवत् सङ्की-
र्यमाणा रामस्य विरहिणो वागारम्भानुरागोक्तिपरतया प्रतीयन्ते ॥
घोरनीरप्रकारो यथा,—

मानोन्नतेत्यसृजनेत्यतिपण्डितेति

मयेत्रव धिक्छुतिरनेकमुखी सखीनाम् ।

दाधिष्ण्यमात्रमक्षणेन विवेष्टितेन

धूर्तस्य तस्य तु'गुणा न परं जयन्ति ॥

अत्र सखीषु रोषः प्रियगुणेषु च असूया नीरचीरवन्मियः सङ्कीर्यमाणे
मानिनीवागारभ्रपरतया प्रतीयते ॥ छायादर्शप्रकारो यथा,—

प्राः सीते मतिर्गर्वविभ्रमभरभ्रान्तभ्रमद्वान्धव-

प्रध्वंसस्मितकान्तिमत्तव तदा जातं यदेतन्मुखम् ।

सम्प्रतेप्रव हठात् तदेव कुरुते केशोच्चयोत्कर्षण-

त्वाप्तोत्तानितलोललोचनपतद्वाप्यच्छतं रावणः ॥

अत्र क्रोधाभासे छायादर्शन्यायेन रत्याभासः सङ्कीर्यते ॥ नरसिंह-
प्रकारो यथा,—

किं हारि दैवहृतिके सहकारकेण

संवर्धितेन विषपादप एष पापः ।

अस्मिन् मनागपि विकाशविकारभाजि

भीमा भवन्ति मदनम्बरसन्निपाताः ॥

अत्र नरसिंहजाताविव सिंहनरशरीरभागारम्भानुसारेण सखीविष-
यातुकम्पा सहकारविषया च कुत्सा मियः सङ्कीर्यते ॥ तथा हि दैव-
हृतिकेऽग्नेन लब्धायां नियतुत्रपाधौ सर्वथैव अतुकम्पमानतायां
सहकारसंवर्धननिबन्धनत्वमेव अस्याः कला द्योत्यते एवं नाम त्वं दैवोप-
हताऽसि यत् सहकारविषपादपं हारि संवर्धयसि विषपादपग्नेन
लब्धायां सहकारसत्र सर्वथैव कुत्सायां विकाशकाले कामिनीनामसहकार-
म्बरसन्निपातहेतुकमेव असत्राः कप्रत्ययेन प्रत्याययते ॥ तदुक्तं,

कुत्सितत्वेन कुत्सावान् सम्यग् वाऽपि हि कुत्सितः ।

स्वशब्दाभिहिते केन विशिष्टोऽर्थः प्रतीयते ॥

न च साम्प्रतिकी कुत्सा शब्दाभेदे प्रतीयते ।

युगयते कुत्सितत्वेऽपि प्रशस्त्वोऽपि कुत्सयते ॥ तद् यथा,—

एक इह जीवलोके जीवति रूपं न रूपमभ्युदये ।

यः प्रेममाश्रयाग्रे ऋगदावनस्रगीहृषा पतति ॥

पांसुदकप्रकारो यथा,—

मा गर्वमुद्वह कपोलतले चकास्ति
 कान्तस्वहस्रलिखिता मम मञ्जरीति ।
 अन्यापि किं न सखि भाजनमीदृशीनां
 वैरी न चेद्भवति वेपथुरन्तरायः ॥

अत्र स्वसौभाग्यवर्णना चत्विष्टे पांस्तृदकयोरपि विभागमापाद्यमान-
 योरस्त्यागर्जयोः सङ्कर उपपद्यते ॥ चित्रवर्णप्रकारो यथा,—

विरोधो विद्यान्तः प्रसरति रसो निवृत्तिष्वनः
 तदौद्धत्यं कापि व्रजति विनयः प्रचयति माम् ।
 भटित्यस्मिन् दृष्टे किमपि परवानस्ति यदि वा
 महार्घकीर्यानामिव हि महतां कोऽप्यतिशयः ॥

अत्र वीरौद्धत्यस्मात्तन्वयरसानामानन्दप्रथमपारवर्त्यरसैः तिरस्क्रियमा-
 णानां पटनीलादिभिः सौतादीनां प्रथमाः रामदर्यनप्रभावोद्भवे लवसप्र-
 विस्मयातिशयप्रथमजन्मनि वागारम्भागुभावोपमोद्भवे चित्रवर्णवत् सङ्की-
 र्यमाणाः ससुपलभ्यन्ते ॥ अथ रसगुणसङ्करः ॥ ननु दोषहानिरिव गुणो-
 पादानमपि नियमनिर्वर्त्यम्, अलङ्कारयोग इव रसावियोगोऽपि अवश्यं
 विधेयः । कदाचित् अलङ्कारयोगोऽपि त्यज्यते न तु रसावियोगो
 गुणयोगश्च व्यभिचरितसम्बन्धौ इति । अत्रोच्यते, यत्र चित्रवर्णवत्
 नरसिंहवत् पांस्तृदकवच्च अवयवावयविन्यायेन जातिव्यक्त्यायेन च अङ्ग-
 यक्ष्मप्रत्यक्षनिर्वाणानां गुणरसानां वाकेन सन्निवेशः तत्र सङ्करव्यवहारो
 न प्रवर्तते ॥ तदुच्यते,—

मधुरं रसवद्वाचि वस्तुन्यपि रसस्थितिः ।

येन गायन्ति घीमन्तो मधुनेव मधुव्रताः ॥ १७६ ॥

कामं सर्वोऽप्यलङ्कारः रसमर्थं निपिब्रुति ।

तथाप्यग्रास्यतैवेनं भारं वहति भूयसा ॥ १८० ॥

अङ्कारः एव मधुरः परप्रज्ञादनो रसः ।

तन्मर्थं काव्यमाश्रित्य मधुर्यं प्रतितिष्ठति ॥ १८१ ॥

- शृङ्गारे विमलम्नाखेत्र करुणे च प्रकर्षवत् ।
माधुर्यमाङ्गतां याति यतस्तत्राधिकं मनः ॥ १८१ ॥
- रौद्रादयो रसा दौष्टा लक्षप्रन्ते काव्यवर्त्तिनः ।
तद्व्यक्तिहेतुं शब्दार्थौ ओजोऽधिष्ठाय तिष्ठति ॥ १८२ ॥
- समर्थकत्वं वाक्यस्य यत् तु सर्वरसान् प्रति ।

• स प्रसादो गुणो ज्ञेयः सर्वसाधारणक्रियः ॥ १८४ ॥

‘ज्ञेय’ गुणानां रसारम्भकत्वे सङ्कराप्रसिद्धिः । ‘एवं’ रसानां गुणारम्भ-
कत्वेऽपि तद् यथा,—रूढाच्छङ्कारतौर्जित्यं भावयतो वाक्यवृत्ति-
र्भाविकत्वम्, क्रोधादावपि तीव्रता माधुर्यम्, आश्रयोत्कर्षः उदात्त-
त्वम्, अर्थस्याभीष्टतन्मायता प्रेयः, दीप्तरसत्वं कान्तिरिति । यत्र तु
तिलतण्डुलवत् क्षीरनीरवच्छायादर्शवत् तुल्यकक्षतयैव गुणरसानां
वाक्यैः दृक्प्रयत्ननिर्वृत्तार्थानां विनिवेद्य तत्र सङ्करव्यवहारः प्रवर्त्तते
एव ॥ स षोढा—गुणप्रधानः, रसप्रधानः, उभयप्रधानः, उभयाप्रधानः,
गुणाधिकः, रसाधिकः इति ॥ तेषु गुणप्रधानो यथा,—

अत्रान्तरे ललितहारलतानितम्ब-

संवाहनस्त्वलितप्रेगतरङ्गिताङ्गी ।

देवी व्यपास्य शयनं धृतमानतनुः

• अन्तःपुरं गतवती सद्यः सौविदल्लैः ॥

अत्र अर्पमाकञ्चोदाययोः अर्थशब्दगुणयोः प्राधान्यं न भवति क्रोधयो-
रिति गुणप्रधानः ॥ रसप्रधानो यथा,—

अस्मिन्नगृह्यत पिनाकभृता सलोलम्

आरब्धैषयुरधीरविलोचनायाः ।

• विन्यस्तमङ्गलमहौषधिरीश्वरायाः

स्वस्तोरगप्रतिसरेण करेण पाणिः ॥

अत्र स्थाव्यविशेषणयोग उदात्तत्वम्, बन्धविकटत्वमुदारता, अर्थप्राकट्यं
प्रसादः, दीप्तरसत्वं कान्तिरिति गुणाः साध्वसविलासाशुरागसङ्गमरसै-

रतिप्रयन्त्रे इति रसप्रधानः ॥ उभयप्रधानो यथा,—

आयातमात्ररक्षिते सरसीवृक्षस्य
किं वीथमर्पयितुमिच्छसि वापिकायाम् ।
कालः कलि जंगदिदं न कृतघ्नमञ्जु
स्थित्वा हरिष्यति तत्रैव सुपस्य प्रोभाम् ॥

अत्र भवितिविशेषः उक्तिः, संविधाने स्वस्त्वता श्लेषः इति शब्दगुणयो
र्लावण्यविलासवर्णनीयरसयोश्च तुल्यकक्षतया निर्देश इति उभयप्रधानः ॥
उभयाप्रधानो यथा,—

अभिनवबधूरोपस्त्राडः करीपतनूनपाद्
असरलजनाद्ये प्रकूरस्तुपारसमीरणः ।
भलितविभवस्याश्लेषाद्य दुःप्रति संस्था रवेः
विरद्विनितावक्तुं क्लेश्यं निर्भर्ति निश्चाकरः ॥

अत्र स्त्राडुकूरमद्यवक्तुं क्लेश्यमित्यन्यधर्माभ्यामन्यत्रारोपणं समाधिः, अभि-
नवबधूरोपादीनां चतुर्णामप्यर्थाणां स्वाहादीनाञ्च लक्षणादित्युक्तानां
प्राक्कथं प्रसादः, अभिनवबधूरोपस्त्राडः करीपतनूनपात् इति विशेषण-
विशेष्याणामुपक्रमेण निर्वहणं रीतिः, पादचतुष्टये चतुर्णामर्थानां विभ-
क्तप्रसमत्वेन निवेशः सम्प्रितत्वमिति चत्वारो गुणाः चत्वारश्च रत्यम-
वेविपादभुगुणाज्ज्ञानो रसाः कालावस्थामिवेदनपरत्वेन प्रतीयन्ते
इतुप्रभयाप्रधानः ॥ गुणाधिको यथा,—

अजननिरस्तु विभूतेः प्रपूरणि भवतु सर्वकामानाम् ।
मा याचिषि मा सेविषि मा सञ्चिषि पराभवं धनिभः ॥

अत्र स्वप्रतिभादुत्पत्तिसौशब्दं वाक्शानां परिपूर्णत्वमर्थव्यक्तिः,
अर्थस्य प्राक्कथं प्रसादः, विभूतेरनुत्पत्तौ कामाः न पूर्यन्ते, अपरिपूर्ण-
कामो याचते, याचमानस्तदनाग्रवन् धनिनः सेवते, सेवमानस्तु तैः परि-
भूयते इतुत्पत्त्यादिक्रियाक्रमो रीतिः इति गुणाश्चत्वारः रसस्तु निर्वेदः
यैकैकः इति गुणाधिकः ॥ रसाधिको यथा,—

कमलमनश्मसि कमले च कुवले तानि कनकलतिकायाम् ।

सा च सुकुमारसुभगेतुप्रत्पातपरम्परा केयम् ॥

अत्र कमलमनश्मसि कमले च कुवले तानि कनकलतिकायाम् इतः अन्य-
धर्माणामन्यद्वारोपणं समाधिः, सा च सुकुमारसुभगेतुप्रत्पातपरम्परा
केयम् इतः प्रसीलामङ्गलायौ दोषगुणायपि स्थाव्यविशेषगुणयोगः उदा-
त्तत्वम्, विकटबन्धत्वमुदारता, उपक्रमाभेदो रीतिः, अर्थप्राकट्यं प्रसादः,
अनिष्टरता सौकुमार्यम्, अभीष्टतमता प्रेयः, दोषरसत्वं कान्तिः इति गुणा
दश, रसास्तु रतुप्रत्कर्षहर्षहर्षतुप्रत्कण्ठादेगविस्मयवितर्कचिन्ताचंपलताहा-
स्योत्थाहस्तम्भगङ्गादोन्मादवीडाऽवहित्यभयशङ्काः विंशतिः वागारम्भानुभावे
ष्टङ्गारिणः मिथाचाटुकारस्य कस्यचित् प्रतीयन्ते इति रसाधिकः । रसा-
लङ्कारसङ्करोऽपि एतेन व्याख्यातः ॥

रसवन्ति हि वस्तूनि सालङ्काराणि कानिचित् ।

एकेनैव प्रयत्नेन विवर्तन्ते सञ्चारकेः ॥ १८५ ॥

रसाक्षिप्ततया यस्य बन्धः शक्यक्रियो भवेत् ।

अष्टयग्यत्ननिवर्तनः सोऽलङ्कारः प्रकल्प्यते ॥ १८६ ॥

रसभाषादिविषयविवक्षाविरहे सति ।

अलङ्कारनिबन्धो यः स कविभेदा न रोचते ॥ १८७ ॥

तत्र रसालङ्कारसंकेरो द्विधा—रसप्रधानः, अलङ्कारप्रधानश्च ॥ तयो योऽनु-
भवित्वैव वर्ण्यते स रसप्रधानः । तत्र हि अलङ्कारवतो वाक्यस्य वागारम्भा-
नुभावत्वं भवति ॥ तत्र रतौ उपमायाः सङ्करो यथा,—

तौ ए दंसणसुहृण पणअकवलणजणियो सुहम्मि मणहरे ।

रोसो वि हरइ हिअअं मअअं को वमअलज्जणम्मि णिसणो ॥

अत्र उपमातिरस्कारेण रसवतो हरेर्वचसि वागारम्भरूपे रक्षिणीप्रदत्त-
पारिजातमञ्जरीविलोकनप्रभवं सत्यभाषाया एव रामणीयकं प्राधान्यतः
प्रतीयते ॥ रतावेव विपरीतोपमा यथा,—

यत् त्वन्नेत्रसमानकान्ति सलिले मग्नं तदिन्दीवरं

मेघैरन्तरितः प्रिये तव मुखच्छायातुकारो शशी ।

योऽपि त्वद्गमनातुकारिगतयस्ते राजहंसा गताः ।

त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते ॥

अत्र विरहिणो रामस्य प्रियावयवसादृश्यदर्शनेन आत्मानं विनोदयतः
उपायभ्रंशात् अरतिप्रभवविपाद्वागारम्भस्वरूपाभिधाने प्रक्षीणशक्ति-
रप्राधान्येन उपमा प्रतीयते ॥ रतावेव पर्यत्रायस्य यथा,—

किं गुह्यजङ्घणं भरोति

भाञ्जकरभ्रमलम्बलिआए ।

विरहिणो स्तुतं गुलियणविबुधं बहइ से तिवली ॥

अत्र यद्यपि रतिप्रभवेभ्यः विस्मयादिभ्यः संशयहेतुप्रेक्षोपमादिभ्यश्च
पर्यत्रायालङ्कारः प्राधान्येन प्रतीयते, तथापि असौ वागारम्भासुभावः
इति रतावपि अप्राधान्यमेव अनुभवति ॥ रतावेव समाधिं यथा,—

हृच्छ्रेणोरुतुर्गं व्यतीत्य सुचिरं भ्रान्त्वा नितम्बस्थले

मध्येऽस्यास्त्रिवलीतरङ्गविपमे निष्पन्दतामागता ।

मद्दृष्टिभृमिमेव सम्प्रति शनैराश्च तुङ्गौ स्तनौ

सकाङ्क्षं सुजरीषते जलभरप्रस्थन्दिनी लोचने ॥

अत्र वत्सराजेन रुद्धौ प्राणिधर्माः समाधीयमानाः सागरिकादर्श-
नार्थं वागारम्भे न्यग्नवन्ति ॥ रतावेव अर्थस्येष्टस्य यथा,—

कपोले पञ्चाली करतलनिरोधेन छदिता

निषीतो निःखासैरयमद्यतच्छयोऽधररसः ।

मुञ्ज लम्नः कण्ठे तरलयति बाष्पः स्नतटीर्णं

प्रियो मनुज र्जातस्तव निरसुरोधे न तु वयम् ॥

अत्र यद्यपि आचक्षेपेण बाष्पोपसंहारः तथापि प्रिय इत्यादिभिः प्राधा-
न्येन अभिधीयमानः स्वप्न एव शृङ्गारिणो वागारम्भासुभावाद्गतामङ्गी-
करोति ॥ रतावेव पर्यायोक्ते यथा,—

मुक्ताः कन्धरया हताः स्नतटेनोत्सृता कुम्भयोः

ऊर्ध्वां परिणाहिता कमवती चसप्त पदभ्यां गतिः ।

एतद् वा कर्षातिनस्तु कठिनं चर्मैव कोऽयं हठः

चण्डौति विपुरारिकेलिवचनैरार्यप्राप्तिं पातु वः ॥

अत्र भगवत्पाटूक्तिवागारम्भे देव्याः पर्यप्रायवर्णनां स्त्रोपभार्यं लभते ।

यत्र उदासीनेन वर्णयते सः अलङ्कारप्रधानः । स हि रसभावादेः सङ्ख्यप्र-
कारसंभिधित्सुः स्वभावोक्तिं वक्तोक्तिं वा अवलम्बते । तत्र स्वभावोक्ति-
पक्षे जातिः । सा विधिसुखेन यथा,—

यो यो सरन्तरोर्ध्वं यो अपरिवृत्तमानपञ्चरिंशं ।

हो ह्र अदूरपश्चात्तं उच्चरसाच्चतुर्विंशतींश्च मुहं ॥

अत्र सतप्रभामायाः रोपस्य अपसर्पतः प्रहर्षस्य च प्रसर्पतः येऽनुभायाः
जिह्वावलोकनमुखप्रसादादयः ते ह्रस्व संकीर्यमाणाः कथिना उभयदसा-
यन्तम् इतत्रनेन यथावदवस्थिताः भवन्तीति विधिसुखेन अभिधीयन्ते ॥
जातिरेव निषेधसुखेन यथा,—

धीरेण माणभङ्गो माणकवलणे ष सञ्चार्यं गच्छधीरा ।

रम्भोऽललङ्कारे तुलिते एकस्मिन् विसे यिरं न लग्नं चिन्मयं ॥

अत्र यद्यपि हेतुपन्थासो वर्तते तथापि तस्य भावाख्यानपरिकरत्वेन
अप्राधानेन च ह्रस्वक्रियास्वरूपमेव ह्रस्व निषेधसुखेन अभिधीयते इति
'ह्रस्वं जातिरेव' भवति ॥ सैव विधिनिषेधाभ्यां यथा,—

ह्रैलोदक्षमहीधरस्य तनुतामालोष्य दोषो हरेः

हृक्षेनांसत एव लभ्यप्रवरणावारोप्य तत्पादयोः ।

श्रैलोद्धारसञ्चार्यतां जिगमिषोरसृष्टगोवर्द्धनाः,

राधायाः सुचिरं जयन्ति गगने बन्ध्याः करभ्रान्तयः ॥

अत्र, राधायाः प्रेयसि हरौ यथावदवस्थिता अङ्गुतटन्तिस्त्रेहप्रदोत्साहाः
मिथः संकीर्यमाणाः, भयापेगच्छुतिमतिवितर्कादिभिः वर्त्रभिचारिभायैः
प्रासङ्गिकचरणार्कमणसङ्गतायां करभ्रान्तौ प्रतीरारम्भाभुभावे प्रती-
यमानाः, अस्मृष्टगोवर्द्धनाः बन्ध्याः इति निषेधसुखेन, जयन्ति इति वि-

धिसुरेन च अभिधीयन्ते ॥ वक्रोक्तिपद्ये उपमादयः । तेषु उपमा यथा,—

चोरा सभयसतदृष्टं पुणो पुणो पेसमन्ति दिद्वौघो ।

अचिरक्षिप्रानिदिकलसे व्य पोदमहिलाषण्, पृष्ठे ॥

अत्र चौरगतभयानुरागयोः सङ्करस्वभावोक्तिमतिभूय उत्तरार्धागतनौ-
पम्यं प्राधान्येन प्रतीयते ॥ उपमैव रसाभांससङ्करविषया यथा,—

एकेनाकिं प्रविततदृपा पाटलेनास्रसंश्लं

पश्यत्यक्ष्णा सजलतरलेनापरेणात्मकान्तम् ।

अङ्गच्छेदं दयितविरहाशङ्किनी चक्रवाकी

हौ स'कीर्णौ रचयति रसौ नर्तकीव प्रगल्भा ॥

अत्र निगदेनैव व्याख्याते स्पष्टतयैव उपमायाः प्रधानत्वेन प्रतीतिः ।
रसप्रगमयोरुपमासङ्गोक्तिं यथा,—

दृष्टे लोचनवर्त्मना मुकुजितं पाश्व'स्थिते एकवत्

न्यग्भूतं वचिरासितं पुलकयत् तत्सुखं मातन्वति ।

नीवीबन्धवद्वागतं शिथिलतामाभापमाणे ततो

मानेनापगतं क्षियेव सुतनोरङ्गि, स्फुटि प्रेयसि ॥

अत्र कसराशित् सखीविस्त्यातमानसंविधानकोपान्धानवत्याः प्रिय-
सन्दर्शनादालम्बनविभावात् उत्पन्नप्रकटरतिप्रभरे प्रहर्षस्रापि भावे
तत्पाश्व'पसर्पणादिभिर्बहोपनविभावैरुद्दीप्यमाने समुत्पद्यमानेषु पुलका-
दिषु समुत्पद्यमानेषु व्यभिचारिषु नयननिमीलनाधोमुख्यनीवीविभ्र'स-
नादिभिरनुभावैः प्रकर्षणारोपणाद् आनन्दरसानामापाद्यमाने स्थायिनि
प्रबलविरोधिभावान्तरोदयाद् एतेभ्य एव कारणेभ्यः प्रतिक्षणसपचीदमा-
नयो लज्जारोपयोः प्रथमसङ्करावभिभूय प्राधान्येन उपमासङ्गोक्तिः सङ्की-
र्यते ॥ स्तोपायलङ्कारसङ्करात् तु कचिदवासवमपि रसाभासरङ्करं
कवयः कल्पयन्ति ॥ स रूपकक्षयेण यथा,—

राममन्ययदरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निभाचरी ।

गन्धवदुधिरचन्दनोचिता जीवितेश्वसतिं जयाम सा ॥

अत्र बीभत्सो रसः श्लेषरूपकसामर्थ्यात् अविद्यमानेनापि शृङ्गाररसेन सङ्कीर्ण इव प्रतीयते ॥ श्लेषानुविहार्यान्तरन्यासेन यथा,—

ददुडोदुडोअसिलवाअञ्जाओ
देवि मउलावइ लोअणभउहोवेवि ।
सुपओहरकुवलयपत्तलच्छि
कच सोहणजणइणलगावच्छि ॥

अत्र बीभत्सो रसः श्लेषसामर्थ्यात् अविद्यमानेनापि विप्रलम्भशृङ्गारेण सङ्कीर्णते ॥ श्लेषोपमा यथा,—

धिप्रो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोऽशुकान्तं
गृह्णन् केशेष्यपासश्चरणनिपतितो नेदितः सम्भ्रमेन ।
आलिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरश्रवतिभिः साश्वनेतोत्पलाभिः
कामीवाद्रूपराधः स हरतु दुरितं ग्राम्भवो वः शराग्निः ॥

अत्र कण्ठो रसः श्लेषोपमासामर्थ्येनाविद्यमानेनापि विप्रलम्भशृङ्गारेण सङ्कीर्णते ॥ श्लेषव्यतिरेकेण यथा,—

पद्मग्रामूरुशृंगं विभज्य भुजयो मर्धं निपीड्योरसा
पाशेषु प्रसभं प्रहृत्य नखरैर्दन्तैर्विलुप्याधरम् ।
सुप्तानथवबोध युष्मदहितान् भूयोऽपि भुक्ते वने

किं कान्ता सुरतैपिणी न हि न हि व्याघ्रो करालानना ॥

इह श्लेषसामर्थ्यात् अपारमार्थिको शृङ्गारप्रतीतिः पारमार्थिकेन बीभत्सरसेन व्यावर्तमाना तद्वर्माणां मिथः संसर्गबुद्धिसुत्पादयति ॥ श्लेषरूपकेण यथा,—

अन्तैः कल्पितमङ्गलप्रतिसराः स्त्रीहृत्तरक्तोत्पल-

व्यक्तोत्संभृतः पिनह्य सहसा हृत्पुण्डरीकस्रजः ।

एताः शोणितपङ्ककुङ्कुमजुपः सम्भ्रूय कान्तैः पिव-

न्तंरस्त्रिस्तंभसुराः कपालचपकैः प्रीताः पिशाचाङ्गनाः ॥

अत्र बीभत्सो रसः शब्दसामर्थ्याद्विज्ञेन शृङ्गाराभासेन सङ्कीर्णते ॥

समाधिरूपकेण यथा,—

शिशुपदे सुगडेन्दुः शशिदिनकरी कर्ण सुगले

दृश शाराहारायलसुबु पचकश्च कुचयोः ।

तद्धित् काशी सन्ध्या सिचयश्चयः कालि तदयं

तवाकल्पः कल्प उपपरमविधेयो विजयते ॥

अत्र भयानको रसः समाधिरूपकादुरपकल्पिताकल्परामणीयकाच्चिन्तेन
नृद्वाराभावेन संकीर्यमाणः श्रोतुः प्रेयोरसाङ्गतां गच्छन् सङ्गच्छते ।
एवमियमनेकप्रकारसंछटिः गुणालङ्कारसङ्करप्रभावाभिमन्तव्या । तत्रापि
प्रधानाङ्गभावेन समकक्षतया च व्यक्ताव्यक्तोभयात्मकरूपाः तिलतण्डुल-
क्षीरजलच्छायादर्शकादयो भेदाः यथायोग्यमवगन्तव्याः । ते किं वक्तव्याः
न वक्तव्याः कथमनुक्ताः गम्यन्ते उक्तेष्वेवान्तर्भावात् । तद् यथा,—
अर्थोभयालङ्काराभिधाने खं ब्रह्मे इति चर्चा पारयति इति विभक्ति-
सुद्धा, कलविहङ्गकण्ठमलिनं कादम्बिनीकम्बलम् इति पदसुद्धा च शब्दा-
लङ्कारावधि संकीर्यमाणौ प्रतीयते । एवमन्यत्रापि ॥

अद्वाङ्गिभावावस्थानं सर्वेषां समकक्षता ।

इत्यलङ्कारसंछटेः लक्षणोऽयं द्वयी गतिः ॥ १८८ ॥

तत्र अद्वाङ्गिभावेन अवस्थानं यथा,—

आचिपत्न्यरविन्दानि सुगधे तव सुखश्रियम् ।

कोपदण्डसमग्राणां किनेषामस्ति दुष्करम् ॥

अत्र अरविन्दानि सुगधे तव सुखश्रियमाचिपन्ति इत्युपमा, कोपदण्ड-
समग्राणां किनेषामस्ति दुष्करम् इति श्लेषोपसर्जनार्थान्तरव्यासः,
प्रभवन्ति च अरविन्दानि कोपदण्डसमग्राणि तेन किं तेषां न किस्मिन्-
प्रपञ्चमस्ति कोपदण्डयोर्विजयसाधनत्वात् ॥ एतेन श्लेषस्य सार्धनमान-
भूतार्थसमर्थकत्वात् उपमायास्तु प्रस्तुतसाध्यवस्तुविशेषकत्वात् अर्थान्तर-
व्यासं प्रति अङ्गभावो विज्ञायते ॥ सर्वेषां समकक्षता यथा,—

लिप्यतीव तमोऽङ्गानि, वर्धयतीवाञ्जनं नभः ।

असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलता गता ॥

ननु च तमसश्च नभसश्च असत्तश्च सम्बन्धः समत्वात् स्यात् इति कथं सर्वेषां तुल्यकचतया सम्बन्धोत्पत्तिः, एवं मन्यते, यदा उत्प्रेक्षोपमादयोऽलङ्काराः विभावानुभावव्यभिचारिवर्णनापरतया रसादेरङ्गतां प्रतिपद्यन्ते, तदा भवति तेषां तुल्यकचता इति । तत्र लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः इति उत्प्रेक्षे, असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलता गता इति उपमा, वर्णनीयस्य तमसः उद्दीपनविभावभूतस्य समतयैवोत्कर्षप्रतिपादकत्वे प्रागभावमुपगता इति नास्ति लक्षणासुपपत्तिः इति । ननु उपमा इमांस्त्रयोऽपि कक्षान् नोच्यन्ते, इवो हि वाक्यान्तरैषु उपमाया एव दृश्यते । नैवम्; उपमानोपमेयशब्दं प्रति यत् तस्य सादृश्यार्थस्य द्योतनं इवेन क्रियते ॥ न च लिम्पति इतः प्रादौ उपमानमुपमेयं वास्ति, यत् सादृश्यद्योतनाय इवः प्रयुज्यते न च तिङन्तेन उपमानमस्ति; तस्य साधार्याभिधायित्वेन असत्त्वार्थकत्वात् ॥ तदाह

सिद्धस्य हि समानार्थमुपमानं विधीयते ।

तिङन्तार्थस्य साधत्वात् उपमार्यो न विद्यते ॥

न च उपमायामेव इवशब्दो भवति तद् यथा,— कथमिव एतद् भविष्यति । असु वा लिम्पतितमसोः उपमानोपमेयभावः तथापि तुल्यधर्मो न दृश्यते य उपमानोपमेयभावाय प्रभवति । किमन्येन लेपनमेव भवति तर्हि लिम्पतिना केन भाव्यम् न हि लेपनं लिम्पेः उद्यग् भवितुमीदृ । ननु च इह द्वयं चकास्ति, धातुर्लिम्पति तदर्थश्च लेपनम् । नैवं; एवं सति लिम्पतिरिव इति स्यात् न तु लिम्पतीव इति ॥ अथ यथा राक्षोः शिरः इति भेदाभावेऽपि अवयवावयविभावः तथा इह धर्मधर्मिभावो भविष्यति । नैवं; उपमानोपमेयभावस्य भेदसादृश्यप्रतिपत्तिनिवृत्त्यनन्त्यात् ॥ तदभावेऽपि यस्तन् मनुते स कथं नोच्यतेः स्यात् ॥ तदुक्तम् ।

स एव धर्मो धर्मी चेतुःप्रत्यक्षोऽपि न भाषते ॥

अस्तु तर्हि तिङो यः कर्ता उपमानम् इति चेत् भ्यङ्-
भूतोऽसौ क्रियापदे । कथं पुनरसौ क्रियावधवे न्यग्भूतो भवति ।
अयुते षडर्थः तिङन्तेन प्रतीयन्ते—क्रिया, कालः, उपग्रहः,
साधनं, सङ्ख्या, पुरुषश्च इति । तेषु क्रियाकालात्मनेपदपरस्मैपदनि-
मित्तानि प्रकृतिरभिधत्ते, प्रत्ययः साधनम् सङ्ख्यां पुरुषञ्च ॥ एतेषान्तु
क्रियार्थत्वात् क्रिया प्रधाना कालात्मनेपदनिमित्ते क्रियाविशेषणत्वेन
सङ्ख्यापुरुषौ साधनविशेषणत्वेन तयोरेव न्यग् भवतः । साधनं पुनः
प्रकृतिप्रत्ययार्थौ स्वार्थे सङ्घट्टत इति न्यायान् प्रधानभूतमपि भूतं मध्याय-
उपदिश्यते इति न्यायेन क्रियासिद्धौ उत्पन्नव्यापारं परार्थं तस्यै
क्रियायां न्यग् भवति । तेन अयं कर्ता स्वक्रिया सिद्धा वा कुतः कथं उप-
मानत्वेन उपमेयत्वेन वान्यदपेक्षितं व्रजते । एवं तर्हि, योऽङ्गानि
लिङ्गति तेन क्रियोपलक्षितेन कर्तुं तुल्यं तम इति अर्थः प्रतिपत्-
स्यते । मैवं, क्रियोपलक्षितस्य कर्तुः उपमानभूतस्य शब्दन्यायबलाद्
अप्रतिपत्तिः । शब्दो हि मुख्यगौणीलक्षणाभिः अर्थप्रकरणादिसम्पादित-
साधिव्यादिभिरितिहभिरेव वृत्तिभिरर्थविशेषप्रतिपत्तिनिमित्तं भवति ॥
तद्यथा, गौ रित्ययं शब्दो मुख्यया वृत्त्या साक्षादिमन्तमर्थं प्रतिपादयति ।
स एव तिष्ठन्भूतत्वादिगुणसम्पदमपेक्ष्य वाहीकादौ प्रयुज्यमानो गौणी
वृत्तिमनुभवति । यदा तु मुख्यया गौण्या वा उपात्तक्रियासिद्धौ साधन-
भावः गन्तुं समर्थः, तदा लक्षण्या स्वार्थाविनाभूतमर्थान्तरं लक्षयति ।
यथा गङ्गायां घोषः प्रतिवसति इति गङ्गाशब्दो विशिष्टोदकप्रवाहे नि-
रुद्धाभिधानशक्तिः धोपकर्तृकायाः प्रतिवसनक्रियायाः अधिकरणभावं
गन्तुमसमर्थः स्वार्थाविनाभूतं तदं लक्षयतीति ॥ न च, एतासां किञ्च
अन्यतमाऽपि वृत्तिः संगच्छते । तथाहि लिङ्गतेः क्रियावचनत्वात् न
मुख्या, नापि क्रियाकर्तृः असादृशेन शुक्तिकादौ रजतादिषु तद्-
भावापत्तिः, क्रियागुणानां कर्तरि असम्भवात् साक्षादिवमयोगाच्च न गौ-
णी । क्रियायाश्च स्वयमेव धर्मरूपत्वात् बुद्धिः पश्यति इतिवत् अन्य-

धर्माणां अन्यत्राधिरोपणमुपचार इति न गौणीभेद उपचरितः ।
 इवशब्दस्य च असादृश्येऽपि दर्शनात् न लघेत्त । यदि हि इवशब्दः
 सादृश्यमेव विद्योतयति, तदा लिम्पतिक्रियायाः सत्त्वभूतेन तमसा
 सादृश्यं न सम्भवतीति स्वार्थाविनाभूते कर्तारमाक्षिपति । न च
 इह लक्षणाविरुद्धलक्षणादयोऽपि वर्तन्ते, यथा प्रिये जने नास्ति पुनरुक्तं,
 स्वल्पैरसावपि न दृश्यन् एव कालैरिति । न च शब्दान्यप विलम्बित-
 प्रायविलम्बिनी पदार्थवृत्तयन्तिः प्रेक्षावञ्जिराद्विथते । यद्यपि अध्याहारा-
 दिभिरिदमपि स्यात्, तथापि तुल्यधर्मो मार्गणीयः तद्वदेव विप्र-
 तिपत्तेः ॥ न च इन्द्र, सुखादिवद् अनभिधीयमानस्यापि तुल्यगुणस्य
 प्रत्ययो भवतीति वाच्यम् ।

यथेन्द्रिष ते वक्तुमिति कान्तिः प्रतीयते ।

तत् तथा लिम्पते लेंपाद् अन्यदत्र प्रतीयते ॥ १८१ ॥

तदुपश्लेषणार्थोऽयं लिम्पति ध्वान्तकर्तृकः ।

वर्षणार्थश्च विद्वद्भिः उत्प्रेक्ष्यत इतीक्ष्यताम् ॥ १८२ ॥

मनेत्र शब्दे ध्रुवं प्रायो, नूनमित्येवमादिभिः ।

उत्प्रेक्षा व्यज्रते शब्दैः इवशब्दोऽपि तादृशः ॥ १८३ ॥

वाक्यावदेव प्रबन्धेषु अनौचित्यपरिहारेण गुणालङ्कारसङ्करनिवेशो
 भवति ॥ तत्र अनौचित्यपरिहारो यथा, मायया कैकेयीदशरथाभ्यां
 रामः प्रलम्बितो, न मातापितृभ्यामिति निर्दोषदशरथे ; राममेव
 योधयन् रामेण वाली निहतो न सुग्रीवमिति महावीरचरिते ; रुधिरः
 प्रियराघसेन दुःशासनस्य रुधिरं पीतं न भीमसेनेनेति वेष्मिंसंहारे ;
 दुर्वाससोऽपधानाद् दुग्धन्तः शकुन्तलास्त्रीकारं विसम्भार, न अनवस्थि-
 तांतुरागतयेति शकुन्तले ; लवणप्रयुक्तराक्षसाभ्यां वासोपस्क्रेण
 सीता परित्याजिता न कैकेयीमथराभासमिति कलितरामे । किञ्च,
 दुग्धांयामपि वासवदद्यायां वैरप्रतिचिकीर्षया यद्भावती मयोद्धा, अव-
 सिते च समीहिते तथा विना घणमपि न जीवामीत्यविज्ञातवासवदत्ता-

सन्निधे रत्नराजस्य अग्निप्रवेशाध्वसाय; प्रियाङ्गुदगतो व्यलीकप्रत्यसुच-
 खानेति नापसवत्सराजे; मरीचाद्यः स्वामिकार्यं साधयामीति मधु-
 भक्त्या निरपराधमपि प्रेयसीं हित्वा स्वामिकार्याऽपेक्षयाऽहमेव एता-
 वन्ति दिनानि जीवितः, यदानुष्ठतस्वामिकार्यः तामेवाशुगच्छामीति
 शिवगणः शूद्रकनिमित्तां मायामयीं चितां प्रियासमच्चं प्रविशेत्, साऽपि
 सत्प्रेमावदानदर्शनापङ्क्तप्रियव्यलीकान् तद्वियोगकातरा तत्रैवात्मानं
 प्रतिचिन्नेप इति विकान्तशूद्रके, इति तदेतद्दोषहानम् ॥ गुणोपादा-
 नन्तु सस्यगुणयोगेन संविधाने सुसूत्रता, अपि च चतुर्दशप्रज्ञसम्पन्न
 मिति। चतस्रो वृत्तयो भारती आरभटी कैशिकी सात्वती चेति । तत्र,—

या वाक् प्रधाना वृत्तिप्रयोज्या स्त्रीवर्चिता संस्कृतया मयुक्ता ।

स्वनामधेयै र्भरतप्रयोज्या सा भारती नाम भवेत्तु वृत्तिः ॥१८२॥

यत्नावपातशु तलङ्कितानि हेद्यानि मायास्तमिन्द्रजालम् ।

चित्राणि युवानि च तत्र वृत्तिमेतादृशीमारभटीं वदन्ति ॥१८३॥

या सुहृन्नेपथ्यविशेषयुक्ता स्त्रीसङ्गता या बल्लगीतवृत्ता ।

कामोपभोगप्रजुरोपचारा तां कैशिकीवृत्तिसुदृढवदन्ति ॥ १८४ ॥

या सात्विकेनात्मगुणेन युक्ता त्यागेन वृत्तेन समन्विता च ।

चर्योत्कटा संवृत्तशोकभारा सा सात्वतीति प्रथितेह वृत्तिः ॥१८५॥

आसामङ्गानि योद्धुः—तेषु प्ररोचना, प्रस्तावना, वीथी, प्रहसनमिति
 चत्वारि भारत्यङ्गानि । तत्र यत्कव्यार्थप्रशंसापरं वचः प्ररोचना, यथा,—

जयति भुवनकारणं स्वयम्भूः जयति पुरन्दरनन्दनो मुरारिः ।

जयति गिरिसुतानिबृहद्देशो इरितभयापहरो हरश्च देवः ॥

प्रस्तुतवस्त्ररूपपादनावसरस्त्रकं वचः प्रस्तावना ; यथा रत्नावल्याः —

द्वीपादन्यस्त्रादपि मथादपि जलनिधे र्दिशोऽप्यन्तात् ।

आनीय भटिति षटयति विधिरभिमतमभिसुखीभूतः ॥

चङ्गात्यकादीनामङ्गानां प्रवृत्तिः वीथी । उद्गात्यकः कथोद्गातः प्रयो-
 गातिश्रयः प्रवर्तकः अथलगतमिति । तत्र चङ्गातत्रको यथा,—

को जयति जयति शर्वः केन जितं जितमनन्ददहनेन ।

त्रिपुरारिणा भगवता बालशशाङ्काङ्कितजटेन ॥

कथोद्घातो यथा,—

साकं पङ्कजजन्मना सुरपतेरभ्यर्चनाया वशात्

इच्छाकोः शरदिन्दुविश्वविमले वंशेऽवतीर्य स्वयम् ।

निःशेषान्तपदं त्रयीपदजुषां विद्वेपिणं राघवं

यः पौलस्त्यमहम् स पातु भवतो रामाभिधानो हरिः ॥

प्रयोगातिशयो यथा,—

अत्याहितमवतु हरेः क्षमासुहृत्ततो वराहवपुषो वः ।

शेषफणारत्नदर्पणसहस्रसंक्रान्तविश्वस्य ॥

प्रवर्तको यथा,—

आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः

प्राप्तः शरत्समय एव विशुद्धकीर्तिः ।

उत्साद्य गाढतमसं धनकालमुग्रं

रामो दशास्यमिव सन्मृतबन्धुजीवः ॥

अवलगितं यथा,—अमुमेव शरत्समयमाश्रित्य गीयताम्, तथास्तस्याः

सत्पक्षा मधुरगिरः प्रसाधिताशा मदोद्वतारम्भाः ।

निपतन्ति धार्तराज्ञाः कालवर्षान् मेदिनीपृष्ठे ॥

स्वधर्मवित्प्रबलितानां तापसादीनामुपहासपरं वचः प्रहसनम्, यथा,—

अनयः आवक्रवध्याः सुरतविधौ दमति नाधरं दत्तम् ।

गदिरात्रि मांसमचणमस्यत्यमये निपिहमिति ॥

संचितिका, अत्रपातः, वस्तुत्यापनं, संस्फोटः इति चत्वारि आरभ्यद्वाणि, ॥

तेषु माहेन्द्रजालनेपथ्यादिभिर्वस्तुसंचेपः संचितिका यथा,—

रत्नसा ध्वङ्गरूपेण वक्ष्यित्वा स राघवौ ।

अह्वारं सीतां पद्मीन्द्रप्रयासघणविप्रितः ॥

भयादिभिर्विद्ववादिकर्मानुपदेशनिर्गमनमवपातो यथा,—

अग्ररूपं परित्यज्य विधाय विकटं वपुः ।

नीयते रक्षसा तेन लक्ष्मणो युधि संशयम् ।

अविद्रवः सविद्रवो वा सर्वरसभावसमाशो वस्तूपापनं यथा,—

राज्ञोऽनृक्कलामिवाननचरीं देवात् समासाद्य मे
दक्षेत्रारस्य कृपाणपातविषयादाच्छिन्दतः प्रेयसीम् ।

प्रातःकालाद् विकलं द्रुतं करुणया विप्रोभितं विख्यात्
क्रोधेन ज्वलितं मुदा विकसितं चेतः कथं वर्ततान् ॥

नानास्वयुद्धनियुद्धादिभिः संसंस्मसंस्मृत्तः संस्फोटो यथा,—

लक्ष्मणेन शिरोरुहेषु पशुना पाञ्चालराजाम्ना
येनास्याः परिधाममप्यपहृतं रात्रां गुरुणा पुरः ।

यस्योरःस्थलशोणितासवमहं पातुं प्रतिज्ञातवान्
सोऽयं मङ्गजपञ्चरे निपतितः संरक्षतां कौरवाः ॥

नर्म, नर्मस्तिजः, नर्मस्फोटः, नर्मगर्भ इति चत्वारि कैश्चिद्वानि ॥ तेषु
स्थापितमृत्तारं वचः विचेष्टितं वा सपरिहासं नर्मं यथा,—

यथं तथा नाम यथाय किं वदास्यं त्वक्छाद् विकलः कथान्तरे ।

कदम्बगोलाकृतिमाश्रितः कथं विशुद्धसुगन्धः कुलकन्यकाजनः ॥

प्रथमसम्भोजे नवावस्थानं सम्भोगाद्ययवाप्यादिकर्म नर्मस्तिजः यथा,—

प्राप्तासौ वपपर्यणः प्रियसुता सङ्केतखण्डे नजे

दृष्टिः सेयमनम्बुदाऽध्वतमयौ गातायि मे सिञ्चति ।

किं जानासि विनोदयिष्यति मनः सन्ततमेवाद्य मे

दुर्वातेष्वेव निवर्तयिष्यति न भोक्ता देवयानीं प्रति ॥

आदिर्भूताभितारानुभावयोः अकार्यद्वयसम्भोगमन्त्रः नर्मस्फोटः यथा,—

इतः परानर्भकार्यशक्तान् वैदर्भिः पश्चानुमता मयाऽसि ।

एवंविधेनाहवचेष्टितेन त्वं प्रार्थयसे हस्तगता समैभिः ॥

कार्यहेतोः स्वरूपविधानादिप्रवृत्त्यादनं नर्मगर्भः यथा,—

अथाजिनापादधरः प्रगल्भवाक् ज्वलन्निव प्रह्लासयेन तेजसा ।

विवेक कश्चिज्जटिलस्तपोवनं शरीरबहुः प्रथमाश्रमो यथा ॥

उत्थापकः, परिवर्तकः, संलापकः, संघात्यक इति चत्वारि सात्वत्यङ्गानि ॥

तेषु परम्परौभूयार्थेषु उत्थापनं उत्थापकः यथा,—

ग्रहर सम तु कायं प्राक्प्रहारमियोऽहं

अपि तु क्षतविघाते किं विद्ध्याः परस्मात् ।

भट्टिति विततबह्वद्वारभास्वनकुठार-

प्रविषटितकठोरस्कन्धबन्धः कबन्धः ॥

प्रस्तुतार्थत्यागादन्यार्थभजनं परिवर्तकः यथा,—

सुनिमभिसुखतां निनीयवो याः समुपयसुः कमनीयतां एषेन ।

मदनमुपदधे स एव ताभ्यो दुरधिगमा हि गतिः प्रयोजनानाम् ॥

सदसि नानावाकौर्मिथोऽधिचेपः संलापकः यथा,—

कथमपि न निपिह्यो दुःखिना भौरुणा वा

द्रुपदतनयपाणिस्तेन पिता ममाग्र ।

तव भुजबलदर्पाद् धायमानस्य वामः

धिरसि चरण एव न्यस्यते धारयैनम् ॥

कार्यप्रमत्तानुभावदैवादिभिः संघातभेदः संघातत्रकः यथा,—

अपश्यद्भिरिवेशानं रणान् निवहते गणैः ।

सुखत्येव हि लक्ष्म्येषु सम्भ्रमाधिगतं मनः ॥

चतुर इत्यनेन शास्त्रीयलौकिकव्यवहारवेदिनो नायकस्य धर्मार्थकाम-

मोक्षेषु वैचक्षण्यमुच्यते । उदात्त इत्यनेन आश्रयविभूत्योराभिजात्य-

यौवनादीनां चोत्कर्षः प्रकाश्यते । चतुर्वर्गफलं प्रबन्धे को वा न बान्ध-

ज्जीयति इत्यनेन शत्रुणा रामादिवद् वृत्तित्वं, न रावणादिव-

दिति विधिनिषेधनिबन्धनस्य प्रबन्धस्याभीष्टतमत्वमाश्रयते । सुखं

प्रतिमुखमित्यादिना तु पञ्चाङ्गं प्रबन्धशरीरमभिधीयते । तदङ्गानि च

उपश्रवणपरिकरादीनि चतुःषष्टिरपि सुखादिष्वेवान्तर्भवन्ति । यतः

तद्वदेव पञ्चमन्त्रक्रमपि वाच्यं प्रबन्धव्यपदेशमासादयति । तद्वया,—

कथमपि सतप्रत्यासूतौ प्रिये इति सुखं, सुखलितोत्तरे इति प्रतिमुखं,
विरहस्रग्गया स्रत्वा व्याजं प्रजल्पितमश्रुतम् इति गर्भः, असहनसखी-
श्रोलप्राप्तिप्रसादससम्भ्रम-विवर्लितदृशा इति विमर्षः, शून्ये गेहे समु-
च्छ्रितं (मुञ्जः) इति निवर्हणम् । एतेन प्राचीनप्रवन्धार्येऽपि एक-
वाक्योक्तेन प्रवन्धत्वमित्याख्यातं न भवति ॥ तदयथा,—

तुरगनिचयव्यग्रानूर्वीभिदः सगराध्वरे

कपिलमहसा रोपात् सुष्टानपि प्रपितामहान् ।

अगणिततनूतापस्तम्भा तपांसि भगौरथः

भगवति तव सुष्टानङ्घ्रिचिराबुददीधरत् ॥

अत्र नूतनसंक्षिप्तम् इत्यनेन विस्तारभौरूपां कथारसविच्छेदप्रक्षिणाश्च
चिन्तमावर्ज्यते । अयान्तैः इत्यनेन वृत्तान्तैराश्वासकादिपरिसमाप्ति-
रिति परिश्रान्ताः श्रोतार आश्वासयन्ते, सुगादिसन्निवेशादिवत्
सन्दर्भं च आश्वासदयो विभावयन्ते । पुरोपवनेतत्रादिना च देशकाल-
पातसन्धुपवर्णनात् आलम्बनोद्दीपनविभावाः कथ्यन्ते । उद्यान-
सलिलक्रीडावुत्पलक्षणेन कामिनीनां दिवाचेष्टाः, मधुपानं रतोत्सव
इत्यनेन च रात्रिचेष्टा उच्यन्ते, विप्रलम्भा इत्यनेन चत्वारोऽपि प्रथमानु-
रागादयः पराचक्ष्यन्ते । विवाहा इत्युत्पलक्षणेन प्रथमानुरागो, विवा-
हान्तो मानः, प्रेमान्तः प्रवासः, सङ्गमान्तः कषणः, प्रतुत्रज्जीवनान्तः प्रवन्धः
कर्तव्यः इत्युत्पदिष्यते । मन्त्रद्रुततत्रादिपुरुषकारायभसिद्विस्मयनेन
द्रुततादिनिरासात् नायकस्य सत्त्वोत्कर्षः प्रकाश्यते । नावर्णनं नगर्यत्रादे
र्होपाय इत्यत्रादिना तु पुरुषार्थासन्नोपकारित्वेन शैलचूडमनचन्द्रोदयमधु-
पानरते, त्रगादीनां मन्त्रद्रुतप्रयोगातिनायकाभिरुदयादीनाञ्च नित्यमेव
प्रयोगः, श्रेयाणान्तु प्रवन्धमरौरातुरोधेन इति प्रतिपाद्यते । गुणाः प्रागु-
पन्यस्य नायकं तेन विहिषाम् । निराकरणम् इत्यनेन गुणवता भाव्यं
न गुणहेपिणेति ज्ञाप्यते । वंशवीर्यप्र(वृत्तः १३८)श्रुतादीनि इत्यत्रादिना
पुराभिजात्यौहृत्प्रपौटीर्यवीर्यप्रादय एव उक्तो वर्णनीयाः न स्वयच्छे-

दहेतवोऽन्यायप्राचरणाविनयादय इति प्रतप्रायप्रते । धिनोति न इति
तु प्रायमेव पक्षः श्रेयानिति ग्रन्थकारेण स्वाभिप्रायः प्रकाशयते ।

इति निगदितमङ्गप्रानङ्गसर्वस्वमेतद्
विविधमपि मनोभिर्भावयन्तोऽस्य भेदम् ।

तदनुभवसमुत्थानन्दसम्प्रीलिताद्याः

परिपदि परितोषं हन्त सन्तः प्रयान्तु ॥

यावन् मूर्ध्नि हिमांशुकन्दलभृति स्पर्वादिनी धूर्जटेः

यावद् वक्षसि कौस्तुभस्तवकिता लक्ष्मी सुरहे पिणः ।

यावच्चित्रभुवस्त्रिलोकविजयप्रौढं धनुः कौसुमं

भूयात् तावदियं क्षतिः क्षतधियां कर्णावतंसोत्पलम् ॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते सरस्वतीकण्ठाभरणा-
लङ्कारेऽसुविवेचनो नाम पञ्चमः परिच्छेदः समाप्तः ।

शुभमस्तु ॥

११२८. 'अजिष्ठायाकीयिषन्' ज्ञायकं कर्तुं मैक्खन्; 'सस्ति' स्वपिति;

कम्बशब्दशब्दौ जलाशयवाचिनौ (पा० ५।२।१३८); 'धरिष्यति' सेष्यति.

१।५. 'वर्वाच्यादयो वपश्चदफुल्लतां यङ्गि कृपाणि.'

५।१५. "याभो मैथुनं पेलशब्दो मुक्तयोः प्रसिद्धः."

६।२२. "गण्डो वणः."

७।८. कि०. १७. ६१.

८।१२. काकं खादति घृधितः क्रूरं (भक्तं) फेक्षति (१ क्षिपति) निर्भरं
वष्टः। खानं गृह्णाति कण्ठे रक्षायति (१ निवारयति) नप्तारं स्यविरः॥

८।१७. आवर्ज्य पीडयते (ताडयते) यथा कुक्षुरो नाम ("कुक्षुरी नाम
शब्दः प्राकाशे" ?) मम-गर्जा। प्रेषत राजकुलकर्मकराः, अष्टह कस्य
कन्दामि ॥

८।१६. संवृतचक्रवाकयुगा विकसितकमलचणालसंलम्बा ।

वापी बधूरिव रोवनाविलिप्ततना सुखयति ॥

८।२०. अभिनवमनोहरत्रिगचित्तवल्लविभूषा विभाति नवबधूः ।

कुन्दलनेव समुत्फुल्लगुच्छपरिणीयमानभ्रमरगणा ॥

१०।८. शैलतुताद्द्वार्धं मूर्ध्नि बह्नु नम्रशिलेखम् ।

शीर्षपरिष्ठितगङ्गा संध्याप्रणतं प्रमथनाथम् ॥

११।४. अक्षितर्तः क्षणवर्त्मनः अग्नेः तुक् अपत्यं कुमार इतप्रर्थः ।

सुःक्षिणां दिव्यैकसाधम् ।

११।१०. काव्य० १ ।

११।२०. म० १ ४. ४. १४।५, ८ शि० १ ३. १२-३.

१४।३६. कारयित्वा घोरं ग्रामप्रधानः (देशी. १।२१) मज्जित्वा अजि-

मितः (अशुक्तवान्) । नक्षत्रतिथिवारान् ज्योतिष्कं प्रष्टुं चलितः ॥

“१२० विवाह्य नववधूः श्वाशुरकं (श्वशुरगृहं) दोलिकया नीयमानं
रोदिति देवरक्षां संस्थापयति पार्श्वेन वज्रम् ॥

१५।५ खाद विषं पिव मूत्रं नीयसे मार्यग्रा पततु ते वज्रम् ।
दन्तखण्डितस्तनौ चिह्नं सुतं ग्रपति माता ॥

१५।२१ नमत हरं रोपानलनिर्दग्धसुग्धमग्रायशरीरम् ।

विस्मृतनितम्बनिर्गतगङ्गाश्वोत्समिव हिमवन्तम् ॥

१६।२ कोलाः खनन्ति सुखाः गृध्राः खादन्ति भूतकर्मांसानि ।

छलूका घ्नन्ति काकान् काका छलूकानपि वायन्ति (क्षिपन्ति)

१७।१८ सुरभिसधुपानलम्पटभ्रमरगणायुद्धमण्डलौबन्धम् ।

कस्य मनो नानन्दयति कूर्मघटस्थितं कमलम् ॥

“१२३ पट्टाशुकोत्तरीयेण पामरः पामर्यग्राः प्रोष्कन्ति ।

अतिगुरुककूरकुम्भीभरेण स्वेदाद्रितं वदनम् ॥

१८।१५ शि० । ३. ८.—“१२० अ० । २. ६.

२०।८ कु०. ५. १४.—“११७ २० । १. १.

२२।२३ शि० । १४. ६६.—२४।६ वी० । १. १५५. २५।१७ अम० । १.

२६।८ वि० । २।७.—“११५ रत्न० । २. २०.

“१२२ वा० वा० । ६. ३४.—२७।५ वाम० । २०. ६.

२७।१८ अ०. ७. १२.—२८।७ वी० । २. १४.—“१११ कु० । ६. ८.

२८।१६ वाम० । १८. २१.—२८।६ अ० । २. १३.

२८।११ वाम०. १८. १६.—३१।१५ पाम०. १८. २६.

३९।२२ “नाद्राः राक्षसाः”.—३३।३ शि० । १०. ८०.

३३।८ many read खातयः for खादयः and स्फार्च for स्पर्श
काव्या० ३. १११.

“११६ शि० । १. ४२.—“१२१ शि० । १० । ६४. ३४।८. २० १३।

३४।१६ अग्राहया अपि कवयः हरिचन्द्रहासप्रमुखा अपि ।

मण्डूकमर्कटा अपि खनु भवन्ति हरयः सर्पसिंहा अपि ॥

“१२२ मयूरः कलापे यं वहति तस्य नाम्नः सहशनामा ।

उष्णीषान् पादान्तगतो मु नक्तं यथा नौका ॥

“जिघ्रिषा इति पाठे जितनौक इत्यर्थः” ।

३५।४ कु० ११. २७.

३५।१२. शि० १६. २.—“११८. कु० १६. ३६.—३६।२. कु० ३. १६.

३७।५. वे० ११. ६. ३८।७. वी० १।३५.—“११४. मा, म० ५।१८.

३८।२१. ‘नोद्’ (ञ्) = हिमालयः; भेद् = भा + ईद् = चन्द्रः; उग्रहक् (च्)

= सूर्यः; ऋद् (द्) = द्रोहकारि; अद् + चद् (च्) = जलजम्.

४१।७. “ज्ञातो इति मङ्गाराङ्गभाषया प्रश्नकाकु, ‘अयं स इत्यर्थः’; ‘दौसद् सञ्च’ दृश्यते सत्यम्; ‘ए दूए किञ्चलेज्’ अनेन व्याजेन कृतः; ‘दूअं व्याजः’—
यच्छाए इत्यपरः पाठः पश्चादेव इत्यर्थः; ‘एसे सञ्च जिबोछुः’ एवं सत्यं जीवितः

४२।१६ शि० १२. ४४.

४४।११ यथा स्नातुमवतीर्णं आर्द्राभूतमुखासितमंशुकाश्वान्तम् ।

तथा च स्नाता भवसि त्वं रूढो गोदानदीतोये ॥

४६।१. ‘न्यक्षेण’ परशुरामेण सामस्रोत्रेनेति खलेश्वरः.

“१२१. वे० १३. २८.—४७।३. वाम०. १५. १२.—“१२. शि० १२. ६८.

४८।११. मा० मा० ५।३८.

“१२०. कुतो लभ्यते पथिक खस्तरकं (शस्तरकं) अत्र ग्रामणीगृहे ।

चन्त्रतपयोधरान् प्रीक्ष्य पुन र्यदि वससि तदा वस ॥

४९।१४. पाणि० २।१।५५—५०।२०. अम० २.

५१।१३. शि० १६।५२.—५२।२. दश०.—“१२. चोर० ११९.

—५४।८. शि० २।६१.—५७।१७. श० ३।१८.

“१२०. प्र० ३।१२. तव न जाने हृदयं मम पुन र्मदनो दिवा च रात्रिं च ।

निष्कृप तपति बलवत् त्वयि युक्तमनोरथानि यद्गानि ॥

“१२३. वेणी० ३।१ शतं मनुष्यमांसभारकाः कुम्भसदृशं वसाभिः सञ्चितम् ।

अनिष्टं च पिबामि शोषितं वर्षशतं समरो भविष्यति ॥

५८।१. प्रणमत प्रणयप्रकृपितगौरीचरणलग्नप्रतिविम्बम् ।

दमसु नखदर्पणेषु एकादशतनुधरं रुद्रम् ॥

“१४. त्वनसि मया चूताच्छर दत्तः कामस्य गृहीतधनुषः ।

सुवर्तिसनोमोहनसङ्घः पञ्चाभ्यधिकः शरो भव ॥ अ० ६।२.

“१७. गृहाणानुकम्प्य पिब इव धं कुतोऽश्माकं तकम् ।

पुत्रकमस्तके चक्षो यदि दधि जन्मन्यपि जातमासीत् ॥”

“१९. जयति तमालीयमाना गिरितनया प्रणयिकल्पलता ।

“१२४. “अकट आन्वयं; एमटो मनोघर”; ‘कोइलो लवङ्ग’ कोकिलो-

लपति ; वाङ् अ—वाति च ; “निवारय धारकमून्यः ; अला आगतः ;
जाहुदा यामः ;” कथं कार्यम्.

५८।६. “गोखे—प्रभाते , तिरिम्बिरिम्बोली—कमलरजःपङ्क्तिः ;

तल्ल—अल्पसरः ; लहे—(तोये) ; विवस्त्रिदा—प्रसारिता.”

“१०. सुगन्धे गृहणकं (रतमूल्यम्) गृहाण त्वं धारय सुह्री निजे हस्ते ।

निश्चयः सुन्दरि तवोपरि मम सुरतस्युदासि ॥

६०।२२ २०।२। ६७.

६१।८ कि०। १२। १.—“१२ कि०। २। १.—“१८ वाम०। ६. ४.

“१८ काद०.—“१२ मा० मा०। ३. १६.

६२।१ मा० मा०। २. ११.—“१२ कु०। ५। ४.

६३।२१ वाम०.—६४।३१ वे०। ३. २८.—६६।२ मेघ०। २. ४८.

६८।८ स०। १। ८.—२३. शि० २. ४०.

६९।५ अ० ४। १८.—७१।१८ तमङ्गः बलीकप्रान्तः, छे० ४।७७.

७२।१ शि०। ४. १०.—“१४ मेघ०। १. ५.—“१२५ शि०। २। २६.

७३।६ विक०। २। ३.—“१२५ म० ना०। ३. ५.

७४।१८ शृण्वेव जानाति शुकप्रलपितानि कीरसंवापिनी ।

कीरभाषां सुखं सा न खनु रेजं धृष्टशुद्धौ ॥ कण्डूख-कुन्तं कीर-पूस-
वाग्भाषाः शुकनामानि ।

७५।१५ कु० ६. ३.—७६।७ विक्र० ४। ३२.

७६।१२ एकस्मिन्क्षणि आवणः अन्यस्मिन् भाद्रपदः

माधवो महीतलस्त्रसारे गण्डस्थले शरत् ।

अग्ने यौग्यः सुखासिका तिलवने मार्गशीर्षः

सुधाया सुखप्रद्वजसरसि आवासितः शिशिरः ॥

७७।१६ अत्यन्तरमणीयम् अस्माकं ग्रामस्य मण्डनीभूतम् ।

लूनं तिलवाटीसदृशं शिशिरेण कृतमव्जिनीपण्डम् ॥

७८।१४ विक्र० १४। ४४.

७९।१५ एतावन्मात्रस्तनौ एतावन्मात्राभ्यामधिपत्ताभ्याम् ।

एतावन्मात्रावस्था एतावन्मात्रैर्दिवसैः ॥

८०।१४ वे० । १।५.—८१।१२ शि० । ४। ८.—“१।५ कि० । ५। ७।

“१।८ कि० । ५। २.—“१।४ म० । १०। ११.

८१।३ तीर्थेन रजसा तनुः तन्वी । इत्युक्तोः द्वावाष्टयिव्योः रुमे

लावण्याकर ।

“१। सीमासी सीमायामासनशीलः ; परिसरसरणी प्रान्तमार्ग ।

८१।१० विशत् + आमन्त + सारस ; सारसे सरःसम्पन्निनि ; कुरुते

कुन्धितवते ।

“१।४ काव्या० । ३। ११.—“१।७ शि० । ६। ४।

“१।२० कि० । १५। ३.—“१।५ शि० । ६। ३।

८४।२ सभाः सदीप्तिः । “१।५ काव्या० । १। ३६।

“१।८ काव्या० । १। ३६.—“१।१ काव्या० । १। ४२।

“१।५ काशि (२) —‘केन पानीयेन आसनशीला’ ; १८. मदनदाहण
मदनकाष्ठस्य ; छदा + पश्यत् ।

“१।२१ काव्या० । १। ४१.—“१।४ म० । १०। १५।

८५।१ शि० । १४। ३६.—“१।४ म० । १०। १७।

“१।२ काव्या० । १। २६.—“१।२ शि० । १४। ६।

८६।६ भ० । १०।६.—“१२ काव्या० । ३।४५.—“१२ काव्या० । ३।४० ।

८७।१३ विगतं पश्चिममनम्, ललितं अष्टम् ; अप्रमदा हर्षशून्याः ;

अप्रमदता आधिप्रताः ; अपरणं संग्रामवर्जितम् ; समयात् दैवात्.

“१२ धनो ह्यविशेषः ; विः पवी ; अना स्त्री ; नौ आवयोः अवन्तुं
अवुम् ; हितं तनोतीति हिततना ; अनाननेन सुखशून्येन स्वेन आत्मना
खनाना शब्दायमाना ।

८७।२५ मत् + एनसा ; न + इयते ।

८८।४ काव्या० । ३।४८.—“१६ कि० । ५।२७ ।

“१२ शि० । ४।२२ ।

८८।८ हे जयन्ति ये ते देव सदा जमस्यन्ति ते जयन्ति । हे भवानि
अतः भवान्यतः भवं विना सदादेव (सत् + आदा—प्रवृत्ति + ईहा—
चेष्टा) अन् प्राणान् अस्थन्ति ॥

८८।१४ लोकानाम् आधीन् ईरयति दूरीकरोतीति लोकाधीरा ;
स + इना—सेनापतिसहिता असन्ना अवसादरहिता सन्ना वा आसन्ना
निकटवर्तिनौ आरं अरिसमूहम् ।

८९।४ काव्या० । ३।७२.—“१४ शि० । ६।२० ।

“१२ काव्या० । ३।५७ । २२। एणनेता हरिणनयना ।

“१२ काव्या० । ३।६२ । २१।३ काव्या० । ३।५८.—२१।६ “३।५८ ।

८९।८ अति + कालिम + आलया ; स्थानमा सुखेन आनन्द्या का तथा
उपगीतया अलिमालया कान्तं न नमति ।

“१४ पतत्रिकृताः पक्षिसङ्घाः ; अनेकपाः उक्षिप्तः तेषाम् अद्भुत-
रम्भाः उत्कटमद्भराः आलाः हृष्टाः यस्मिन् तम् ।

“१७ कि० । १।५।५० । “१२ काव्या० । ३।५६ ।

८९।१ स + भास + माना ; स + हसा ; पराग (कालुष्य) + अत् ; सभा +
असमाना ; स + भासमाना ; स + भा + समाना ; सहसा (मार्गशीर्ष) +
पराग + अत् ; सह + सा ; अपर + अगात् (पर्वतात्) सहसा परागात् ।

• २३।४ (१) प्रवणं (वनं प्रति), अदभ्य + मद + चलत् + वि (पक्षि) + पराजित + मूढ (बाल) + विं, अलं, अहि + तत + रज्जम् (स्थानं) विरसं (रसाहीनं), सदा + तिमि + त्रितं, प्रतीतेन प्रख्यातेन शिखिना चरितेन भक्षितेन वनं जलं यस्थ तत् ।

(२) प्रवण + मद + अमत् + अचल + द्विप + राजितं, ऊढ + विमल + मञ्जित + तरङ्गं, विरसं (लघणं), सत् + आति — (पक्षिविशेषः) + मिश्रितं, अ + चुप्रत + धाम, प्रतीतैः प्रत्यागतैः शिखिभिः मयूरैः चरितवनम् ।

• “१७ काव्या० १३।७१.—२६।१३ कु० १४।२४.—“१२ कु० १५।८ ।

• २७।२ कु० १५।५५.—२८।१८ शि० १४।१४ ।

१०१।१३ आसुन्दता (व्याग्रवता) नमो महीं च तद्विबुधापितदिष्टा इन्दुभिर्गम्भीररवं बुन्द, भितमम्बुवाहेन ॥

“१८ प्राप्ताश्च शीकराहतधातुशिलाजलनिपक्षराजितजलजम् । सस्यं निर्मलरसहितदरीमुखनिर्मयितमदिरामोदम् ॥ रावण० ५६ । निदन्त—निष्क्रान्त for निम्नश्चि in some.

“१२ शि० १४।२३.—१०५।३ र० १७।२५.—१०७।१६ र० १८।१ ।

१०८।१८ कर्पू० २।११. परं जगोत्स्ना उष्या गरलसदृशश्चन्दनरसः, चतुष्पारो चारो मलयपवना देहतपनाः । घणाली घणाली ज्वलति च जलार्द्रा तनुलता, वरिष्ठा यद् दृष्टा कमलवदना सा सुनयना ॥

१०८।२४ पारासिन्धू नदीभेदौ ।

१०८।१४ धूमायते धूमकलुषे ज्वलति ज्वलदात्तज्वलजीवावन्धे । प्रति-रथप्रतिपूर्णदिशि रसति रसच्छिखरे धनुषि नभस्तलम् ॥ रावण० ५।१८ आह्वयन्त for आप्तवन्त ।

११०।१३ कि० ८।२६ ।

• ११२।२२ उद्धे यमसा यमः धैर्यं धैर्यं गुह्यतया गुह्यताम् । रामः स्थित्यापि स्थितिं भणति रवेष्ट च रवं समभिकामन् ॥ रावण० ४।४३ ।

११४।१२ दमकु० १.—“१८ र० १८।३८.—११५।१८ सा० सा० ५।१० ।

११६।१० श्रि० १८।३.—“११३। काव्या० । ३।८३.—“११६ श्रि० । १८।६६।
“११८ कि० । १५ । १४ ।

“१२२ कः, खगौघम् अक्षतीति खगौघञ्, न चितं खिनतीति चिच्छं
भोजो यस्य सः, भक्षति अक्षोति भान्, अः, अटोठाम् भटानाम् बाधकानां
हैट् हैखरः, अड्डं डण्डः अचपलः, तथा उद्धौन् पंथर्व पूर्यामासं ? अभीः,
मयः, अरिल्लं शत्रुच्छेदनीनाम् आशिषां सङ्गः ।

११७।३ सामधामधनिनां धान्नः तेजसः साधिका । अपपापान्
निष्पापान् पाति ।

११८।७, १८, २२, २५ काव्या० । ३।८१—८६—८५—८४ ।

“११३ इन्द्रः हैखरः ; ईजः कामः ; इला अश्विनी ; वैदः कुवेरः ।

“१२३ हे साहसर्हं निगीयाभिसरणसाहसिक सासवा आस्थादितमदिरा
साररोमा उत्कृष्टरोमाश्चशालिनी, सहसा हास्यसञ्चिता त्वा त्वामेति ॥

१२०।८ “नीर्वाणसुभटः कश्चिद् सुयुत्सु दैत्यसेनया ।

तत्कालकृतसान्निध्यं मायादेवीमपूजयत् ॥

व्याजो माया, सैव वागभिधानं यस्याः सा माया मर्त्यां रक्षाऽस्तु । रातं
दक्षमवधं दोषबहुलमधिराजप्रमवधा आधयो यत् तादृशं वा राजं प्र, यस्याः
सा विधिष्टं सरणं विसरत् राति प्रयच्छति स रसोऽर्थाद् बीरत्वं वेत्ति या,
छायां भूमावपकारः पुनःकलत्रादिरूपो यस्या इति गमकत्वाद् बहुव्रीहिः
राका पूर्णिमा द्वादशवर्षदेवौयकन्यारूपा या, पञ्चभूतः शरीरसंलग्नः शेषः
सर्पो यस्याः, नयनं नीतिं नयति यन् नयनं इष्टि आनं तदेव स्वमात्मा
यस्याः, स्नेहोऽग्निं यातीति स्नेहा । सत्यो मारो मारणं कामो वा
रस्याः सा । रामा रमणीया स्त्रीरूपा वा, व्यक्तं विनाशितं स्मरत्वं
यया, तुष्टिर्न नयति प्रापयतीति नयते उभयत्रये तुष्टिर्ननश्चक्षस्य नैष्ठि
जैटाजूटे बन्धयितुः परमेश्वरस्य श्रीः शक्तिरूपा । कं सुखं राति ददा-
तीति करलस्य चारभूता दस्यवस्त्रेषां खड्गादिधारैर्धारं धेती, राधेति
देयाः पीडाधिकं नाम, ममेत्यव्ययं भावप्रधानं शिवसम्पत् भान्ति

परिच्छिन्दन्ति ये वशिनः योगिनः तेषामपि व्यालविद्यां वयिविद्यां अव-
तारयतीति या सा” ।

१२०।२३. अक्षीणेन गवा दृपेष्ट, गवि वाचि ।

१२१।५. साग्रे अष्टा, भियं गतानां गणानाम् आरवो यत्न सा, नासेधा
परैः अप्रतिपेष्टा, वरितारिका आहृतः तः

“। ८ कि० १५ । २२

“। १२ वाहना सेना, अनमा नतिग्न्या, साराजौ श्रेष्ठसंग्रामे,
मानासै परेषां मानवेषके । राजेभा राजहस्तिनः, भारिणां स्वाभ्य-
र्पितसुमरभाराणामुचितचेष्टावतां जनानां ध्वनि र्यत्वेति क्रियावि-
शेषणम् ॥

१२१।१५ ततः मानवजः आरासः आरवो यत्न ।

“। १८ लासे वृत्ते, राजमलौमसा श्यामा, आलालि लालिता ।

“। २१ “कलिला गीतादिकरणपटुः, सालाली दृढपंक्तिः, सुरकेष
मधुना अलसा, श्यामाङ्गी, मधुरालापा, सेला स्वादुत्तमा नारीति देशीयकोपः,
सह दूरया मदिरया वर्तते दूर्ति वा रलयोः सावर्ण्येण । अला भूपयित्वी
श्वधवेति सम्बोधनं रेहह राजते.”

१२२।१ सु + काल + वाला (=केशा,) कान्तिल = कान्तिप्रद, सखा
आत्मसम्पद्युक्ता, दर्पिका अभिमानात्मकमृद्भारवती ।

१२२।११ कि० १५ । २७ “। १४ कि० १५ । १५

“। २२ करैः किरणैरासञ्जयतीति, वनात्क जलरूप दन्द्र, कला-
स्वनुरागं संधाय लब्ध्वा, अन्तःस्वच्छतया हृद्यनभोगागनेमिमद्वलथाकारो-
ल्लेभितो समागौरीं श्यामां शृङ्गा (अपनय ।) ‘वधेश’ अधीनशङ्करमिति
क्रियाविशेषणम् ॥

१२३।४ न तस्यतीति यत्नसा, अस्यन्दनेन स्थिरैणेनसा कस्मपेण
अमिता विह्वलीभूतां, भगवन्तमिता सद्गता ।

१२३।१४ अनकाङ्क्ष लोकशिरशिङ्गभूत, न न गामिकरं किणु विसृष्ट-

किरणमेव, जरितांतां परिणतानामनारमणं, तमसां बलहानौ सन्ततव्या-
पारेणोत्कृष्टम् ॥

१२४।३ हे देवमुख वक्त्रे, अनर्घधनौघप्राशनं समुद्रमिव नर्दनं
कोलाञ्जलकर्तारम् ।

“ १२ असमा असाधारणी आसिका स्थितिः यस्याः, असा—सह ।

१२५।३ दूरीरं दूरमपनेयम्, दुःसदनाः देवाः, अरतमविश्रान्तम् ॥
नन्दिना नता उमा गौरी, अन्यदपूर्वं धाम तेजो यस्याः ॥

“ १३ सदे उपवने सभयवधा खण्डनागिरा निर्भन्धनवचसामविषयः ॥”

१२५।२४ रदं नायकम् ।

१२६।४ वन्दा—विपुला, उष्णाघो नीरोगः, देवौजसां राज्ञां खण्डयित्री
रूपा चेष्टा यत्र तादृशे ॥

“ १८ चन्द्रः कन्दर्पमितं विहरणसफलो हारिताराप्रबन्धः

स्वच्छन्दो वन्दनीयः कुवलयदलनः शङ्करे मेलिकारी ।

कन्दोद्घोषासलासी जयति शिवशिखामण्डनीभूतखण्डः

दत्तजयोत्स्राजलौघो विहितनिजरति विभ्रमाणां बलेन ॥

१२६।२० नता दिव्या देवा यस्मै, असद् अविद्यमानमरिषत् यस्य,
(ततः कर्मधारयः) ; शुभानां सान्नां लसनेन भासनशीलाय ; भानि नक्षत्रा-
ण्यपारितुं शीलं यस्मेति भवति खं तत् पूरयति तस्मै ; शुभस्तार उच्छि-
तो यो रयो वेगो गमनं तेन भाविने ॥

१२७।४ “ लटभं मनोज्ञं ललितं विलासो यस्याः सा.”

१२८।१ श्रीः (शृ) ; जूः (ज्वर्) ; मूः (मुष्) ; कः (त्वर) ; मा (माङ्
भाने शब्दे च) ; का (also क+अन) ; असा—(अलक्ष्मीः, also सह) ;
सा (सन्) ; सा या (also साया) ; मा (मेङ् प्रणिदाने) ; मे नौः (also
मेऽमौः) (न—यौ—दिवचन) ; विष्णो भाव इति वा अत्वं !” मे दे से
सम्बोधनानि.

१३१।२५ अम० ६८।

*१३५।११ यदि देवरेण भणिता खड्गं गृहीत्वा राजकुलं व्रज ।
तत् किं सेवकवध्वा हसित्वावलोकितं शयनम् ॥

१३६।१८ कः स योजनवाहुः को दण्डानां द्वे सहस्रे ॥

१३८।३ शि० । १ । ४६

"। १८ भद्रं भवतु सरस्वत्याः कवयो नन्दन्तु व्यासादयः

अन्येषामपि परं प्रवर्ततां वरा धार्षी च्छेकप्रिया ।

वच्छोमी तथा मागधी स्मरतु नः सा किं च पञ्चालिका

रौतौ विलिखन्तु काव्यकुशला ज्योत्स्ना चकोरा इव ॥ कपूर्० १ ।

१३८।१ उ० । १ । १

"। ८ पदपीडितमहिषासुरदेहैः भुवनभयलावकशशिलैः ।

सुरसुखदाहवलिधवलाद्यैः जयति सहासं वदनं महालक्ष्मणाः ॥

"। १४ स्रगवधनिमित्तनिर्गतघनेन्द्रशून्यां गुह्यां निरूप्य ।

लम्बावसरो गृहीत्वा भौक्तिकानि गतो व्याधः ॥

"। २२ उच्चा पालिः प्रियः यथा याति, प्रेक्षे हसं भवति यदि लोचनवान् ॥

१४०।१ सुतवधव्यतिकरं निशम्य दारुणरोषविस्फोटप्रहारदधिरारुणः ।

ज्वलितो जायते नरो रिपुसन्तापनोऽनलसहशो यदि भवति महारेणः ॥

"। ५ निशम्य पश्चात् तुरगरवं शूकरी हिंसार्थं हसति ।

निजकान्तं दंष्ट्रायुगलेन पुनः पुनर्न च दशति ॥

"। ८ विभेषि हरिसुखि अपि भव मां च गले गृहाण सदा ।

क्रन्दति रिष्टासुरमारितः कण्ठवलितो न पतिः ॥

"। १३ चन्दनधूसरमाकुलितलोचनं हासपराङ्मुखं निखासक्रेधितम् ।

दुर्मनसा दुर्मनस्कं संक्रामितमण्डनं मानिन्याननं किं तव करस्यितम् ॥

१४०।२१ अयि दुर्मनस्क दुर्मनस्क अद्य किं नो दृष्टमि त्वाम् ।

न जीव्यते येन विलासः परिक्रियते किमिति जनः ॥

१४१।१२ मा० । १ मा० । १।३६, "। १८ वी० । १ । ३५, "। २५ मा०

मा० । ५ । २८, १४२।५ मा० मा० । १०। ८, १४३।८ कु० । ३। ७० ।

“ १० घणपिष्टधूसरसानि मधुमदताम्राच्च कुवलयामरये ।

कस्य हते चतुर्मञ्जरि पुत्रि त्वया मण्डितो ग्रामः ॥

“ १५ शि० । ५ । १५

१४४।६ सखिभिर्भयप्रमाना स्तने लग्नं कुसुम्भपुष्पमिति ।

सुग्धबधू हंसते प्रफोटमन्ती नखपदानि ॥

१४६।१७ कु० । १ । ३९

“ १३ नमत अविष्ठिततुङ्गम् अमसारिताविनृतम् अनवनतगभीरम् ।

अमलघुकपरिस्त्रुत्पामज्ञातपरमार्थप्रकटं मधुमयनम् ॥ रावण० १. अवड्डिष्य

— अवर्धित for अविट्ठिष्य ।

१४७।८ कु० । १ । १० ; १४८।८ शि० । १ । ३४ । १४८।५ र० । १ । १२ ।

१४८। १५ शि० । १७०, १५०।६ कि० । १५।२८, “ १२ कु० । २ । ४६ ।

१५२।४ र० । १८।४८, “ १८ र० । ४। ४ ।

१५३ । ५ अम० ३० ; १५४।२ मे० । २ । ७ ।

१५५।३ पीनक्षानदुर्याच्चां यस्य भुजयन्त्रनिष्ठरपरिग्रहीतम् ।

रिष्टस्य विपमवलितकण्ठं दुःखेन जीवितमतिक्रान्तम् ॥ रावण० ३ ।

“ १३ र० । ६ । १२, “ १८ र० । ६ । ८९

१५६।५ व्याकुता प्रतिवचनं न ददाति रुष्यति एकैकस्मिन् ।

आर्या वज्रेण विना प्रदीप्यमाने नदीकच्छे ॥

“ ११ श्यामायाः श्यामलतया अर्धाचिप्रलोकमुखप्रोभा ।

जम्बूदलस्तकपर्णावतंसः भ्रमति हलिकपुत्रे ॥

“ १७ कि० । ८ । १४

१५७।१० मौढमञ्जिहानां यत् यत् सुशिक्षितं तद् रतये सुखयति ।

यद् यदशिक्षितं नवबधूनां तत् तद् रतिं ददाति ॥

१५८।७ र० । १२ । ४५, “ १२ मे० । १ । ४७ ।

१६०।४ कि० । १६ । २३, “ १८ मे० । १ । २३

“ १७ मे० । १ । ५२ ॥

१६१।६ मे० १२।३४ “ ११८ कु० ११।४२ ।

“ १२४ उद्धरणः पिवति जलं यथा यथा विरलाङ्गुलिचिह्नं पथिकः ।

प्रपापालिकाऽपि तथा तथा धारां तनुमपि तनूकरोति ॥

१६२।५ गोदाविषमावतारच्छलेन आत्मा उरसि अस्थ मुक्तः ।

अनुकम्पानिर्दोषं तेनापि सा गाढमुपगूढा ॥

“ १३५ शि० ११२२, १६३।८ शि० १११।४४ ।

१६३।१६ यस्तस्याः अधररागः रात्रौ उद्भासितः प्रियतमेन ।

स एव हृष्यते प्रभाते सपत्नीनयनेषु संक्रान्तः ॥

“ १२९ कि० १७।३५, १६४।८ कि० १८।६० ।

१६५।१८ सु० ११।२१

१६६।७ न पुनर्वरकोदण्डदण्डके पुत्रिमानुषेऽपि एवमेव ।

गुणवर्जिते न जायते वंशोत्पत्तेऽपि टङ्कारः ॥

१७०।५ कि० १२।५४, १७१।२ मा० मा० ११।३५

“ १२२ मोहविरमे सरोपं स्थूलसममण्डले सुरवधूनाम् ।

येन करिकुम्भसम्भावना हृष्टिः परिस्थापिता ॥

१७२।३ हसितं सहस्रतालं मुख्यवटमुपगतैः ।

पथिकैः पत्रफलसहस्रे चङ्डीने शुकवाते ॥

“ ११८ स मुग्धवृगो स्रगदण्डिकाभिः तथा दूनो हताशभिः ।

यथा सङ्गावमयीनामपि नदीनां पराङ्मुखो जातः ॥

“ १२३ वि० ४।६६, १७३।५ शि० १३।५१, १७४।२ वि० १४।१७ ।

१७५।१६ वि० ११।८, १७५।२४ श० २।१०, १७६।५ मे० १२।१४ ।

• १७६।१२ कि० १८।८, “ ११७ कि० १६।१८, १७८।१८ श० १६।७ ।

१७८।२३ उ० २।२७, १७८।५ श० १६।२३, “ ११५ उ० १३।२८ ।

“ १२४ गृहाण प्रलोक्य दूतं विकसितवदना प्रियस्य अर्पयति ।

धरिणीं सुतस्य प्रथमोद्भिन्नदन्तसुगललतवचनम् ॥

१८०।४ • सलोक एव सूर्ये धरिणी धरस्वामिनः गृहीत्वा ।

पनिष्कृतोऽपि यादौ धावयति हसन्ती हसतः ॥

१८०।१० शालिवनगोपिकाया (?) उज्जीवन्तयाः कौरवातान् ।

सर्वाङ्गसुन्दर्या अपि पयिका अक्षिणी प्रेक्षन्ते ॥

१८०।१२ गोदावस्थितं प्रेक्ष्य यन् न गृहपतिसुतं हलिकसूया ।

धारव्या उत्तरितुं दुःखोत्तारया पदव्या ॥

१८१।२१ ग्रि० १८०।३, १८२।१ ग्रि० १८०।१७, " १।१३ कि० १९३।३० ।

१८४।८ मा० मा० १३।४, " १२१ कु० १५।८३, १८६।३ त्रि० ११।४५ ।

१८७।२३ कि० १८०।७ ।

१८१।१ स्वर्गमपारिजातं कौसुमलक्ष्मीविरहितं मधुमयनस्य उरः ।

स्मरामि मयनपुरतः असुरध्वजं हरजटाग्राम्भारम् ॥ रावण ४।२०

१८१।४ र० ६।६, " ११६ ग्र० ११।२७, १८२।४ मा० मा० १०।१२ ।

१८२।७ ग्रि० १८।१५, " ११० कि० ३।५ ।

१८३।२० चन्द्रसहस्रं मुखमस्या अद्यतसहस्रं मुखरसः ।

सकचप्राहरसोज्ज्वलधुम्वर्णं कसत्र सहस्रं तसयाः ॥

१८४।२ कमलकरा रम्भोरः कुवलयनयना खंगाङ्गवदना सा ।

कथं तु नवचम्पकाङ्गी चणालबाहुरपि आतपतौव ॥

१८७।८ र० ६।६०, " ११५ कु० ११।२५, १८८।२ ग्रि० ११।५२ ।

१८८।४ शोभेव लक्ष्मणमुखं धनमालेव विकटं चरिपतेरः । कीर्त्ति-

रिव पवनतनयम् आश्रये बलानि असत्र विलगति हृदिः ॥ रावण १।४८ ।

२००।२० ग्रि० १३।८ ।

२०२।८ व्यवसायरविप्रदोषो रोपगजेन्द्रदृढदृढलाप्रतिपन्नः । कथं

कृयमपि दाशरवे अयकेप्ररिपञ्चरो गतो धनसमयः ॥ रावण १।४ ।

२०५।३ प्रसुरितोत्तलं तत्तुषण्विगलितधिरमधुविष्कायम् ।

उत्सुङ्गितकण्ठनालं पतितं स्फुटदधनकेशरं मुष्कमलम् ॥

" ११३ स कुम्भकर्षप्रतिवचनदण्डपरिघट्टितामर्धधोरविधः ।

गसिताशुकनिर्मोको आसौ भीषणतरो दधानमधुजगः ॥

२०६।१७ शोभते विशुद्धकिरणो गगनसमुद्रे रजनिवेलालग्नः ।
 तारामौक्तिकप्रसरः स्फुटविघटितमेघश्रुक्तिसमूहविमुक्तः ॥ रावण० २२ संपुट
 for समुह ।

“१२४ वनराजिकेशहस्ताः कुसुमायुधसुरभिसञ्चरद्वज्रपटाः । अग्नि-
 करमुहर्तमेघास्तमःप्रतिहस्ताः विघ्नापयन्ति धूमोत्पौष्टाः ॥

२०७।११ अ० १२।११

“१२४ रविकरकेसरनिवहं शोभते धवलाभ्रदलसहस्रपरिगतम् ।
 मधुमददर्यनयोम्यं पितामहोत्पत्तिपङ्कजमिव नभस्तलम् ॥ रावण० १७ ।

२०८।७ दीर्घो दिवसमुजङ्गो रविविम्बफणामणिप्रभं विकसन् ।

अपरसमुद्रमुपगतः सुखन् कञ्च, कपर्मनिवहम् ॥ रावण० ।

“१२५ धूममेघमधुकरा घनसमयार्कयितावनतविमुक्ताः । नभःपादप-
 शाखाः निजावस्थानमिव प्रतिगता दिवसाः ॥ रावण० १८ ।

“१२६ मौनपयोधरलग्नं दिशां प्रवसज्जलदसमयवितौर्णम् ।

सौभाग्यप्रयमचिह्नं प्रख्यायति सरसनखपदमिव इन्द्रधनुः ॥ रावण० २१ ।

२०९।१६ अ० १२।१६

“१२६ सकलोद्गोतितवसुधे समस्तजीवलोकविसृणुत्प्रभावे । तिष्ठति
 नं चिरं रवाविध विधान (विभात) पतितापि मलिनता सत्पुरुषे ॥

रावण० ३ । ३१ ।

२१०।२ अ० १२।१७

“१७ अथ्यवच्छिन्नप्रसृतः अधिकमुद्गावति स्फुरितसूर्यच्छायः ।
 चच्छासः सुभगानां विपमस्त्वलितः महानदीनामिव स्रोतः ॥ रावण० ३।१७ ।

सुभगाणं—सुभटानां for सुहगाणं ।

२१०।१४ विपवेग इव प्रसृतः यद् यद् अभिलेदि बहलधूमोत्पौष्टः ।
 म्यामलीभवन्ति तत् तद् रुधिरमिव महोदधे विद्रुमवृन्तम् ॥ रावण० ५।५० ।

“१२१ अ० १२।१७ ।

२११।६ ततस्तेषां वृत्तच्छायं निचललोचनप्रियं प्रवसत्प्रतापम् ।

आलेख्यप्रदीपानामिव निजं प्रकृतिचटुलत्वमपि विगलितम् ॥

“१२० कु० १५।१५;

[रावण० २।४५।

२१२।१६ वरिष्ठा महानसकर्मलग्नमसिमल्लिनेन हस्तेन । चित्तं
मुखं हसन्ते (?) चन्द्रावस्थं गतं पतत्रा ॥

“१२० रक्तोत्पलदलशोभा तस्यार्चयके सुरभिवाक्णीभरिते ।

मदताम्बै र्मनोहरप्रतिमार्पितैर्लोचनैश्च लक्ष्मी ॥

२१३।२० श्र०, १।१७। २१४।२ श्र०, १।२७। २१५।११। वा०. रा० २।१७

२१६।२३ कि०। ८।३५—६।

२१७।२२ श्रीश्रे दावाग्निमसिमल्लिनानि दृश्यन्ते विन्ध्यप्रशिखराणि ।

आशासु प्रवसत्यथिक्तेन ? भवन्ति नवप्रावृद्धभ्राणि ॥

२१८।१ कस्य वा न भवति रोपो दृष्ट्वा प्रियायाः स्रवणमधरम् ।

सम्भ्रमरपद्माभायिणि वारितं वामे सङ्ख्येदानौम् ॥

“१२० दूरपरिवह्वरागे अवगूहति दिनकरे अपरदिग्म् ।

असङ्गमानेव किं लीयते प्रियतमप्रतप्तद्रूपणं दिनलक्ष्मीः ॥

२२०।१८ पञ्चवित्तमिव करपञ्चवैः प्रस्फुटितमिव नयनैः ।

फलितमिव पीनपयोधरैः आर्याया लावण्यम् ॥

“१२६ देह इव पतति दिवसः कण्ठच्छेद इव लोहितो भवति रविः ।

गलति रुधिरमिव सञ्ज्ञा घूर्णते केश इव शिरसि च तिसिरम् ॥

२२६।२० मा० मा० ५।१०, २२७।१८ श्र० २।५।

“१२६ कालाक्षरदुःशिक्षित बालक रे रुग मम कण्ठे ।

हयोरेव नरकनिवासः स्वमतं यदि भवति तदा भवतु ॥

२२८।२२ न मुञ्चन्ति दीर्घश्वासं न रप्यन्ति न भवन्ति विरहक्लिष्टाः ।

धन्यास्ता येषां बह्वबलुध बलुधो न त्वम् ॥

२२९।६ धैर्येण समं यामा हृदयेन सम मनिष्ठिता उपदेष्टाः ।

उत्साहेन सह भुजाः वाहेन समं गच्छन्ति श्रैष्ठ्या चक्षुषोः ॥

रावण० १।५।७।

१११२ धैर्यमिव जलसमूहं तिभिनिवहमिव सपक्षपर्वतलोकम् ।

मदीस्रोतासीय मरुद्धान् रत्नानीय गुरुकणुषप्रतानि वहन्तम् ॥ रावण०

२३४।१५ मा०, २।२ ; “१२३ वी० २।४० २३५।६ शि० । १०।३७.

२३६।५ शि० । १०।२६ । २३६।१२ कु० ५।७२.

२३७।३ मे० १।३८ ; “१२४ र० १।१ ; २३८।७ कु० । ५।८२.

२३८।१८ सत्यं गुरवो गिरयः को भणति जलाशया न गम्भीराः ।

धैर्यैरपमातुं तथापि खलु मम नास्ति उत्साहः ॥

२३८।५ किं जल्पितेन दृश्यमुख जल्पितसहस्रमनिर्वहन् स्वभरम् ।

पुतावज् जल्पित्वा सारं निधनमन्येऽपि वज्रधारासु गताः ॥

“१२१ उन्तुमपि मार्गमाणः उन्तुं त्वरमाणस्यात्मना दृश्यदमम् ।

किमिच्छसि कर्तुं मस्याः स्रवणपते प्रियमिति विप्रियं रघुपतेः ॥

“१२४ प्रचुरसुवा ग्रामः मधुमासः यौवनं पतिः स्वविरः ।

भुक्तसुरा स्वाधीना असती मा भवतु किं न्वियताम् ॥

२४०।५ कथं मा घीयतां मथोऽस्याः कन्दोद्वलसहस्राभ्याम् ।

अग्निभ्यां यन् न दृश्यते धनस्तनभरहृत्प्रसराभ्याम् ॥

“१२४ गमिताः कदम्बधाताः दृष्टं मेधान्धकारितं गगनतलम् ।

सञ्चितो गर्जितशब्दः तथापि खलु अस्याः नास्ति जीविते आसन्धः ॥

रावण०

२४१।१० कि० । ८।३७.

“१२६ यो यस्य हृदयदयितो दुःखं दददपि स सुखं ददाति ।

दयितनसदूपितानामपि वर्तते स्तनानां रोमाशुः ॥

• २४२।७ ते विरलाः सत्पुरुषा ये अभ्यन्तो घटन्ते कार्यलाभे (कलापे) । •

लोकां एव तेऽपि द्रुमा ये अज्ञातकुमुमनिर्गमा ददन्ति फलम् ॥ रावण०

• “१२६ य० १।३११ ; २४४।१ शि० । ३।८.

“१२१ व्यवसितनिवेदितार्थः स सुग्रीवेण उपगूढः ॥ रावण० ४।५ ।

२४४।१६ पतिता च.....जनकमुता । रावण० ११।५४ द्र० ४

“ १२१ रावण० ६।८१ ।

“ १२५ धैर्यं हरति विपादो विनयं यौवनमदः अनन्त्रो लज्जाम् ।
एकान्तगृहीतपक्षः किं शंसतु यद् स्थापयति वयःपरिणामः ॥

२४५।४ मध्यस्थितधरणिधरं छिद्यमानसमुद्रमण्डलमुद्वेलम् ।

रविरयवेगविगलितं पतितमिव उत्कटाक्षकोटिचक्रम् ॥

“ १२६ कि० । ८।१६

२४७।२२ यथा यथा निष्ठा समभ्येति तथा तथा वेपिततरङ्गप्रतिमापतितम्
किं कर्तव्यविमूढं वेपते हृदयमिव उदधेः शशिविम्बम् ॥ रावण० ५।१०.

२४८।१४ उ० । १।४३ ; “ १।८ २० । ६।३५ ; “ १२२ २० । ६।१३.

२४८।७ कथं कथमपि विरचयति पदं मार्गं प्रलोकयति चेतनाविश्रति ।

चोरवत् कथिः धैर्यं लब्धं दुःखेन स्थानेन निर्वहति ॥

“ १२२ विकटे गगनसमुद्रे दिवसे सूर्येण मन्दरेणैव मथिते ।

जीयते मदिरेव सन्ध्या तस्या मार्गेण अघतकलस इव शशी ॥

“ ११७ रतिधणालाभरणो मलिनीदलस्थगितपीवरस्तनकलसः ।

वहति प्रियसङ्गमेऽपि मदनाकल्पप्रसाधनं युवतिजनः ॥

२५२।२ मा० । ८।४.

“ ११५ नवपल्लवेषु लोलति घूर्णते विटपेषु चलति शिखरेषु ।

तिष्ठति स्वयकेषु बलने वसन्तलक्ष्मीरशोकस्य ॥

“ १२५ अनया शरदा शशी शशिनापि निष्ठा निष्ठा कुमुदवनम् ।

कुमुदवनेन च पुलिनं पुलिनेन च शोभते चं सकुलम् ॥

२५४।५ मे० । १।२. २५६।१०—२ कु० । ४।२५—४.

२५७।१ रत्नजल्पिते यशोदया ।

रुण्यमुष्मपिताय मिश्रतं उसितं वज्रवध्वा ॥

२५८।८ मदं दयिताभिधानं यस्मिन्वप्यङ्गे राधयेण न तिष्ठितम् ।

सीतापरिमर्षणेव बूढं सोनापि रोमाशुः ॥ रावण० ४२ ।

“ १२२ विशदितरसामलेनापि विपधरपतिना अहट्सूलच्छेदम् ।

‘अप्राप्ततुङ्गशिखरं त्रिभुवनहरणप्रवर्धितेनापि हरिणा ॥ रावण० २।७.

“। १८ रणवृर्जयो दशमुखः सुरा अथवाद्य त्रिभुवनस्य इमे ।
पतति अनर्थमिति स्फुटं विभीषणेन स्फुरिताधरं निःखसितम् ॥

२६३।६ र०।४।२८. २७४।१५ कु०।३।६७

२७४।२० र०।७।२२; २४ र०।७।२३,

२७५।२।२० ६।८० “। ६ कु०।३।६८; “ १९ मा० मा०।१।३०.

“। २१ कु०।५।८५; २७७।३ मा० मा०।५।२८;

“। २३ अमर० ३४.

२७८।३ विकीर्णाति माघमासे पाभरो.....हृष्टिं स सुसुंदे
श्यामलायाः स्तने नियच्छन् ॥

“। ६ प्रकटितं सौभाग्यं ताम्रया दृपभगोष्ठमथे ।
बुष्टदृपभस्य मृङ्गे अक्षिपुटं कण्डूयन्त्या ॥

“। ८ पुलकं जनयन्ति दशकन्धरस्य रावधशराः शरीरे ।
जनकसुतास्पर्यप्रदग्धा इव करतला अर्द्धविमुक्ताः ॥

“। १२ उव्वहति नवदृषाक्षुररोमाक्षप्रसाधितान्यत्रानि ।
मादृङ्गलक्ष्म्याः पयोधरैः परिवेक्षितो विन्ध्यः ॥

२७८।१८ अ०; ५।२४; २८०।२० उ०।२।१०; २८२।५ कु०।३।३३.

२८२।२२ अ०।४।१६; २८३।५ कु०।३।७३; “। १० अ०।६।८.

२८३।१२ अ०।२।१०; २८४।१ अ०।४।८.

२८४।१७ र०।६।१३; “। २२ अ०।१।२२.

२८५।१. ये०।३।४१; “। ६ अ०।७।१८; “। १२ रत्ना०।४।२९

२८६।२ कु०।६।८४; “। २२ उ० ५।२४। २८७।५। ये०।१।८.

२८७।१३ उ०।५।३५; २८८।३ उ०।३।४४; “। ११ अ०।४।१८.

२८८।१२ मा० मा०।५।३१; २८९।१, कि० ८।४५.

२८९।७ सहस्रान्मा सुधृता प्रियागमः तस्या विरहलिटायाः ।
पत्यन्तप्रहर्षेणापि या अद्यता सा अतवदेव ॥

२८८।१४ रत्ना०। १।१३; “।१२ उ०। १।५.

२८०।११ रत्ना०। १।१७; “।१८ मा० मा०। १।८।

२८१।१२ अरिणीषनक्षत्रमर्दनसुखनिपत्तिस्तस्य भवतुपथिकस्य ।

अथशङ्खनाक्षत्रमथावर्तितदिवसाः सुखयन्ति ॥

“।१७। निम्नालसम्पूर्णमानवतंसवलदर्धतारकाखोकाः ।

क्रामस्यापि बुर्विपत्ता दृष्टिनिपाताः अग्निमुत्थाः ॥

“।१३। अथस्वपिति दत्तप्रतीपलेपणं अग्निधिलैरङ्गैः ।

निवर्तितसुरतरसातुषन्धसुखनिर्भरं क्षुपा ॥

“।१६ रत्ना०। २८५।१ उ०। ५।१७.

२८५।११ कि०। १।१३. “।१४ कि०। १।५।४.

२८६।१ कु०। ५।५३; “।१५, मे०। १।८६.

२८६।१२, उ०। ६।२६। “।१८ अ०। ५।३५. “।२२ मा० मा०। १।२८.

२८७६ उ०। १।३८; “।१२ र०। ७।१२।

“।१४ रत्ननक्षत्रमैनिपुण्याः (१) मांसरक्षरक्षपाटलसुगन्धम् ।

सुखमावतं पिवन् धूमायते शिखी न प्रज्वलति ॥

२८८।१ अ०। ७।१७. “।७ उ०। १।१२. “।१३ उ०। ४।१८;

२८८।१८ कि०। १।१८. “।२२ र०। १।७२; २८८।१ र०। २।६२.

२८८।६ उ०। ६।१८; “।१६ कि०। ८।२८. “।१८. मा० मा०। २।५.

“।१४। कु०। १।१२ ३००।१४२०। १।४५. “।१२ कु०। ४।४५।

३००।२२, अशुपीर्षण्यवृद्धिरिवरचितकर्पावतंसमुपेधरो।

वार्धसुर्वी निमस्यते (१) नधूसुखे दृष्टिः ॥

३०१।१ प्रमशन्ति एव पुष्टपाः मञ्जिलामां किं यत्तु सुभग विदितोऽसि ।

अशुरागजुलितयाः को दोषोऽभिजामः ॥

३०१।२ कु०। १।४४. “।२४ र०। ८।३७.

३०२।८ मा० मा०। १।५. ३०३।६ शि०। ५।५००.

३०३।११ अ०। १।१२. “।२० अ०। १।२६. “।२४ शि०। १।३०.

३०४।३ वी० । १।२१. “१६ मा० मा० । १।१६ ।

“११४ कु० । १।५३. “११७ कु० । १।५४ ।

“१२० कु० । १।४२. “१२३ वि० । १६ ; ३०५।१ मा० मा० १।३३
३०५।१० कादम्बलोचनानाम् उदंशुकप्रकटजघनानाम् ।

अवहग्नमज्जन्तीनां लभे कामो वसति चापम् ॥

“१२० अद्य मया तेन विना अनुभूय सुखानि अनिष्टं स्मरन्त्या ।

अभिनवमेषामां रघो निग्रामिसो वध्यपटह इव ॥

“१२६ एकस्मिन् ग्रन्थे स्मरतिरित्यादयो विविवर्गा दृश्यन्ते ॥

३०६।१ चणमात्रमपि न स्फुटति अनुदिवसदत्तगुरुसन्तापा ।

प्रच्छन्नपापण्ड्येव श्यामलो अस्मद्-हृदया हि ॥

“१३ एवमेवास्तपुष्यत्रा अप्राप्तमनोरथा विवर्त्ये ।

जनवादोऽपि न जातसेन समं हलिकपुत्रेण ॥

“१५ गोत्रस्वजनं श्रुत्वा अद्य मामि उत्सवदिवसे ।

वयमहिपसत्र भालेव मण्डनमसत्रा न प्रतिभाति ॥

“१७ प्र० । १।३० ।

“११५ अद्य मया गन्तव्यं घनान्धकारे तस्य सुभगस्य ।

आर्या निमीलिताघी पदपरिपाटिं घरे करोति ॥

“१२० नयनाभ्यन्तरघूर्णहृत्पापभरमयंरया दृष्ट्या ।

पुनरुक्तमे क्षणीयया धालक किं यन् न भणितोऽसि ॥

३०६।२३ । सर्वस्मिन्पि दग्धे तथापि खलु हृदयस्य निर्धूतिरेव ।

यत् तेन नमरदाचे चक्षुश्चक्षि कुण्डो गृहीतः ॥

३०७।१ यद् यत् करोषि यद् यद् जल्पसि यद् यन् नियम्यसि ।

तत् तदनुमिधिताया दीर्घो दिवसो न संप्रसति ॥

“१५ मा० मा० । १।२६ ; “१२० कि० । २।५० ।

“१२३ वि० । २।३४ ; “१२६ वि० । १०।५२ ।

३०८।२ कु० । १०।१८ ; “१२३ कु० । १।२८ ; “१२५ कि० । ८।१८ ।

"१८ राजते प्रियपरिरम्भणप्रसारितं सुरतमन्दिरहारे ।

चेलाचलचलायमानस्थूलस्तनभरे भुजलताकमलम् ॥

३०८।६ तावदेव रतिसमये मञ्जिलानां बिभ्रमा घिराजन्ति ।

यावन् न कुवलयदलसञ्छायानि मुकुलन्ति नयनानि ॥

"१५ एकं प्रहारोच्चाटं वृक्षं मुखमावृतेन वीजयन् ।

सोऽपि हसन्त्या मया गृहीतो द्वितीयेन कण्ठे ॥

"११ अयि देवर किं न प्रेक्षसे आकाशं किं सुधा प्रलोकयसि ।

जायाया वाञ्छमूले अर्धचन्द्राणां परिपाटिम् ॥

३१०।१३ का०

"१८ रत्ना० । २।१ कुलंभजनासुरागो लज्जा गुर्वी परवश आल्ला

प्रियसखिं विषमं प्रेभ मरणं प्ररणं केवलमेकम् ॥

"१६ प्रतुत्रत्विता न जल्पति गृहीता विस्फुरति चुञ्चिता वय्यति ।

वृष्णीभूता नवयधुः लता वराकेन दयितेन ॥

३११।५ मा० मा० १८. ८ ; "१८ मे० । २।४४ ।

"१५ २०। ८।४८ । "१८ कु० । ४।८ ।

"१३ कदलीगर्भसदृशे ज्वरु दृष्टा हलिकस्तुपायाः ।

उल्लसति नखाप्लवकाक्षिणः स्येदाद्रिं तकरसम् ॥

३१२।२१ पाण्डिग्रहण एव पार्वत्या ज्ञातं सखीभिः सौभाग्यम् ।

पद्मपतिना वासुकिकृद्वर्णे अपसारिते दूरम् ॥

३१२।२६ उल्लसति दयितगृहीताधरेष्ठघ्नीयमाणरोपप्रतिरागम् ।

पाण्डवसरन्मन्दिरं चपकमिव निजं सुखं बाला ॥

"३१३।१५ मे० २।४८ ; "१३। कु० । १।३४ ।

"१६ कु० । १।३७ । ३१४—६ । कु० । १।३८—८ ।

३१४।२२ मध्याह्नप्रस्थितसत्रापि योष्मः पथिकसत्रं चरति सन्तोषम् ।

चक्षुस्थितजायासुखवगाङ्गजग्रीवाजलप्रवाहः ॥

३१५।१ अधोमुखं (दिशी० २१) तिष्ठति जायाग्रन्थे धरे हलिकपुत्रः ।

उत्क्षिप्तनिधानानीव रमितस्थानानि प्रेक्षमाणः ॥

“ १४ । श० । ६१४ ।

३१५।२४ । आदरप्रणामितोष्ठमवटितनाश्रमसम्बलितनिटालम् ।

वणभयलुप्तमुष्णस्तस्याः परिचुम्बनं स्वरामः ॥

३१६।१ । तापमपनयति न तथा चन्दनपङ्क्तोऽपि कामिमिथुनानाम् ।

यथा दुःसह्ये प्रीत्ये अन्योन्यालिङ्गनसुखम् ॥

“ १४ । यथा यथा अस्याः परिचुम्बति मगुप्रभरिते निधुवने दयितः ।

अग्निष्ठी उपरि उपरि तथा तथा भिक्षे विगलतः ॥

“ १७ । मानद्रुमपक्षपवनस्य मामि सर्वाङ्गनिर्दृष्टिकरस्य ।

‘उपगूढनस्य भद्रं’ इतिताण्डवपूर्वरङ्गस्य ॥ षाड्म = नाटक for षाण्डम some.

“ १२० । शि० । १०१५४ ।

“ ११ । न्यासमिव सा कपोले अद्यापि तव दन्तमण्डनं बाला ।

उद्भिन्नपुलकपरिवेष्टपरिगतं रचति वराकौ ॥

३१६।२२ । दन्तचतं कपोले कवचाचोद्वेक्षितो धम्निष्ठः ।

परिवर्णिता च दृष्टिः प्रियागमं साधयति यथाः ॥

“ १२५ । आर्याया नवनखवतनिधिरक्षणे सुखयौवनोत्तुङ्गम् ।

प्रतिमागतनिजनयनोत्पलं चितं भवति स्तनपटम् ॥

३१७।२० । दरवेपमानोरुद्वगलासु मुकुलिताक्षौ ललितचिकुरासु ।

पुरुषायितासु कामः प्रियासु सज्जायुधो वसति ॥

“ १५ । १५७।१० ।

“ १११-११२।५ ।

“ १४ । अद्यापि स्वेदजलाद्रे प्रत्येति न तस्या चलिक्लृपायाः ।

प्रगूष्यवक्त्रदमः यक्षया दत्तः स्तनोत्सङ्गे ॥

“ ११७ । तेन हिरण्यप्रलययाया दत्तः प्रहारोऽस्याः स्तनपटो

ग्रामंतक्षीभिरद्यापि दिवसं परिपालिता भवति ॥

“ १२२ । सा त्वया स्वहृददत्तं फलं गूढं कर्दमं स्तनोत्सहे ।
परिकुपिता इव साधयति श्लाघिनी ग्रामतस्थीनाम् ॥

“ १२४ । यदि स न वल्लभ एव नामग्रहणेन तस्य सखि कथम् ।
भवति मुखं ते रविकरस्पर्शविसृंक्ष्यमिव तामरसम् ॥

११८१ । स्वेदार्द्रं तसर्वाङ्गी नामग्रहणेन तस्य सुभगस्य ।
दूतीं च प्रच्छिण्वती तस्यैव घराङ्गणं प्राप्ता ॥

“ १३ । कथं नु गता कथं दृष्टा किं भविता किं च तेन प्रतिपन्नम् ।
एवमेव न समत्येति पुनरुक्तजल्पमानायाः ॥

“ १४ । वेदमानस्त्रिभुवनराज्ञः लिपिरिग्रहस्तुलितलेखनीमार्गः ।
स्त्रिरेव न समभ्येति प्रियसखि लेखे किं लिप्यामः ॥

११८३ । प्रि० । १०१३ ।

११८१२ । भवत्प्रथिकस्य जाया आमोघणजीवधारणरश्मस्यम् ।
उच्छन्ती भ्रमति घटं घरात् प्रियविरहसाध्वसा ॥

“ १२६ । किं न भवितोऽसि बालक ग्रामस्थीधूतया (दुहित्वा)
सुखजनसमसम् । अनिमियवद्ध (वक्त्र) वलद्वदननयनाद्वैदृष्टिभिः ॥

११०४ । अतुल्य भावं कुपिता उपगूहसि किं सुधा प्रसादयसि ।
तव मन्युससुत्यन्वेन मम मानेनापि न कार्यम् ॥

“ १४ । समसौख्यदुःखसंवर्तितानां कालेन रुद्धमेषाम् ।

निधुनानां म्रियते यत् तत् खलु जीवति हृतरन् मृतं भवति ॥

“ १६ । मा० । मा० ४७७ ।

११०१२६ । कुत आगतः प्रिय आर्येषुति आर्येण कति दिनानि भवन्ति ।

एक एतावद् भवित्वा मोहं गता धाला ॥

११११२२ । मामि हृदयमिव पीतं तेन यूना मज्जमानायाः ।

स्नानधरिद्राकटुकं अनुस्रोतो जलं पिबता ॥

“ १२५ । सत्यं जानाति द्रष्टुं सहस्रे जने सुजयते रागेः ।

म्रियतां न त्वां भविष्ये मरणमपि श्लाघनीयमस्यैः ॥

कुलपालिताया स्तया तथा अधिकतरं वल्लभो भवति ॥

“ ११० घरिष्ठाः कर्तव्यं बहलं प्रियतमे कुर्वन्ति ।

अस्यतार्थान्यपि आतानि ऋटिति शिथिलितान्यङ्गानि ॥

“ ११३ ताम्रमुखकुवामोगा यथा यथा स्तना कौडन्ते कुमारीणाम् ।

तथा तथा लब्धावास इव मन्मथो हृद्यमाविशति ॥

३३८।१८ वी० । १।२१. “ १२१ । वि० । १।१८.

३३८।१९ अगणितश्रेयसुवा बालक अप्रकान्तलोकमर्यादा ।

अथ सा भवति दिङ्मुखप्रसारिताची तव स्तनेन ॥

३३८।२५ २० । १२।८८. ३४० । १२० । १२।५८.

३४०।३ २० । १२।७८. “ १७ मा० मा० । १० २१ ।

“ १२२ कथं न मध्य अस्याः कन्दोदलसदृशैः ।

अस्मिन्मि यौ न हृद्यते घनस्तनकावण्डप्रसरैः ॥

“ १२५ २० । १५।१०. ३४१।४ मञ्जाना० । १।४०.

३४१।१३ वे० । १२।१६. “ १२३ । मञ्जाना० । ११ “ १५ ;

३४१।४ वी० । ३।२४ ; “ १२२ रत्ना० । ११ “ १२६ । उ० । १।३७.

३४३।८ मञ्जाना० । ३।५० ; “ १२३ । अस्य० । १६ ; “ १२६।५० ।

३४४।२१ — ३३८।२८ । ३४५।१ — २१२।१६.

“ १२० कस्य करः वज्रपुष्पफलैकतरोरुवया निधीयते ।

स्तनपरिणामे मन्मथनिधानकलस इव प्ररोहः ॥

३४६।११ तथा सा जानाति जायालोके प्रच्छन्नमविनयं कर्तुम् ।

यथा प्रथममिव लिख्यते मध्ये चरितवतीनाम् ॥

३४८।३ अथ सा तत्र तत्रैव वाणीरवने चुपतसङ्केता ।

सर्व दर्शनं विमार्गति मन्मथनिधानस्थानेषु ॥

“ ५ । एष्यति प्रिय इति निमिषमिव आगृतं यामिन्याः प्रथमाङ्गम् ।

श्रेयं सन्तापपरवशाया वर्षमिवापकान्तम् ।

“ १८ — १८०।४।

“ १२५ — २१८।३२ ।

“२३। मच्छ० ८२१ परिद्धासि सम्मदशाविशालं प्रावारकं सूत्रप्रती-
युक्तम् । मांसश्च खादितुं तथा तुष्टिं कर्तुं; चुद्धं चुद्धं चुद्धं, चुद्धं चुद्धं ।

३४८। वी० ४। ११

३४८। उ० १। “। ३२। ५। २० १२। ५। ३। ८ मा० मा० ११ मा० मा०
३। १। १४। रावण० ११०। ११२ गेणुच्छं for धेय्यद् ।

३५०। वीर० १०। ३४; “। ११२ र० १०। १३;—१४ र० १३। ३२.

२५ र० १६। ४;—२५। मा० मा० २। ११। ३५। १। ४ कि० १४। १४;

१० वीर० ५। ५१; १७ अ० १। २७। २० रत्ना० २। २०; २५ कु० १। ५०।

३५२। रावण० ११। १०५; “। ५ वि० २। ३।; ८ कु० १०। ३२।

“। ११। अम० १५; १८। र० ६। ६७; २२ कु० ३। ७५।

३५३। १-४ कु० ५। ६४-८२; १५ अ० ७। ३२; २० र० १४। ८७।

३५४। रावण० ६ वेपथि यस्मिन् सत्रीडं वलितुं मरुति पुलकाचितस्नान-

कलसम् । प्रेमस्वभावविमुपितं द्वितीयावकाशगमनोत्सुकं वामार्धम् ॥

—२० र० ३। ७०।; २५ मा० ४। २१; ३५। ५। ४ उ० १। ३१ ३५। ७। २०—

२५। २। १५। ३५। ८। २५ वी० १। ५५।

३६०। सराससारसरासा सोष्मासकमलभोजना;

ससारसरासा सारससमानकृजिता ।

३६०। १७ न खनु केवलं दीपसिखासदृशैः चम्पकैः प्रतिपद्यम् ।

कञ्जलकार्यमपि क्षतमाभ्रमद्भिर्भ्रमरैः ॥

३६२। १६। कि० ५। ३०; ३६४। १६ वी० ५। २२।

३६६। ७ उ० ६। ११।; ३६७। २१ कि० ५। ३३।

३६८। २१ तस्या दर्शनसुभगे प्रणयस्तलनजनितो सुखे मनोपदे ।

रोपोऽपि चरति च्छदयं यथाह्वय इव भगलाभ्यने निपद्यः ॥

३७०। ७ किं मुखजघनं भर इति भाषयतः करतलावयुक्तिकया ।

विधेः खाताङ्गलिस्तनविभ्रमं यस्मिन् यस्यास्तिपत्नी ॥

“११३ रत्ना० २। १०।

३७११८ स्तोकापसरद् रोपं स्तोकपरिवर्तमानप्रवर्धम् ।

भवति अदूरप्रकारं उभयरसायत्तविभ्रमवत्या ? सुखम् ॥

३७११९ घोराः समयसदृशां पुनः पुनः प्रेषयन्ति दृष्टीः ।

अद्विरचितनिधिकलसे हृष प्रौढमद्विलासुनोत्सहे ।

— १२५ २० । १११२० ; ३७३१८ अमर २. “ १२३ मा० मा० । ५. १४.

३७४१२६ अ० ११३२. ३७८१२३. रत्ना० । ११७. ३७८१२६

वे० । १. ६ ; ३८०१८ वे० । ३१४२ ; “ १५ । मा० मा० । ६११ ;

२३१२० । ७१६७ ; २६ । कु० । ५१३० ; ३८११४ वी० । २१४८.

“ १८ कि० । १० । ४ “ १२ वे० ३१३५ ; “ १७ कि० । १५१२.

३८२१६ उ० ११२३ ;

CORRECTIONS.

२।१ (शं वः) शम्बः ; २ (अजिह्वाकीयिपन्) अजिह्वायकीयिपन् ;
 (शम्बः कम्ब-) शम्बः कम्ब- । १।४ (ङ्गार्थत्वा) ङ्गार्थत्वा ; १० (दरे)
 दरे । ४।१७ (सोष्य चरते) सोऽपुत्रचरते ; २२ (लङ्घनेन) लङ्घनेन ।
 ५।११ (खण्डेन्दुकिरीटकैठम्) खण्डेन्दुकिरीटकैठम् । ६।२२ (न्तरत्वम्)
 न्तरत्वम् । ७।२४ (इत्यादौ) अत्र मेघानिलेन असुना एतस्मिन्निति न
 संहिता विवक्षामौत्यसन्धानं विसन्धिः । मञ्जर्युद्गमगर्भासौ इत्यादौ । ८।११
 (२३) २३ ; १२ (वटो) वटो ; १७ (आचञ्जश्च) आचञ्जश्च ;
 (कुक्कुलिणा समञ्ज) कुक्कुलि णाम समञ्ज ; (पेक्षन्तश्च) पेक्षन्तश्च । ८।२४
 (पञ्च जना) पञ्चजना । १०।८ (ससिलेहम्) ससिलेहं ; १८ (निर्मूलयति)
 निर्मूलयति । ११।११ (यस्या न) यस्यान । १४।११ (सन्दिग्धार्थं)
 सन्दिग्धार्थं ; १७ (यक्कत) यक्कत ; २० (दोलिषा इणिज्जन्ती)
 दोलिषा इणिज्जन्ती ; २१ (रोक्षइदि अरोतं) रोक्षइ दिअरो तां ।
 १७।५ (भावात्) भावात् ; २० (पुट्ठठिअं) पुट्ठठिअं ; २३ (उत्त-
 रिज्जेण) उत्तरिज्जेण । २४।११ (अशम्भत्) अशम्भत्- । २६।२४ (ब्रुवाण्ण)
 ब्रुवाण्ण । ३०।८ (अयन्ता) अयन्तां ; ३१।१२ (अगा) अग ; २१
 (त्वहक्केन्दु) त्वहक्केन्दु । ३२।१३ (उट) उट । ३४।१ (तदुचरते) यदु-
 चरते ; १७ (ऊहन्ति हरिसय्य) ऊहन्ति हरि सय्य । ३५।८ (सम्बद्ध) सम्बद्ध ।
 ३७।२३ (जगदु) जगदु । ३८।१० (॥ ११२ ॥) ; २२ (मज्जङ्) मज्जङ् ।
 ४०।२० (जुगुषत्) जुगुषत् ; २४ (संकीर्णं) संकीर्णं ; (आपये वाक्य)
 वाकोवाक्य । ४१।६ (अपदं) अपदं ; ७ (जो ज्जलदेउ) जोज्जलदेउ ;
 ८ (एदूए) एदूए ; १० (सच्चजिवोसु चस) सच्चजिवोसु चस ; १८
 (गोरी) गोरी । ४२।१० (वीराङ्गत) वीराङ्गत । ४३।२१ (पादामा) पादाना-
 २२ (तत्वेन्दु) तत्वेन्दु ; २५ (सुवुरति) सुवुरति । ४४।११ (झाउं ओइसो)
 झाउं ओइसो ; १२ (अणाङ्गा) अणाङ्गा । ४५।१८ (चन्दत) चन्दन । ४७।
 १८ (वधन्त्यप) वधन्त्यप । ४८।२० (पयि असमरअ) पयिअ सत्यरअ ;
 २१- (उपअ) पञ्चअ । (पेक्खिअं) पेक्खिअं ४८५।१८ (अपमज्जकाय) अपमज्ज

काव्यं ; २० (विकल्पनाभिः) विकल्पकल्पनाभिः । ५५।२ (स्यामकूर्पास)
 स्याम कूर्पास ; ३ (दामशोभा) दाम शोभा । ५८।४ (दिम्नो) दिम्नो ;
 ५ (पंचभृच्छिग्रो) पंचवृद्धिग्रो ; ८ (मत्तहृत्तो) मत्त हृत्तो ; २१ (तनया)
 तनया । ५८।६ (तिरिच्छि) तिरिच्छि ; (विच्छिद्रा) विच्छिद्रा ; २५ (पट्-
 प्रकारो) पट्प्रकारो । ६०।५ (भविष्यति) भविष्यति १५ (मुह्ये) मुह्ये ;
 ६२।१५ (गुणान्विताम्) गुणान्विताम् । ६४।७ (पङ्क्तिषा) पङ्क्तिषा ।
 ६७।८ (संवृत्तप्राः) संवृत्तप्राः । ६८।२० (संवृत्ति) संवृत्ति ; २३ (येना-
 द्ययोगेन) येनाद्य योगेन ; (संवृत्तिकरणादियं संवृत्ति) संवृत्तिकरणा-
 दियं संवृत्ति । ६८।२३ (भवत्रा) भव्याः ; २५ (निषेधस्यां) निषे-
 धस्यां । ७०।८ (संवृत्तिः) संवृत्तिः । ७१।१४ (वाक्यसंवृत्तिः) वाक्यसं-
 वृत्तिः ; ७३।१८ (सुभ्रवः) सुभ्रवः । ७४।१५ (वक्तु) वक्तु ; २०
 (सण्ज्ज) स ॥ ७७ ; (धित्वा चाङ्गो) धित्वाचाङ्गो । ७८।८ (सव्व दोमा-
 धवः) सर्वदोमाधवः । ८१।१० (निन्दार्थं) निन्दार्थं ; १८ तण्णस्स-
 ज्जत्त) तण्णस्स जत्त । ८३।३ (सुकुचमे) सुकुचमे ; ५ (सीमासीमान)
 सीमासी मान ; (नोद्धाविराजो) नोद्धावि-राजो ; ८ (क्ततभवभवतो) क्तत-
 भवभवतो । ८४।१८ (मदस) मदस ; २१ (प्रमत्तया) प्रमत्तया । ८६।
 २१ (त्सुराश्रिता) त्सुराश्रिता । ८७।१४ (प्रमदा प्रमदा मत्ततामसता)
 प्रमदाप्रमदासमता मत्तता ; १८ (गगना नाम् मज्जज्जनाना) गगनाऽना-
 मज्जज्जनानाऽना ; २१ (हिततनाना नन स्वस्वनाना) हिततनाऽनानन-
 स्वस्वनाना ; २६ (तापिता) तापिता । ८८।१० (सत्ताय) सत्ताय ; १७
 (कण्वतो वतो रसपरापरा) कण्वतोऽवतो रसपरा परा ; (सुधाऽधि) सुधाऽधि ।
 ८८।८ (जपन्ति ते सदादेहं) जयन्ति ते सदा देहं ; (जपन्ति) जयन्ति ;
 १५ (सन्नासेनासारं) रुन्ना सेना सारं । ८९।५ (योहुरा मानधुरावलम्बिनः)
 योहुरा मानधुरावलम्बिनः ; ८ (लङ्का कलङ्का) लङ्काऽकलङ्का । ८९।१०
 (खानमानमनिकालिमालया) खानमा नमति काऽलिमालया । ८९।४, ५
 to be repeated ; २० (त्रियाङ्गिणा) त्रियाङ्गिणा ; २२ (भेदेषि) भेदेषि ।
 ८९।३ (तद्वृत्तामय) तद्वृत्तामय, ५ (च्छेर्डीपय) च्छेर्डीपय । ८९।१३ (पीताल)
 पीताल ; २१ (रुद्राणी) रुद्राणी । ८९।२४ (इन्द) इन्दु । ९०।१।६ (विन्द)
 विन्दु ; १८ (पताय) पताय ; १८ (सज्जं योज्जु) सज्जं योज्जु ; २३ (धारान्)
 धारान् । ९०।२३ (कृजन् कपि) कृजन् कपि । ९०।२०

(जलहा) जलहा १०६।१५ (उष्मदिसेरसइरसन्तति सिहरे) उष्मदिसे रसइ
रसन्तसिहरे; २१ (वौष्ठा) वौष्ठा। ११२।१२ (गखइया वि गखयं) गखअयाइ
गखयं; १३ (तिठठिए अविठिइ) ठिइअ वि ठिइ; १८ (पेचते) पेचत्रते।
११६।७ (रुदुधैः) रुदुधैः; १६ (भीरौभी) भीरा भू; २२ (खगौव) खगौघा;
(भाज्जो) भाज्जो। ११७।२ (पड़वादि) पड़जादि; ३ (धमनीनि)
धमनी नि; १६ (अमयेचऽ) अमयेचत्र। ११८।१० (बुगुरं) दुगुरं; १३
(लेजेनैः) लेजेनैः; ११८।१३ (स्कारवर) स्कारवर। १२०।१६ (सत्वं)
सत्वं; १८ (सुक्ता) सुक्ता; २४ (स्थिर) स्थिर-२५ (गवा चीणेन) गवाऽचीणेन।
१२१।५ (साराभौ) सारा भौ; ६ (नासेधावरि) नामेधा वरि। २० (लोम्य
नापरः) लोमेप्रनापरः। १२२।२२ (सञ्जवशेशं) सञ्ज वशेशं। १२३।७
(विविद्धित) विविद्धिति; १६ (वरोऽनवरं) वरशेन वरं। १२४।३ (घन)
घन; १२ (समाशिका) समाशिका। १२५।६ (नतानन्दिनो) नता नन्दिनो।
१२६।१ (कंसासुरं) कंसासुरं; ११ (कन्दोटो) कन्दोटो; १२ (जोण्हा
जलोहे) जोण्हाजलोहे; २३ (सुगुतु) सुगुतु। १२७।५ (स्तुत्याकिन्नर)
स्तुत्या किन्नर। १२८।२५ (रुचुकुद् गन्तुं उउस्स) रुचुकुज्जन्तुं उउस्स। १३०।१
(विकिस्सु) विकिस्सु; २ (अस्सवि) उस्सवि। १३१।१८ (गौय्या) गौणी।
१३२।२५ (विन्द) विन्द,। १३३।१६ (द्वितोयो) द्वितौयो। १३४।३
(विन्दभि) विन्दुभि। १३५।११ (खगान्धे न्ण) खगं चेत्तूण; १२ (से-
चय वज्जए हसि जण) सेव १ अवज्जए हसिजण; (सचयणम्) सचयणं। १३६।
११ (लक्खिहिं) लक्खिइ; १६ (प्रवा) प्रवा; २२ (उच्चिउवालिच्चिअ)
उच्चिउ १ वालि १ पिआ। १४०।२ (तावणुअणल) तावणु अणल। १४२।
६ (रुज्जय) रुज्जय। १४४।६ (भग्गमाणायणए लग्गं कुसुम्भ उप्पन्ति)
भग्गमाणा यणए लग्गं कुसुम्भउप्पन्ति; ७ (णहसवैयाइ) णहसवैयाइ
१४६।२३ (धिसुअं) वित्थयं; २४ (परिसरापं) परिसण्णं। १४७।६
(भावनाभ्यं) भावनाभ्या। १४८।२२ (सखीमम्) सखीम्। १४९।१५
(मूर्ध्णन्द) मूर्ध्णन्टु; २० (पधिः।) पधिः; १५१।१८ (घात्ता) घात०।
१५२।५ (खड्ग) खड्ग। १५३।८ (ज्जतम्) ज्जतम्। १५४।७ (वस्तु रूभायेन)
वस्तुस्वभावेन। १५५।३ (भुरयापन्त पिट्ठर) भुरयापन्तनिट्ठर; ४
(वो लीणं) वल्लीणं। १५६।५ (रूपइकमे जग्गि) रूपइ एक १ जग्गि।
१५७।२ (धौत) धौत; १८ (धत्ते) धत्ते; २३ (यच्चेसिउ) १ पच्चेसिउ।

१६०।१८ (संसर्पन्त्याः सदसि) संसर्पन्त्या सपदि। १६३।१६ (तोष) तोष। १६४।१३ (वृत्तैः) वृत्तैः। १६५।७ (उदीय) उदीय?; १४ (तिर-
 ष्णीय इ) समुच्चयच्छाग इ अकडक्ख) तिरच्छी ११ पइ समुच्चयच्छा गइअक-
 क्ख। १६६।४ (अज्जूत्तरे) अज्जूत्तरे-७ (सुतिमाणुसे) सुति माणुसे; ८
 (वंसुप्यस्ये) वंसुप्यस्ये; २२ (संचार्ये सवार्ये) संचार्यमवार्ये; २५ ११। १६७।७
 (नोपासि वहुं जनै-) नोपासि वहुं जनै- ११ १६८।११ (भे) भे-; १४
 (अशाक) अशाम। १६८।१४ (वाचो) वाचो; १५ (वाचोः) वाचोः।
 १७०।२२ (रावण) रावणः १७१।२२ (वह्णाम्) वह्णाम्। १७२।१८ (सम्भाव)
 सम्भाव। १७४।१८ (अवृतासुविमचरन्दे हिसो संदाणि अइ) अवृतासु
 वि मचरन्दे हि सो संदाणिअइ। १७६।८ (मिषा) मिषा-; १३ (सुदे)
 सुदे। १७७।७ (पिअद सणेन) पिअदंसणेन; ८ (केणकस्सरइअं) केण
 कस्सरइअं; १३ (सम्भावविभ्रामं) सम्भावविभ्रामं; १४ (अस्यो
 विजणो) अस्यो वि जणो; १८ (तंठिअ) तंठिअ; २५ (वट्टइ)
 वट्टइअ; २६ (सामलगति) सामलउ १ गतिहिं। १७८।२५ (जुअलं
 किअं) जुअलकिअं। १८०।५ (णेअन्तं) णेअन्तं; १० (वन्ती अपूस)
 वन्तीअ पूस; १८ (उट्ठिअं) उट्ठिअं। १८३।१ (णट्ठो) णट्ठो।
 १८५।२४ (वचनं) वचनं।; १८७।१० (विष्णु कामयोः) विष्णुका-
 मयोः; १२ (भवति) भवति; २० (यत्तयः) यत्तयः; १८८।१८
 (विअ-) विअ-। १८८।११ (सामर्थ्याद्) सामर्थ्याद्; २३ (एकप्रोनु-
 मान) एकप्रोनुमान। १८९।२ (हरं अगपवभारं) हरमडापवभारं;
 १८९।१८ (लङ्घिया) लङ्घिया। १८९।१५ (तवगैल) तवगैल; २० (अन्द्)
 अन्द्; (सुह) सुहं; (सुहरसो) सुहरसो तिस्या; २१ (विअसकअपाह-
 रअसुअललुअणं सरिसं सा) सअअगगाहरअसुअललुअणं कस्य सरिसं से;
 २३ (अयते) अयते। १८९।३ (आतव इव) आतवइव। १८९।७ (अत)
 अत। १८९।२६ (ललनानाअ) ललनानाअ। १८९।४ (विअइइ विरइअ)
 विअइं हरिवइअं; ५ (तणन्वा राअवलाइसे विलपाइ दिट्ठ) तनअं
 आणन्व वलाइ से विलगइ दिट्ठो। २०५।३ (विअउअम्) विअउअं; ४ (कुठ-
 दसअ) कुठदसअ; (कमलम्) कमलं; १३ (अट्ठिआ) अट्ठिआ। २०६।१७
 (समुहरअणि) समुहअि अअणि; २० (अकाराणां) अकाराणां २०७।२४ (अवल)
 अवलअं; (अगम्) अगं; २५ (अगं) अगं; (अलम्) अलं। २०८।

१६ (अट्ठिओ ण अ विमुक्काओ) अट्ठिओणअविमुक्काओ ; २३ (दिसा-
 णयणसत्त) दिसाण पवसन्त ; (विइस्सं) विइस्सं ; २४ (पथाअइ) पथा-
 अइ ; (ण्णुम्) ण्णुम् । २०८।१२ (तीति २) तीतिग् ; (स्सूक्ति रु) स्सूक्तिरु ;
 २३ (ठाइ) ठाइ ; २४ (जगवुट्ठोतन) जगवुट्ठोतन । २१०।३ (स्वाहिभिदे)
 स्वाद्विभिदे ; ७ (च्छिन्ना) च्छिन्ना ; (उद्वाइफुरिअ) उद्वाइ फुरिअ ; १४
 (वडल) वडल ; १६ (अत्त) अत्त । २११।६ (णिच्चल) णिच्चल ; ७ (पथाइ चडल)
 पथाइचडल ; १८ (कपोक्ते) कपोक्ते । २१२।२० (तीअ वि) तीअ ; २१
 (लज्जइया) अलज्जइया । २१४।२३ (दटान्तो) दटान्तो ; (दटान्तोक्ति)
 दटान्तोक्ति ; १६ (मिन्दिवरम्) मिन्दीवरम् । २१६।८ (णिअंस णी गच्छा-
 सुणि अ विणिक्कन्त) णिअंसणी गच्छा सुणिअ विणिक्कन्ता ; ११ (दोनूच)
 दोणूच ; १३ (सोऽय मनेक) सोऽयमनेक । २१७।२३ (आससुपउत्त)
 आसं पउत्त । २१८।७ (राञ्जात) रा ज्ञात । २१८।१ (दट्ठ ण) दट्ठण ; २
 (घाइ णिवारिअं) घाणिणि वारिअं ; २२ (वलिः) वलिं । २२१।१
 (सइ) सञ्जा ; (केसकसणं) केससण्य । २२६।४ (मेघाप) मेघोप ।
 २२८।४ (राधासीति) राधोऽसीति । २३३।१० (सच्च) सच्च- । २३४।११
 (क्रियाणां) क्रियायां ; ११-१२ (द्विवचनत्यमगमद् रमणेषु । अत रूपं प्रेम
 शुद्ध च इति वद्वो गुणा उत्तरपदवचनं) द्विवचनं । २३५।७ (कारण)
 कामण । २३८।६ (अम्म) अम्मे ; (गच्छो) गच्छा । २४०।२२ (अघेय)
 आघेय ; २५ (असन्धो) आसन्धो । २४१।१ (कथमयं न जीयति इति)
 'कथमयं न जीवति इति । २४२।८ (पोअज्जिअं) योअ जिअ ; १२ (भि
 ज्जन्ति) भिज्जन्ति ; १४ (प्रहाउ) प्रवाउ । २४४।१६ (पडिआअ हत्य-
 सिठिलिअ) पडिआअ हत्यसिद्धिलिअ ; २१ (उन्मल्लिआ ण) उन्मल्लि-
 आण ; (ता ण उज्जअं चो सरिआ) ताणं उज्जअं ओसरिआ ; २२ (णइ
 सोत्ता) णइसोत्ता ; २६ (वेवेइ) उवेइ । २४७।२२ (वेविद्) वेविर ;
 २३ (वज्जअं णो) व उज्जअणो । २४८।७ (छेज्ज) छेज्ज ? ; ८ (णिय्ज)
 णिय्जइ । २५१।१५ (त्यादि पादे) त्यादिपादे । २५७।१ (इय जम्मिइ)
 रचजम्मिइ ; ८ (विं तनो) यत्तनो ; १० (प्रायोगुणा) प्रायो गुणा । २५८।८
 (णिमिअं) ण णिमिअं ; ८ (उट्ठेति णि) वृद्धो तेण वि ; १३ (पट्टिअण)
 पट्टिअण ; २६२।२० (निर्मलेन्द) निर्मलेन्द । २६७।६ (क्रिया) क्रिय ।
 २७२।४ (जाभिः) जानि । २७६।१६ (व-) व- । २७८।६ (पाअवज्जिअ)

पायडिचं । २७१।१ (तरते) त एते ; २१ (रिषक) रधिक । २८०।१३
 (जयदे) जयादे ; १४ (विभासुभाव) विभावासुभाव ; २४ (वध्य) वध्य ।
 २८१।८ (शेषवाद्या-) शेषवाद्या- । १३ (पलथ) पउथ ; १४ (पचद
 चदुल) पचदचदुल ; २२ (गददद) गदद । २८२।१० (कलोल) कपोल ;
 ११ (सहस) सहसत ; १७ (सहसु) साहसु ; (पिग्गयापह्य अग्नि)
 पिग्गया पहाअग्नि । २८७।१३ (खेन) खे न ; १८ (मपणम्) मपणम् ;
 २५ (भत्सन) भत्सन ; २६ (भूमन्) भूमन् । २८० । १६ (खेदः)
 खेदः । २८१ । १२ (पेक्षपसुहे पिपडिचस्य) होन्ति पडिचस्य । पेक्षपसुहे-
 पिपडिचस्य होन्तिपडिचस्य । २८२।१३ (भड्भैः) भड्भैः ; १५ (अन्यासिकी) अ-
 न्यासिकी । २८३ । १८ (मन्दिराणि) मन्दिराणि । २८४ । १२ (वीभत्सोवीभ-
 त्स) । २८५ । ८ (ननन्ति) मनन्ति ; १६ (वहिव्य सृत्यादितिः) वहिव्यसृत्या-
 दिभिः । २८६।२२ (निव्यन्द) निव्यन्द । २८७ । १२ (कन्दली) कन्दली-
 २४ (भासु) मासु ; २५ (सिद्धीण) सिद्धी ण । २८८ । ८ (जग्री) जग्री ;
 १८ (मभि नव) मभिनव । ३०० । १३ (जया) यया । ३०२ । १२ (वृगुदा)
 वृगुदा । ३०३ । १४ (नास्तौनम्) नास्तौनाम् ३०५ । १० (उत्तंसुच)
 उत्तंसुच ; २१ (मोहणरयो) मोहाण रयो । ३०६ । १२ (सामलीमन्त्र)
 सामली मन्त्र ; ३ (मेचप्रकथ) मेच प्रकथ ; ५ (मानिच्छण) मामि-
 च्छण ; १३ (नाम) धाम ; १६ (पच पडिवाडिचरे) पचपडिवाडि चरे
 १८ (रह घरसि) रह घरसि ; २१ (कुं) जं ; २३ (विददृते) वि ददृ-
 २५ (मर्दे) मर्दं ; २६ (खिचिरी) खिचिरी । ३०८ । ७ (मयमन्त्रध) मय मन्त्र-
 ध ; १३ (वालेय) वालेय ; १८ (कपलम्) कपलं । ३०८ । १ (च्छित्तो) छित्तो ;
 (जगमह) जग मह ; १० (उम्यराग) उम्यराग ; १३ (विमग्नान्तो) विमग्नान्तो ;
 १८ (इन्दि हिन्दे इ) इन्दिहिं देइ ; २४ (वसधर) वस धर ; (उहस्य) उहस्य-
 स्य । ३१० । १ (सोणहाण) सोणहाण ; १६ (वाप्तौ) वाप्तौ । ३११ । १ (कात्रा
 वण्डेण) कात्रा वराण्डेण ; ४ (मनवा) स नवा ; १० (कर्तम्) कर्तुम् ; २३
 (दृढूण) दृढूण ; २४ (णहरण) णहरण १ २६ (दर) दर । ३१२।
 १० (विपण मूक) विपणमूक ; २४ (रोस पडिराच) रोसपडिराच ।
 ३१३।१ (तन्मिण) तं मिण ; ४ (णमुचमि सुए विपिण) णमुचमि
 सुए वि पिण ; ५ (पहरिहासो) पहरिमो ; १४ (पाण) पाण ; (पाइ)
 पाइ । ३१४।१२ (खेमच्छरिणी) खेविदोखजाचाइ) खे मच्छरिणी

आविदोव जायाइ ; १५ (दिव्यहेण) दिव्यहेण ; १७ (सुह) सुह ; २०
 (पञ्चोदन्त) पञ्चोदन्त ; २१ (दिव्यवद्ध) दिव्यवद्ध ; २५ (वंधापू-
 डिआ) वंधा पडिआ ; २६ (त्थणीजणअ) त्थणी जणअ । ३१५।१०
 (तमङ्ग सञ्चवलभी) तमङ्गसञ्च वलभी । ३१६।१ (न) ण ; ७ (भामिसव्वंग)
 भामि सव्वंग ; १८ (वसट्ठिय) वसट्ठिय ; २० (माइ) पिअं माऊ ;
 २२ (अ गाड) कअगाड ; २५ (णि वि) णिवि । ३१७।१८ (ए क ज्ञाणां)
 एकज्ञाणां ; २४ (च्छिआणाम) च्छिआणाम । ३१८।२ (अप्पा हेन्ती) अ-
 प्पाहेन्ती ; (घरगणं) घरं गणं ३ (वअणं) वअं ; ६ (रिसिअं करङ्गलि परि)
 सिअंकरङ्गलिपरि ; ७ (सहिलेहमि) सहिलेहमि ; १८ (प्रगल्भया)
 प्रगल्भया ; २३ (ममाण) माण ; २४ (नहर) णहर । ३१८।४ (विभेइ)
 विभेइ ; ७ (भुरइ) भुरइ ; १० (पडत्य पइअ) पडत्यपइअ ; १२ होन्त
 पडिअअ ; होन्तपडिअअ ; १३ (विरह सिहिरौआ) विरहसिहिरौआ ।
 ३२०।१४ (यथा) यथा ; १५ (सुह होइ) सुअं होइ ; २२ (सासेण)
 सासं ण ; २३ (वल्लहवल्लहो) वल्लह वल्लहो । ३२१।५ (जिअन्ती ए) जिअ-
 न्तीए ; (सहिअंअ) सहिअंअ । ३२२।१५ (वल्लआणा णवर माण) वल्ल
 आण णवरमाण ; १६ (पाअपडिअ) पाअडिअ । ३२३।१२ (पवभट्ट)
 पवभट्ट ; १७ (महच्चिअइमणिसामाणं) महच्चिअ इमं णीसामाणं ; (वेहव्व)
 वेहव्व । ३२४।२५ (मेवासु) मेवासु । ३२७।५ (सुदुत्पत्ति) सुदुत्पत्ति-
 ३० (वरोआ) वराआ ३३१। २४ (नन्तर) नन्तर-१, ३३४। १७ (रुअ)
 रुअ ; २३ (आविजणसम्मरण) आविजण सम्मरण ; २४ (हम्म चिक-
 खिअ) हल्लचिक्खिअ । ३३५। १७ (पान्नि) पान्नि ; २६ (जा वंपडु)
 जावपण्ड । ३३६।१२ (अअ) अअ ; २४ (एडो) एडो । ३३८। १ (विणहाण
 वन्ध) वि णेहाणवन्ध ; २ (आहायो) आहार्यो ; ११ (गत्तिसिद्धिं भन्ति
 सिद्धिं । ३३८।५ (वि सा सुअया विआ) विसासुअविआ ? ; ११
 (वालअवोली ण लोअ) वालअ वोलोणलोअ । ३४०।२२ (दिव्वउ)
 दिव्वउ । ३४१।५ (वमृहणदिअं व सलिलअण) वमृहणदिअं व
 सलिलसअण ; ६ (सहचरि वक्काओ) सहचरिं वक्काओ ? । ३४४।४
 (कोमलमुलाइ) कोमलं ? पुलाइ ; ६ (पडिअअणेण वच्चसपहेण) पडिअ-
 अणेण वच्च सपहेण ७ (अल) सअल ; १० (वालिअअं सुअं) वालि-
 अअं सुअं ; १२ (पुप्पुति) पुप्पुति ; १५ (कुम्भापुरि) कुम्भापुरि ; १६ (सअअ)

पुरिससय ; १८ (उपप्लुङ्गान) उपप्लुङ्गाण । ३४५ । २ (गह पङ्णा)
 ग्रह पङ्णा ; ४ (दलोए रणो) दलो एरणो ; ८ (आभामि) भाभामि ; १०
 (करो) करो ; ११ (पारोहो) पारोहो । ३४६ । ८ (विममत्त दिशतौव लङ्गी)
 रमे मत्तो दशवीवलङ्गी ; ११ (पच्छणा) पच्छण ; (कारं) काउं ; २३
 (पञ्चसा) पञ्चण ११ ; ३४७ । ७ (सताव) संताव ; २६ (लसिलन्ति) लसि ११
 लन्ति । ३४८ । ७ (कैकसि) कैकपि ; ८ (दसिणं) ससिणं ; (यवभेमि)
 यभेमि । ३५२ । ३ (ओत्तिन्तिज्जं) ता चित्तिअसुलहं । ३५३ । २५
 (द्विअहाइ) द्विअहाइ । ३५५ । १४ (लङ्कारं जातमन्यत्) लङ्कारजा-
 तमत्त । ३५७ । १ (मेम) मेय । ३५८ । ५ (संविधानेषु सुखता)
 संविधाने सुखता । ३६५ । २५ (मेममाअयाअे ष्ठगदावन) मेमपाअे
 पाअे ष्ठग इव न । ३६८ । ६ (सुखता) सुखता । ३६९ । २१ (कवलणं)
 कवलन । ३७१ । १४ (कवलणे) कवलणे (धीरा) धीरारम्भो । १५ (रम्भोउ
 ललइ तुलिते एकस्मि विसे) उल्ललइ तुलिते एकस्मि वि से । ३७६ । ६ (मधाना)
 मधाना । ३७७ । ६-७ (अन्दाअ्यप विलखित-प्रायविलखिनी) अन्दाअ्यवि-
 लखिनी ? ; १७ (वृफ्फा) वाफ्फ । ३७८ । ८ (अत्याहित) * मोथायित १ ।
 ३८१ । १४ (धाय) १ आय ।